

Raghavan, M.A., Ph.D.,
Professor of Sanskrit (Retd.)
7, Srikrishnapuram Street,
Royapettah, Madras-600014.

UNIVERSITY OF TRAVANCORE.

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES No. 152

THE KUPPUSWAMY SASTRI
RESEARCH INSTITUTE,
94, R. H. ROAD, MADRAS.

THE
YOGARATNASAMUCCAYA

OF

ANANTAKUMĀRA

Part III.

EDITED BY

Mīmāṃsakarātna, Mīmāṃsāvīśārada, Vedaśiromaṇi,

V. A. RAMASWAMI SASTRI, M. A.,

Professor of Sanskrit, University College,

and

Honorary Director, University Manuscripts Library,

Trivandrum.

TRIVANDRUM :

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS,

1947.

7, Srikrishnapuram Street,
Royapettah, Madras-600014.

अनन्तशयनविश्वविद्यालयः

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः १५२.

अनन्तकुमारप्रणीतः

योगरत्नसमुच्चयः

तृतीयः सम्पुटः ।

सम्पादकः

मीमांसकरत्नम् मीमांसाविशारदः, वेदशिरोमणिः,

वि. ए. रामस्वामिशस्त्री, एम्. ए.,

पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षः ।

इदं च

अनन्तशयने

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण

मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

CONTENTS

	Pages.
1. Introduction in English	i—ix
2. Upodghāta in Sanskrit	1—11
3. Detailed contents	1—96
4. YOGARATNASAMUCCAYA TEXT (CH. XXI—XXX)	1—346
5. Appendix—Alphabetical Index of Authorities Quoted	347—370

PREFACE.

The third and last part of the *Yogarātnasamuccaya* which is now issued as No. 152 of the Trivandrum Sanskrit Series contains the *adhikāras* 21 to 30. The first and second parts containing *adhikāras* 1 to 8 and 9 to 20 respectively have been published as Śrī Chitra Āyurveda series, Nos. 5 and 6 in 1940 and 1945 respectively. The author of this treatise is Anantakumāra, himself a great physician, probably a Keraliya, who has compiled quotations on the prescription of medicines for the various kinds of ailments, from many of the important Āyurvedic treatises in Sanskrit. No other detail regarding the author is known.

The importance of the present work consists in the fact that in it have been collected together views regarding the treatment of the different diseases prescribed by the numerous *Ācāryas* in Āyurveda, who have recorded in their works their own experiences as expert advisers and practitioners in medicine. The very names of the thirty *adhikāras* do themselves reveal the vast scope of the work and the genuine interest the Indian mind has evinced from early times for the weal of mankind by giving their expert medical help for the safe preservation of the health of the individual and the family.

The Āyurveda is considered one of the four *Upa-vedas*. It is also considered an *upāṅga* of the *Vedas*. Its divine origin is explained in the *Kāṭyāya Saṁhitā*. Cf:—

“अथर्ववेदोपनिषत्सु ब्राह्मण्यन्तः स्वयम्भूर्ब्रह्मा प्रजाः सिसृक्षुः, प्रजापतिपरिपालनार्थमायुर्वेदमेवाग्रेऽष्टजम् सर्वविद्, ततो विद्यानि भूतानि । ततस्तं पृथग्यायुर्वेदमनन्तमायुषो बर्धनमाचारमाप्त्वावनमस्तमश्निभ्यां कः प्रददौ, तावि-
श्राव, इन्द्र अस्मिन्मन्त्रानुर्ध्वः काश्यपकलिङ्गाग्निवृणुन्धः, ते पुत्रेभ्यः द्विव्येभ्यश्च
मददुर्वीतार्थं धर्माधिकाममोहकश्चिपरिपालनार्थं वे”ति ॥

“It belongs to the Athārva-Veda and has originated from Brahmā the Creator, who before creating this world, produced Āyurveda which he considered very essential for the preservation of the health and life of the people; and he imparted it to the Aśvins, who, in their turn, instructed God Indra, the lord of the Devas. He taught it again to the four sages- Kāśyapa, Vasiṣṭha, Atri and Bhṛgu, who gave instruction in the same to their own sons and disciples.”

The *Caraka* and *Suśruta* Saṁhitās speak of the origin of the Āyurveda in a slightly modified way. In the *Carāka* it is said that Indra who received instruction in the medical

1. Cf. *Caraka* I. i—

दीर्घजीवितमन्विच्छन्भरद्वाज उपागमत् ।

इन्द्रमुप्रतपा बुद्ध्वा शरण्यनमरेश्वरम् ॥ १ ॥

ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः ।

अथाह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः ॥ १ ॥

अश्विभ्यां भगवान्छक्रः प्रतिपेदे ह केवलम् ।

ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजस्तस्माच्छक्रमुपागमत् ॥ ४ ॥

...

तस्मै प्रोवाच भगवानायुर्वेदं शतक्रतुः ॥ २२ ॥

...

ऋषयश्च भरद्वाजाञ्जगद्हुस्तं प्रजाहितम् ॥ २६ ॥

अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्वसुः ।

शिष्येभ्यो दत्तवान् पड्भ्यः सर्वभूतानुकम्पया ॥ २९ ॥

अग्निवेशश्च भेलक्ष जतूकर्णः पराशरः ।

हारीतः क्षारपाणिश्च जगद्हुस्तन्मुनेर्वचः ॥ ३० ॥

बुद्धेर्विशेषस्तत्रासीन्नोपदेशान्तरं मुनेः ।

तन्त्रप्रणेता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् ॥ ३१ ॥

...

अथे लादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रं कृतानि च ॥ ३९ ॥

science from the Āsṛvins, taught it to sage Bharadvāja, whom the other sages deputed to Indra to learn it. Sage Bharadvāja taught it to sage Ātreya, who in his turn imparted the science to his six disciples: Agniveśa, Bhela, Jatūkarṇa, Parāśara, Hārīta and Kṣārāpāṇi. Each of these sages is believed to have written independent treatises on medicine of which only three, those of Agniveśa, Bhela and Hārīta are now well-known. The present *Caraka Samhitā* is the redacted form of *Agniveśa Samhitā*.

The *Suśruta Samhitā*¹ speaks of the knowledge of Āyurveda from Indra to Dhanvantari, a king of Kāśī (Benares) and from Dhanavantari to Suśruta and others. Suśruta wrote an independent treatise on medicine called after his name, dealing with all topics including surgery. It is noteworthy that Suśruta speaks of eight kinds of surgical operations for which certain common and special instruments were used by our ancient physicians. Cf. :—

छेदनं भेदनं चापि लेपनं वेधनं तथा ।

एषणाहरणे चापि स्रवनं सावनं तथा ॥

The science of Āyurveda has eight different branches of study. The first is *salyatantra* prescribing devices to remove *salyas* which cause pain to the body on account of some foreign impure matter lodged therein. The

1: Cf. Suśruta I. i—

अथातो वेदोत्पत्तिमभ्यायं व्याख्यास्यामः यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः
सुश्रुताय ॥ १ ॥

अथ खलु भगवन्तममरवरमृषिगणपरिश्रितमाश्रमस्थं काशिराजं दिवात्सलम्
धन्वन्तरिमौपेधेनवचैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय
ऊचुः ॥ २ ॥

ब्रह्मा प्रोवाच । ततः प्रजापतिरधिजगे । तस्मादश्विनौ । अश्विभ्यामिन्द्र
इन्द्रादहम् । मया त्विह प्रदेयमर्थिभ्यः प्रजाहितहितोः ॥ १९ ॥

second *Śalākya-tantra* deals with the diseases of the head including the neck, ears, eyes, mouth, nose, etc. The third is *kāya-cikitsā* which treats of the nature and cure of general diseases such as fever, diarrhoea, haemorrhage, insanity, hysteria, leprosy and tuberculosis. The fourth is known as *Bhūta-vidyā* prescribing devices to ward off the evil spirits such as demons, gandharvas and yakṣas which spoil the health and life of human beings. *Kaumāra-bhṛtyā* is another important branch of the science prescribing medicines for snake-bite, rat-bite and diseases arising from poison in food, air and water. *Rasāyana-tantra* is the section in which medicines are prescribed for the preservation of youth and for longevity of life. Also devices to increase physical strength, to retain memory power and to preserve the power of the senses are prescribed in this section. The *vājīkaraṇa-tantra* is the last section dealing with the means of restoring the productive power of man. All kinds of sex diseases are treated here.

A casual perusal of these eight sections would itself suggest how comprehensive is the science of Āyurveda, which has, long before the advent of modern medical science, accomplished wonders and reached perfection in most of the branches of medicine. It is a special feature of the Āyurvedic treatises that many prescriptions of medicines for various diseases are also associated with the prescription of certain rituals, *japas* and *pujās*, which are characteristically based on Hindu religion and dharma. It is believed by every Hindu that disease is only a transformation of sins committed by him in his previous birth—

पूर्वजन्मकृतं पापं रोगरूपेण जायते ।

and to remove that sin and its transformation, *viz.*, the disease, the medical treatment of the disease alone is not

sufficient, but the performance of certain *prāyascittas* which would give full effect to the treatment given is also necessary.

Among the important works in Āyurveda which have already seen the light of day, mention may be made of the four Samhitās: *Carakasamhitā*, *Suśrutasamhitā*, *Bhelasamhitā* and *Kāśyapasamhitā*. Of these four the *Carakasamhitā* is the most popular and on the basis of this Samhitā mainly, independent treatises like the *Aṣṭāṅgahṛdaya* and *Aṣṭāṅgasāṅgraha* are composed by the two Vāhaṭas or Vāgbhaṭas. The popularity of these two treatises, particularly the *Aṣṭāṅgahṛdaya*, is evinced by the rise of a host of commentators on these two works. In Kerala the *Aṣṭāṅgahṛdaya* is a very popular text-book among the students of Āyurveda. A good, reliable and elaborate commentary in Malayalam on *Aṣṭāṅgahṛdaya* was written by the great scholar of Kerala, Kaikkulaṅgara Rama Variar, whose Malayalam commentaries on *Amarakośa*, *Praśnamārga* and many other works are well-known throughout the length and breadth of Kerala. Equally important, but less popular, is *Mādhavanidāna* on *nidāna* or pathology. There are a good number of commentaries on the Samhitās of Caraka and Suśruta and *Aṣṭāṅgahṛdaya* and *Aṣṭāṅgasāṅgraha* of the two Vāhaṭas, belonging to different periods.

In addition to these, independent treatises like *Yogaratanākara* and *Yogaratanasamuccaya*, have also been composed as valuable practical guides for physicians, which contain only prescriptions of medicines for diseases. These works form compilations of the relevant portions of earlier texts which were considered to be authorities on the subject.

The special feature of the Āyurvedic system is that it bases the explanation of the origin of all diseases as due to the lack of balance of the *tridoṣas*—*vāta*, *pitta* and *kapha* which develop in the human system on the proportional development of the three *guṇas*—*sattva*, *rajas* and *tamas*.

It is said that the *Āyurvedic* science is based on the *Sāṅkhya* philosophical system which explains the phenomenal world as nothing but the transformation of the creative energy, *prakṛti*, which possesses the sum total of the three *guṇas*—*sattva*, *rajas* and *tamas*.

The third part of *Yogarātnasamuccaya* which is now published, contains sections 21 to 30 of the work. It deals with the diagnosis and treatment of many important diseases. The 21st *adhikāra*, known as 'बन्धुव्यागर्भिणीसूत्रिका वाकचिकित्साधिकारः' begins with the explanation of the general causes of barrenness in women and impotence in men and prescribes many medicines to remove these defects. It also deals with the treatment of pregnant women to safeguard the child in the womb. In this connection a description of the development of the child in every month of pregnancy is given. The causes of abortion and its treatment; diseases probable during pregnancy and medicines to cure them; necessary precautions for a safe and natural delivery; how the mother and child are to be attended to after the delivery; the food of the mother and child; medicines for the production of mother's milk; the main food of the child; all these are dealt with in detail. (pp. 1--5)

The 22nd *adhikāra* — बालरोगप्रतिषेधाधिकारः—explains the nature and cure of various diseases that affect children. It is also said that sometimes evil spirits work havoc in the system of children and that they are to be warded off by medicines and by certain *pujās* and *japas*. (pp. 51—78)

In the next *adhikāra*, (23), known as *Bhūtonmāda-pasmāra-pratiśedhādhikāra*, medicines are prescribed for curing the diseases due to the influence of eighteen kinds of evil spirits. Medicines to cure insanity due to various causes and nervous disability or *apasmāra* are also described in this section. (pp. 79—91)

The next section (*adhikāra* 24) deals with the diseases of the eyes, nose, ears, teeth, tongue, mouth and neck. It begins with the description of the different general treatments of the eyes: *āścyotana*, *añjana*, *lekhana*, *tarpaṇa* and *puṭapāka* (pp. 91-94). The twenty-four *vartma-roga*s in the eyes and the treatment thereof are then explained (pp. 95-100). Then come the nine diseases that pertain to the joints of *vartmā*—*śuklamanḍala*, of the eyes. This is followed by the prescription of medicines to cure these diseases (pp. 101-102). There are thirteen varieties of diseases that affect the white portion of the eyes (pp. 102-106). After prescribing medicines for the cure of these diseases, the five varieties of diseases that affect the black ball of the eyes (*kr̥ṣṇabhāga*) are described along with their cures (pp. 107-117). Then comes the description of twenty-seven diseases that spoil eye-sight, *dr̥ṣṭidoṣa*— six varieties of *timira*, six varieties of *kāca*, six varieties of *liṅganāśā*, along with the prescription of medicines to cure them (pp. 117-134). Then comes the sub-section *सर्वाक्षिरोगचिकित्सा* which contains the explanation of sixteen kinds of eye-diseases mainly due to the *tridoṣas*—*vāta*, *pitta* and *kapha*, and the impurity of blood and of their treatment. (pp. 134-148).

Next to the eye-diseases, the treatment of ear-diseases is taken up. These are twenty-five in number (pp. 148-153). There are fifteen varieties of nose trouble (pp. 158-164); eleven kinds of diseases belonging to lips (pp. 164-166); ten kinds of ailments affecting the teeth (pp. 166-170); thirteen varieties of diseases pertaining to the roots of the teeth; six kinds of troubles that affect the tongue (pp. 177-180); eight kinds of diseases affecting the palate (pp. 180-181); eighteen varieties of diseases that belong to the neck (pp. 181-185); and eight varieties of diseases produced on the face in general—*सर्वमुखगताः* (pp. 185-192).

The 25th *adhikāra* called *Śīrorogacikitsāsādhikāra* describes nineteen varieties of diseases that affect the head,

due to the different causes like exposure to the hot sun and sleeplessness (pp. 192-212). Different kinds of medicines are also prescribed for their cure.

The next *adhikāra* (26), is the *Vraṇacikitsādhikāra*. It divides *vraṇa* (loil) generally into two, one owing to the impurities in the body and the other owing to some external cause. Different medicines are also prescribed for their cure. (pp. 212—243)

The 27th *adhikāra*, called the *Bhagandarādicikitsādhikāra* deals with the causes and cures of *bhagandara* (fistula), *granthi*, *arbuda*, *Ślīpāda*, *apaci*, *nāḍivraṇa*, etc. pp. 243—262).

The 28th *adhikāra* known as *Kṣuṭraroga-cikitsādhikāra* describes the various diseases that affect the sexual organs of man and woman, along with their treatments. (pp. 263—283)

The 29th *adhikāra* is *Viṣacikitsādhikāra* and it prescribes medicines for the cure of the evil effects of poison in the human body, by snake-bites and the stings of poisonous insects like flies and scorpions (pp. 283-321).

The last and 30th section called *Rasāyanacājīkaraṇādhikāra* describes the value and importance of various *rasāyanas* with the details of their preparation, which give a man long life, strong memory, keen intelligence, extraordinary vigour and power of resistance. (pp. 321—346)

The press-matter for this volume prepared by the Āyurveda Department, which began the publication. The following two manuscripts in this Library have also been subsequently consulted in the fixing up of the text and noting the variants :

1. Ms. No. 145 of the University collections—
a palm leaf Ms. written in Malayalam script; very old, damaged and brittle to touch. It belongs to the Kūṭallūr Mana, Malabar.

2. A paper transcript, No. 1469, in Malayalam characters containing portions coming under *adhikāras* 21 to 30.

The publication work of this volume was begun by the Āyurveda Department but it was decided by the Government in 1945 that the publication of Āyurveda works also may be entrusted to the University Manuscripts Library. And so it was undertaken by this Library to finish it. The proof correction was done by Vaidyan S. Rama Iyer, part-time Āyurveda Pandit and Mr. M. P. Parameswaran Potti, Pandit of the Catalogue Section. The appendix containing the authorities whom the compiler of this work has drawn upon, arranged alphabetically, is the work of Mr. K. Venkateswara Sarma M. A., the Supervising Pandit of the Catalogue Section of this Library. Pandit N. Rama Sastri has written a short introduction in Sanskrit explaining the importance of Āyurveda in general. I record here my sincere thanks to all these Pandits who have helped me in the publication of this work.

It is my very pleasant duty to record my deep sense of indebtedness to His Gracious Highness the Maharaja and the members of the Royal family of Travancore, and Sachivottama Sir C. P. Ramaswami Aiyar, K. C. S. I., K. C. I. E., LL. D., the Dewan, for the encouragement they are giving to the publication of ancient works. I am also thankful to Mr. H. C. Papworth, M. A., O. B. E., the Pro Vice-Chancellor and Mahakavi Rao Sahib Ulloor S. Parameswara Aiyar, M. A., B. L., the Dean of the Faculty of Oriental Studies, University of Travancore, for their interest and guidance in our publications.

University M. S. Library,
Trivandrum,
12th July, 1946.

V. A. RAMASWAMI SASTRI,
Honorary Director.

॥ श्रीः ॥

उपोद्घातः ।

त्रिंशदधिकारात्मकस्य योगरत्नसमुच्चयस्य तृतीयोऽयं भाग इदानीं प्रकाश्यते । पूर्वाचार्यविरचितः तन्त्रात् प्रधानभूतान् योगान् समुच्चित्य प्रणीतत्वाद् योगरत्नसमुच्चय इत्यन्वर्थेयं संज्ञा । अस्यादिमौ द्वौ भागौ धन्वन्तरिदास सि. एन्. नारायणनगूमसमहाशयैः प्राक् प्रकाशितौ । तत्र प्रथमभागे दोषाधिकारः, वमनसंसननिरुद्धानुवासनकर्माधिकारः, धूमगण्डूपकचरु-मूर्धतैलाधिकारः, रक्तमोक्षणाधिकारः, क्षीरामिर्मात्रिकाधिकारः, भोजनविरुद्धान्नप्रतिविषाधिकारः, स्नेहपाकाधिकारः, द्रव्याधिकारः इत्यष्टावाधकाराः सन्ति । द्वितीये, ज्वररक्तपित्तानुदरास्थिस्त्रासचिकित्साधिकारः कासधामहिकान् चिकित्साधिकारः, राजयक्ष्मस्वरसादारोचकपसेकचिकित्साधिकारः, शीतद्रो-गतृष्णामदमूर्छायासन्यासचिकित्साधिकारः, अशुद्धार्वाचिकित्साधिकारः, अतिसारग्रहणीदोषालसकचिकित्साधिकारः, मूत्रघान्प्रमेहमेमहोगभूतातिसार-चिकित्साधिकारः, विद्रधिद्विगुन्मशूकचिकित्साधिकारः, जलहूर्णहीनोगमहा-दरचिकित्साधिकारः, पाण्डुकामलाशोफविसर्पमूर्खिकाविस्फोटशोतपित्तक्षुद्रममू-रिकाचिकित्साधिकारः, कुष्ठश्चित्रक्रिमोचेकित्साधिकारः, वातव्याधिवानशा-णितकृशस्थूलातिनिद्रानिद्राचिकित्साधिकारः इति द्वादशाधिकाराः वर्तन्ते । तृतीयेऽस्मिन्, बन्ध्यागार्भणिस्तूर्तिकावालाचिकित्साधिकारवालग्रहप्रतिषेधाधि-कारः, भूतोन्मादापस्मारप्रतिषेधाधिकारः, नेत्रकर्णनासामुखरोगचिकित्साधि-कारः, शिरोरोगचिकित्साधिकारः, व्रणचिकित्साधिकारः, भगन्दरग्रन्थर्वुद्धक्षी-पदापचीनालीव्रणचिकित्साधिकारः, शुद्धरोगचिकित्साधिकारः, विषचिकित्सा-धिकारः, रसायनवाजीकरणाधिकार इति दशाधिकाराः प्रतिपाद्यन्ते ।

अत्र च प्रायेण ग्रन्थान्तरादुद्धृतानि वचनान्येव दृश्यन्ते । 'तन्त्रा-न्तरादुद्धृत्य श्लोकीकृतम्' 'श्लोकालङ्कारादुद्धृत्य श्लोकीकृतम्' इत्यादीनि ग्रन्थकारकृतानि पद्यानि यद्यपि सन्ति तथापि तानि विरलान्येव दृश्यन्ते ।

सत्यु पूर्वाचार्यकृतेषु बहुष्वायुर्वेदग्रन्थेषु किमनेन समुच्चयेनेति चेत् । अत्रेदमवधेयम् । प्रणीताश्चिकित्सोपयोगिनो बहवो ग्रन्था बहुमि-
राचार्यैः । तेषां सर्वेषामप्यध्ययनं न सुकरं, जीवितसमयश्चात्यरूपो मनुष्याणाम् ।

“एकं शास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रानिश्चयम् ।

तस्माद् बहुश्रुतः शास्त्रं विजानीयाच्चिकित्सकः ॥”

इत्युक्तलक्षणेन चिकित्सकेन भाव्यम् । अल्परूपे जीवितकाले प्रायेण बहुश्रुतत्वं सम्पादयितुं न शक्यम् । विनैव कालविलम्बं बहुश्रुतत्वसम्पादनाय ग्रन्थान्तरेभ्य-
स्तत्तद्वचनक्रोडीकारेण ग्रन्थमिमं प्रणीतवान् कर्त्तासाविति स्पष्टं प्रतीयते ।
किञ्च —

“भूषाविधायी विदुषां क्रियामार्गप्रदर्शकः ।

क्रियतेऽयं यशोदायी योगरत्नसमुच्चयः ॥”

इति ग्रन्थारम्भे वदता ग्रन्थकारेणास्वोपयोगोऽपि निपुणं निरूपितः ।
तथाहि — रत्नोच्चयस्ताबल्लोकरय भूषाविधायी स्वगतकान्त्या मार्गप्रदर्शकः,
सद्रत्नधारणस्य यशोदायकत्वाद् यशोदायीः यथा भवति तद्वद् योगरत्न-
समुच्चयोऽसौ विदुषां भिषजां भूषाविधायी, इति न्यमिति विवेक्तुमशक्ये
वर्त्मनि तत्प्रदर्शकः, न्याय्यात् पथोऽविचलनाद् यशोदायी च भवति ।
विभिन्नग्रन्थगतानां योगरत्नानामेकं समुच्चयञ्च विविदिषूणां बालानामप्ययं
भृशमुपकारयेति निर्विकल्पम् । यतोऽयं विदुषां बालानां च सम्यगुपकरोति
अतोऽस्य ग्रन्थान्तरेभ्यः प्राधान्यं च सिद्धं भवति ।

अथ को नामायुर्वेदः कथं वास्योत्पत्तिः कथं वानेन लोकोपकार
इत्यादि चिन्तयामः ।

आयुर्वेदो नामामथपीडितानां प्रनुष्याणामामयापनयनद्वारा शरीरारोस्य-
प्रतिपादको ग्रन्थः । शब्दश्चायं काश्यपसंहितायामेवं व्युत्पादितः —
“आयुर्जावितमुच्यते । विदुः ज्ञाने धातुः, विदुल्ल लभे च । आयुरनेन
विद्यते ज्ञायते, विन्दते लभ्यते न रिप्यति—इत्यायुर्वेदः” का. सं. पु. ४१.
(Bombay Edn. 1938) । स च प्रथमं चतुर्ध्रुवसमुह्वात्मजोऽदितः । ब्रह्मा
तं प्रजापतिं ग्राहयामास, प्रजापतिरश्विनौ, तौ सहस्राक्षं, सोऽत्रिपुत्रादिकान्
मुनीन्, ते अग्निवेशादिकानिति परम्परया प्राप्तश्चायम् । वृक्षायुर्वेदहस्त्यायु-
र्वेदगवायुर्वेदादिभेदाद् बहुधा विप्रकर्षस्यास्य सम्यक्परिशीलनेव परिनिष्ठिता,
अग्निवेशादयः पृथक् पृथक् तन्त्राप्यकुर्वन् । तथाच बाहटः —

“ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् ।
 सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीन् ॥
 तेऽग्निवेशादिकांस्ते तु वृथक् तन्त्राणि तेनिरे ।”

इति ।

रुजति पीडयति शरीरमिति रोगः । न विद्यते रोगो यस्येत्यरोगः ।
 अरोगस्य भाव आरोग्यम् । इदं च धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुर्विधपुरुषार्थसिद्धेः
 प्रधानं कारणम्, आरोग्यैरुसाध्यत्वात् तेषाम् । श्रेयस्कामैरतोऽवश्यमध्येयोऽ-
 यमायुर्वेदः । अष्टादशसु विद्यास्वन्यतमश्चायम् । तथा च महाभारतम् —

“अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या द्वेताश्चतुर्दश ॥

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या षष्टादशैव तु ॥” इति ।

(महाभा० शा० अ० १२२)

रोगश्चातिभोजनाद्भोजनाद् वेगोदीरणधारणैः, जन्मान्तरकृतपापाद् वा
 वातपित्तकफदोषैः जायन्ते । यद्वाहुः —

“अतिभोजनतो विप्र! तथा चाभोजनेन च ।

रोगा हि सर्वे जायन्ते वेगोदीरणधारणैः ॥” इति ।

(अग्नि० अ० २८० श्लो० ३१)

“जन्मान्तरकृतं पापं व्याधिरूपेण जायते ।

तच्छान्तिरोपधेर्दानैर्जपहोमार्चनादिभिः ॥”

“वातः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः ।

विकृताविकृता घ्नन्ते शरीरं वर्तयन्ति ते ॥”

बाहटः ।

शारीरा मानसा आगन्तवः सहजाश्चेति रोगाः चतुर्विधा भवन्ति ।
 ते चाग्निपुराणे सम्यक् प्रतिपादिताः ।

“शारीरमानसागन्तुसहजा व्याधयो मताः ।

शारीरा ज्वरकुष्ठाद्याः क्रोधाद्या मानसाः स्मृताः ॥”

आगन्तवो विघातोत्थाः सहजाः क्षुज्जरोदयः” ॥

(अग्नि० अग्नि० २८० श्लो० १, २)

इति । वातपित्तकफा विकृता रोगमुत्पादयन्तीत्युक्तम् । एते त्रिदोषाः सत्त्वर-
जस्तमोगुणैर्जायन्ते । यदुक्तं—

“तामसा राजसाश्चैव सात्त्विकाश्च तथा स्मृताः ।

मनुष्या मुनिश्चार्दूल ! वातपित्तकफात्मकाः ॥” इति ॥

(अभि० अ० २८० श्लो० ३९)

“अस्थिमज्जः कषायत्वमास्ये शुष्कास्यता तथा ।

जृम्भणं लोमहर्षश्च वातिकव्याधिलक्षणम् ॥

नखनेत्रशिराणां तु पीतत्वं कटुता मुखे ।

तृष्णा दाहोष्णता चैव पित्तव्याधिनिदर्शनम् ॥

आलस्यं च प्रसेकश्च गुरुता मधुरास्यता ।

उष्णाभिलाषिता चेति श्लैष्मिकव्याधिलक्षणम् ॥” इति ॥

(अभि० अ० २८० श्लो० ४४-४६)

“कृशोऽरूपकेशश्चपलो बहुवाग्बिषमानलः ।

व्योमगश्च तथा स्वप्ने वातप्रकृतिरुच्यते ॥

अकालपलितः क्रोधी प्रस्वेदी मधुरम्रियः ।

स्वप्ने च दीप्तिमत्प्रेक्षी पित्तप्रकृतिरुच्यते ॥

हृदाङ्गः स्थिरचित्तश्च सुप्रभः स्निग्धमूर्धजः ।

शुद्धाम्बुदर्शी स्वप्ने च कफप्रकृतिरुच्यते ॥” इति ॥

(अभि० २८० श्लो० ३७-३९)

एवं वातादिप्रकृतीनां वातिकादिव्याधीनां च लक्षणमुक्तम् । इदानीं
रोगाणां त्रैविध्यमुच्यते । रोगास्त्रिविधाः साध्या असाध्या याप्या इति ।
तत्र साध्या नाम चिकित्सायोग्याः, असाध्या अचिकित्स्याः, याप्या दिन-
चर्यया यापनीयाः । तत्र साध्यासाध्यादिपरिज्ञानं च यस्मिन् नक्षत्रे रोगा-
विर्भावस्तत्रक्षत्रवशाद् भवति । साध्ययाप्ययोः शास्त्रोक्तविधिना नक्षत्रबलिं
प्रथमं कृत्वा तदनन्तरं चिकित्सा कार्या । एवं कृते रोगशान्तिर्भवति ।
तथाचोक्तम् —

“एवमृक्षबलिं कृत्वा प्राक् चिकित्सां भिषक्तमः ।

यदि कुर्याद् ध्रुवं रोगा नश्यन्त्यसुहरा अपि ॥” इति ।

नक्षत्रबलिः साध्यासाध्यादि च संग्रहोक्तमत्रैव सम्यक् प्रतिपादितम् ।

तथाहि—

“आघानजन्मनिघनप्रत्यराख्ये विपत्करे ।

नक्षत्रे व्याधिरुत्पन्नः क्लेशाय मरणाय वा ॥

ज्वरस्तु जातः षड्रात्रादश्विनीषु निवर्तते ।

भरणीषु तु पञ्चाहात् सप्ताहात् कृत्तिकासु च ॥

त्रिसप्तरात्रादथवा रोहिण्यामष्टरात्रतः !

एकादशाद्वा दिवसान्मृगे षण्णवरात्रयोः ॥

पञ्चाहान्मृत्युरार्द्रायां त्रिपक्षे संशयोऽथवा ।

पुनर्वसौ प्रवृत्तस्तु ज्वरोऽपैति त्रयोदशात् ॥

दिवसात् सप्तविंशद्वा द्व्यह्यत् सप्ताहतोऽथवा ।

पुष्ये श्लेषासु मरणं चिरेणापि मघासु च ॥

अवश्वं स्वास्थ्यमाप्नोति द्वादशाहान्मृतो न चेत् ।

फाल्गुन्योः पूर्वयोर्मृत्युरन्ययोस्तु दिनेऽष्टमे ॥

नवमेऽह्येकविंशे वा ज्वरः सौम्यत्वमृच्छति ।

हस्तेन सप्तमे शान्तिः चित्रायामष्टमेऽथवा ॥

पुनश्चित्रागमे स्वातौ दशाहादथवा त्रिभिः ।

पक्षैर्मृत्युं विशाखासु द्वाविंशेऽहनि निर्दिशेत् ॥

नवमेऽह्नि न चेच्छान्तिर्मेत्रे मृत्युस्ततः परम् ।

ज्येष्ठायां पञ्चमे मृत्युरूर्ध्वं वा द्वादशात् सुखम् ॥

स्वास्थ्यं दशाहान्मूले तु त्रिसप्ताहेऽथवा गते ।

पूर्वाषाढासु नवमे ततोऽन्यासु तु मासतः ॥

अष्टामिरथवा मासैर्नवभिर्वा भवेच्छिवम् ।

ऐन्द्रेऽष्टाहाद् धनिष्ठासु दशाहाद्धारुणेषु तु ॥

दशहे द्वादशाहे वा मृत्युर्भाद्रपदाम् तु ।

उत्तरासु त्रिसप्ताहात् प्रथमो रेवतीषु तु ॥

चतुरात्रेऽष्टरात्रे वा क्षेममित्याह गौतमः ॥” इति ॥
(सङ्ग्रहे)

“वक्ष्यते बलिकर्माथ नक्षत्राणां पृथक् पृथक् ।

सर्वव्याधिविनिर्मुक्त्यै हारीतस्व-वचो यथा ॥

कृत्तिकासु समुद्रूतः स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ।

पञ्चरात्रं भवेद् व्याधिरत ऊर्ध्वं विमुञ्चति ॥

अग्निस्तु देवता तत्र दध्योदनबलिं हरेत् ।

रोहिण्यां पञ्चरात्रं स्याद् देवतात्र प्रजापतिः ॥

गन्धमाल्यैर्बलिं दद्यात् ततो रोगः प्रमुञ्चति ।

मृगशीर्षेऽष्टरात्रं स्यात् सोमस्तस्याधिदेवता ॥

मुद्गमाषबलिं दद्यात् ततो रोगः प्रमुञ्चति ।

आर्द्रायामुत्थितो व्याधिर्दशरात्राद् विमुञ्चति ॥

रुद्रस्तु देवता तत्र पायसेन बलिं हरेत् ।

पुनर्वसूत्थितो व्याधिरष्टरात्राद् विमुञ्चति ॥

अदितिर्देवता तत्र गन्धमाल्यैर्बलिं हरेत् ।

पुष्योत्थः पञ्चरात्रात्तु देवतात्र बृहस्पतिः ॥

गन्धमाल्यैर्बलिं दद्यात् ततो रोगः प्रमुञ्चति ।

आश्लेषासूत्थिते व्याधौ न कदाचित् प्रतिक्रिया ॥

सर्पस्तु देवता तत्र तेन सिद्धिर्न विद्यते ।

अथवा बलिकर्म स्यान्मुद्गानां च बलिं हरेत् ॥

मघासु चाष्टरात्रं स्यात् पितरोऽत्र तु देवताः ।

बलिस्तिलविमिश्रात्रं तत्र रोगाद् विमुञ्चति ॥

फल्गुन्यामुत्थितं व्याधिं वैद्यो नोपक्रमेद् ध्रुवम् ।

अर्यमा देवता तस्य तस्मात् सिद्धिर्न विद्यते ॥

उत्तरासु च सप्ताहं स्याद् भगस्तस्य देवता ।

गन्धमाल्यैर्बलिं दद्यात् ततो रोगो जहात्यमुम् ॥

हस्तोत्थः पञ्चरात्रं स्यात् सविता तत्र देवता ।
 गन्धमाल्यैर्बलिं दद्यात् तस्माद्रोगो विमुञ्चति ॥
 चित्राजातोऽष्टरात्रं स्यादिन्द्रस्तस्याधिदेवतम् ।
 घृतोदनं बलिं दद्यात् तस्माद्रोगो विमुञ्चति ॥
 पञ्चविंशतिरात्रं स्याद्रोगः स्वातिसमुत्थितः ।
 पवनो देवता तत्र गन्धमाल्यैर्बलिं हरेत् ॥
 एकोनविंशद्रात्रं स्याद् विशाखासु समुत्थितः ।
 इन्द्राग्नी देवते तत्र गन्धमाल्यैर्बलिं हरेत् ॥
 अनूराधोत्थितः पञ्चान्मैत्रस्तत्राधिदेवतम् ।
 घृतोदनबलिं दद्यात् तस्माद्रोगो विमुञ्चति ॥
 ज्येष्ठायामुत्थितः शाम्येत् त्रिसप्तदिवसात् परम् ।
 पूषाधिदेवता तस्य गन्धमाल्योदनैर्बलिम् ॥
 मूलोत्थो मुच्यते मासात्त्रिंशतिस्तस्य देवता ।
 कूसरेण बलिं दद्यात् तस्माद्रोगो विमुञ्चति ॥
 पूर्वाषाढोत्थितो व्याधिरष्टमासाद् विमुञ्चति ।
 आपोऽधिदेवता तत्र कूसरेण बलिं हरेत् ॥
 उत्तराषाढसंभूतः सप्तरात्राद् विमुञ्चति ।
 विश्वेदेवा देवताः स्युः पायसेन बलिं हरेत् ॥
 श्रवणे व्याधिरुत्पन्नो मुञ्चेद् द्वादशमासतः ।
 विष्णुस्तु देवता तत्र गन्धमाल्यैर्बलिं हरेत् ॥
 अविष्टायां समुद्भूतो मासाद्रोगो विमुञ्चति ।
 वसवो देवतास्तस्य घृतमुद्वैर्बलिं हरेत् ॥
 शाम्येच्छतभिषग्जातस्त्रयोदशदिनात् परम् ।
 वरुणो देवता तस्य पायसेन बलिं हरेत् ॥
 पूर्वभाद्रपदोद्भूतव्याधेर्देवमजैकपात् ।
 प्रतिकुर्यान्न वैद्यस्तं यस्मात् प्राणान् हरत्यसौ ॥

अष्टाविंशतिरात्रं स्याद् व्याधिरुत्तरभद्रजः ।
 अहिर्बुध्न्यो देवतात्र गन्धमारुच्यैर्बलिं हरेत् ॥
 रेवत्यामुत्थितः शाम्येदष्टाविंशतिरात्रतः ।
 पूषाधिदेवता तस्य गन्धमारुच्यैर्बलिं हरेत् ॥
 पञ्चविंशतिरात्रं स्यादश्विनीषु समुत्थितः ।
 अश्विनौ देवते दद्यादोदनेन बलिं बुधः ॥
 भरण्यामुत्थितं व्याधिं नेच्छेद्वैद्यश्चिकित्सेतुम् ।
 यमोऽधिदेवता तस्य तस्मात्सिद्धिर्न विद्यते ॥
 सर्वेषां मन्त्रः “ॐ ह्रीं फट् स्वाहा ।”

दानैर्मन्त्रैरौषधैर्जपहोमदेवतार्चनादिभिश्च रोगशान्तिर्भवति ।

यदुक्तं —

“यद्यद्भोगशमं कुर्यात् तत्तत्कार्यं मनीषिभिः ।
 औषधं जपहोमादि दानं देवार्चनं तथा ॥” इति ॥

(योग० द्वि० पु० ५.)

दानैर्यथा —

“सर्वरोगप्रशमनं सौवर्णं दानमुच्यते ।
 ज्वरे मसूरिकायां च विशेषाद् राजयक्ष्मणि ॥
 सुवर्णदानं सर्वेषां रोगाणां शमकारणम् ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दातव्यं कमलोद्भव ! ॥
 सुवर्णरत्नरजतैस्तथा शक्यनुरूपतः ।

कृत्वा वा प्रतिमां व्याधेर्दद्याद् विप्राय यत्नतः ॥” इति ॥

(यो० द्वि० पु० ५.)

मन्त्रैर्यथा—

“वक्ष्यते बलिकर्माथ नक्षत्राणां पृथक् पृथक् ।
 सर्वव्याधिविनिर्मुक्त्यै हारीतस्य वचो यथा ॥
 कृत्तिकासु समुद्भूतः स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ।
 पञ्चरात्रं भवेद् व्याधिरत ऊर्ध्वं विमुञ्चति ॥

अभिस्तु देवता तत्र दध्योदनबलिं हरेत् ।
रोहिण्यां पञ्चरात्रं स्याद् देवतात्र प्रजापतिः ॥

गन्धमाल्यैर्बलिं दद्यात् ततो रोगः प्रमुञ्चति ।” इति ॥

(यो० द्वि० पु० २)

इत्यादिभिः । सर्वेषां मन्त्रः— ‘ओं ह्रीं फट् स्वाहा’ इति ।

औषधैर्यथा—

“छागक्षीरं पिचेन्नारी षण्डकीमूलकल्कितम् ।

ऋतुस्नाताथवा क्षीरे कार्कोटं कन्दमेव वा ॥

उत्पलस्य च कन्दानि बहुमूलास्तथैव च ।

फलानि पुत्रजीवस्य जालानि तु तथैव च ॥

मधुकस्य च पुष्पाणि सरसीरुहकेसरम् ।

कशेरुकस्य कन्दानि किंशुकस्य फलानि च ॥

एतानि समभागानि चूर्णयित्वा भिषग्वरः ।

मधुशर्करया युक्तं तच्चूर्णं गुळिकीकृतम् ॥

प्रीण्येतान्यक्षमात्राणि प्रातःकाले त्र्यहं ततः ।

ऋतुकाले दिने देयं पुत्र्यं परमदुर्लभम् ॥” इति ॥

(यो० तृ० पु० २)

अपहोमादिभिर्यथा—

“पर्णैराम्रस्य निर्दोषैरुत्तानैः पयसाप्लुतैः ।

हुनेन्मन्त्री कुबेरादिमन्त्रेण ज्वरशान्तये ॥” इति ॥

(यो० द्वि० पु० १)

यस्मिन् नक्षत्रे रोगाविर्भावस्तन्नक्षत्रदेवताराधनेन ज्योतिःशास्त्रोदित-
तत्तद्दशानाथदेवताराधनेन वा रोगशान्तिर्भवति । रोगशान्त्यर्थं रोगप्रतिमा-
दानमपि शक्यम् । यथाह—

“ये ये रोगाः प्रबाधन्ते राजयक्ष्मज्वरादयः ।

ते ते तेषां प्रतिच्छन्दवानैस्त्याज्याः प्रबलतः ॥

सुवर्णरत्नरजतैः कुर्यात् प्रतिकृतिं शुचिः ।

दद्याच्छुचौ कालदेशे ब्राह्मणप्रवराय च ॥

सुवर्णरत्नरजतैस्तथा शक्यनुरूपतः ।

कृत्वा वा प्रतिमां व्याभेर्दद्याद् विप्राय यत्नतः ॥” इति ॥

(मनु० यो० द्वि० पु० ५)

देवतार्चनेन जन्मान्तरकृतं पापं नश्यति । उन्नाशे पापनिमित्तस्य रोगस्यापि शान्तिः ‘निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः’ इति न्यायेन भवति ।

आदिपद्ग्राह्या दिनचर्यादयः । दिनचर्यायापि रोगशान्तौ किञ्चनैतिष्ठं वर्तते । तथाहि — सर्वप्राणिप्राणहर्ता वैवस्वतः पक्षिरूपेण भुवमागत्य कस्मिंश्चिद् वृक्षविटपे ‘अरुक् अरुक्’ इति वदन्नास्थितः । पथिकास्तं शब्दं श्रुत्वा मौनमवलम्ब्य गताः । ततः सुधीः काश्चित् तेन पथा सञ्चरमाण इमं शब्दमशृणोत् । श्रुत्वा च क्षणं स्थित्वा समचिन्तयत् । नूनमयं पक्षिरूपेणागतः कोऽपि महान् अरुगित्यनेन रोगरहितः क इति पृच्छति तस्योत्तरं दातव्यमिति चिन्तयित्वा

“काले हितमितभोजी कृतचङ्क्रमणः क्रमेण वामशयः ।

अपघृतमूत्रपुरीषः स भवति मनुजो विहङ्गमारुक् ॥”

इतीमं श्लोकमुदीरितवानिति ।

एवं सङ्ग्रहेणानुर्येदोत्पत्त्यादिकं निरूपितम् ।

अथ ग्रन्थकारमधिकृत्य किञ्चिन्निरूप्यते । योगरत्नसमुच्चयस्यास्य कर्ता अनन्तकुमारनामेति

“एतद् यशस्यमतुलं (घितमान? विततान) योग

रत्नोच्चयं भिषगनन्तकुमारनामा ।

बालोऽपि यस्य धरणान्नियतं भवे(न? न्न)

शास्त्रे क्रियासु च निर(ाश) इति प्रसिद्धम् ॥”

इति समाप्तिपद्यादवगम्यते । असौ कदा कं देशं जन्मनालकृतवानित्यत्र न किमपि प्रमाणमुपलभ्यते । परन्तु

स्वस्ति श्रीरमणस्य (यो? वो) वितनुतां वक्षःस्थलं श्रीमति

श्रीरङ्गे निरतस्य बालतुलसीदामाभिरामं महत् ।

भास्वत्कौस्तुभदीधितिस्तबकितं पद्मालयान्तःपुरं

लक्ष्मीपीनवनोन्नतस्तनतटाभोगानुभोगोचितम् ॥

इति ग्रन्थारम्भपश्चात् श्रीरङ्गमूषणश्रीरङ्गनाथोऽस्य कुलदैवतमिति प्रतीयते । कर्ता चासौ काञ्चीपुरवासिनं यं कमपि मध्येमध्ये स्मरति । आदौ मङ्गलपद्यं च श्रीरङ्गविषयं वर्तते । तेन तत्रासौ सम्यक् परिचित इति स्फुटमवगम्यते । श्रीकुमारः अनन्तकुमारः इत्यादिनामधेयं च प्रायेण मूस्वंशेषु दृश्यन्ते । बहुषु ग्रन्थेषु विद्यमानं तत्त्वं त्रिज्ञासूनामुपयोगायैकत्र समुच्चित्य करणं च केरलेषु प्रसिद्धम् — यथा तन्त्रसमुच्चयः । अतोऽयं केरले प्रसिद्धेष्वष्ट-वैद्येष्वन्यतम इति सम्भाव्यते । किञ्च चिकित्साक्रमे केरलीयां रीतिमेवानुसरतीत्यतोऽप्यस्य केरलीयत्वं सिद्धं भवति ।

अयं च अमितप्रमीयामृताञ्जल्यमृतप्रभागस्त्यौरभ-कात्यायनीय-काश्य-पीय-कुमारसंहिता-कृष्णात्रेय-क्षारपाणीय-चन्द्रट-चाक्षुष-नारायणीय-पाठशुद्धि-प्रयोगकोश-प्रयोगसिद्धि-भारद्वाजीय-भेल-भार्गव-भविष्यत्पुराण-महोदधि-महा-यान-योगमाला-योगार्णव-योगामृत-योगशतक-योगसारसमुच्चय-राजवैदेहीय-वाररुच-वृद्धपाराशर-शर्वत्रातीय-श्रीघरमुष्टि-श्लोकालङ्कार-सहस्रयोग-सङ्ग्रह-सारार्णव-सारावली-सारसंक्षेप-सिद्धयोग-सिद्धसार-सौश्रुत-हारिश्चन्द्र-हारीत-हिरण्याक्षीयप्रमुखबहुग्रन्थवेदीति तत्र तत्र प्रदर्शितनाम्ना प्रतीयते ॥

एवमिममुपोद्धातं प्राचीनग्रन्थप्रकाशनकार्यालयाध्यक्षाणां मीमांसकरत्न-मीमांसाविशारद-वेदशिरोमण्यादिविरुदशालिनां वि. ए. रामस्वामिशान्ति-महाशयानां समुचितोपदेशेन विरच्य सङ्गदयसमक्षमवतारयामि ।

आतुरारोग्यहेतूनि स्थापनानि पृथक् पृथक् ।

विधाय वैद्यकग्रन्थप्रकाशनकृतादरः ॥

चित्रोदयमहीपालः प्रकाशयति नैकधा ।

मुवनोपकृतिं तन्वन् ग्रन्थरत्नानि नित्यशः ॥

सचिवोत्तम सर्. सि. पि. रामस्वाम्यार्यसंयुतः ।

चित्रोदयमहाराजः प्रशास्तु पृथिवीं चिरम् ॥

विश्वविद्यालयप्राच्यग्रन्थशाला,)

अनन्तशयनम्,

१-६-१९४५.

इत्थं विद्वत्कुलाधमर्णः,

एन्. रामशास्त्री,

व्याकरणमहोपाध्यायः.

॥ विषयानुक्रममाणका ॥

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
वन्ध्यादिरोगचिकित्साधिकारः ।		
स्त्रीपुरुषाणां वन्ध्यात्वकारणम्	१	१
स्त्रीणामार्तवदोषे प्रतिक्रिया	॥	२-१५
मञ्जिष्ठादिचूर्णम्	२	१६
मञ्जिष्ठादिघृतम्	॥	१७
शार्ङ्गैश्चादिस्वरसे सिद्धं लवणम्	३	१८
मञ्जिष्ठादिफलसर्पिः	॥	१९-२२
अपरं फलसर्पिः	॥	२३-२९
वरीकाथसिद्धं सर्पिः	४	३०
मृतपुत्रवन्ध्यात्वकारणम्	॥	३३
तस्य परिहाराः	॥	३४-३५
गर्भोत्पत्तिप्रकारः	॥	३६
मासि मासि रजःप्रवृत्तिः ऋतुमतीलक्षणं च	॥	३७-३८
रजःप्रवृत्तौ कारणम्	॥	३९
ऋतुकालचर्या	॥	४०-४१
स्त्रीपुरुषादिभेदे हेतुः	॥	४२-४३
पुत्रार्थं कर्म	५	४४
गर्भाधानप्रकारः	॥	४५-४६
सद्योगृहीतगर्भायाः लक्षणम्	॥	४७-४८
प्रथमे मासि गर्भस्याव्यक्तता	॥	४९
गर्भव्यक्तेः पूर्वमेव पुंसवनप्रयोगः	॥	४९
गर्भिण्या हितोपचाराः	॥	५०
सद्योगर्भायाः उपचाराः	॥	॥
तस्या वज्यानि	॥	५१-५६
निषिद्धोपयोगे दोषाः	६	५७-५८
गर्भिणीनामाषष्ठान्मासात्तीक्ष्णौषधादिप्रतिषेधः	॥	गद्यम्
तासां व्याधिजये क्रमः	॥	५९
कुब्जत्वादिसम्भवे हेतुः	७	६०
व्यक्तगर्भस्य लक्षणानि	॥	६१-६३

गर्भिण्या अभिलाषपूर्णे हेतुः	७	६४
आहितदाने युक्तिः	”	६५
तृतीये मासे गात्रपञ्चकस्य व्यक्तीभावः	”	६६
केदारकल्यान्यायेन गर्भपुष्टिः	”	६७
मामे चतुर्थे पञ्चमे च अङ्गव्यक्तिप्रकारः	”	६८
मासे षष्ठे स्नायवादीनामुत्पात्तिः	”	६८½
मासे सप्तमे गर्भस्य सम्पूर्णता	”	६९
गर्भोत्पत्तीदनोपद्रवाः	”	७०
तदुपशमनार्थं नवर्नातप्रयोगः	”	७१-७३
मासेऽष्टमे मातापुत्रयोः परस्परमोजस्सञ्चारः	८	७४-७६
कालेऽस्मिन् क्षीरपेयादि	”	७६-७७
प्रसूतिकालः	”	७८
द्वादशमासादूर्ध्वं गर्भो विकारकारी	”	”
नवमे मासि स्निग्धसेवनम्	”	७९
वातजयाय पित्तुप्रयोगः	”	८०
अष्टममासात्परं तस्याः स्निग्धाङ्गत्वकथनम्	”	८१
पुंस्त्वादिचिह्नम्	”	८१-८४
गर्भस्थापनप्रयोगः	”	८५-९०
प्रथममासमारभ्य अष्टममासपर्यन्तं क्रियाक्रमः	९	९१-९९
गर्भपाषणार्थं तटाकशुष्कादिसिद्धं घृतम्	”	९३-९६
गर्भिण्याः पुष्पे दृष्टे चिकित्सा	”	९७
सेव्याम्मोजादिघृतपित्तुधारणम्	”	९८
पयसा रक्तशाल्यादिसेवनम्	१०	९९
शुद्धिघर्षमस्रोक्ताचरणम्	”	१००
गर्भस्रावार्तिहराः प्रयोगाः	”	१०१
गर्भस्रावे कषायाः	”	१०२
शारिबादिकषायः	”	१०३
सक्षीरपञ्चकन्दस्वरसः	”	१०४
गर्भस्रावे शीतकषायाः	”	१०५-१०६
सप्तमेऽष्टमे च मासे कपिस्थविष्ट्वादिकषायः	”	१०९
नवमे शारिबादिकक्षीरकषायाः	११	११०
दशमे मासि पयस्यया सिद्धं क्षीरपानम्	”	१११

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
गर्भशूले गोक्षुरादिसिद्धं क्षीरम्	११	११२
शुण्ठीबलादिकषायः	"	११३
महापञ्चमूलादिक्षीरकषायः	"	११४
पाठादिसिद्धं पयः	"	११५
पञ्चमूलबलासिद्धक्षीरकषायः	"	११६
बलादावादिक्षीरकषायः	"	११७
साज्यबलानागरादिकषायः	"	११८
बलात्रिफलादिकषायः	"	११९
शुण्ठीबलादिकषायः	"	१२०
काकाल्यादि कल्ककषायः	१२	१२१
गर्भस्थापनादि प्रयोगाः	"	१२२-१३५
मन्त्रप्रयोगः	१३	गद्यम्
असाध्यगर्भस्त्रावलक्षणम्	"	१३६
असम्पूर्णत्रिमासायाः पुष्पदर्शने प्रत्याख्यानम्	"	१३७
आमान्वये उपवासादयः	"	१३७-१३९
गर्भस्त्रावे त्रयः कथाः	"	१४०-१४१
तत्र मृद्रीकादिप्रयोगाः	१४	१४२-२४७
संसमानगर्भलक्षणम्	"	१४८-१४९
पातस्त्रावमूढगर्भानां भेदकथनम्	"	१५०
गर्भे सशूले रक्तदर्शने हेतुः उपचारश्च	"	१५१
शतघृतघृताक्तायाः स्नानादि	१५	१५२
निपतिते गर्भे तीक्ष्णमद्यपानादि	"	"
अमद्यपायाः पेयापानम्	"	१५३
मासंतुल्यदिनविधिः	"	१५४-१५५
उपविष्टकगर्भस्य चिह्नानि	"	१५६
नागोदरस्य लक्षणानि	"	१५७-१५९
शुष्कगर्भलक्षणम्	"	१६०-१६२
उपविष्टकादीनां चिकित्सा	"	१६२-१६४
गर्भपुष्टये गर्भिणीहर्षणम्	१६	१६५
अन्यथा वैपरीत्यम्	"	१६६
गर्भिणीनां ज्वरस्य कषायाः तासां ज्वरस्य	"	१६७-१७०
कष्टत्वे कारणं च	"	"
तासामतीसारे कषायाः	"	१७१-१७५

विषयः	पुस्तकख्या	श्लोकख्या
गर्भिणीशोफहराः आर्द्रिकाकवाथादिप्रयोगाः	१७	१७६-१८२
गर्भिण्याः पित्तरोगे क्वाथादयः	"	१८३-१८६
हरीतक्यादिचूर्णम्	"	१८७-१८८
हिङ्गवादिप्रयोगः	१८	गद्यम्
मातुलुङ्गस्वरसः	"	१८९
विल्वमञ्जादिप्रयोगाः	"	१९०-१९३
अजमोजादिचूर्णम्	"	१९४
पृश्निपर्ण्यादिप्रयोगः	"	१९६-१९७
विल्वाम्निमन्थादिक्वाथः	"	१९८
मधुकोशीरादिक्षीरम्	"	१९९
बलाक्वाथः	"	२००
बलेक्षुगोक्षुरादिप्रयोगः	१९	२०१
धान्याम्लादिप्रयोगः	"	२०२
गर्भिण्युदावर्ते चिकित्सा	"	२०३
तेषु तेषु रोगेषु तत्तद्भिषग्जिज्ञासुः	"	२०४
आसन्नप्रसवायाः लक्षणम्	"	२०५-२०७
गर्भसुतेरनन्तरं सघृतपेयापानम्	"	२०८
भ्रूशयनस्थायाः मर्दानादिः तत्फलञ्च	१९	२०९-२१०
गर्भे प्रयाते लक्षणम्	"	२१०
खट्वारोपणादि	"	२११
योनिप्रसाधनम्	"	२१२
प्रवाहणे नियमः	"	"
गर्भसङ्गे धूपनादि	२०	२१३-२२४
मूर्ध्नि स्नुहपियप्रयोगः	२१	२२६
भूर्जादि प्रयोगः	"	२२७-२२९
अपराहरणे अनुवासनादि	"	२३०-२३२
मर्कलालक्षणादि	"	२३३
भाङ्गर्यादिचूर्णम्	"	२३४-२३५
घृतादिप्रयोगः	"	२३६-२३७
मर्कलाख्ये पञ्चकोलादिक्वाथः	२२	१३८
पञ्चकोलयवागुः	"	२३९
मर्कलानिरूपणम्	"	गद्यम्

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
पतितगर्भे वरणादिप्रयोगः	२२	गद्यम्
पञ्चकोलघृतम्	"	२४१
बुभुक्षितायाः स्नेहपानम्	"	२४२
वातघ्नौषधतोयपानम्	"	२४३
वेष्टनप्रकारः	"	२४५
जीर्णस्नेहे पेयापानम्	"	"
विदार्यादिकृता यवागूः	"	२४६
बृंहणे क्रमः	२३	२४७
पिशितानुषेधः	"	"
प्रसूनायाः यत्नेनोपचारः	"	२४८
शुण्ठीरण्डादिकाथः	"	२४९
सर्वरोगहराः गोगाः	"	२५०—२५६
गर्भपाते हेतुः दृष्टान्तश्च	"	गद्यम्
मूढगर्भलक्षणम्	२४	"
अन्तर्मृतगर्भायाः लक्षणम्	"	"
तत्र काश्यपीयोक्तं लक्षणम्	"	"
तदाहरणोपायाः	"	२५९—२६०
द्वौ लेपयोगौ	"	२६१—२६२
असाध्योपाधे शल्लप्रयोगः	"	२६३—२६६
मूढगर्भाया अचिकित्स्यत्वम्	२५	२६७
अविपद्ये विकारे गर्भपातनं श्रेयः	"	२६८
अपतन्तामपरां पूर्ववत्पातयेत्	"	२६९—२७०
अनन्तरक्रिया	"	२७१
मूढगर्भायाः कर्तव्यप्रकारः	"	२७२—२७६
सर्वाङ्गस्वेदः	२६	२७७—२८०
लेपादयः	"	२८१—२८७
नष्टार्तवे असननिर्यासप्रयोगः	२७	२८८
गर्भे बहुशिशुत्वादिकवर्णनं तत्र हेतुश्च	"	२८९—२९३
पुण्याहादिप्रयोगः	"	२९४—२९९
महाशोणितरोगस्य निदानं लक्षणं च	"	३००—३०१
तस्य चिकित्सा	२८	गद्यम्
रक्तगुल्मनिदानानि	"	३०२—३०३

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
तत्र मतभेदाः	२८	३०४—३०७
वधौ निरूहादि	"	३०८—३१२
सूतिकानां स्नानधूपने द्रव्याणि	२९	३१३—३१६
दूवादसापः	"	३१७—३२८
पयस्यादितैलम्	"	३२९—३२०
जातमात्रस्य बालस्य श्लाघनादिप्रकारः	"	३२१
बालस्य नाभ्युपरि सूत्रेण बन्धनं तैलसेचनं च	"	३२२
शिशोः स्नानविधिः	"	३२३—३२५
बालस्य तालूज्जमनादि	३०	३२६
प्राश्यभैन्द्रीप्राहाद्यादि	"	३२७—३२८
गुदपाटनम्	"	३२९—३३१
भा पञ्चाहात् स्तन्याप्रवर्तनम्	"	३३२
तत्र हेतुः प्रतीकारश्च	"	३३३—३३४
बालानां त्रैकाल्यं सर्पिःप्रदानम्	"	३३५
स्तन्यवृद्धिचिकित्सा	"	३३६—३४३
कृष्णचुचुके स्मिगपाटनम्	३१	३४५
स्तनवृद्धिचिकित्सा	"	३४६—३४७
स्तन्यप्रवर्तनकालः	"	३४८
तावत्पर्यन्तं कुमारस्य मधुसर्पिष्पानादि	३१	३४९
स्तन्यानुपाने मात्रानियमः	"	३५०
मातुः स्तन्यं श्रेष्ठम्	"	३५१
स्तन्याभावे पयः पानम्	"	"
स्तन्यनाशनिदानं चिकित्सा च	"	३५२—३५६
रोगकरस्तन्यलक्षणम्	"	३५७
स्तन्यपरीक्षा तच्चिकित्सा च	"	३५९—३६५
शिशोः रोगस्य लक्षणवेदनम्	३३	३६६—३६८
उत्प्रतीकारः	"	३६९—३७१
त्रिमासपर्यन्तं शिशूनामौषधदाने उपायः	"	३७२
अतः परं जलेनौषधप्रयोगः	"	"
क्षीरपस्य धाव्या एवौषधसेवा	"	३७३
जातमात्रस्य औषधमात्रा, मात्राविवर्धने नियमश्च	३४	३७४
तस्य चिकित्साक्रमे विदोषः	"	३७५—३८६

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
क्षीरालसकस्य निदानं चिकित्सा च	३४—३५	३८७—४०७
दन्तोन्नेदरोगाणां निदानं चिकित्सा च	३६	४०८—४१३
बालानां ज्वरादौ चिकित्सा	,,	४१४—४१७
लाजादिचूर्णम्	३७	४१८
पर्पटकादिचूर्णम्	,,	४१९
क्षुद्रकादिपंयः	,,	,,
अश्वत्थप्रवालादि क्षरिकाषायः	,,	४२०
ज्वरापहं वालिकर्म	,,	४२१—४२२
शतधौतघृतम्	३८	४२३
पित्तज्वरे कटुकादिक्षीरम्	,,	४२४
उशीरादिकाथः	,,	४२५
ज्वरातिसारनाशकरः प्रयोगः	,,	४२६—४२९
छर्चादिघ्ना योगाः	३९	४४०—४४१
चूतशलाकादिप्रयोगाः	,,	४४२—४४७
रक्तातीसारे आम्रादि	४—४१	४४८—४७०
शोषादीनां निदानादि	४२	४७१—४७९
लाक्षादितैलम्	,,	४८०—४८३
तालुकण्टकस्य निदानं लक्षणं चिकित्सा च	४३	४८४—४८८
मानुकादोषरोगविवरणम्	,,	४८९—४९४
गुदपाके रसाञ्जनप्रयोगः	,,	४९५
मुखदूषिकालक्षणं चिकित्सा च	४४	४९६—४९८
निचूरिकानिदानादि	,,	४९९—५०२
तुण्डरोगस्य निदानलक्षणादि	,,	५०३—५०४
नाभिपाकचिकित्सा	,,	५०५
देवदार्वीदिप्रयोगः	,,	५०६
कुण्डालालक्षणम्	,,	५०७—५१०
तच्चिकित्सोपयुक्ता योगाः	४५	५११—५१३
अक्षिरोगे दार्वीगैरिकादिलेपः	४६	५२४
सिन्धुविश्वैलादि	,,	५२५
पञ्चामृतचूर्णम्	,,	५२६
गृहभूमादिचूर्णम्	,,	५२७
रजभ्यादिचूर्णम्	,,	५२८—५२९
क्षीरधस्य मन्दाग्नित्वे हेतुः	,,	५३०

बालविषूचिकाविज्ञानं चिकित्सा च	४७	५३१—५३९
बल्मीकस्य निदाभादि	"	५४०—५४३
तच्चिकित्सा	४८	५४५—५४९
पाठादघृतम्	"	५५०
पाठावेह्यादिघृतम्	"	५५१
हिङ्गुवादिप्रयोगः	"	५५२—५५३
कासादिहरं घृतम्	"	५५४
कर्णवेधनकालः प्रकारश्च	४९	५५५—५५८
सम्यग्विद्धे लक्षणम्	"	५५९
औषधलेपः	"	५६०—५६१
स्तनापनयने कालः	"	५६२
वचाधारणप्रकारादि	"	५६३
ब्रह्मीस्वरसभावितं वचाचूर्णम्	"	५६४
सर्पिषा सुवर्णादिपानम्	"	५६५—५६६
विश्वाम्बोजादिचूर्णम्	५०	५६७
कुष्ठाम्बगन्धादिसर्पिः	"	५६८—५७०
ब्रह्मीस्वरादिघृतम्	"	५७१—५७२
अपरं "	"	५७३—५७४
सारस्वत सर्पिः	५१	५७५—५७६

बालग्रहप्रतिषेधाधिकारः ।

नन्दना सुनन्दा इत्यादि द्वादशमानुप्रस्तस्य		
बालस्य लक्षणं चिकित्सा च	५१—५२	गद्यम्
धन्वनीग्रहगृहीतलक्षणम्	५३	३—४
मञ्जिष्ठादिलेपनं बलिदानादिकं च	५४	५—६
भीषणीगृहीतलक्षणं तत्प्रतीकारश्च		९—१०
धूपनादौ निम्बगोदन्तादि	"	११—१२
कण्ठमालिनीगृहीतलक्षणं चिकित्सा च	"	१३—१४
काकालीगृहीतलक्षणं	५५	१५—१६
हस्तिनीगृहीतलक्षणम्	"	१९—२२

हुक्कारीगृहीतलक्षणम्	५५	२३-२४
मुक्तकेरीगृहीतलक्षणम्	५६	२७-२९
त्रिदण्डीगृहीतलक्षणम्	"	३०-३२
भजमेधीगृहीतलक्षणं तत्प्रतीकारश्च	५६	३३-३६
रोदिनीगृहीतलक्षणं	५७	३७-४०
शकुनीपूतनागृहीतलक्षणं	"	४१-५०
मकुटीपूतनागृहीतलक्षणं	५६	५१-५६
गोमतीपूतना	५९	५७-६१
पिङ्गलापूतना	"	६२-६३
तद्गृहीतस्यासाध्यत्वम्	"	६४
काञ्चिनीपूतनागृहीतलक्षणं चिकित्सा च	"	६५-६७
पङ्कजापूतना	"	६९-७१
श्रीतपूतना	९०	७१-७७
रजनीपूतनागृहीतलक्षणम्	"	७८-७९
कुम्भकर्णीपूतना	"	८०-८४
शबरपूतना	९१	८५-८८
राहसीपूतनालक्षणं तच्चिकित्सासाध्यता च	"	८९
शबलापूतनागृहीतलक्षणं तच्चिकित्सा च	"	९०-९२
गन्धिनीकुमारी	९२	९३-९८
मन्दिनीकुमारी	"	९९-१०६
बन्धिनीकुमारी	९३	१०७-११२
चपलाकुमारी	"	११३-११५
साषसिकुमारी	९४	११६-११९
कार्मुकीकुमारी	"	१२०-१२३
जातवेदाकुमारी	९५	१२४-१३०
नलिनीकुमारी	"	१३१-१३७
चपलाकुमारी	९६	१३८-१४१
रवुताकुमारी	"	१४२-१४७
शालिकाकुमारी	"	१४८-१५३
यामिनीकुमारी	९७	१५४-१५७
तृणकुमारी	"	१५८-१६३
सुन्दरीकुमारीगृहीतलक्षणं तस्याचिकित्सायां च	९८	१६४

विषयः	पुस्तकसंख्या	श्लोकसंख्या
बाह्यकुमारीगृहीतलक्षणं चिकित्सा च	६८	१६५—१६६
अन्यकुमारी ,, ,, ,,	६९	१६९—१७७
सामान्यग्रहजुष्टानां लक्षणम्	७१	१७८—१८३
रक्तग्रहजुष्टलक्षणम्	७१	गद्यम्
ग्रहजुष्टानां स्नानविधिः	७०	
प्रथमदिवसमारभ्य त्रयोदशादेनपर्यन्तं ग्रह- प्रस्तानां बालानां लक्षणादीनि	७०—७२	१८७—२०४
प्रथममासमारभ्य द्वादशमासपर्यन्तं ग्रहप्रस्तावनां बालानां लक्षणं चिकित्सा च	७२—७३	२०५—२२६
द्वितीयवत्सरादारभ्य दशमवर्षपर्यन्तं ग्रह- प्रस्तानां बालानां लक्षणं चिकित्सा च	७४—७५	२२९—२५०
पक्षिग्रहावेशे हेतुः समयश्च	७६	२५१—२५२
पक्षिग्रहप्रस्तलक्षणम्	७७	२५३
पक्षिणां वन्ध्यादिभेदः	७७	२५५—२५७
वन्ध्यादिप्रस्तबालानां लक्षणम्	७७	२५८—२६१
तच्छान्तिकर्म	७७	२६६
मूर्ध्नि तैलादिप्रयोगः	७७	२६३—२६६
सर्वग्रहहरं कर्म	७७	२७०—२७९
भूमत्रयम्	७६	२८०—२८१
बज्रस्वगादिभूमः	७७	२८२

भूतोन्मादापस्मारप्रतिषेधाधिकारः ।

देवदानवादिभेदेन भूतानामष्टादशस्वम्	७९	१—२
भूताविष्टानां सामान्यलक्षणम्	७९	३—४
भूतानामनुषङ्गे हेतुः	७९	५—१२
विशच्चवर्जानां सर्वेषां ग्रहाणामानुकूल्येनैव जयः	८०	१४
तत्र हेतुः	७९	१५
ग्रहशान्तये अपहोमादि	७९	१६—१८
राजीकरजादिगुटिका	७९	१९—२२
कापांसास्थ्यादिभूपः	८१	२३

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
पाठादिसर्पिः	८१	२३
सिद्धार्थकादिसर्पिः	"	२५-२९
षडुन्मादाः	"	३०
त्रिदोषजानां प्रत्येकं कक्षणम्	"	३१
असाध्यलक्षणम्	"	३२-३५
पचनश्रे स्नेहपानादि	८२	३६
कफपित्तश्रे वमनश्रेकौ	"	३७
अनुवृत्तौ तीक्ष्णं नावबमन्जनं च	"	३८
हर्षणादि	"	३९
द्वाधिकादिसर्पिः	"	४०-४१
मधूकपुष्पादिना नस्यम्	"	४२-४३
सर्वोन्मादहराः योगाः	८३	४४-४६
मनोह्लादिभिर्नस्यम्	"	४७-४८
ब्रह्मपादिवर्तिः	"	४९-५१
चक्रतैलम्	"	५२
अबषीडकादिविधिः	"	५३-५६
उन्मादहरं सर्पिः	८४	५७
पित्तोन्मादे पिप्पलीकतकादि	"	५८
हिंशवादिघृतम्	"	५९
ब्रह्मीघृतम्	"	६०-६१
कक्ष्याणकं घृतम्	"	६२-६७
महाकक्ष्याणकं घृतम्	"	६८-७०
महापैशाचकं घृतम्	८५	७१-७४
दूर्धानुसारेण तैलप्रयोगः	"	७५-७७
सर्वोन्मादेषु असाक्षिकरूपे क्षेपः	"	७८-८४
उन्मादजये क्रमाः	८६	८५-८६
काञ्चनोपयोगादि	"	८७
उन्मादशान्तये बालिकर्म	"	८८-९०
विगतोन्मादकक्षणम्	"	९१
अपस्मारकक्षणम्	"	९२-९५
अतुर्विधापस्माराः	८७	९६
अपस्मारे दोषभेदेन वर्णभेदः	"	९७

विषयः	पुस्तकख्या	श्लोकसङ्ख्या
चिकित्साक्रमः	८७	९८—१०१
पिष्टयष्टीपानम्	"	१०२
अपस्मारहराः योगाः	"	१०३—१०४
महापञ्चगव्यघृतम्	"	१०५—११०
कासविदार्यादिघृतम्	८८	११३
कृष्माण्डस्वरस	"	११३
बाहुपुष्पादि	"	११४
धात्र्यादि	"	११५
बाहुपुष्पी	"	११६
जीवनीयादिसिद्धं तैलम्	"	११७
शिरीषादितैलम्	८९	११८—१२८
वृश्चिकालयादिवर्तिः	"	१२९—१३०
शिमुकुष्ठादिनस्यतैलम्	९०	१३१
त्रिफलदितैलम्	"	१३२—१३३
फणिर्जकादितैलम्	"	१३४—१३५
वृकगुथेन नस्यम्	"	१३६
शुनगुथेनाञ्जनम्	"	१३७
घकरसोनादिनस्याञ्जनम्	"	१३८
श्रूषणादिवर्तिः	"	१३९—१४०
शुनीजरायुणापस्मारहरणम्	९१	गद्यम्
नकुलादीनां पित्तादिभिः भूपनम्	"	१४१
अपस्मारे उपचारक्रमः	"	१४३
अग्नितोयादेः पालनम्	"	१४४
शुक्रबिकारिणि कर्तव्यानि	"	१४५
नेत्ररोगचिकित्साधिकारः ।		
आश्चर्योत्तनम्	९१	१
आश्चर्योत्तने विशेषाः	"	१—४
अभिष्यन्दे विशेषः	"	५
अञ्जनार्हाः	"	६
अञ्जनत्रैधिष्यम्	"	७
लेखनादीनां कल्पनाविशेषः	"	८

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
प्रसादनस्य प्रत्यजनसंज्ञा	१२	१
शालाकानिर्माणविधिः	"	१०
भजनत्रैविध्यं मात्राभेदश्च	"	११—१६
भजननिषिद्धाः निषिद्धाजनं च	१३	१७—२०
भजनप्रयोगविधिः	"	२१—२२
नयनयोः प्रक्षालनकाण्डः	"	२३
वर्त्मप्रासाजनदोषाः	"	२४
सर्पणीयाः	"	२५—२६
तत्रोपायविशेषः	"	२७—३४
कृतसर्पणस्य वर्ज्यानि	१४	३५—३६
सर्पणगुणाः	"	३७
प्रसान्तदोषस्य पुटपाककाण्डः	"	३८—३९
सेककाण्डादे	"	४०—४१
कृष्णमण्डलादीनां परिमाणादि	१५	४२—४८
नेत्रविकारहेतवः	"	४९—५५
वर्त्मसन्ध्यादीनां नामादीनि	१६	गद्यम्
तेषां साध्यासाध्यत्वकञ्चनम्	१७—१८	५६—७४
नेत्ररोगहराः योगाः	१९	७५
धात्र्यादिकषायेण सेकः	"	७६—७७
द्विनिशादिवर्तिः	"	७८
मरिचविलङ्गादिना प्रतिमर्शः	"	गद्यम्
मूर्वाभजनम्	"	"
शङ्खादिरसक्रिया	"	"
कोहशिवाटिकादिचूर्णाजनम्	"	"
काक्षबेलाविप्रयोगः	"	"
वृक्षाम्बादिघृतम्	"	७९
मधुसैन्धवप्रयोगः	"	८०
पक्ष्मोपरोधे चिकित्सा	"	गद्यम्
सत्र छेदनादिक्रमः	१००	८१—८६
चिन्वाद्यभजनम्	"	८९
भक्त्यावाविगुटेका	१०१	९०
वर्त्मसिद्धा नवशोभाः	"	गद्यम्

विषयः	पुस्तकसंख्या	श्लोकसंख्या
तेषां निदानादि	१०१	गद्यम्
उपनाहादयः शास्त्रसाध्याः	"	९१
रसाञ्जनम्	"	९२
वपनाहे छेदनादि	"	९३-९४
वर्षणीचिकित्सा	"	९५
पूयालक्ष	"	९६-९८
कृमिप्रन्थि	१०२	९९
शुक्लभागजरोणाणां निदानादि	"	गद्यम्
तेषां साधने क्रमः	"	१००
साध्यासाध्यविचारः विशेषचिकित्सा च	"	१०१-१०४
तत्राञ्जनम्	१०३	गद्यम्
हृषं जाकजुनादिचिकित्सा	"	१०५-१०६
सिराहर्षादावाश्रयोतनम्	"	१०७
अर्षणः सामान्यचिकित्सा	"	१०८-११०
तत्र शास्त्रक्रिया	"	१११-११८
भनन्तरोपचारक्रमः	१०४	गद्यम्
निमिप्रोकमञ्जनत्रयम्	१०५	११९-१२१
शङ्खादिवं	"	१२३
कर्पूरादिरसक्रिया	"	१२४
कर्पूराञ्जनम्	"	१२५
चन्द्रोदयमञ्जनम्	"	१२६-१२७
कर्पूरत्रिफलाञ्जनम्	"	१२८
कर्पूरस्फटिकाञ्जनम्	१०६	१२९
कर्पूराञ्जनाञ्जनम्	"	१३०
मणिमन्यादिरसक्रिया	"	१३१
गोदन्तादि	"	१३२-१३४
सिराजाकचिकित्सा	"	१३५
कुष्णभागगताः पञ्च रोगाः	१०७	गद्यम्
क्षतशुक्लस्थ कक्षणादि	"	१३६-१३८
"	"	१३९-१४०
साध्यलक्षणम्	"	१४१-१४६

विषयः

पुस्तकख्या

पुस्तकख्या

छोदितपिच्छिकास्य लक्षणं चिकित्सा च	१०७	१४३
सिराशुक्लचिकित्सादि	१०८	१४४—१४६
धुग्मशुक्लस्य साध्यत्वादि	,,	१४९—१५०
शुक्लस्य सामान्यचिकित्सा	,,	गद्यम्
वराधुत्वादि	,,	१५१—१५२
शुक्ले स्नेहपानादिक्रमः	१०९	गद्यम्
भक्षिरोगेषु क्षीरेण परिषेकः	,,	१५३
घृतसर्पणाविधिः	,,	१५४
जननादशिफादिघृतम्	,,	१५५—१५६
तण्डुलीयकपत्तुरादिघृतम्	,,	१५७—१६०
मत्स्याक्षीस्वरसादिघृतम्	११०	१६१—१६२
वक्त्राशुतघृतम्	,,	१६३—१६५
जनन्तासं घृतम्	,,	१६६—१६९
नीकोत्पलादिकं घृतम्	,,	१७०—१७२
तालवृन्तादिना स्वरसन्नयोगः	१११	१७३—१७४
केसनीयैरुपचारः	,,	१७५
वैडूर्यादिवर्तिः	,,	गद्यम्
आर्तिमुकुलादिवर्तिः	,,	१७६
दन्तवर्तिः	,,	१७७
तमाळपत्रादिवर्तिः	,,	१७८—१८०
महानीला गुळिका	,,	१८१—१८४
शुक्ले रक्तसावादि	११२	१८५—१९२
शुद्धशुक्लेऽञ्जनादिप्रयोगाः	,,	गद्यम्
वत्सप्रे शुक्ले बालादिभिर्लेखनम्	११३	१९३
ताप्यकादिना चत्वारोऽञ्जनयोगाः	,,	१९४
शुक्लप्री वर्तिः	,,	१९५
समुद्रफेनादिवर्तिः	,,	१९६
दक्षायक।चञ्जनयोगः	,,	१९७
शुक्लामादिविकेसनं चूर्णम्	,,	१९८
प्रणशुक्लभिनानिनी वर्तिः	,,	१९९
पञ्चमशुक्लवाक्त्रहंसपादिकृता वर्तिः	,,	२००
श्वेतपूलादिवर्तिः	,,	२०१—२०३

विषयः	पुस्तकख्या	श्लोकसङ्ख्या
ताम्राहितारादिवर्तिः	११३	२०३
स्यन्दादिजिह्वर्तिः	११४	२०४—२०५
सर्बनेत्रामयापहा गुलिका	"	२०६
षट्पलादिवर्तिः	"	२०७—२०८
तनुताम्रप्रत्रादिगुलिका	"	२०९—२१०
स्फटिकादिगुलिका	"	२११—२१२
सिराशुक्लाजकयोः सामान्यचिकित्सा	"	२१३— गद्यम्
भजकायां शास्त्रप्रयोगः	११५	२१४
शास्त्रसाध्याजकास्वरूपम्	"	२१५
भजकादावाश्च्योतनादि	"	११६—२१८
कुम्भकटाण्डकपालादिवर्तिः	"	२१९—२२०
तटाकाशुक्तिजनवनीतादिप्रयोगः	"	२२१—२२२
असाध्याजकायां क्रियाक्रमः	११६	२२३—२३०
ताम्रादिगुलिका	"	२३१—२३४
अन्या "	"	२३५—२३८
चन्दनादिवर्तिः	११७	२३९
दार्ढ्यादिरसक्रिया	"	२४०
फलत्रयादिकल्कप्रयोगः	"	२४१—२४४
सप्तविंशतिदृष्टिरोगाः	"	गद्यम्
तेषां निदानादि	"	२४५—२५२
विविध्य तेषां लक्षणादि	११८	गद्यम्
दृष्टिरोगाणां साध्यासाध्यविचारः	११९	२५४
चित्रकमूलादिकपावः	"	२५५
बराकायः	"	२५६
त्रिफलाचूर्णम्	"	२५७
तिमिरे घृतदिना नावनम्	१२०	२५८
शुक्लैरण्डमूलादितैलम्	"	२५९
दृष्टिवलदं नस्यम्	"	२६०
जीवन्त्यादिघृतम्	"	२६१—२६४
पटोलादि "	"	२६५—२६८
महात्रैफलं "	१२१	२६९—२७३
त्रिफलादि "	"	२७४

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
त्रिफलाचूर्णप्रयोगः	१२१	२७५—२७७
मांस्याद्यञ्जनम्	"	२७८—२७९
मरिचादिचूर्णम्	"	२८०—२८१
भास्करचूर्णम्	१२२	२८२—२८४
तुल्यप्रयोगः	"	२८५
सीसदाकाकानिमिंसिः	"	२८६—२८७
रसेन्द्रभुजगाद्यञ्जनम्	"	२८८
मरिचाद्यञ्जनम्	"	२८९
भक्षवीजादिगुडिका	"	२९०
षण्माक्षिकयोगः	"	२९१
कृष्णसर्पैर्दिजनवनीतपुष्टकुकुटुरीषप्रयोगः	१-३	२९२—२९३
कृष्णसर्पवसादिना रसक्रिया	"	२९४
मनोह्लादिवर्तिः	"	२९५—२९६
विमलाख्या वर्तिः	"	२९७
ऊषणाद्यञ्जनम्	"	२९८
मरिचामलकाद्यञ्जनम्	"	२९९
लिकुचफलाद्यञ्जनम्	"	३००
पञ्चरातीवर्तिः	१२४	३०१—३०२
उत्पलपत्रादिचूर्णम्	"	३०३
चन्द्रप्रभाख्या वर्तिः	"	३०४—३०५
श्विञ्जादितैलम्	"	३०६
शशितङ्कणादिरसाञ्जनम्	"	३०७
नागरादिरसाञ्जनम्	"	३०८
पुष्पाख्यादिरसक्रिया	"	३०९
घाशिकणादिरसाञ्जनम्	१२५	३१०
तिमिरादिहरा वर्तिः	"	३११
वारणसारथ्यादिवर्तिः	"	३१२
भुजगादिरसक्रिया	"	३१३
सुनेत्रीवर्तिः	"	३१४—३१७
कतकादिरसक्रिया	१२६	३१८
त्रिफलादिद्विवर्तिः	"	३१९—३२३
अपरा	१२७	३२४—३२५

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
तिमिरे सामान्यचिकित्सा	१२७	३२६
वातजे तिमिरे दशमूलवृत्तम्	"	३२७
त्रिफलादिप्रयोगः	"	३२८
जीबन्यादितैलम्	"	३२९—३३२
सितेरण्डादितैलम्	"	३३३—३३४
पित्तजे तिमिरे सर्पिः	१२८	३३५—३३७
सौवीराद्यञ्जनम्	"	३३८
इलेभमजे तिमिरे सर्पिः	"	३३९
मनोह्लादिवर्तिः	"	३४०
रक्तजे चिकित्सा	"	३४१
लाक्षादिवर्तिः	"	३४२
दोषानुसारेण प्रतीकारः	"	४३
उशीराद्यञ्जनम्	"	३४४
काचसामान्यचिकित्सा	१२९	३४५—३४६
गुलादिरसक्रिया	"	३४७
शिलासैन्धवादिरसक्रिया	"	३४८
नकुलान्धे सामान्यचिकित्सा	"	३४९
निशान्धे ताक्ष्याद्यञ्जनम्	"	३५०
पिप्पल्याद्यञ्जनम्	"	३५१
कुम्भयोनिपत्रघृतादि		३५२—३५४
नकान्ध्वनाक्षानमञ्जनम्	"	२५५
क्षणदान्ध्यहराः योगाः	१३०	३५६—३६०
धूमरादिचिकित्सा	"	३६१—३६३
सूर्योपरागाद्युपहृतेक्षणस्य प्रतीकारः	"	३६४—३६७
तमाळाद्यञ्जनम्	१३१	३६८
लिङ्गनाशस्य पर्वायाः	"	गद्यम्
लिङ्गनाशसामान्यचिकित्सा		३६९—६७२
शस्त्रसाध्यं रोगाः		गद्यम्
शस्त्रानर्हा रोगाः	"	३७३
लिङ्गनाशे शस्त्रक्रियाक्रमः	१३२	३७४—३८२
शस्त्रक्रियानन्तरं लङ्घनादि	"	गद्यम्
स्वस्थनेत्रावाप्तिपर्यन्तं वर्जनीयानि	१३३	३८५ ३८६

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
मुखालेपाः	१३३	३६७
लोभाद्याश्च्योतनम्	"	३६८
सिरामौक्षादि	"	३६९
स्वेदविधिः	"	३९०—३९१
भाढकीमूलादिवर्तिः	"	३९२
अजनादिविधिः	"	३९३
त्रिफलासेवाक्रमः	१३४	३९४
तिमिरे आराधनीयाः देवताः	"	३९५
षोडशाक्षिरोगाणां सामान्येन निदानादि	"	गद्यम्
अधिमन्थस्य लक्षणम्	"	३९६
तस्या साध्यलक्षणम्	१३५	३९७
स्यन्दसामान्यचिकित्सा	"	३९८
पत्रैलादिलेपः	"	३९९
रसाजनादिलेपः	"	४००
हरीतक्यादिलेपः	"	४०१
ताम्बूलाद्यम्जनम्	१३६	४०२
ताम्बूलपत्रस्वरसप्रयोगः	"	४०३
मुस्तादि	"	४०४
सैन्धवाद्याश्च्योतनम्	"	४०५
परण्डमूलाद्याश्च्योतनम्	"	४०६
कटुट्टेरीकषायसेकः	"	४०७
यष्ट्यादिक्षीरपरिषेकः	"	४०८
दाढ्यादिना सेकः	१३७	४०९
व्योषादिचूर्णप्रयोगः	"	४१०
शिपुपल्लवादिप्रयोगः	"	४११
छगणरसादिचूर्णम्	"	४१२
श्वेतलोभादिचूर्णम्	"	गद्यम्
अक्षिरोगहराः योगाः	"	४१३—४२३
वर्षाभ्वादिनस्यम्	१३८	४१३
कुङ्कुमादिनस्यम्	"	४२४
निर्गुण्डीस्वरसादिनस्यम्	"	४२५
अतिहो धूपः	१३९	४२६

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
तुस्थाञ्जनादि	१३९	४२७
तुस्थादिवर्तिः	"	४२८
अपराजिता वर्तिः	"	४२९—४३०
तुस्थाञ्जनम्	"	४३१
कौमारी गुडिका	"	४३२
अशुन्नो लोपः	"	४३३
श्वेतपूलासादिवर्तिः	१४०	४३४
सक्तुपिण्डप्रयोगः	"	४३५
वाताभिष्यन्दे चिकित्साक्रमः	"	गद्यम्
मध्ये बृहत्यादिवर्तिर्दाहक्रमश्च	"	४३६—४३७
वाताभिष्यन्दे घृतपानम्	"	४३८
रक्तावसेकः	"	४३९
षष्णादौ हिमसर्पिः	१४१	४४०
तिक्तकादिसर्पिः	"	गद्यम्
मज्जिष्ठादिना सेकः	"	४४१—४४२
पित्तजे सिरान्यत्रः	"	गद्यम्
सुमनकोरकादिवर्तिः	"	४४३
काष्मर्यादिनस्यम्	"	गद्यम्
नस्याञ्जनविधिः	"	४४४
श्लेष्मजादीनामुपवासादिविधिः	"	गद्यम्
मनश्शिलादिवर्तिः	"	४४५
रक्तजाभिष्यन्दे पित्तजवदुपक्रमः	१४२	गद्यम्
शुष्काक्षिपाके सर्पिः	"	४४६—४४८
सिरामोक्षाहोऽभिष्यन्दः	"	४४९—४५१
शङ्खादिनोपक्रमः	"	४५२
शूलादौ दाहक्रमः	"	४५३
शिम्वादिधूपनम्	"	४५४
घ्नैन्धवाञ्जननियमः स्तन्याइष्योतनञ्च	"	४५५
पिण्डाञ्जनविधिः	१४३	गद्यम्
अम्लोषिते चिकित्सा	"	४५६
अष्टादश पिष्टाः	"	४५७
तेषां चिकित्साक्रमः	"	४५८—४५९

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
गुग्गुलादिककः	१४३	४६०—४६१
करञ्जबीजाद्यञ्जनम्	"	४६२
रसाञ्जनाद्यञ्जनम्	"	४६३—४६४
अभयापिष्टतगरादि	१४४	४६५
सैन्धुत्रिकलादिवर्तिः	"	४६६
भलाद्विचूर्णप्रयोगादि	"	४६७
कुण्डलीफलादि	"	४६८
चिञ्चाद्यञ्जनम्	"	४६९
पिल्लघनी गुडिका	"	४७०
पिल्ले क्रेपादयः	"	४७१—४७४
लाक्षादिमर्षी	"	४७५
कार्पासमूलाद्यञ्जनम्	१४५	४७६
षडङ्गिन्नतोयादितुल्यप्रयोगः	"	४७७—४७८
कुण्डलीकाफकरसे गृहभूमप्रयोगः	"	४७९
त्रिकलास्थ्याद्यञ्जनम्	"	४८०—४८१
पिल्ले वर्मावलेखादि	१४६	४८२
चतुर्णवत्यक्षिरोगाः	"	४८३
अक्षुष्या आहारादयः	"	४८४—४८५
अक्षुष्या "	"	४८६—४८७
द्वादश बाधाः	"	४८८—४८९
सदा परिवर्जनीयानि	"	४९०—५०४
सदा शीलनीयानि	१४७	५०५—५१३
नेत्ररक्षणाय पादरक्षाविधिः	"	५१४—५१५
वक्त्र कर्णशूलानि	१४८	गद्यम्
पञ्चविंशतिकर्णरोगाः	"	"
कर्णशूलानां सामान्यं निदानम्	"	५१६
घातजादीनां लक्षणम्	१४९	गद्यम्
तेषां साध्यासाध्यविचारः	"	५१७
तेषां सामान्येन चिकित्साक्रमः	१५०	५१८—५२२
अश्वत्थपत्रस्वरसादिप्रयोगः	"	गद्यम्
सार्षपं तैलम्	"	५२३
रसोनप्रयोग	"	५२४

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
वस्तमूत्रेण सेचनम्	१५०	५२५
कर्णशूलिनां वर्ज्यानि	"	५२६
कर्णपूरणार्थं स्तन्यानि	१५१	५२७
कफजशूले वमनम्	"	५२८
कदलीरसादिना कर्णपूरणम्	"	५२९—५३२
रसाञ्जनादिप्रयोगः	"	गद्यम्
रक्तजकर्णशूलचिकित्सा	"	५३३—५३५
नादबाधियैचिकित्सा	"	५३६
शेषाणां कर्णरोगाणां सामान्यचिकित्सा	१५२	गद्यम्
परण्डमूखादितैलम्	"	५३७—५३८
प्रतिविषादितैलम्	"	५३९
क्षारतैलम्	"	५४०—५४३
सुप्तकर्णचिकित्सा	"	५४४
कर्णशूलादीनां सामान्येन प्रतीकारः	१५३	५४५
मलपूर्णकर्णचिकित्सा	"	५४६
पृतिकृमिकर्णयोः चिकित्सा	"	५४७
कर्णदौर्गन्धे धूपनादि	"	५४८
वस्तमूत्रसेचनम्	"	५४९
वरणाकंपत्रादितैलम्	"	५५०
निर्गुण्डीस्वरसादितैलम्	"	५५१
कर्णविद्राधिचिकित्सा	"	५५२
भ्रशोऽर्बुदविदारिकाचिकित्सा	"	५५३
पालिघोषचिकित्सा	१५४	५५४
प्रियालबीजादितैलम्	"	५५५
घृतावयादितैलम्	"	५५६
पालिघोषादौ छेदनादिविधिः	"	५५७
उन्मन्धे शिरोवस्त्रादि	"	गद्यम्
दुर्विद्धादिचिकित्सा	"	५५८—५६१
सर्वेषु पालिरोगेषु स्नेहस्वेदादि	१५४	गद्यम्
निर्गुण्ज्यादितैलम्	१५५	५६२
अपरम् "	"	५६३
अजामूत्रादितैलम्	"	५६४

विषयः	पुस्तकख्या	श्लोक रङ्ख्या
कुष्ठादितैलम्	१५५	५६५
सौवीरादि ,,	"	५६६
कार्पासफलादि ,,	"	५६७
रम्भाकंपत्रादि ,,	"	५६८—५७२
छिन्नकर्णसामान्यचिकित्सा	१५६	५७३
छिन्नकर्णं पित्तुप्रयोगः	"	५७४—५७८
भूकदम्बस्वरसतैलम्	"	५७९
कर्णविवर्धनं लेपनम्	"	५८०—५८१
स्तनवर्धनं लेपनम्	"	५८२—५८३
कर्णादिविवर्धनं लेपनम्	१५७	५८४
" घृतम्	"	५८५
भूकदम्बादिनवनीतप्रयोगः	"	५८६—५८७
भस्बुपूर्णकर्णचिकित्सा	"	५८८
कीदगतकर्णचिकित्सा	"	५८९
छिन्ननासाचिकित्सा	"	५९०—५९४
पञ्च प्रतिश्यायाः	१५८	गद्यम्
दुष्टप्रतिश्यायादयः	"	"
प्रतिश्यायनिदानम्	"	५९६
वातादिप्रतिश्यायानां लक्षणादि	"	गद्यम्
भृशक्षवलक्षणं निदानं च	"	"
नासाक्षोषनिदानं लक्षणञ्च	"	"
नासानाहनिदानं ,,	"	"
ध्राणपाकनिदानं ,,	१५९	"
नासास्त्रावनिदानं ,,	"	"
पीनसनिदानं ,,	"	"
हीप्तिनिदानं लक्षणं च	"	"
पूतिनासानिदानादि	"	"
पूयस्क्तनिदानादि	"	"
पुटकनिदानादि	"	"
नासांशोनिदानम्	"	"
नासारोगाणां सामान्यलक्षणम्	"	५९७
तेषां सामान्यचिकित्सा	"	५९८—६०२

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
व्योषादिषट्कम्	१५९	६०३—६०४
नासारोगे वर्णानि	१६०	६०५
मण्डूकपण्यादिकषायः	"	६०६
विन्धादिजलपानविधिः	"	६०७
तामलक्यादिकवाथः	"	६०८
दशमूलादि "	"	६०९
रजनीनागरादि "	"	६१०
निदिग्धिकादि "	"	६११
शुण्ठ्यादिगणः	"	६१२
दध्ना भोजनयोगः	"	६१३
कटुत्रयादियोगः	"	६१४
पटुपञ्चकषिदं घृतम्	१६१	६१५
पयसा महाषट्पलप्रयोगः	"	गद्यम्
उत्तमाज्जस्वेदनम्	"	"
शिरोविरेचनम्	"	"
घातप्रतिद्वयाथे भर्दितोदितक्रियाक्रमः	"	"
पित्तजे रक्तजे च मधुरकैः श्वेतं सर्पिः	"	६१६
शीतैः परिपेकादि	"	"
कफजे तीक्ष्णभूमादि	"	६१७
द्विद्वक्षीरादिघृतम्	"	"
पिप्पलीसेवनम्	"	गद्यम्
रक्तजे रक्तपित्तोक्तक्रमः	"	"
त्रिरात्रेधः	"	"
दुष्टपीनसे यापनादिविधिः	"	६१८
मुस्तादिसर्पिः	"	६१९
प्रथमनादि	१६२	"
नासाशोषे क्षीरसर्पिः तैलं च	"	गद्यम्
नासानाढे बलातैलादि	"	६२०—६२१
नासापाके पित्तहृत्त्रिधिः	"	६२२
पाके दीप्ते च क्रियाक्रमः	"	६२३
पूतिनासायां स्नेहादि	"	६२४
सुलसीतैलम्	"	६२५—६२७
	१६३	६२८—६२९

विषयः	तुल्य्या	श. १ कसुल्य्या
गृञ्जनतैलम्	१६३	६३०
सुरसादि	"	३३१
विलङ्गादि	"	६३२
पूयस्कोपक्रमः	"	६३३
भर्षसां दाहक्रमः	"	गद्यम्
स्थूलार्षसां दाहादि	"	"
निकुम्भादिवर्तिः	"	६३४
चित्रकादतैलम्	"	६३५-६३६
गण्डीरादितैलम्	"	६३७-६३८
नासाशुदे शस्त्रक्रिया	"	गद्यम्
दाहविधिः	१६४	"
व्यापदः	"	६३९
निगुण्ड्यादितैलम्	"	६४०-६४१
कटुतैलम्	"	६४२
अन्तर्मुखरोगाणां निदानादि	"	६४३-६४४
भोग्रगतैकादशरोगाणां लक्षणम्	"	गद्यम्
तेषां साध्यावाध्यलक्षणम्	१६५	"
खण्डोष्ठचिकित्सा	"	६४५
यष्ट्यादि तैलम्	"	६४६
वातजेऽभ्यङ्गादि	"	गद्यम्
रक्तजे चिकित्साक्रमः	"	"
मेदोजे भोग्ररोगे दाहादि	"	६४७
जलाशुदे घर्षणादि	"	६४८
भवगाढेऽस्त्रिकर्म	"	६४९
अज्जटादितैलम्	१६६	६५०
गण्डालजीसाभान्यचिकित्सा	"	६५१
दन्तरोगाणां दशविधत्वम्	"	गद्यम्
तेषां लक्षणम्	"	"
शीतदन्तचिकित्सा	"	६५२-६५३
दन्तद्वर्षदन्तभेदयोः चिकित्सा	"	६५४
गण्डूपादयः	१६७	६५५
चन्दनादितैलम्	"	गद्यम्

विषयः	पुटसंख्या	श्लोकसंख्या
तिक्ताब्जादिचूर्णम्	१६७	६५६
दन्तहर्षे विशेषचिकित्सा	"	६५७
खादिरादिगण्डूषः	"	६५८
मदिरादिकाथेन कबलः	"	६५९
तलपोटादितैलग्	"	६६०
अधिदन्तचिकित्सा	"	६६१
दन्तशर्कराचिकित्सा	"	६६२
माषादिचूर्णम्	"	६६३
कपालिकाचिकित्सा	१६८	६६४
कृमिदन्तचिकित्सा	"	६६५-६६७
पाठादिचूर्णम्	"	६६८
शूले क्षौद्रादिविधिः	"	६६९
भजाज्यादिचूर्णम्	"	६७०
गण्डीरभस्मना विमर्दनम्	"	६७१
उपनाहः	"	६७२
देवदार्वार्वादिक्लृकः	"	६७३-६७४
सिद्धार्थकादिचूर्णम्	"	६७५
दन्तश्लेषु गण्डूषः	१६९	६७६
अतिमहति दन्तशूले विदाहादि	"	६७७
तलपोटकतैलग्	"	६७८
शुण्ठीपक्वतोयगण्डूषः	"	६७९
जीमूतोत्थसलिलकणादि नस्यम्	"	६८०
दन्तमुद्घृत्य दाहः	"	६८१
दन्तोद्धरणविधिः	"	६८२
गण्डूषादयः	"	६८३-६८४
दन्तानुद्धरणम्	१७०	६८५
तेषामप्युद्धरणे क्रियाक्रमः	"	६८६
षत्तरदन्तोद्धरणे दोषः	"	६८७
चलस्याप्युत्तरदन्तस्यानुत्पादनम्	"	६८८
दन्तरोगिणां वज्र्यानि	"	६८९
दन्तमूलगतत्रयोदशरोगाणां निरूपणम्	"	गद्यम्
सीतादरोगस्य लक्षणम्	"	"

विषयः

पुटसङ्ख्या

श्लोकसङ्ख्या

उपकुशरोगस्य लक्षणम्	१७०	गद्यम्
दन्तपुष्पुटस्य	"	"
दन्तविद्रधेः	"	"
सुपिरस्य	"	"
महासुपिरस्थ	१७१	"
अधिमासस्य	"	"
विदर्भस्य	"	"
पञ्चनाडीरोगाणां	"	"
तेषु साध्यासाध्याः	"	"
सीतादचिकित्सा	"	६९०-६९१
उपकुशस्य	"	६९२-६९६
दन्तपुष्पुटं	१७२	६९७-६९८
दन्तविद्रधेः	"	६९९
दन्तसुपिरस्य	"	७००-७०३
अधिमासस्य	१७३	७०३ गद्यम्
विदर्भस्य	"	७०४
दन्तनाडी	"	७०५
दन्तनाडीशोधनतैलम्	"	गद्यम्
पाठादिचूर्णम्	१७४	७०६
नागरादि तैलम्	"	७०७ ७१९
अरिभेदादि	१७५	७१३-७२०
अपरं अरिभेदादि	"	७२१-७२६
अरिभेदलाक्षादि	१७६	७२७-७३३
प्रभञ्जनं	"	७३४-७३७
शरपुङ्खादि	"	७३८
पुङ्खादि	१७७	"
चित्रकं	"	७३९-७४२
जिह्वारोगाणां निदानादि	"	७४३-७४५
जिह्वाकण्ठकचिकित्सा	१७८	७४६-७५२
जिह्वालसचिकित्सा	"	गद्यम्
सर्वेषु जिह्वारोगेषु सिरावेधनम्	"	"
शिलादि चूर्णम्	"	७५३

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
जिह्वारोगे गण्डूषभेषजानि	१७९	७५४-७५७
धिन्नकादिचूर्णं तैलं च	"	७५४-७५९
निर्गुण्ड्यादि तैलम्	"	७६०-७६२
शुण्ड्यादिचूर्णम्	"	७६३
तालुरोगनिदानसम्प्राप्ती चिकित्साक्रमश्च	१८०	७६४-७६५
मरिचादिकबलः कटुकाद्यशनं च	"	७६६-७६७
तिक्तादिघर्षणम्	१८१	७६८
तालुसङ्घातादिषु विलेखनम्	"	गद्यम्
तेषां चिकित्साक्रमः	"	७६९-७७२
अष्टादश कण्ठरोगनिरूपणम्	"	गद्यम्
तेषां निदानसम्प्राप्ती चिकित्साक्रमश्च	१८२	७७३-७७५
हरीतक्यादिगुलिका प्रतिसारणं च	१८३	७७६-७७७
निचुलादिलेपनम्	"	७७८
तालीसपत्रादि गुलिका	"	गद्यम्
कुलत्थादिकाथः	"	७७९
पेशासाधनम्	"	७८०
रोहिणीचिकित्सा	"	७८१-७८५
भ्रामार्गतैलम्	"	७८६
विद्रधिचिकित्सा	१८४	७८७
गलगण्डचिकित्सा	"	७८८-७९४
गलगण्डे हिताः	"	७९५-७९६
मेढ्रोद्भवगलगण्डाचिकित्सा	१८५	७९७-७९८
अष्टविधमुखरोगनिरूपणम्	"	७९९-गद्यम्
तेषां निदानसम्प्राप्ती साध्यासाध्यता च	"	"
मुखपाकेषु धावनीयौषधानि	१८६	"
मुखपाके धावनयोगाः	"	८००-८०१
नडीलसुखामये दारुहृदिद्रादि	"	"
तत्रैव प्रकारान्तरेण दारुहरिद्रादकबलः	"	"
खदिगदिगुलिका	"	८०२
मुखपाके जातीफलादगण्डूषः	"	८०३
सप्तच्छदोक्षीरादिकाथः	१८७	८०४
पटोलादि "	"	८०५

विषयः	पुरसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
त्रिफलादिकेपनम्	१८७	८०६
हरिद्रादितैलम्	"	८०७
हिरिवेरादिलेपनम्	"	८०८
वातमुखपाके कृष्णादि	"	८०९
पौत्सेके क्षीरेक्षुरसादिकबलः	"	गद्यम्
पित्तास्त्रे चिकित्सा क्रमः	"	८१०
सन्निपातमुखपाके	"	८११
नवेर्बुद्धं प्रतिसारणादयः	१८८	८१२
पूतिमुखे मधूदयः	"	८१३
स्वर्चिचकार्दिनस्यधूमकबलाः	"	गद्यम्
मुखदौर्गन्धे गण्डूयः	"	८१४
कोष्ठादि चूर्णम्	"	८१५
ताम्बूलदलादि "	"	८१६
पिप्पल्येलादि "	"	८१७
पिचुमन्दादि "	"	८१८
त्रिकटुत्रिफलादि "	"	८१९
द्विक्षारात्रिफलादि "	१८९	८२०
खदिरादिगण्डूयः	"	८२१
जातीपत्रादि गण्डूय.	"	८२२
त्रिफलार्दकबलः	"	८२३
विदेहाधिप्रोक्तफलत्रयादिगुल्फिका	"	८२४—८२६
द्राक्षागुल्फ्यादिकपायः	१९०	८२७
कालकचूर्णम्	"	८२८
पीतकं चूर्णम्	"	८२९
तिफ्फकं "	"	८३०—८३२
गोमूत्रहरीतकी	"	८३३
रजन्यादिघृतम्	"	८३४
खदिरतैलम्	१९१	८३५—८३९
खदिरादि गण्डूयतैलम्	"	८४०
गोमूत्रत्रिफलादि "	"	८४१—८४४
द्वन्तमूलगलजरोगाणां कफास्त्रभूयिष्ठत्वम्	"	८४५
तेषां सामान्यचिकित्सा	१९२	८४६

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
तेषामाहारद्रव्याणि	१९२	८४७—८४८
द्रुतचिकित्स्यत्वम्	"	८४९
आस्यरोगाणां पञ्चसप्ततिप्रकारकत्वकथनम्	"	८५०—८५१

अथ शिरोरोगचिकित्साधिकारः

एकोनविंशतिशिरोरोगाणां सामान्यनिदानम्	१९२	गद्यम्
वातजन्धिरस्तोदलक्षणम्	"	"
अर्धविभेदकस्य	"	"
पित्तत्रशिरस्तोदस्य	"	"
कफजशिरस्तोदस्य	"	"
रक्तजशिरस्तोदस्य	१९३	"
सर्वजे सर्वचिह्नत्वम्	"	"
कृमिजशिरोरोगलक्षणम्	"	"
शङ्खाभ्याशिरोरोगस्य	"	"
तस्य गौरवम्	"	"
सूर्यावर्त्तस्य लक्षणम्	"	"
उपशीर्षकरोगस्य	"	"
पिटकाशुंदाविद्रधे.	"	"
अरुणिकायाः	"	"
दाहणकस्य	"	"
इन्द्रलुप्तस्य	"	"
खलते.	"	"
खलतेरसाध्यता	"	१
पक्वितरोगलक्षणम्	"	२
अनिलजशिरोभिन्ना चिकित्सा	१९४	३—५
तत्र संप्रहाभिप्रायः	"	गद्यम्
वातजे स्वेदः	"	६
वातजे नस्याथे हावेः	"	७
पानार्थं क्षीरकषायः	"	८
सिंहशुंदादि नस्यम्	"	९
गदि प्रलेपः	"	१०

विषयः	पुटसंख्या	श्लोकसंख्या
देवदाघादिप्रलेपः	१९५	११
यषमुद्गाद्युपनाहस्वेदः	"	१२-१३
तत्र सङ्ग्रहाभिप्रायः	"	गद्यम्
अर्घावभेदकचिकित्सा	"	"
तत्र सङ्ग्रहोक्तनस्यलेपादि	"	"
सूर्यावर्ते सिरामोक्षादयः	"	"
तत्र विरेचनादि	"	१४
तत्र जाङ्गलमांसाद्यदधम्	"	१५
तत्र नरःघृतम्	"	१६
पित्तजे शिरोऽभितापे सिरामोक्षादयः	१९६	१७
पित्तजे शिरोऽभितापे लेपादयः	"	१९ २१
रक्तजशङ्खकयोः चिकित्सा	"	२२
श्लेष्मजे वमनादयः	"	२३-२४
कृमिजे नस्यधूमादयः	१९७	२५-२८
ऋस्पस्य सामन्यचिकित्सा	"	२९
शिरोरोगस्य "	"	३०-३२
पिप्पल्यादिनस्यतैलम्	"	३३
प्रकारान्तरेण नस्यतैलम्	१९८	३४
स्तन्यनस्यम्	"	३५
विश्रोषणादि धूमनस्यम्	"	३६
प्रकारान्तरेण नस्यतैलम्	"	३७
षड्विन्दुनस्यम्	"	३८
कुळोत्तुङ्गतैलम्	"	३९
शिप्रुमधूरादिनस्यम्	"	४०
षड्विन्दुतैलम्	"	४१-४३
कुमारी "	१९९	४३
अमृतामलकं "	"	४५
अमृतादि "	"	४६
कन्यागाकूची "	"	४७
भृङ्गामलकादि "	"	४८-४९
शीतपिण्ड "	२००	५०-५२
तुङ्गदुमादि "	"	५३

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
बलाधात्र्यादितैलम्	१००	५४-६३
अपशार्बकाचिक्रिसा	२०१	६४
अरुंधिका ,,	"	६५
पटोळपत्रादिलेपनम्	"	६६-६७
मालत्यादितैलम्	"	६८
सङ्ग्रहोक्तमनःशिखादितैलम्	२०२	गद्यम्
दारुणके सिरावेधादयः	"	६९-७०
मुस्तकादिगुलिका	"	७१
धात्रीफलादिलेपनम्	"	७२
ळिकुचस्वरसादितैलम्	"	७३
धुधूरक ,,	"	७४-७६
चिञ्जालकादि ,,	२०३	७७
जीमूतादि ,,	"	७८
इन्द्रलुते प्रलेपादयः	"	७९-८२
सङ्ग्रहाभिप्रायः	"	गद्यम्
केशरोहणादियोगाः	२०४	८३-८७
सङ्ग्रहाभिप्रायः	"	गद्यम्
वटावरोहादि तैलम्	"	८८
रनुहीपत्र आदि ,,	"	८९-९०
नीलीमृत्नादि ,,	"	९१
नस्यतैलम्	१०५	९२-९३
महानीकादि ,,	"	९४-१००
तिलादिप्रलेपनम्	२०६	१०१
नील्यादितैलम्	"	१०२-१०४
मज्जिशादि ,,	"	१०६-११०
माहिषीनवनीतप्रयोगः	२०७	१११-११३
ओहवरादितैलम्	"	११४-११५
केतक्यादि ,,	"	११६
नावन ,,	"	११७
मृत्नील्यादि ,,	१०८	११८-१२०
सैन्धवशुक्रप्रक्षेपनं त्रिफलाकषायधावनं च	"	१२१
प्रकारान्तरेण महानीकतैलम्	"	१२२

विषयः	पुटसङ्ख्या	
केशरजनानि तैलानि	१०९	१३७—४२
आम्नास्थ्यादिप्रयोगः	२१०	१४२—१४४
धाम्नीबन्दाकतैलम्	"	१४५
श्लेष्मातकादि "	"	१४६
कीचकफल "	१११	१४७
अङ्गोळवीजादि "	"	१४८—१४९
जम्बीरादि "	"	१५०—१५४
मायूरादिवृतम्	"	१५५—१५६
महामयूरादि "	११२	१५७—१६६

अथ व्रणचिकित्साधिकारः ।

व्रणस्य द्वैवेद्यम्	"	१
दुःखमाहृतिवेदनम्	२१३	७—५
तत्र पञ्चदशविधत्वनिर्हरणम्	"	अध्याम्
तत्र तजघ्नगलक्षणम्	"	"
पित्तज "	"	१७
कफज "	"	११
रक्तज "	"	"
शुद्ध "	"	६
तत्र साध्यासाध्यतः	"	७—१६
साध्यासाध्यविषये सुश्रुताभिप्रायः	२१४	अध्याम्
शोफावस्थायां क्रियाक्रमः	२१५	१७
तत्र सङ्ग्रहाभिप्रायः	"	१८
तत्र सुश्रुताभिप्रायः	"	१९—२२
शोफव्रणयोः अलहरणम्	"	२३
तस्य गुणः	"	२४
पुनः पुनःस्त्राविने लेपादिः	"	२५
न्यग्रोऽग्नि भूरिसर्पिःप्रलेपनम्	"	२६
सभितादिप्रदेहः	"	२७
तेन शमनप्रकारः	"	२८
तत्र सुश्रुताभिप्रायः	२१६	२९
बाराहीमूत्रविलेपनम्	"	३०
स्वेदलेपादयः	"	३१
मन्दूकफलोपस्य स्त्रेदादि	"	३२—३३

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
तत्र सङ्ग्रहाभिप्रायः	२१७	गद्यम्
सुश्रुताभिप्रायः	"	"
पौटकीप्रयोगः	"	३६
शोफे उपनाहादि	"	३७—४०
रक्तपिण्डिकाप्रयोगः	२१८	४१
शोफे बन्धनम्	"	गद्यम्
सन्तर्पणोपनाहः	"	४२
प्रकारान्तरेणोपनाहः	"	४३—४४
पच्यमानशोफस्य लिङ्गम्	"	४५—४६
पाकाभिमुखे भोजनविधिः	"	गद्यम्
पक्वलिङ्गम्	२१९	४७—४९
करुजे शोफे रक्तपाकलक्षणम्	"	५०—५१
सुपक्व पिण्डिते शोफे दारणम्	"	५२
पाटनप्रकारः	"	५३
गुरुगुहवादानां पक्वशोफविदारणम्	"	५४
दारणात् प्राग्भोजनादिकम्	"	५५—५६
सङ्ग्रहोक्तसंक्रियारम्भदायः	२२०	गद्यम्
संक्रियानन्तरत्रयां	"	५७—६०
विकेशिकागुणः	"	६१
अवश्यमानस्य दोषाः	२२१	"
बन्धनगुणाः	"	६२
बन्धनीयाः व्रणाः	"	६३—६४
भ्रामरच्छेदे व्यापदौ	"	६५—६६
तिथैकच्छेदः	"	६७
पीडने कमः	"	६८—७०
विवर्णादीनां व्रणानां उपचारकमः	२२२	७१
क्षालनादयः	"	७२—७५
व्रणशोधनानि त्रिकल्कादीनि	"	७६—८०
व्रणशोधनधूपः	"	८१
शक्तपित्तादौ व्रणे निर्वापणादि	२२३	८२
अश्वःन्धादितैलम्	"	गद्यम्
मांसवर्धनार्थं मांसादमांसभक्षणम्	"	८३

• विषयः	पुरसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
हरसङ्घदुष्टमांसानां व्रणानां भवसादनम्	२१३	८४
उत्सन्नकटिनमांसव्रणे क्षारकर्मणा विशोध्यत्वम्	"	८५
अग्निकर्मणा शोभ्याः व्रणाः	"	८६
सकृमीणां व्रणानां चिकित्साक्रमः	"	८७—८९
कृमिजत्रगे औःस्वरादिक्षीरलेपनम्	२१४	९०
घटक्षीरादिप्रयोगः	"	९१—९२
कार्पासफलादिरसक्रिया	"	९३
क्षालनार्थं पयोहृद्भिषानां कायादिः	"	९४
व्रणरोपणार्थं अश्वगन्धादिः	"	९५
अपेतपूतिमांसानां व्रणानां संरोपणकल्कः	"	९६—९७
सक्षौद्रनिम्बपत्रादिप्रयोगः	२१५	९८
पित्तोत्सृष्टव्रणानां कार्पासफलघृतेन शोभनम्	"	९९
सास्रपित्तादिव्रणानां घृतेन रोपणम्	"	१००
भवभ्यादीनां व्रणानां "	"	१०१
समादीनां " "	"	१०२
अन्तःशल्यादिव्रणानां वर्त्तिभिः शोभनम्	"	१०३
हरसङ्घदुष्टपिशितादिव्रणानामुत्सर्जनम्	"	१०४
पित्तादिदुष्टे व्रणे विरेचनादिकम्	"	१०५
जत्रूर्ध्वजे श्वथयो तीक्ष्णनावनम्	"	१०६
अनिलान्न्ये स्नेहनावनम्	"	"
वातकफोःखणे घृमाः	"	१०७
बस्त्रस्थे कबलः	"	"
सप्तव्रणे दोषानुरूपेण प्रक्षालनादिः	२१६	१०८—१०९
पानसेकादिषु घृतम्	"	११०
दूर्वास्वरसादितैलम्	"	१११
प्रपोषणरीकादि "	"	"
अपरं दूर्वास्वरसादि "	"	११२
आस्यादिघृतम्	"	११३
निम्बेक्ष्वादि "	"	११४
स्कन्धतैलम्	"	११५—११६
निम्बालकादितैलम्	२१७	११७
पुरान्तक "	"	११८

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
दिनेन्द्रवह्यादितैलम्	२२७	११९
महावृक्षादि	"	१२०
वर्षाभूभूकदम्बादि ..	"	१२१
घण्यं	"	१२२
मरिचादि	"	१२३—१२४
पद्मादि	२२८	१२५
कंकुभादिचूर्णम्	"	१२६
त्रिफलादि	"	१२७—१२८
व्रणानां कठिनत्वशैथिल्यादिः	"	१२९
व्रणे प्रलेपाः	"	१३०—१३१
वारणदन्तादिमयी	२२९	१३७
कापित्थलांसप्रयोगः	"	१३८—१३९
व्रणानां पथ्यपथ्यविचारः	२३०	१४०—१४५
व्रणानां निषिद्धमद्यम्	"	१४६
षड्मासपर्यन्तं पथ्याचारः	"	१४७—१४९
भक्ष्या वसोव्रणाः	"	१५०
तेषां संक्षणानि	"	१५१—१५४
सङ्ग्रहसुश्रुतकारयोरभिप्रायः	२३१	१५५
सद्योव्रणेषु स्वीवनविधिः	"	१५६—१६३
बन्धनविधिः	२३२	१६४—१६८
रक्तस्तम्भनयोगाः	"	१६९—१७३
शस्त्रजङ्गणाचिकित्सा	२३३	१७४
साप्ताहिको विधिः	"	१७५—१८०
क्षौलनार्थं आरग्वधादिः	"	१८१—१८२
सङ्ग्रहसुश्रुतयोरभिप्राय	२३४	१८३
सद्योव्रणं सामान्यकर्मा	२३५—२३६	१८४—२१३
तालीसाद्यं तैलम्	"	२१४—२१५
गूढप्रहारादिषु चिकित्सा	"	२१६—२१९
मग्नस्वरूपम्	२३७	गद्यम्
तत्र रथ्यासाध्यता	"	२२०—२२६
मग्नस्य बन्धनादयः	२३८	२२७—२३९
भङ्ग्यादिमग्नस्य चिकित्सा	२३९	२४०—२५४

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
भग्नस्य पथ्यापथ्यम्	२४०	२५५—२५६
भग्नशोफे प्रलेपनम्	"	२५७
भग्नस्य क्षालयितव्यानि सुसाधितं क्षणं च	२४१	२५८—२५९
गन्धतैलम्	"	२६०—२६९
दग्धघ्नणे लेपादयः	२४२	२७०—२७१
क्षीरिवृक्षादितैलम्	"	२७२—२७६
कार्पासादिघृतम्	२४३	२७९
नाम्बूलचूर्णसन्दर्भे चिकित्सा	"	२८०

अथ भग्नरचिकित्साधिकारः

भग्नरचिकित्साधिकारः सम्प्राप्तिश्च	२४३	१—६
शतपोनकाख्यभग्नरचिक्षणम्	२४४	गद्यम्
उष्णीवाख्यभग्नरचिः	"	"
परित्वाख्य " "	"	"
परिक्षेपाख्य " "	"	"
अक्षाख्य " "	"	"
अशौ " "	"	"
शम्बुकावर्ताख्य " "	"	"
उन्मार्गाख्य " "	"	"
तेषां साध्यासाध्यविचारः	"	७
तेषां सामान्येन चिकित्साक्रमः	"	८—१३
शुण्ठीमुरारिष्वादिपनम्	"	१४
बिडालास्थ्यादि " "	२४५	१
पुनर्भूवटपत्रादि " "	"	१५
भरग्वधादिवर्तिः	"	१६
तिलकुम्भादिपनम्	"	१७
मञ्जिष्ठादि " "	२४६	१८
अपुताम्नादि " "	"	१९
ज्योतिष्मत्यादितैलम्	"	२०
करवीरादि " "	"	२१
फलत्रयादितैलं घृतं च	"	२२—२४

विषयः	पुरसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
चिन्तापत्रासुपनाहिक्रिया	२४०	२५
मधुकुलोधादितैलम्	"	२६-२७
विटङ्कसारादिचूर्णम्	"	२८
अमृतादि "	"	२९
गुग्गुलुपठचपलादि "	"	३०
शुद्धिवेरादि "	"	३१
निर्गुण्ड्यादिकाथः	"	३२
विह्वलाग्निमन्थादिकाथः	"	३३
मिश्रादिकाथः	२४८	३४
पेंडोलादिकाथः	"	३५
श्वदिराम्बवादियोगः	"	३६
भार्द्रकघृतम्	"	"
गुग्गुलुतिककसेवाक्रमः	"	३७
भगन्दरेषु व्रणचिकित्सा	"	३८
भगन्दरे अपथ्यानि	"	३९
नवविषग्रन्थीनां निदानं सम्प्राप्तिश्च	"	१
वातजग्रन्थिलक्षणम्	२४९	गद्यम्
पित्तज " "	"	"
कफज " "	"	"
रक्तज " "	"	"
मांस " "	"	"
मेदो " "	"	"
अस्थि " "	"	"
सिरा " "	"	"
व्रण " "	"	"
तेषां साध्यासाध्यविचारः	"	"
तेषां चिकित्साक्रमः	"	१-१
अङ्गोलादिलेपनम्	"	गद्यम्
हृष्यमादिलेपनः	"	"
सन्धोफरुक्स्तम्भे वपनादादयः	"	"
पित्तजादीनां चिकित्साक्रमः	"	४-५
सङ्ग्रहाभिमायः	२५०	गद्यम्

विषयः

पुटसङ्ख्या

श्लोकसङ्ख्या

इत्यादिलेपः	१५०	६
बहिर्मागंश्रितप्रन्थिचिकित्सा	"	७
मांसवर्णोद्भवप्रन्थिचिकित्सा	"	८-९
तत्र क्षालनादिविधिः	"	गद्यम्
करम्जादितैलम्		"
सिराग्रन्थो साहचरं तैलम्	"	१०
मेदोग्रन्थिचिकित्सा	२५१	११-१४
पेशालपत्रस्नेहनम्	"	१५
स्तन्यपिष्टकुष्ठलेपनम्	"	"
पुनर्नवादिक्कप्रलेपः		१६
पूर्तकरञ्जमूलद्युपनाहः		१७
शङ्खभस्यादिप्रलेपनम्	"	१८
इन्द्रजलद्युपनाहनम्	"	१९-२०
शंखचूर्णादिप्रलेपनम्	"	२१
तिलाद्युपनाहः	"	२२
ग्रन्थिभेदनलपनम्	२५२	२३
प्रकारान्तरेण ग्रन्थिभेदनलेपनम्	"	२४
भर्तृनिदानं सम्प्राप्तिश्च	"	२५
तल्लक्षणं चिकित्साक्रमश्च	"	२६-२९
भर्तृदस्यापनाहः दयः	"	३०-३१
सङ्घटाभिप्रायः	२५३	३२
चित्रकादिप्रलेपनम्	"	३३-३४
दहनकुटचादि "	२५४	३५-३६
उर्ध्वारुपञ्चाहुलादिप्रलेपनम्	"	३७
इलीपदनिदानं सम्प्राप्तश्च	"	३८-४२
तर्चिकारसाक्रमः	"	४३-४५
सङ्घटाभिप्रायः	२५५	गद्यम्
वर्धमानाभयादिलेपनम्	"	४६
यथासृतादिकवायः	"	४७
शाखोटशकियायः	"	४८
विश्वीषधदिकषायपानं सिद्धार्थकप्रलेपनं	"	४९
अभयाककपानं सर्वपतैकपानं च	२५६	५०

विषयः	पुस्तकसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
सर्षपविजयादिलेपनम्	१५६	११
दिनकरमूलादि "	"	५२
कुठेरादिलेपनम्	"	५३
कटुतैलप्रघृष्टमृगशृङ्गलेपनम्	"	४४
प्रणडनिर्गुण्ज्यादिप्रलेप	"	५५
इक्षीषदे ४७शाने	"	५६
गोनासादिप्रलेपनम्	"	५७
गोमूत्रविपक्वशाखोटक रक्कलकषायः	"	५८
भपचीविद्यानसम्प्रःसी	"	१९-६०
गण्डमालानिदानकक्षणम्	१५७	६१
हंसपाद्यादिकषायः	"	६२
निम्बत्वगादिकषायः	"	६३
ऊर्ध्वार्धःशोभनादि	"	६४
सिरामोक्षं ताक्षर्यजसेवा च	"	६५
लेपनमर्दनादि	"	६६
धार्मा मूलादिलेपनम्	"	६७
पाकोन्मुसुप्रन्थिनां चिकित्सा	"	६८
करञ्जतैलम्	"	६९-७१
तैलान्तरम्	१५८	७२
कटुतैलम्	"	७३-७४
वचादितैलम्	"	७६
घरपुष्पमूलादिलेपः	"	७७
घृतमवारुण्यादितैलम्	"	७८
गन्नादिखुरदग्धकटुतैललेपनम्	"	७९
सौवर्चलादितैलादयः	"	गणम्
ग्योषादितैलम्	१५९	८०
शाखोटकवक्त्रतैलम्	"	"
तुम्भीरसादितैलम्	"	८१
कृतमालादिसर्पिः	"	८२
सुशर्करदुग्धादि	"	८३
कादिरादिमषी	"	८४
सुशर्करादि	"	८५

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
पूतीकलुङ्गादिलेपः	२५९	८९
वरणार्कादि ”	२६०	८७
भिम्बपत्रादि ”	”	८८
सर्षपादि ”	”	८९—९०
कुक्कुटविट्फलादिलेपः	”	९१
भारग्वधादिलेपः	”	९१
अलम्बुधारसापानम्	”	९३
अभयारिष्टादिसेवनम्	”	९४
भेदोद्हनविधिः	”	९५
दाहे अभिप्रायभेदाः	”	९६—९७
अपचीनिवृत्तये मणिबन्धोपरिष्ठात् रेखाश्रयम्	२६१	९७
नाडीघ्रणनिदानादि	”	९९—१००
वातादिनाडीलक्षणम्	”	गद्यम्
तेषां सामान्यचिकित्सा	”	१०१—१०५
घोण्डाफलत्वगादिवर्तिः	२६२	१०६
विभीतक्यादि	”	१०७
धुन्तुरकादि	”	१०८—१०९
भल्लातकादितैलम्	”	११०
नाडीत्रिणापहं लेपनम्	”	१११
कटुकादिलेपः	”	११२
अथ क्षुद्ररोगाधिकारः ।		
अजगल्लिकालक्षणम्	२६३	गद्यम्
यवप्रख्या ”	”	”
अलजी ”	”	”
कछपी ”	”	”
पनसिका ”	”	”
पाषाणगर्दभ ”	”	”
मुखदूषिका ”	”	”
पञ्चकण्टक ”	”	”
बिबृता ”	”	”

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
मसूरिकालक्षणम्	२६३	गद्यम्
मेदोविस्फोट	”	”
पिटका	”	”
पद्मकर्मिका	”	”
गर्दभी	”	”
कक्ष्या	”	०
गन्धा	”	”
राजिका	”	”
बालगर्दभ	”	”
अग्निरोहिणी	”	”
इरिगच्छिका	”	१
विंदारी	”	१
हर्कराजुदनिदानादि	”	गद्यम्
वहमीकनिदानादि	२६४	”
कदर	”	”
हृद्गुदनिदानादि	”	”
चिरुपस्य लक्षणम्	”	”
अपनस	२६४	”
कुनस	”	”
अलसस्य	”	”
तिरुकालक	”	”
मवाक	”	”
चर्मकील	”	”
वतुमणि	”	”
व्यङ्गलक्षणं निदानं च	”	२
तस्यैव मुखान्धत्र नामान्तरम्	”	”
व्यङ्गानां लक्षणानि	”	३
कोठरोगस्य निदानादि	”	४
वटत्रिशत् क्षुद्ररोगाः	२६५	५—८
तेषां साध्यासाध्यविचाराः	”	९—११
अजगच्छिकाचिकित्सा	”	”
ववप्रप्यादीनां चिकित्सा	”	१२—१६

विषयः	पुटसंख्या	श्लोकसंख्या
मेदोर्ध्वचिकित्सा	२६६	१७
भसाध्यवरमीकस्य लक्षणम्	"	"
घलमीकचिकित्सा	"	१६—१९
कदरचिकित्सा	"	२०
चिरपचिकित्सा	२६७	"
कुनखे चिकित्सा	"	"
पूतिनखनाशनप्रयोगः	"	२१—२२
नखरोगहरा योगाः	"	२३—२६
पादाङ्गुलीत्रणहरप्रयोगः	"	२७—३०
विलम्बाककमशकानां सूर्यकान्तेन दाहः	२६८	गद्यम्
चर्मकीलादीनां चिकित्सा	"	३१
व्यङ्गादीनां चिकित्सा	"	३२—४५
कुङ्कुमोशीरादितैलम्	"	४६—४९
मञ्जिष्ठादितैलम्	२७०	५०—५१
प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तचिकित्सा	"	५२
उत्कोठे पित्तश्लेष्महरो विधिः	"	गद्यम्
पादभेदलक्षणम्	"	५३
तच्छलनार्थं वटाङ्गुराक्वितम्	"	५४
भर्कादिप्रयोगः	"	५५—५६
पादभेदने सिरावेधः	"	५७
विषादिकाचिकित्सा	२७१	५८—५९
पादफुटनादीनां चिकित्सा	"	६०—६५
करञ्जबीजादि	"	६६
पादयोः कण्टकविदां चिकित्सा	२७२	६७—७०
पादपरितापाचिकित्सा	"	७१—७५
पार्श्विगुण्यथाचिकित्सा	"	७६—७९
देहदौर्गन्ध्यनाशनप्रयोगः	२७३	८०
शिरां वल्लामञ्जादिप्रलेपः	"	८१
तिन्त्रिणीस्वरसादितैलम्	"	८२—८३
तिन्त्रिणीस्वरसलेपः	"	८४
देहदौर्गन्ध्यनाशनविधि	"	८५
द्विनिशा/पूर्णम्	"	८६

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
अतिजलपानलक्षणम्	२७३	८७—८८
तस्य चिकित्सा	"	८९
वैद्युताग्निदग्धस्य चिकित्सा	"	गद्यम्
गुह्यरोगनिदानचिकित्सा ।		
गुह्यरोगाणां निदानम्	२७४	१—४
सत्रोपदंशप्रकाराः	"	गद्यम्
तेषां लक्षणादि	"	५
योऽन्यशौलक्षणम्	"	गद्यम्
सर्पपिका	२७५	"
भवमन्थ	"	"
अलजीकुम्भिकयोः	"	"
उक्षुमा	"	"
पुष्करिका	"	"
संख्युढाषिटका	"	"
मृदित्वाख्यस्य	"	गद्यम्
अष्टौलिका	"	"
निवृत्तसंज्ञस्य	"	"
अवपाटिका	"	"
निरुद्धमणि	"	"
प्रथित	"	७
स्पर्शाहानि	"	"
घातपीन	"	८, ९
स्वक्पाक	"	"
मांसघातन	"	"
रक्षासुंद	"	"
मांससुंद	"	८
तिलकालक	"	"
तेषां साध्यासाध्यविचारः	"	९
उपदंशचिकित्सा	२७६	१०—१४
उपदंशहरा योगाः	"	१५—२३

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
अर्थ आदिचिकित्सा	२७७	२४--२७
योनिव्यापदां निदानम्	२७८	३८
वातिकीकक्षणम्	"	राद्यम्
अतिचरणा	"	"
प्राक्चरणा	"	"
उदावर्त्त	"	"
जातघ्नी	"	"
भन्तर्धुखी	"	"
सूचीमुखी	२७९	"
शुष्का	"	"
वामिनी	"	"
षण्डसंज्ञाया	"	३९
महाभोनि	"	गद्यम्
पैत्तिकी	"	"
रक्तयोनि	"	"
इक्षैधिकी	"	"
लोहितक्षया	"	"
पारप्लुता	"	"
उपप्लुता	"	"
विप्लुता	"	"
कर्णिनी	"	"
योनिव्यापच्चिकित्सा	२८०	४०--४६
सैरीयकत्रिफलादिघृतम्	"	४७--४८
गुल्लूच्यादितैलम्	"	४९-५०
यक्षोपंकुञ्जिकादिघृतम्	"	५१--५२
बृहत्थादितैलम्	"	५३
सौवर्चलादिपरिषेकः	२८१	गद्यम्
दर्मनिर्यूहः	"	५४
विल्वार्कमूलपिष्टेन मद्यसेवा	"	५५
पूरण्डतैलसेवा	"	५६
शताह्वादिवर्तिः	"	५७

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
बोनिशूके वृषादेकलकः	२८१	४८
पिचयोन्यां स्नेहादिक्रिया	"	५९
शतावरीघृतम्	"	६०—६५
बलाघृतम्	२८२	६६—६७
रक्तयोनिचिकित्सा	"	६८—६९
श्लेष्मदुष्टायां योन्वां चिकित्साक्रमः	"	७०—७३
सन्निपातदुष्टयोन्वां चिकित्सा	२८३	७४
अथ विषचिकित्साधिकारः ।		
विषोत्पत्तिः	२८३	१—९
स्थावरजङ्गमविषस्थानम्	"	३—४
गरस्य लक्षणम्	"	५—६
जङ्गमविषस्य "	२८४	७—९
स्थावरविषस्य वेगव्याप्तिः "	"	१०—१४
विषवेगानुरोधेन चिकित्सा	"	१५—१७
चन्द्रोदयागदः	"	१८—२१
औषधसिद्ध्यर्थं मन्त्रः	२८५	२२—२३
चन्द्रोदयस्य फलक्षुतिः	"	२४—२५
स्थावराविषार्त्तस्य सञ्चालिकित्सा	"	२६—२७
सौमानां सर्पाणां त्रैविध्यम्	"	२८—२९
ब्राह्मणादीनां सर्पजातीनां सम्बन्धकालः	"	३०—३२
सर्पाणां दंशहेतुः	२८६	३३
सर्पदंशलक्षणम्	"	३४—३७
सर्पाणामल्पविषत्वे हेतुः	"	३८—३९
क्ष्मशानादिषु दंशस्य चिकित्सा	"	४०—४१
असाध्यलक्षणम्	५८७	४२—४५
नष्टजीवः "	"	४६
सविषाविषदंशः "	"	४७
वेहे विषस्य व्याप्तिक्रमः	"	४८
विषस्य शीघ्रप्रतीकारे हेतुः	"	४९
सद्यःकरणीयानि	"	५०—५३

विषयः	पुटसंख्या	श्लोकसंख्या
तन्त्रान्तरोदितानि सद्यः करणीयानि	२८८	५४—५६
भणोरपि विषस्य नाशने युक्तिः	"	५०
विषे स्थानान्तरप्राप्ते सिरामोक्षादयः	"	५६—१०
दूर्वाकरविषे सिन्दुवारकमूलागदः	"	६१
मण्डकविषे वज्रयत्नगदादयः	२८९	६२—६४
राजिकविषे शारिबादिप्रयोगः	"	६५—६६
सर्वविषनाशाय टङ्कणसूर्णप्रयोगः	"	६७
रामठप्रयोगः	"	६८
नष्टसंज्ञानां नस्यम्	"	६९—७१
अतिविशेषप्रयोगाः	"	७२—७५
शिक्षिपत्रादिधूपः	२९०	७६
पञ्चशिरीषागदः	"	७७
विषसुप्तप्रयोगः	"	७८ ८०
विस्वादिगुलिका	"	८१—८२
शिरीषपुष्पादि "	२९१	८३
सर्जिवनी नामागदः	"	८४—९२
कटुत्रिकादिगुलिका	"	९३—९५
विषदिग्धाविद्धस्य लक्षणम्	२९२	९६—१००
तश्चिकित्सा	"	१०१—१०२
विषभवे त्रणे तैलम्	"	१०३
विषार्तानामुपद्रवाः	२९३	१०४—१०५
विषज्वरे राजवृक्षादिकायः	"	१०६
कटुकादि "	"	१०७
कालमूलादि	"	१०८
त्रिफलादि "	"	१०९
बलादि "	"	११०
वैदेहादिलेहः	"	१११
विषकासे सान्द्रनागरादिलेहः	"	११२
विषवर्ष्यां विस्वमूलादिकायः	"	११३
वेङ्गप्रयश्चनादिलेहः	"	११४
क्षीरीवृक्षाकुरादिप्रयोगः	"	११५
जीर्णशास्त्रयोदनादि	"	"

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
विषइवासे तैकादि	२९४	११६—११७
विषहिष्मायां शंसकनकादि	"	११८
वालकादि	"	११९
विश्वभेषजादि	"	१२०
तृषि मूर्च्छायां च शीतोपचारादि	"	१२१—१२४
विषजातिसारे भूनेग्वादि	"	१२५—१२६
कोम्रमोचरसादि	२९५	१२७
धातक्यादिचूर्णम्	"	१२८
भारगवधादिघृतम्	"	१२९
गृहधूमादि "	"	१३०
मूर्धरुजि काकोल्यादिमस्यम्	"	१३१
क्षीरपानादि	"	१३२—१३७
सेकलेपाः	५९६	१३८—१३९
केपनावनादि	"	१४०—१४२
कुशस्य चावस्त्यादिप्रयोगः	"	१४३—१४४
नागदन्त्यादिघृतम्	"	१४५—१४६
मांसोपयोगः	"	१४७
कार्पासमूलादिकल्कः	"	१४८
षष्ठादिघृतम्	२९७	१४९—१५१
विषे शीतोपचारकरणम्	"	१५२—१५३
भेषजेषु घृतस्य प्राधान्यम्	"	"
विषार्तानां वर्ज्यानि	"	१५४—१५६
विषरोगिणां शीतमेवौषधम्	"	१५७
विषार्तानां हितानि	२९८	१५८—१५९
विषवर्जने हेतुः	"	१६०—१६२
सर्पाङ्गाभिहनलक्षणम्	"	१६३
शङ्खाविषसा "	"	१६४
सर्पाङ्गाभिहतशङ्खाविषये चिकित्सा	"	१६५—१६६
दूषीविषार्तस्य	"	१६८—१७०
दूषीविषस्य लक्षणम्	"	१७१
दूषीविषस्यान्वर्धना	२९९	१७२
दूषीविषचिकित्सा	"	"

विषयः	पुस्तकसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
दूषीविषादि नामागदः	२९९	१७३-१७४
गरनिरूपणम्	"	१७५
गरोपयुक्तस्य लक्षणम्	"	१७६-१८०
तस्य चिकित्सा	३००	१८१-१८५
गरोण त्वगुपहतं छेदः	"	१८६-१८७
गरे क्षीरसर्पिणोः शीलनम्	"	१८८
गरादीनां घृतत्रयम्	३०१	१८९-१९०
तण्डुलीयकमूलादिघृतम्	"	१९१
नागदन्त्यादि "	"	१९२
अजेयं तर्पिः	"	१९३-१९५
अमृतं "	"	१९६-१९७
शिरीषत्वगादि "	"	१९८-२०४
गरशोषे अङ्गकमूलादिः	३०२	२०५
क्षिताचन्दनादिचूर्णम्	"	२०६
पुष्पाङ्गुलीकादिकरुः कायश्च	"	२०७
स्त्रुक्क्षीरादिगुळिका	"	२०८-२०९
हरितालभक्षितस्य लक्षणम्	"	२१०
तस्य चिकित्सा	"	२११-२१३
धूर्धूरकविषातस्य लक्षणम्	३०३	२१४
तस्याचिकित्सा	"	२१५-२१६
भौषघादपिमन्त्रस्य श्रेयस्त्वम्	"	२१७-२१९
कीटाः चतुष्प्रकाराः	"	२२०
तैर्दृष्टानां लक्षणम्	"	२२१-२२३
वातिकविषस्य "	३०४	२२४
पैत्तिकाविषस्य "	"	२२५
कफाधिकविषस्य "	"	२२६
तेषु यथाक्रमं केषाह्वयः	"	२२७-२३४
दशाङ्गमगदः	३०५	२३५
कीटविषेषु स्वेदाप्रतिषेधः	"	२३६
क्षारवशादितेजनम्	"	२३७
कीटविषे तुलसीमूलादि	"	२३८-२३९
शिरीषपुष्पादि	"	२४०

विषयः	पुस्तकसंख्या	श्लोकसंख्या
वृक्षिकविषयलक्षणम्	१०५	७४१
तस्य निरूपणम्	"	२४२
मन्दवृक्षिकलक्षणम्	"	"
मध्यमवृक्षिक	"	गद्यम्
महावृक्षिक	"	२४३
महाविषैदृश्य	३०६	"
वृक्षिकविषे निकित्साक्रमः	"	२४४-२५४
नागरादिगुलिका	"	२५५-२५६
शरीषवीजाद्यगद्:	३०७	२५७
कालया कर्णलक्षणम्	"	२५८
नक्तमालदलजम्	"	२५९
वस्त्रम्	"	"
विश्विदृक्कुटपिम्ब्यादिभूषः	"	२६०
पलाशवीजादिलेपनम्	"	२६२
नागवर्णादिलेपनादि	"	२६३
वृक्षिकविषे अनेकविधलेपनानि	"	२६४-२७०
घातपदीदृष्टलक्षणम्	३०८	२७१
तण्डिकित्सा	"	२७२
गृहगोधिक्यादृष्टलक्षणम्	"	२७३
तण्डिकित्सा	"	२७४-२७५
मक्षिकादंशे नश्यादयः	"	२७६-२७७
मक्षिकादंशे तकरादि प्रयोगः	३०९	२७८
मक्षिकाविषे लेपनादयः	"	२७९-२८१
मत्स्यविषलक्षणम्	"	२८२
तण्डिकित्सा	"	"
जम्बूत्रितविषलक्षणम्	"	२८३
सूतोत्पत्तिप्रकारः	"	२८४-२८६
तण्डासामान्यलक्षणम्	"	२८७-२८९
विषोद्गमनप्रकारः	३१०	२९०-२९६
सूताविषाधिकित्सा	"	२९९-३०२
सूताविषे श्लेहकार्यम्	३११	३०३
सूताविषे पद्मकादिलेपनम्	"	३०४

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
बागवद्गीरसादिकेपः	३१२	३०५
कपिस्थादि	"	३०६
रामकादि	"	३०७
वृत्तमकर्णिकाप्रयोगः	"	३०८
शिरीषपञ्चाङ्गप्रयोगः	"	३०९
शोभ्रसैन्धवादिकेपनम्	"	३१०
चन्दनाद्यगद्:	३११	३११
काकमाषादिकादिकेपनम्	"	३१२
कटभीमूलादिघृतम्	"	३१३-३१४
सर्वसूतानां दंशमाभान्यलक्षणम्	"	३१५
मूषिकनिषलिसलक्षणम्	"	३१६
शुक्रपातनस्पर्शलक्षणम्	"	३१७-३१८
आलुधिषस्यासाध्यत्वम्	"	३१९-३२१
कारतुविष चिकित्साक्रमः	३२३	३२२-३२६
शिरीषरजभ्यादिकेपनम्	"	३२७
आलुविषे कर्दनादि	"	३२८-३३०
सहचरमूलादिः तिलकमज्जादिश्च	"	३३१
सकपिस्थमाजारास्थिदेवनम्	"	३३२
सरिसद्द्वन्द्वगुणदुग्धतेलम्	"	"
कपिस्थोत्थितबन्दाकसेवनम्	३१६	३३३
शिरीषरससंयुक्तमक्कुणनस्यं कृष्णरम्भाफल-	"	३३४
सहितमक्कुणभक्षणं च	"	"
कार्पासपत्ररसतेलम्	"	३३५
तण्डुलीयकमूलककसेवनम्	"	३३६
शिरीषफलककसेवनम्	"	"
वृत्तमक्तफलप्रयोगः	"	३३७
मेघवाद्मूलादिकेपनम्	"	३३८
पथ्याचूर्णधूपनम्	"	३३९
मूषिकार्तस्य तक्रैणैव भोजनम्	"	"
करञ्जत्वगादि	"	३४०
पथ्यानागरादि	"	"
तगरंस्वरसादिप्रयोगः	"	३४१

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
ककुभकायः	३१४	३४७
अग्निकरसादि नस्यं	"	"
सितगदादिप्रलेपनादि	"	३४३
पूरुडबीजादिप्रयोगाः	३१५	३४५-३४५
भूनागसूर्णसवनम्	"	३४६
रम्भाफलनिक्षिप्तमक्कुगसेवनम्	"	"
तक्रणशरत्पुत्रीञ्ज	"	३४७
वन्तमूत्रेण अङ्गोलमूलकल्क	"	३४८
सप्तार्द्ध वचा	"	३४९
कपित्थफलनिर्दिग्दांस	"	३५०
विकलामांसलेपनभक्षणम्	"	३५१
आसुविषतैलम्	"	३५२
आसुविष घृतम्	"	३५३
कपित्थपद्मानम्	३१६	३५४
शिरीष	"	गद्यम्
शुना दृष्टस्य लक्षणम्	"	३५५-३५७
व्यालादिदृष्टस्य	"	३५६-३६७
अस्राव्य	"	३६९-३६९
अलर्कविषे सर्पिणा दाहः	३१७	३६३
अगदलेपनं पुराणघृतपानं च	"	३६४
प्रयोगात् निष्पीडनादि	"	"
मालुङ्गाकल्कबन्धनम्	"	३६५
अर्कक्षीराविरेचनम्	"	"
जलवेतसमूलादिकायः	"	३६६
जलवेतसमूलादिघृतम्	"	३६
अर्कक्षीरादि	"	३६८
अङ्गोलोत्तरमूलदि	"	३६९-३७०
उन्मत्तमूलादि पयःपानम्	"	३७१
मांसांरावेषे निम्बादिकन्फपानम्	"	३७२
जीमूतपत्राङ्गागदः	"	३७३-३७४
अश्वगन्धादिघृतम्	३१८	३७५-३७७
मखद-तविषापहो लेपः	"	३७८ ३८१

विषयः	पुटसंख्या	श्लोकसंख्या
नीलयाति म्वरसतैलम् (भाभेवानुमतम्)	३१८	३८२-३८६
अमृततैलम्	३१९	३८९-३९४
शिवोदितममृततैलम्	"	३९५-४०४
अजेयं सर्पिः	३२०	४०५-४०८
अमृतं	"	४०९-४१०
विषे प्रशान्ते लक्षणम्	३२१	४११

अथ रसायनवाजीकरणाधिकारः ।

रसायनाद्दीर्घायुप्राप्तिः	३२१	
रसायननिरूपणम्	"	
कस्मिन्नवसरे रसायनं प्रयोज्यम्	"	
अविशुद्धशरीरे रसायनं निष्फलम्	"	
प्राप्त्यादीनि वर्ज्यानि	"	ग १००
वातातपविधानेपि विशेषेण वर्जनीयाः	"	
व्याध्यामादीनां वर्जनम्	"	
कुलत्थाहित्यागः	"	
स्त्रिमन् स्वप्ने मेघप्रसङ्गु	"	
दृष्टीप्रवेगं विधिः	"	
सौर्ध्मास्तिको विधिः	"	
वातातपसहायोगाः	"	
श्वदिरादिरसायनम्	"	१८
शीतोदकरसायनम्	"	१९
शीतोदकरसायनपंचाक्रमः	"	१२
त्रिफलारसायनम्	"	१३
शीतोदकरसायनान्तरम्	"	१४
त्रिफला	३२३	१५-१६
त्रिफलागुणवर्णनम्	"	१७-१९
अनुपानविशेषेण बहुरोगनाशनत्वम्	"	२०-२५
त्रिफलागोवाक्रमः	"	२६-२७
त्रिफलायाः लोहपत्रसंयोगेन मृत्पुञ्जत्वम्	३२४	२८-३०
अश्वामगनाशनार्थं त्रिफलाचूर्णरसायनम्	"	३१-३२

विषयः	पुस्तकसंख्या	श्लोकसंख्या
हरीतकीकण्डः	११४	१३-४०
चित्रकरसायनम्	११५	४१-४५
विकङ्कादि "	"	४६-४७
शतावरी "	११६	४८
पुनर्नवा "	"	४९
वचादि "	"	५०
अश्वगन्धादि "	"	५१
तिलकल्पः	"	५२
बाराही "	११७	५३
बाराहीरसायनोन्तिरम्	"	५४
बाराहादिरसायनम्	"	५५
बाकुची "	"	५६
पथ्यादि "	"	५७
अमयादि "	"	५८
व्यांषादि "	११८	५९
पुग्गुलु "	"	६०-६९
मुण्डनिका "	११९	७०-७३
गोक्षुरा "	"	७४-७५
अमृतवक्ष्युद्धवः	१२०	८०-८३
अमृतवक्ष्युपयोगप्रकारः	१२१	८८-९५
कञ्चुनोपयोगः तद्विधिः	"	९६-१०१
कञ्चुनोपयोगक्रमः	१२२	१०२
कञ्चुनकल्पः	"	१०३-१०६
कञ्चुनोपयोगसमये अमृतवक्ष्याणां नामानि चतस्रः शीताम्बुसेकः	१२३	१०७
विवाहपरिहाराय शीताम्बुसेकपत्रम्	"	"
कञ्चुने विरुद्धः	"	१०८
पित्तकोपभयादन्ते मुहुर्विरेचनम्	"	१०९
वर्धमानपिष्पिणी	"	१०९-११५
शतावरीरसायनम् (विदेहपतिनिर्मितम्)	"	११६-१२२
विस्वतैलनस्यम्	१२४	१२३
विस्वपञ्चाङ्गरसायनं बद्धव्याचारिणे अश्विन्यां श्लोकम्	"	१२४-१२७

विषयः	पुस्तकसंख्या	कोटिसंख्या
निम्बपत्राङ्गादिरसायनम्	३३१	१२०-१३६
पञ्चारिखरसायनम्	३३५	१३७-१३८
भङ्गातकस्वरस ,	.	१३९-१४०
आःलकभङ्गातक ,,	३३५	१४१-१४३
बेलादि ,,	.	१४४-१४५
वेङ्गादिरसायनाभ्तरम्	.	१४६-१५०
विष्णुद्वारसायनम्	३३	गद्यम्
सतावरीसर्पिः (अश्विभ्यां विहितं)	३३	१५१-१६९
सुहृत्पञ्चवदसायनम्	.	१७०
समूहसूत्र ,,	.	१७१
वज्रवल्ली ,,	.	१७२-१७३
टण्डुलादि ,, (अयम्भानम्)	३३१	१७४-१७६
व्याधिशमनार्थं देवतापूजनम्	.	१७९
पुनर्नवारसायनम्	.	१८०
वज्रवल्ली ,,	.	१८१
सोपधीनां विघ्नेषाः	.	१८२
तस्योदाहरणम्	.	१८३
रसायनप्रयोगक्रमः	३४०	१८४
रसायनविभिन्नंजानां रोगानां प्रतीकारः	..	१८५
अग्निबलमवेक्ष्यैव रसायनं प्रयोक्तव्यम्	.	१८६
वार्जिकरणनिरूपणम्	.	१८७-१८८
शुक्रक्षये कारणम्	..	१८९-१९३
वाष्पिकरणप्रयोगे सूत्रम्	३४१	१९४
सधुकचूर्णयोगः	..	१९५
कुडीरमृत्नीयोगः	..	१९६
स्वयंभुतागोक्षुरचूर्णयोगः	.	१९७
पचस्ताकसूतयोगः	..	१९८
सतावरीघृतम्	.	१९९
सतावरीघृतान्तरम्	.	२००-२०२
वस्तापकसिद्धयोगः	.	२०३
सुषुम्न्यादि	..	२०४-२०५

विषयः	पुटसंख्या	श्लोकसंख्या
शष्पुष्पीप्रयोगः	३४२	२०६
विदार्यादिस्तम्भ	"	२०७-२०८
शतावरीघृतम्	"	२०९
पुनर्नवादियोगः	"	२१०-२११
कामवर्चनी शष्पुष्पीप्रयोगः	"	२१२
बृंहणी गुळिका	"	२१३
शतावरीरसायनगुळिका	३४३	२१४-२२१
किङ्गवर्चनयोगाः	"	२२२-२२८
वैद्यप्रशंसा	३४४	२२९-२३१
कुवैद्यनिन्दा	३४५	२४२-२४६
वैद्यपूजनक्रमः	"	२४७-२४८
अश्विनोर्महिमानुवर्णनम्	"	२४९-२५५
ग्रन्थसमाप्तिः	३४६	

॥ श्रीः ॥

योगरत्नसमु : ।

तृतीयो भागः ।

अथ वन्ध्यादिरोगचिकित्साधिकार एकविंशः ।

रजोयोनिगतैर्दोषैः पाप्मभिः कर्मभिस्तथा ।

वन्ध्या भवेद्बधूस्तद्रत्पुरुषश्शुक्रगैर्मलैः ॥ १ ॥

तिलक्षीरिणिकामूलं पिबेदुष्णेन वारिणा ।

अनार्तवा तु या नारी सार्तवा भवति ध्रुवम् ॥ २ ॥

अम्लिकामूलमाहृत्य पिष्ट्वा क्षीरेण पाययेत् ।

नारीणां नष्टपुष्पाणां सद्यो रक्तं प्रवर्तते ॥ ३ ॥

(तन्त्रान्तरे)

वटशृङ्गवरीतुरङ्गगन्धाघननादैः सपयः प्रसिद्धमम्भः ।

सुतयत्यचिरेण पीयमानं गुरुणा पङ्क्तिरथाय दत्तमेतत् ॥ ४ ॥

(सारावल्या)

घराश्वगन्धायष्टीनां कपायं हिमसंज्ञितम् ।

ऋतुकाले पिबेन्नारी सा सुतं जनयेद् द्रुतम् ॥ ५ ॥

निम्बकाष्ठस्य धूपेन धूपयित्वा भगं तथा ।

मैथुनं या निपेवेत सा प्रसूयेत मानुषी ॥ ६ ॥

(तन्त्रा..)

पयसा लक्ष्मणामूलं पुत्रोत्पादास्थितिप्रदम् ।

नासयास्येन वा पीतं वटशृङ्गाष्टकं तथा ॥ ७ ॥

(बाहटे)

बीजपूरकबीजानि चूर्णं वा नागकेसरात् ।

पीत्वाज्येनाप्नुयाद्गर्भमृतौ योषिन्नराश्रयात् ॥ ८ ॥

(सिद्धसा-)

१. 'चूर्णानि' इति पा०

अश्वगन्धाकषायं तु मृद्वग्निपरिसाधितम् ।
ऋतुकाले पिबेद्वन्ध्या गर्भसन्धानकृत्परम् ॥ ९ ॥

(चन्द्र-)

छागक्षीरं पिबेन्नारी षण्डकीमूलकलिकतम् ।
ऋतुस्नाताथवा क्षीरे कार्कोटं कन्दमेव वा ॥ १० ॥

हृत्पलस्य च कन्दानि बहुमूलास्तथैव च ।
फलानि पुत्रजीर्वस्य जालानि तु तथैव च ॥ ११ ॥

मधुकस्य च पुष्पाणि सरसीरुहकैसरम् ।
कशेरुकस्य कन्दानि किंशुकस्य फलानि च ॥ १२ ॥

एतानि समभागानि चूर्णयित्वा भिषग्वरः ।
मधुशर्करया युक्तं तच्चूर्णं गुळिकीकृतम् ॥ १३ ॥

त्रीण्येतान्यक्षमात्राणि पातःकाले त्र्यहं ततः ।
ऋतुकाले दिने देयं पुत्र्यं परमदुर्लभम् ॥ १४ ॥

आहारं पयसा युक्तं ततो भर्त्ताग्माविशेत् ।
तेन पुत्रं प्रसूयेत वन्ध्यायां दृष्टमौषधम् ॥ १५ ॥

श्लोकालङ्कारे,

मञ्जिष्ठानिसितावरी द्विरजनी यष्टिः पयस्या वचा
श्रेष्ठादीप्यतुरङ्गगन्धकटुकावीराद्विमेदाबला ।

लोध्रं सोत्पलपत्रजीवककशेरुम्भोदजीवर्षभं

सञ्चूर्णय्याज्ययुतं लिहेत्सुतकरं शुक्रार्तवातिं जयेत् ॥ १६ ॥

(आगस्त्यात्)

मञ्जिष्ठा मधुकोत्पलद्विवृहतीकौन्त्यश्वगन्धा सिता

तिक्तोग्राहिमहिङ्गुदीप्यतरुस्यपीनिशापबकैः ।

सिद्धं भास्करयक्षलोचनवृषाळकामृतासातला

शार्ङ्गाष्टास्वरसेषु गर्भजननं वन्ध्यास्ववन्ध्यं घृतम् ॥ १७ ॥

(तन्त्रान्तरादादाय श्लोकीकृतम्)

१. मण्डकीमूलमिति.

२. पुत्रजीवो वृक्षविशेषः । गर्भकरः, कुमारजीवः,

गभेद इत्यादयः अस्य पर्यायाः.

शार्ङ्गाष्ठाकार्कळकब्रह्म्यमृतायक्षदृग्वृषस्वरसे ।

सिद्धं तुरीर्यलवणं साज्यमृतौ गर्भदं स्त्रीणाम् ॥ १८ ॥

(काञ्चि-)

मञ्जिष्ठाकुष्ठतगरत्रिफलाशर्करावचाः ।

द्वे निशे मधुकं मेदा दीप्यकः कटुरोहिणी ॥ १९ ॥

पयस्या हिङ्गुकाकोळी वाजिगन्धा शतावरी ।

पिष्ट्वाक्षाशैर्घृतप्रस्थं पचेत् क्षीरचतुर्गुणम् ॥ २० ॥

योनिशुक्रप्रदोषेषु तत्तमर्षेषु प्रशस्यते ।

आयुष्यं पौष्टिकं मेध्यं धन्यं पुंसवनं परम् ॥ २१ ॥

फलसर्पिरिति ख्यातं पुष्पं पीनं फलाय यत् ।

स्त्रियमाणप्रजानाञ्च गर्भिणीनाञ्च पूजितम् ॥ २२ ॥

एतत्परञ्च बालानां ग्रहघ्नं देहवर्धनम् ।

(बाह-)

मञ्जिष्ठाभधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा वचा ।

अजमोजो हरिद्रे द्वे हिङ्गुतिक्तकरोहिणी ॥ २३ ॥

काकोळी क्षीरकाकोळी मूलञ्चैवाश्वगन्धजम् ।

जीवकर्पभकां मेदा रेणुका बृहतीद्वयम् ॥ २४ ॥

उत्पलं चन्दनं द्राक्षा यन्नकं देवदारु च ।

एभिरक्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २५ ॥

चतुर्गुणेन पयसा यथावन्मृदुनाग्निना ।

एतत्सर्पिर्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते ॥ २६ ॥

पुत्रान् जनयते वीरान् मेधाविप्रियदर्शनात् ।

बन्ध्या च लभते गर्भं या च कन्यां प्रसूयते ।

या चैवास्थिरगर्भा सा मृतापत्या च या भवेत् ॥ २७ ॥

एतदेव कुमाराणां सर्वाङ्गग्रहमोक्षणम् ।

धन्यं यशस्यमायुष्यं कान्तिलावण्यपुष्टिदम् ॥ २८ ॥

बाहोक्तं सैन्धवाद्यन्तर्गतं सामुद्रं लवणम् ।

ये च कल्याणके प्रोक्तास्ते चापीह गुणा स्मृताः ।
एतत्फलघृतं नाम अश्विभ्यां परिकीर्तितम् ॥ २९ ॥

(कुमारसंहितायाम्)

एतैरेव वरीकाथे सक्षीरं साधयेद् घृतम् ।
पूर्वस्मादधिकं विद्यादेतत्पुंसवनं परम् ॥ ३० ॥

(सारावभ्यां)

माञ्जिष्ठाद्यनन्तरमेवमतिदेशः ।

सर्पदष्टा तु या स्वप्ने सा पुत्रं लभते परम् ।

वृषं हस्तिरथं नृत्तं कुङ्कुर्मागरुचन्दनम् ॥ ३१ ॥

कन्दुकं दर्पणं वीणां मुद्रिकां कण्ठभूषणम् ।

या स्वप्ने लभते सा च सत्पुत्रं समवाप्स्यति ॥ ३२ ॥

(कात्यायनीयाम्)

यो भक्षयेद्दण्डवालान् (?) वृथैवापहसेत्परान् ।

स वन्ध्यो मृतपुत्रो वा म्यादित्याह महेश्वरः ॥ ३३ ॥

कृच्छ्रचान्द्रायणे स्यातामत्र साक्षात्प्रतिक्रिया ।

कर्तव्यं पञ्चमीश्राद्धं विष्णुधर्मादिचोदितम् ॥ ३४ ॥

सेवेत सेतुबन्धादिनोर्थान्यायतनानि च ।

श्वेतारण्यादिकान्येवमिहामुत्र च मोदते ॥ ३५ ॥

(तन्त्रान्तरे)

शुद्धे शुक्रार्त्तवे सत्वः स्वकर्मक्लेशचोदितः ।

गर्भस्सम्पद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणौ ॥ ३६ ॥

मासि मासि रजः स्त्रीणा रसजं स्रवति त्र्यहम् ।

वत्सराद्द्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ ३७ ॥

क्षामप्रसन्नवदनां स्फुरच्छ्रोणिपयोधराम् ।

स्रस्ताक्षिकुक्षिं पुंस्कामां विद्यादृतुमतीं स्त्रियम् ॥ ३८ ॥

मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः ।

ईषत्कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखान्नुदेत् ॥ ३९ ॥

ततः पुण्येक्षणादेव कल्याणध्यायिनी त्र्यहम् ।

मृजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ॥ ४० ॥

क्षैरेयं यावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्शनम् ।
 पर्णे शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी ॥ ४१ ॥
 चतुर्थेऽह्नि ततः स्नाता शुक्लमाल्याम्बरा शुचिः ।
 इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्रं पश्येत् पुरः पतिम् ॥ ४२ ॥
 ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्वास्तिस्रोऽत्र निन्दिताः ।
 एकादशी च युष्मासु स्यात्पुत्रोऽन्यासु कन्यका ॥ ४३ ॥
 उपाध्यायोऽथ पुत्रीयं कुर्वीत विधिवद्विधिम् ।
 कर्मान्ते च पुमान् सर्पिःक्षीरशालयोदनाशिनः ॥ ४४ ॥
 प्राग्दक्षिणेन पादेन शय्यां मौहूर्त्तिकाज्ञया ।
 आरोहेत् स्त्री तु वामेन तस्य दक्षिणपार्श्वतः ॥ ४५ ॥
 सान्त्वयित्वा नतोऽन्योन्यं संवसेतां मुदान्विता ।
 उत्ताना तन्मना योपित्तिष्टेदङ्गैः सुमंयतैः ॥ ४६ ॥
 तथाहि बीजं गृह्णाति दोषैः स्वस्थानमास्थितैः ।
 लिङ्गन्तु सद्योगर्भाया योन्यां बीजस्य सङ्ग्रहः ॥ ४७ ॥
 तृप्तिर्गुरुत्वं स्फुरणं शुक्लास्नानतुवन्धनम् ।
 हृदयस्पन्दनं तन्द्रा तृट्ग्लानिर्लोमहर्षणम् ॥ ४८ ॥
 अव्यक्तः प्रथमे मामि सप्ताहान् कललं भवेत् ।
 गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥ ४९ ॥
 उपचारः प्रियहितैर्भर्त्रा मृत्यैश्च गर्भधृक् ।
 नवनीतघृतक्षीरैः सदा चैनामुपाचरेत् ॥ ५० ॥
 अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं गुरु ।
 अकालजागरस्वप्नकठिनोत्कुटिकासनम् ॥ ५१ ॥
 शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धाविधारणम् ।
 उपवासाध्वतीक्ष्णोष्णगुरुविष्टम्भि भोजनम् ॥ ५२ ॥
 रक्तं निवसनं श्वभ्रकूपेक्षां मद्यमामिषम् ।
 उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तच्यजेत् ॥ ५३ ॥
 तथा रक्तस्रुतिं शुद्धिं वस्तिमा मासतोऽष्टमान् ।

एभिर्गर्भः स्रवेदामः कुक्षौ शुष्येन्म्रियेत वा ॥ ५४ ॥

(वाहटे)

अभ्यङ्गशुद्धयसृक्साववस्तिव्यायामलङ्घनम् ।

वर्जयेद् भूमिशय्याञ्च गर्भिण्यामासतोऽष्टमात् ॥ ५५ ॥

शिरोविरेचनं नस्यं धूमपानञ्च वर्जयेत् ।

तैलाभ्यङ्गं तथा नस्यं जलूकापातनं त्यजेत् ।

आलेपनमथो वापि षण्मासादूर्ध्वमाचरेत् ॥ ५६ ॥

वातरोगिणीमेरण्डतैलक्षीगभ्यां विरेचयेत् । पञ्चमे मासि षष्ठे
मासि पिटकाग्रन्थिविद्राधिःशोफरोहिणीदिकाकाससद्यःक्षनाहिदष्टेषु भै-
षिज्यानि कारयेत् । सप्तमे मासि क्षाराग्रिनस्तः कर्मभिरुपक्रमेत् ॥

अभ्यङ्गं तरुणे गर्भे मतिमात्रं प्रयोजयेत् ।

तैलवीर्याभिभूतो हि गर्भस्थानगतोऽनिलः ॥ ५७ ॥

च्यावयेच्छोषयेच्चापि गर्भामत्यप निश्चयः

तस्मादभ्यङ्गमस्यास्तु षण्मासादूर्ध्वमाचरेत् ॥ ५८ ॥

(काश्यपा)

सर्वथा गर्भिणीनामाषष्टान्मासात्तीक्ष्णौषधपानं प्रतिपिद्धम् ।
रसेन वा क्षीरेण वावचारयेदातृतीयान् । केवलौषधपानं न विद्यते
गर्भे तरुणे नार्याः । गर्भिणी तीक्ष्णौषधव्यवायव्यायामान् वर्जयेत् ॥

(सङ्ग्रहे)

व्याधींश्चास्या मृदुमुखैरतीक्ष्णैरौषधैर्जयेत् ॥ ५९ ॥

(वाहटे)

अथ वमनसाध्ये व्याधवान्ययिके गर्भिण्या वमनद्रव्यचूर्णानु-
विद्धं शीतमुदकं दद्यात् । विरेचनसाध्येऽन्नपानयुक्तो विरेचनद्रव्य-
चूर्णो देयः । आस्थापनसाध्ये मधुरवातहरद्रव्ययुक्तो वा वस्तिः । शो-
णितावसेकसाध्ये शोणितावसेचनं जलूकादिभिः प्रविरळपदमनवगाढं
प्रच्छाद्य वा ॥

(कृष्णात्रेयः)

वातलैश्च भवेद् गर्भः कुब्जान्धजलवामनः ।

पित्तलैः खलतिः पिङ्गः श्वित्री पाण्डुः कफात्मभिः ॥ ६० ॥

द्वितीये मासि कललाद् घनः पेश्यथवार्षुदम् ।

पुंस्त्रीक्रीवाः क्रमात्तेभ्यस्तत्र व्यक्तस्य लक्षणम् ॥ ६१ ॥

क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्च्छाच्छर्दिरगोचकः ।

जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ॥ ६२ ॥

अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ मस्तन्यौ कृष्णचूचकौ ।

पादशोफो विदाहोऽन्ये श्रद्धाश्च विविधात्मिकाः ॥ ६३ ॥

मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् ।

सम्बद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं श्रद्धाविमाननम् ॥ ६४ ॥

देयमप्यहितं तस्यै हितोपहितमल्पकम् ।

भद्राविघातात् गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा ॥ ६५ ॥

व्यक्तीभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम् ।

मूर्धा द्वे सक्थिनी ब्राह्म सर्वसूक्ष्माङ्गजन्म च ॥ ६६ ॥

सप्तमेव तु मूर्धाद्यैः ज्ञानञ्च सुखदुःखयोः ।

गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदि नाडी निवर्धयते ॥ ६७ ॥

यया स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुलयया ।

चतुर्थे व्यक्ताङ्गानां चेतनायाश्च पञ्चमे ॥ ६८ ॥

षष्ठे स्नायुसिरारोमत्रलवर्णनखत्वचाम् ।

सर्वैस्सर्वाङ्गसम्पूर्णो भावः पुष्यति सप्तमे ॥ ६९ ॥

गर्भेणोत्पीडिता दोषास्तस्मिन् हृदयमाश्रिताः ।

कण्ठं विदाहं कुर्वन्ति गर्भिण्याः किकिसानि च ॥ ७० ॥

नवनीतं हितं तत्र कोलाम्लमधुरापथैः ।

सिद्धमल्पपदुस्त्रेहं लघु स्वादु च भोजनम् ॥ ७१ ॥

चन्दनोशीरकल्केन लिम्पेदूरुस्तनोदरम् ।

श्रेष्ठया चैणहरिणशशलोहितयुक्तया ॥ ७२ ॥

अश्वघ्नपत्रसिद्धेन तैलेनाभ्यज्य मर्दयेत् ।
 पटोलनिम्बमञ्जिष्ठासुरसैस्मेचयेत्पुनः ॥ ७३ ॥
 दार्वीमधुकतोयेन मृजां च परिशीलयेत् ।
 ओजोऽष्टमे सञ्जरति मातापुत्रौ मुहुः क्रमात् ॥ ७४ ॥
 तेन तौ म्लानमुदितौ तत्र जातो न जीवति ।
 शिशुरोजोनवस्थानान्बारी संशयिता भवेत् ॥ ७५ ॥
 क्षीरपेया च पेयात्र सघृतान्वासनं घृतम् ।
 मधुरैस्माधितं शुद्धयै पुराणशकृतस्तथा ॥ ७६ ॥
 शुष्कमूलककोलाम्लकपायेण प्रशम्यते ।
 शताह्वाकलिकतो वास्तस्मत्तैलघृतसैन्धवः ॥ ७७ ॥
 तस्मिंस्त्वेकाहयातेऽपि कालस्मृतेरतः परम् ।
 वर्षाद्विकारकारी स्यात्कुक्षौ वातेन धारितः ॥ ७८ ॥
 शस्तश्च नवमे भासि श्विग्धो मांसरसोदनः ।
 बहूस्त्रहो यथागूर्वा पूर्वोक्तं वानुवासनम् ॥ ७९ ॥
 नत एव पिचुञ्चास्य नित्यं योनौ निधापयेत् ।
 वातघ्नपत्रभङ्गाभङ्गीनिं म्लानेऽन्वहं हितम् ॥ ८० ॥
 निस्त्रेहार्ङ्गीं न नवमान्याभान्प्रभृति वासयेत् ।
 प्राग्दक्षिणस्तनभ्तन्या पूर्वं तत्पार्श्वचेष्टिनी ॥ ८१ ॥
 पुत्रामर्दाहर्ःप्रश्नरत्ना पुंस्वप्नदर्शिनी ।
 उन्नते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिमण्डले ॥ ८२ ॥
 पुत्रं मूतेऽन्यथा कन्यां या चेच्छति नृमङ्गतिम् ।
 नृत्तवादित्रगान्धर्वगन्धमाल्यप्रिया च या ॥ ८३ ॥
 क्लीबं तत्सङ्करे तत्र मध्यं कुक्षेस्ममुन्नतम् ।
 यमौ पार्श्वद्वयोन्नामात्कुक्षौ द्रोण्याभिव स्थिते ॥ ८४ ॥

(बाह-)

बलापलशतार्द्धं स्यात्तस्यार्द्धं चित्रकं भवेत् ।
 त्रिकण्टकन्तु तस्यार्द्धं कुलत्थमथ तत्समम् ॥ ८५ ॥

एतं सङ्गृह्य सम्मारं जलद्रोणे त्रिपाचयेत् ।

ऋतुर्भागावशेषं तु कषायं सुपरिष्कृतम् ॥ ८६ ॥

काकोली क्षीरकाकोली जीबकर्पभकावृभौ ।

मेदाद्वयसमायुक्तं द्विपलं स्यात् पृथक् पृथक् ॥ ८७ ॥

यष्टिद्विपलिकञ्चैव पिष्ट्वा कल्केन संयुतम् ।

घृतप्रस्थद्वयं युक्तं क्षीरेण द्विगुणेन च ॥ ८८ ॥

मन्दाग्निना च विपचेद्योपितामसृतं घृतम् ।

अनार्तवाश्र या नार्यो योनिशूलेन पीडिताः ॥ ८९ ॥

ऋतुकाले च या नार्यो वस्तिशूलेन पीडिताः ।

तासामेव विधातव्यं गर्भस्थापनमुत्तमम् ॥ ९० ॥

प्रथमे गर्भभासे तु बलामिद्रं पयः पिबेत् ।

द्वितीये लक्ष्मणामिद्रं तृतीये बृहतीपयः ॥ ९१ ॥

चतुर्थेशुमतीमिद्रं पञ्चमे चामृतापयः ।

षष्ठे निर्दिग्भकामिद्रं सप्तमे यवकान्पयः ॥ ९२ ॥

अष्टमे गर्भवृद्धार्थं मोरदर्शीरमेव च ।

तटाकशुक्तिभादाय भिन्वा मांसं तलाढकं ॥ ९३ ॥

अर्द्धप्रस्थं क्षिपेन्मांसं पक्त्वा प्रस्थावशेषिते ।

चतुष्पलं मांसकल्के घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ९४ ॥

क्षीरद्विगुणसंयुक्तं मृदुना वह्निना पचेत् ।

अग्नौ निश्शब्दमादायु पीडयेन्मतिमान् भिषक् ॥ ९५ ॥

गर्भिण्या गर्भवृद्धार्थं पाययेत्प्रातरुत्थितः ।

कुशानां बृहणञ्चैव यक्ष्मरोगनिवारणम्

अनेनैव विधानेन शङ्खशङ्खणयोर्घृतम् ॥ ९६ ॥

(तुदः)

गर्भिण्याः परिहार्याणां सेवया रोगतोऽपि वा ।

पुष्पे दृष्टेऽथवा शूले वाद्यान्तः स्निग्धशीतलम् ॥ ९७ ॥

सेव्याम्भोजहिमक्षीरिवल्ककल्काज्यलेपितान् ।

धारयेद्वस्त्रियोनिभ्यां भार्द्राद्रान् पिचुनक्तकान् ॥ ९८ ॥

पिवेत्कान्ताञ्जशालूकवालोदुम्बरवत्पयः ।

शृतेन शालिकाकोलीद्विवलामधुकेशुभिः ॥ ९९ ॥

पयसा रक्तशाल्यन्नमद्यान्समधुशर्करम् ।

रसैर्वा जाङ्गलैश्शुद्धिवर्जश्चास्रोक्तमाचरेत् ॥ १०० ॥

(बाह्ये)

उत्पलबलापयस्यागोप्याह्वाशीरसम्भृतं पायः ।

सक्षीरं परिपीनं गर्भस्त्रावात्तिनुत् महसा ॥ १०१ ॥

अतितरुणनालिकेगीकुसुमसदाफलफलाम्बुदक्काथः ।

शुभयति गर्भस्त्राय जलार्द्रिषुःश्रीरक्षतोयञ्च ॥ १०२ ॥

काञ्ची ।

शारिवा चन्दनद्राक्षालाध्रव्यल्पयोर्धरः ।

सक्षीरैः सस्त्रिण वारि गर्भस्त्रावानवकरणम् ॥ १०३ ॥

पद्मकन्दकृतं वारि गर्भस्त्राय पाययद्वधुम् ।

गर्भस्त्रापहरं श्रेष्ठं अकर्मामभिनं निनाथ ॥ १०४ ॥

योगमाला ।

मधुकं शाकमीत्रञ्च पयस्यामग्दाम् ।

अश्मन्तकः कृष्णानिलाभ्नाससह्नी शनापरी ॥ १०५ ॥

वन्मादनी पयस्या न लता स्योत्पलशारिवा ।

अनन्ता शारिवा मन्ना पञ्चाथ मधुयष्टिह ॥ १०६ ॥

बृहतीद्वयकाष्मयक्षीरशृङ्गत्वचो घृतम् ।

पृश्निपर्णी चला शिशुः श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥ १०७ ॥

शृङ्गाटकं पिप्पं द्राक्षा कथोरु मधुकं मिता ।

सप्तैतान् पयसा योगानर्थश्रेष्ठोक्तमपापान् ॥ १०८ ॥

क्रमात्मससु मासेषु गर्भे स्रवति योजयेत् ।

कपित्थचिल्वबृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धिकान् ॥ १०९ ॥

मूलैश्शृतं प्रयुञ्जीत क्षीरं मामे तथाष्टमे ।
 नवमे शारिवानन्तापयस्यामधुयाष्टिभिः ॥ ११० ॥
 योजयेद्दशमे मामे मिदं क्षीरं पयस्यया ।
 अथवा यष्टिमधुकनागगामरदारुभिः ॥ १११ ॥

(षाहते)

गोश्वरं कदलीमूल क्षीरं पन्वा मथान्यकम् ।
 तन्पिबेद् गभेशले तु सदाहं च विजेषतः ॥ ११२ ॥
 शुण्ठी बलां च निष्काशय गभिणीं सर्पिषा सह ।
 तैलेन वा सम पीत्वा गभेशलान्प्रमुच्यते ॥ ११३ ॥

(काश्यः)

महनः पञ्चमूलस्य कषायं त्रीमयुतम् ।
 पाययेन्न परिक्षित गभेशूलद्वरं परम् ॥ ११४ ॥

(शामाः)

पात्रा च पिपलीमूलं सुष्ठु कटुकरोहिणी ।
 तस्मिद्धं शक्रेणयुक्तं गभेशूलं पयः पिबेत् ॥ ११५ ॥

(जीवकः)

पञ्चमूलवत्पानिद्धं गाल्लं क्षीरसंयुतम् ।
 पाययेन्न परिक्षित गभेशूलद्वरं परम् ॥ ११६ ॥
 बलादारु च यष्टी च पीत्वा मूलांशमन्थकम् ।
 सक्षीरं याधते पानं गभेशूलविनाशनम् ॥ ११७ ॥

(त-षाः)

बलानागगचित्राणां वायः पाठाग्निमन्थयोः ।
 पीत्वा निमुच्यते साज्यं गभिणीं गभेशूलतः ॥ ११८ ॥
 बलायास्त्रिकलायाश्च निष्काशो घृतमूर्च्छितः ।
 गभिणीशूलरोगाणां पानमेव विधीयते ॥ ११९ ॥
 शुण्ठीविल्वबलाक्वाथं सप्तपिष्कं सरामठम् ।
 प्रापिबेत्सर्वशूलेषु गभिणीं हिङ्गुना विना ॥ १२० ॥

(चारसक्षेपः)

काकोळी क्षीरकाकोळी कन्द नीलोत्पलस्य च ।

समांशं शीततोयेन पिष्ट्वा क्षीरेण पाययेत् ॥ १२१ ॥

पञ्चमे मासि शूलं तु विनश्यति न संशयः ।

काको(ळी?ळ्यादि) गणः काथः शीतः शर्करया युतः ॥

क्षीरेण गर्भं लभते वेदना च प्रणश्यति ।

अथास्याः प्रथमे मासे गर्भे भवति वेदना ॥ १२३ ॥

पद्मकञ्चन्दनोशीरं तगरं समभागिकम् ।

शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोड्य पाययेत् ॥ १२४ ॥

एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रणश्यति ।

अथास्याः द्वितीये मासे इत्यादि....

नीलोत्पलं मृगाशृङ्गं मृद्गायककशेरुकम् ॥ १२५ ॥

शीततोयेनेत्यादि

अथास्या तृतीये मासे इत्यादि ।

काकोळी क्षीरकाकोळी मधुक चन्दन तथा ॥ १२६ ॥

शीततोयेनेत्यादि ....

अथास्याश्चतुर्थे इत्यादि ....

गोक्षुरं कदलीमूलं उत्पलं च मनालकम् ॥ १२७ ॥

शीततोयेनेत्यादि ....

अथास्याः पञ्चमे इत्यादि ....

काकोळी क्षीरकाकोळीमुष्पलञ्च मनालकम् ॥ १२८ ॥

शीततोयेनेत्यादि ....

अथ षष्ठे मासे इत्यादि .

पियाळवीजं मृद्रीकामुष्पलञ्च मकेसरम् ॥ १२९ ॥

शीततोयेनेत्यादि ....

अथ सप्तमे मासे इत्यादि ....

कपित्थकञ्चूरामूलं शर्करालाजसंयुतम् ॥ १३० ॥

शीततोयेनेत्यादि ....

अथाष्टमे मासे इत्यादि ....

धान्योत्पलञ्च पिप्पल्या पत्रकं कासमर्दकम् ॥ १३१ ॥

शीततोयेनेत्यादि ..

अथ नवमे मासे इत्यादि ..

पिप्पल्युशीरकाकोलीद्वयं क्षीरेण पाययेत् ॥ १३२ ॥

शीततोयेनेत्यादि ..

अथ दशमे मासे इत्यादि ..

चत्पलं मधुसंयुक्तं शकैरालुलितं वधुः ॥ १३३ ॥

शीततोयेनेत्यादि

अथैकादशे मासे इत्यादि

मधुकं पत्रकं चैव मोन्पलञ्च मनालकम् ॥ १३४ ॥

शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालो ज्य पाययेत् ।

एवं न पतते गभः य च शूलः प्रणश्यति ॥ १३५ ॥

अमृतोद्भवे अमृतस्वरूपे उमान्यौषधान्यमृतं कुरु भगवति विश्वे-

श्वरि स्वाहा ।

अनया विद्यया मार्मावेहितान्याभिमन्थ्य पाययेत् ।

(जोवर्कः)

बहुपद्रवशूलानं गभस्वानं विवर्जयेत् ॥ १३६ ॥

(काश्यः)

असम्पूर्णात्रिमासायाः प्रत्याग्याय प्रमाधयेत् ।

आमान्वये च तत्रेष्टं शीतं रुक्षोपसंहितम् ॥ १३७ ॥

उपवामो घनोशीरगुल्फ्यग्लुधान्यकाः ।

दुरालभापर्पटकचन्दनातित्रिषा वलाः ॥ १३८ ॥

कथितास्सलिले पानं तृणधान्यानि भोजयेत् ।

मुद्गादियूपैरामे तु जिते स्निग्धादि पूर्ववत् ॥ १३९ ॥

(बाहरे)

कुशकाशोरुवृका(शां? नां) मूलैर्गोश्वरकस्य च ।

दुरालभापर्पटकद्बीरेघनचन्दनैः ॥ १४० ॥

गुलूच्यातिविषोशीरबलाकटवङ्गधान्यकैः ।

एभिः काथास्त्रयो योज्या सामे गर्भपरिस्त्रवे ॥ १४१ ॥

(भद्रवर्मा)

मृद्धीकाचन्दनोर्गारकाकोळीः शर्करायुताः ।

शीताम्बुना पिबेत् गर्भस्त्रावे सकतर्कं पयः ॥ १४२ ॥

चन्दनं मधुकं लोभ्रं वटशुद्धं घृतं मधु ।

तण्डुलोदकमंगुक्तं जीवदाने प्रशस्यते ॥ १४३ ॥

रक्तातिमागे पातव्यं शाणितप्रदरेषु च ।

गर्भस्य ध्वंसने नायाः क्षीरिण सह पाययेत् ॥ १४४ ॥

शर्करान्यलयष्टमाह्वरीधवन्दनशारिबाः ।

स्रवमाणे स्त्रियं गर्भे पाययेत्तण्डुलास्त्रमा ॥ १४५ ॥

शाण्डिवा चन्दनं दाक्षा लाघ्रकाम्यं पयोऽन्वितम् ।

समितं शीतलं गर्भस्त्राचारम्भे पिबेद्बभूः ॥ १४६ ॥

जम्बूपल्लवकल्कं तु पिप्या तण्डुलवारिणाः ।

पाययेत्पयसा वापि गर्भस्त्रावे विशेषतः ॥ १४७ ॥

(सारम्)

पाश्चद्रये तथा चस्ता शोण्या कुक्षा तथैव च ।

उदयवेदनात्यथ पीडने हृदयस्य च ॥ १४८ ॥

पाण्डुत्वं नार्मशूलञ्च त्रयोऽप्य परिर्कानिता ।

इत्येतन्मममानस्य पित्यात्र गर्भस्य लक्षणम् ॥ १४९ ॥

(काश्यपी)

आचतुर्थोत्ततो मामान् प्रसृतेः स्त्राव उच्यते ।

ततः स्थितशर्भस्य पातः पञ्चमपष्टयोः ।

अत ऊर्ध्वं भवेन्मूत्रो पावदाद्वादशादिति ॥ १५० ॥

(तत्रैव)

अयाभिधातर्तदशोष्णपानाशननिषेधणान् ।

गर्भे भवति रक्तस्य मशूलं दर्शनं भवेत् ।

सेकावगाहनालेपाः शस्यन्ते चातिशीतलाः ॥ १५१ ॥

(शिब)

शतधौतघृताक्तां स्त्रीं तदम्भस्यवगाहयेत् ।

गर्भे निपतिते तीक्ष्णं मद्यं सामध्यतः पिबेत् ॥ १५२ ॥

गर्भकोष्ठविशुद्धयर्थमार्तिविस्मरणाय च ।

पेयाममद्यपा कल्के नाशितां पाञ्चकौलिकं ॥ १५३ ॥

बिल्वादिपञ्चकक्वाथे तिलोद्दालकनण्डूलैः ।

मासतुल्यदिनान्येवं पेयादिः पतिते क्रमः ॥ १५४ ॥

लघुरस्नेहलवणो दीपनीययुतो द्रितः ।

दोषधातुपरिकलेदशोषणार्थमयं तिथिः ॥ १५५ ॥

सञ्जातमारं महति गर्भे योनिर्पाग्भवति ।

वृद्धिमप्रानुवनं गर्भः कोष्ठे तिष्ठति मस्फुरः ॥ १५६ ॥

चपविष्टकमाहुस्ते वर्धते तेन नोदग्म् ।

शोकोपवामरुक्षाद्यैश्च वा योऽप्यतिमवान् ॥ १५७ ॥

वाते ऋद्धे कृशः शुष्यन् गर्भो नागोदग्न्तु तन् ।

उदरं वृद्धमप्यत्र दीयते स्फुरणं निगन ॥ १५८ ॥

यस्याः कुक्षौ पुनर्ग्लानिः पुनर्गम्भानमव च ।

गर्भिण्या हृश्यते नार्यास्तस्यानागावरं विद् ॥ १५९ ॥

नाळी रसं न वहति प्रवृत्ते मारुते गतिः ।

शोषं प्रपद्यते गर्भः सदाल्पे पोषणे सति ॥ १६० ॥

स्पन्दते केवलं गर्भो विवर्णो मा च चायते ।

मासि मास्यार्त्तवं तस्याम्सशूलन्तु प्रवर्तते ॥ १६१ ॥

अन्नद्वेषोचिपाकश्च कटीपृष्ठग्रहस्तथा ।

सीदतः सक्थिनी चास्याः सततं परिहोयते ।

एवं हि शुष्कं तं विद्यात्तथा चाप्युपविष्टकम् ॥ १६२ ॥

(काश्यपीये)

तयोर्बृहणवातघ्नमधुरद्रव्यमाधितैः ।

घृतक्षीररसैस्तृप्तिरामगर्भाश्च खादयेत् ।

कीनाख्ये निस्फुरे ज्येनगोमत्स्योत्क्रोशबहिजाः ॥ १६३ ॥

रसा बहुघृता देया माषमूलकजा अपि ।
 बाळविल्वं तिलान्माषान् सक्तंश्च पयसा पिबेत् ॥ १६४ ॥
 समेध्यमांसं मधु वा कट्यभ्यङ्गञ्च शीलयेत् ।
 हर्षयेत्सततश्चैनामेवं गर्भः प्रवर्द्धते ॥ १६५ ॥
 पुष्टोऽन्यथा वर्षगर्भैः कुञ्जात् जायेत नैव वा ॥ १६६ ॥
 (बाहटे)

पयस्याश्चारिवापाठातोयतोयदनागरैः ।
 शृतञ्चीतं पिबेद्वारि गर्भिणीज्वरसूदनम् ॥ १६७ ॥
 श्रीपण्याश्च गुल्फ्याश्च क्वाथं समधुश्चर्करम् ।
 गर्भिणीं पाययेद्द्वैद्यः सर्वज्वरविनाशनम् ॥ १६८ ॥
 मधुकं मधुलोध्रञ्च पयस्या शारिवा बला ।
 कषायं क्षीरसंयुक्तं गर्भिणीज्वरनाशनम् ॥ १६९ ॥
 गर्भिणीनां ज्वरः कष्टः सर्वव्याधिषु पार्थिव ।
 ज्वरोष्मणोपतप्तस्तु गर्भो यात्येव विक्रियाम् ॥ १७० ॥
 (तन्त्रा-)

गर्भिणीनामतीसारं सामे श्लेष्मानुगे भिषक् ।
 वृषकस्य त्वचो मुस्ता दार्वी च सुरदारु च ॥ १७१ ॥
 कषायमेपां पातव्यमामातीसारनाशनम् ।
 दार्वी च मधुकं मुस्ता श्रीपर्णी शारिवा बला ।
 गर्भिणीं पाययेत्क्वाथं अतीसारविनाशनम् ॥ १७२ ॥
 (काश्य.)

दुरालभाबलापाठानागराम्बुदसम्भृतम् ।
 गर्भिणीं पाययेत्तोयमतीसारेषु सर्वथा ॥ १७३ ॥
 सर्बानिसारे गर्भिण्याः धान्याम्लं पाययेद्विषक् ।
 पाचनं ग्राहि तद् विद्याहीपनीयं विशेषतः ॥ १७४ ॥
 पुनर्नवार्द्रकक्वाथं सक्षीरमनिशं पिबेत् ।
 शोफोदावर्त्तगुल्माशंशान्त्यर्थं गर्भिणी निशि ॥ १७५ ॥

अर्द्रककाथसंसिद्धं क्षीरं गुळयुतं पिबेत् ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं गर्भिणीशोफनाशनम् ॥ १७६ ॥

(तन्त्रा-)

भद्रदाक श्लक्ष्णपिष्टं शोफे मधुयुतं पिबेत् ॥ १७७ ॥

(जीवकी-)

पुनर्नवं धान्यकञ्च वचा कुष्ठं हरीतकी ।

कल्कमालेपनं शोफे गर्भिण्याः कारयेद्विषक् ॥ १७८ ॥

(काश्य-)

चन्दनं मधुकोशीरं नागपुष्पं फलं तथा ।

हूर्वापत्रं च कालेयं शारिबा तण्डुलीयकम् ॥ १७९ ॥

एष शोफहरो लेपो ब्रह्मीरससमायुतः ।

हरीतकी शृङ्गिवेरमजगन्धा वचापि च ॥ १८० ॥

अजशृङ्गी च मञ्जिष्ठा अर्कमूलं पुनर्नवम् ।

श्रेष्ठः शोफहरो लेपो गर्भिणीनां विशेषतः ॥ १८१ ॥

वर्षाभूमूलनिष्काथं सघृतं गुळसंयुतम् ।

गर्भिणीं पाययेदेतत् शोफोदावर्तनाशनम् ॥ १८२ ॥

(तन्त्रा-)

मधुकोशीरसिद्धं वा द्राक्षामलकसाधितम् ।

पिबेत्क्षीरं यवागूं वा गर्भिणी पित्तरोगिणी ॥ १८३ ॥

(काश्य-)

पृश्निपर्णाबलावाशानिर्युहो रक्तपित्तनुत् ।

गर्भिण्याः काम्लार्तायाः छिन्नरोहासमन्वितः ॥ १८४ ॥

बांतरक्तं च शमयेत् कासं श्वासं च नाशयेत् ॥ १८५ ॥

(द्विरण्या-)

पिप्पल्यङ्गोलमूलानां अश्वगन्धारसेन च ।

दध्ना च माहिषेणैव गर्भिणीकामलापहः ॥ १८६ ॥

(श्लोकालं-)

हरीतकी वचा शृण्ठी भाङ्गी कडुकरोहिणी ।

गुळेन सह संयुक्तं गर्भिणीश्वासकासनुत् ॥ १८७ ॥

चूर्णं वै मरिचानां तु सिताक्षौद्रघृतैस्सह ।

लिङ्गात्कासहरं पथ्यं गर्भिणीनाञ्च शस्यते ॥ १८८ ॥

हिङ्गुगैरिकपिप्पलीभार्ङ्गीकर्कटकशृङ्गधः क्षौद्रयुक्ताः कासश्वास-
हराः । सैन्धवयुक्तो मातुलुङ्गरसो हृदयशूलप्रशमनः ।

(काश्य-)

स्वरसं मातुलुङ्गस्य पिप्पलीसैन्धवान्वितम् ।

गर्भिणीं पाययेद्युक्त्या शूलहृद्रोगकासनुत् ॥ १८९ ॥

बिल्वलामज्जलाजाम्बु पिवेच्छर्दिषु गर्भिणी ।

द्विक्कायां बिल्वफलयोरम्भः क्षीरावशेषितम् ॥ १९० ॥

मधुरोशीरसिद्धाम्बु द्राक्षामधुकसाधितम् ।

पक्काम्रस्वरसं वापि बिल्वजं वा ससैन्धवम् ॥ १९१ ॥

पाययेच्छर्दिनाशाय गर्भिणीं लाजतर्पणम् ।

शुण्ठीबिल्वकषायन्तु यवसक्तुविमिश्रितम् ॥ १९२ ॥

गर्भिणीं पाययेद्वैद्यः सर्वच्छर्दित्रिनाशनम् ।

कुस्तुम्बुरूणां कल्कन्तु तण्डुलोदकसंयुतम् ॥ १९३ ॥

पीतं सशर्करं स्त्रीणां छर्दिं दौहृदजां जयेत् ।

अजमोजोऽश्वगन्धा च जीरकं पिप्पलीद्वयम् ॥ १९४ ॥

सक्षौद्रं सगुलं लेह्यं गर्भिण्याश्चाग्निदीपनम् ।

शुण्ठीबलाद्वयक्काथं साज्यं चैव सरामठम् ॥ १९५ ॥

सर्वगुल्महरं पेयं गर्भिण्या हिङ्गुना विना ।

पृश्निपर्णाबलाबिल्वविदारीकथितं पिवेत् ॥ १९६ ॥

क्षीरं क्षीरयवागूं वा गर्भिणीवातरोगनुत् ॥ १९७ ॥

(तन्त्रा-)

बिल्वाग्निमन्थपक्कं वा पाटलीनागरेण वा ।

सिद्धं क्षीररसं वापि गर्भिणीवातरोगनुत् ॥ १९८ ॥

(काश्य-)

मधुकोशीरसिद्धं वा द्राक्षामधुकसाधितम् ।

पिवेत्क्षीरं यवागूं वा गर्भिणीवातरोगनुत् ॥ १९९ ॥

सक्षीरो वाप्यदुग्धो वा सघृतो वाघृतोऽपि वा ।

गर्भिण्यार्त्तिषु सर्वासु बलाक्काथः प्रशस्यते ॥ २०० ॥

(बादक-)

बलेक्षुगोक्षुरक्काथो मूत्रदोषनिवर्हणः ।

जाङ्गलैश्च रसैश्चोष्णः पिप्पलीतृणसंयुतैः ॥ २०१ ॥

धान्याम्लं त्र्यूषणं चैव पाययेद्गर्भिणीं सुखम् ।

पैत्तिके श्लैष्मिके वाते नाशयेत्परमौषधम् (?) ॥ २०२ ॥
(वृद्धवि-)

उदावर्तं तु गर्भिण्या स्नेहैराशुतरं जयेत् ।

योग्यैश्च वस्तिभिर्हन्यात्सगर्भा स हि गर्भिणीम् ॥ २०३ ॥
(बाहदे)

तेषु तेषु च रोगेषु तत्तत्कुर्याद्भिषग्जितम् ।

प्राक्चैवं नवमान्मासात् सा सूती गृहमाश्रयेत् ॥ २०४ ॥

तत्रोदीक्षेत सा सूतिं सूतिकापरिवारिता ।

अद्य श्वः प्रसवे ग्लानिः कुक्ष्यक्षिश्लथता क्लमः ॥ २०५ ॥

अधोगुरुत्वमरुचिः प्रसेको बहुमूत्रता ।

वेदनोरुदरकटीपृष्ठहृद्वास्तिवंक्षणे ॥ २०६ ॥

योनिभेदरुजातोदस्फुरणस्रवणानि च ।

आवीनामनु जन्मातस्ततो गर्भोदकस्रुतिः ॥ २०७ ॥

अथोपस्थितगर्भा तां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।

हस्तस्थपुन्नामफलां स्वभ्यक्तोष्णांबुसेचिताम् ॥ २०८ ॥

पाययेत्सघृतां पेयां तनौ भूशयने स्थिताम् ।

आभुग्नसक्थिमुत्तानामभ्यक्ताङ्गीं पुनः पुनः ॥ २०९ ॥

अधो नाभेर्विमृद्नीयात्कारयेज्जृम्भचङ्कमम् ।

गर्भः प्रयात्यवागेवं तल्लिङ्गं हृद्विमोक्षतः ॥ २१० ॥

आविश्य जठरं गर्भो वस्तेरुपरि तिष्ठति ।

आव्यो हि त्वरयन्त्येनां खट्वामारोपयेत्ततः ॥ २११ ॥

अथ सम्पीडिते गर्भे योनिमस्याः प्रसाधयेत् ।

मृदु पूर्वं प्रवाहेत बादमाप्रसवाच्च सा ॥ २१२ ॥

हर्षयेत्तां मुहुः पुत्रजन्मशब्दजलानिलैः ।

प्रत्यायान्ति तथा प्राणास्सूतिक्लेशावसादिताः ।

गर्भसङ्गे तु धूपायेद्योनिं कृष्णाहिकञ्चुकैः ॥ २१३ ॥

अपामार्गस्य मूलन्तु या नारी दुःखसूयिनी ।
 धारयेद्योनिमध्येन सा सुखेन प्रसूयते ॥ २१४ ॥
 मधुकं चन्दनं पीत्वा हविषा माहिषेण च ।
 लाङ्गल्या चरणौ लिप्त्वा सा सुखेन प्रसूयते ॥ २१५ ॥
 (चाक्षुषे)

बन्मूल्य चक्रमर्दं मूले गृह्णन्नधोमुखं नीत्वा ।
 दर्शय तदेव सद्यः सूतेऽन्तर्वत्न्यनायासात् ॥ २१६ ॥
 कोष्णेन पिबेन्महिषीदुग्धप्रस्थेन साष्टमाज्येन ।
 मलयजमधुकार्द्रपलं सद्यः सूते सुखं वनिता ॥ २१७ ॥
 क्षुद्रदारिषल्कलचर्वणमाशु प्रसूतिमबलानाम् ।
 विदधाति पप्फणच्छदलेप इवाधोऽर्पितो नामेः ॥ २१८ ॥
 (काष्ठी)

(१) पिशाचेक्षुरसञ्चैव नाळिकेरोदकं पिबेत् ।
 सद्यः प्रसूयते नारी मूढगर्भे च शस्यते ॥ २१९ ॥
 क्वथितेनारनालेन रामठं सैन्धवान्वितम् ।
 सद्यः प्रसूयते देयं मूढगर्भे च शस्यते ॥ २२० ॥
 (सन्त्रान्तरे)

इमां विद्यां प्रवक्ष्यामि विशल्यकरणीं शुभाम् ।
 अपविद्धस्तु शूलेन हतो वज्रेण वा स्वयम् ॥ २२१ ॥
 विक्षिप्तमन्त्रैर्विविधैरथवा कण्टकैरपि ।
 गर्भिणीष्वपि यद् गर्भं विषमं समुपस्थितम् ।
 जलेनानेन सिक्तस्य भस्मीभवति नान्यथा ॥ २२२ ॥
 उत्क्षिप उत्पत्वथ निपीड प्रथमं मुञ्च स्वाहा । इत्यौषधं परि-
 जप्य पानीयं देयम् । सुखेन प्रसूयते ।

(शाचीमतादिति चन्द्रदे)

वियज्जलं क्षितिस्तेजो वायुर्विष्णुः प्रज्जपतिः ।
 सगर्भा त्वां सदा मान्तु वैशल्यं च दक्षत्वपि ॥ २२३ ॥
 प्रसूष्व त्वमत्रिक्षिष्टमविक्षिष्टे शुभाम्बने ।
 कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयमभिरक्षितम् ॥ २२४ ॥
 इति मन्त्रं जपेत् । अपरापातनेऽप्येवम् ॥

हिरण्यपुष्पीमूलञ्च पाणिपादेन धारयेत् ।

सुवर्चलां विशल्यां वा जराय्वपतनेऽपि च ॥ २२५ ॥

कार्यमेतत्तथोत्क्षिप्य बाह्वोरेनां विकम्पयेत् ।

तालुकण्ठं स्पृशेद्व्या मूर्ध्नि दद्यात्स्नुहीपयः ॥ २२६ ॥

भूर्जलाङ्गलिकीतुम्बीसर्पत्वक्कुष्ठसर्षपैः ।

पृथग्द्वाभ्यां समस्तैर्वा योनिलेपनधूपनम् ॥ २२७ ॥

कुष्ठतालीसकल्कं वा सुरामण्डेन पाययेत् ।

यूषेण वा कुलत्थानां बिल्वजेनासवेन वा ॥ २२८ ॥

शताह्वासर्षपाजार्जीशिग्रुतीक्ष्णकचित्रकैः ।

सहिङ्गुकुष्ठमदनैर्मूत्रे क्षीरे च सार्षपम् ॥ २२९ ॥

तैलं सिद्धं हितं पायौ योन्यां वाप्यनुवासनम् ।

शतपुष्पावचाकुष्ठकणासर्षपकल्कितः ॥ २३० ॥

निरूहः पातयत्याशु सस्नेहलवणोऽपराम् ।

तत्सङ्गे ह्यनिलो हेतुस्सा निर्यात्याशु तज्जयात् ॥ २३१ ॥

कुशला पाणिनाक्तेन हरेत्वल्ग्नखेन वा ।

मुक्तगर्भापरां योनिं तैलेनाङ्गं च मर्दयेत् ॥ २३२ ॥

(बाह्वे)

सूतायां हृच्छिरोवस्तिशूलो मर्कलसंज्ञितः ।

यवक्षारं पिबेत् तत्र सर्पिषोष्णोदकेन वा ॥ २३३ ॥

(सिद्ध-)

भाङ्गीं सशृङ्गिबेरञ्च भद्रदारुं तथैव च ।

श्लक्ष्णं दृषदि तत् पिष्टमुष्णोदकसमायुतम् ॥ २३४ ॥

मर्कले दारुणे पीतं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ।

एतदेव तु पातव्यं ग्रन्थौ गर्भाशयस्थिते ॥ २३५ ॥

(तन्त्रा-)

मर्कलाख्ये शिरोवस्तिकोष्ठशूले तु पाययेत् ।

सुचूर्णितं यवक्षारं घृतेनोष्णजलेन वा ॥ २३६ ॥

धान्याम्बु वा गुळव्योषत्रिजातकरजोन्वितम् ॥ २३७ ॥

(बाह्ये)

पञ्चकोलकर्युहं पिप्पल्यादिशृतं तथा ।

यवक्षारपरागाढ्यं मर्कलाशूलसूदनम् ।

गुल्मशूलविधानञ्च मर्कलेष्ववचारयेत् ॥ २३८ ॥

(बह्वो-)

पञ्चकोलकुलस्थानां यवागूशूलनाशिनी ॥ २३९ ॥

(तन्त्रा-)

घृतिकायाः नाभेरधस्ताद् भेदनशूलनं परिकर्तनं च करोति रक्तं
वायुसंसृष्टं सा मर्कला । वरणादिः पतितगर्भाया गर्भमलशोधनो
मर्कलाशूलविद्राधिवातगुल्माध्मानवातमूत्रपुरीषसङ्गशमनश्च भवति ॥

रक्तधातूद्भवे कुर्यात् पित्तविद्राधिवत् क्रियाम् ॥ २४० ॥

प्रजातायास्तु वस्तिशिरउदरयोनिशूले मर्कलसंज्ञे दुष्टशोणित-
निमित्ते यवक्षारचूर्णं वा मधुना पाययेत् लवणचूर्णं वा ॥

मर्कलावेदनायां तु घृतेनोष्णोदकेन वा ।

क्षीरचूर्णं प्रयोक्तव्यं सर्वशूलप्रशान्तये ॥ २४१ ॥

पञ्चकोलघृतं पेयं त्रिफलासर्पिरेव वा ।

(तन्त्रान्तरात्)

घृतिका क्षुद्रती तैलात् घृताद्वा महतीं पिबेत् ॥ २४२ ॥

पञ्चकोलकिनीं मात्रामनुचोष्णं गुळोदकम् ।

पातग्नौषधतोयं वा तथा वायुर्न कुप्यति ॥ २४३ ॥

विशुध्यति च दुष्टास्रं द्वित्रिरात्रमयं क्रमः ।

स्नेहयोग्या तु निस्नेहममुमेव विधि भजेत् ॥ २४४ ॥

पीतवत्याश्च जठरं यमकाक्तं विवेष्टयेत् ।

जीर्णे स्नात्वा पिबेत्पेयां पूर्वोक्ताषधसाधिताम् ॥ २४५ ॥

त्र्यहादूर्ध्वं विदार्यादिवर्गकाथेन साधिता ।

हिता यवागूः स्नेहाढ्या सात्म्यतः पयसाथ वा ॥ २४६ ॥

सप्तरात्रात्परं चास्यै क्रमशो बृंहणं हितम् ।
द्वादशाहेऽनतिक्रान्ते पिशितं नोपयोजयेत् ॥ २४७ ॥
यत्नेनोपचरेत्सूतां दुस्साधा हि तदामयाः ॥ २४८ ॥

(बाहटे)

शुण्ठ्यैरण्डबलानां निष्कवाथं तैलघृतलुलितम् ।
प्रथमेऽह्नि पिबेत्सूता कोष्ठविशुद्ध्यर्त्तिशमनार्थम् ॥ २४९ ॥

(प्रयोगकोशात्)

दशमूलरसः शुण्ठीपाठावान् सूतिकागदे ॥ २५० ॥

(सहस्रयोग्याम्)

बलाबिल्वशृतं तोयं सर्पिस्तैलगुलाविलम् ।
प्रपिबेद्वादशाहन्तु सूतिका सूतिकासृतम् ॥ २५१ ॥

अथवा दशमूलाम्बु विश्वौषधसमायुतम् ।
दुरालभाविश्वतुल्यं दशमूलशृतं जलम् ॥ २५२ ॥

पीत्वा ज्वरातिसाराभ्यां मुच्यंते सूतिका घृवम् ।
धान्वन्तरं बलातैलं सूतिकायाः प्रशस्यते ॥ २५३ ॥

(तन्त्रान्तरे)

षञ्चकोलदशाङ्घ्रिभ्यां समाभ्यां साधु साधितम् ।
निषेव्य सलिलं सूता गुल्मादिभ्यः प्रमुच्यते ॥ २५४ ॥

देवदारुबलारास्नाशुण्ठीसैर्यकसाधितम् ।
सलिलं तैलसम्मिश्रमनिलार्त्ता सदा पिबेत् ॥ २५५ ॥

योनिक्षतौ घृतं सिद्धमम्बुष्ठाक्षीरिवल्कलैः ।
तैलञ्च दुग्धं सलिले पक्कं योनित्रणापहम् ॥ २५६ ॥

(भारद्वा-)

ग्राम्यधर्मवाहनान्ध्वगमनप्रस्खलनप्रपतनप्रपातनाभिघातलङ्घन-
प्रभृतिभिरभिघातविशेषैर्वन्धनान्मुच्यते गर्भः फलमिव वृन्तबन्धनात् ।
स मृक्तबन्धनो गर्भाशयमाक्रम्य यकृत्प्रीहान्त्रिविधे संसमानो जठर-

संक्षोभतामापादयति । तस्याः जठरसंक्षोभणाद्वायुरपानो मूढः
पार्श्वेवस्तिशिरोरुजायोनिशूलानाहमूत्रसङ्गानापाद्य गर्भं च्यावयति ।
तरुणं शोणितभावेन तमेव कदाचिद्विबृद्धमसम्यगागतमपत्यपथमनु-
प्राप्तमनिर्गच्छमानमपानवैगुण्यसम्मोहितं गर्भं मूढगर्भमाचक्षते ॥

(सौक्ष्म)

गर्भेतिदोषोपचयादपथ्यैर्देवतोऽपि वा ।

मृतेऽन्तर्जठरं शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ २५७ ॥

गर्भास्पन्दो भ्रमस्तृष्णा कृच्छ्रादुच्छ्वसनं क्लमः ।

अरतिः स्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ २५८ ॥

(बाह्ये)

मूत्रपुरीषस्तम्भो गात्रश्यावता हस्तपादशोफः पूतिनिःश्वासता
सुखपूतित्वं सुखशोषो मूर्च्छा च गर्भव्यापत्तिलक्षणम् इति ॥

(काश्यपीये)

जीवति तु गर्भे सूतिकागर्भनिर्हरणे प्रयतेत । निर्हर्तुमशक्ये
च्यावनान्मन्त्राननुशृणुयात् ॥

इहामृतं च सौमश्च चित्रभानुस्सुभामिनि ।

उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥ २५९ ॥

इदममृतमपां समुद्भृतं वै तव लघुगर्भमिमं प्रमुञ्चतु स्त्रि ।

तदनलपवनाकवासवास्ते सह लवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्तिम् ॥

औषधानि च विदध्याद्यथोक्तम् ।

(पाठशुद्धौ)

कपित्थतुळसीमूलं करञ्जस्य च बीजकम् ।

पयसा कल्कितं कल्कं नाभिमूले प्रलेपयेत् ॥ २६१ ॥

मूढगर्भः पतेत्तेन हस्तपादतलेषु च ।

लाङ्गलीमूलमेकन्तु श्लक्ष्णं दृषदि पेषयेत् ।

लेपनं योनिमूले तु गर्भप्रस्रवणं परम् ॥ २६२ ॥

(महादध्मातं चन्द्रटे)

मन्त्रैर्योगैर्जरायुक्तैर्मूढगर्भो न चेत् पतेत् ।

अथापृच्छयेश्वरं वैद्यो यत्नेनाशु तमाहरेत् ॥ २६३ ॥

हस्तमभ्यज्य योनिञ्च साज्यशल्मलिपिञ्जया ।

यद्यद्वायुवशादङ्गं सज्जेत् गर्भस्य खण्डशः ॥ २६४ ॥

तत्तच्छित्त्वा हरेत् सम्यग्रक्षन्नारीं च यत्नतः ।

छिन्द्याद्गर्भं न जीवन्तं मातरं स हि मारयेत् ॥ २६५ ॥

सहात्मना नचोपेक्ष्यः क्षणमप्यस्तजीवितः ।

योनिंसवरणभ्रंशमर्कलश्वासपीडिताम् ॥ २६६ ॥

पूत्युद्गारां हिमाङ्गीञ्च मूढगर्भां परित्यजेत् ।

(बाहटे)

अभिषद्ये विकारे तु श्रेयो गर्भस्य पातनम् ॥ २६७ ॥

न गर्भिण्या विपर्यासस्तस्मात्प्राप्तं न हापयेत् ॥ २६८ ॥

(हिरण्याक्षीये)

अथापतन्तीमपरां पातयेत्पूर्ववद्भिषक् ।

एवं निर्हृतशल्यान्तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥ २६९ ॥

दद्यादभ्यक्तदेहायै योनौ स्नेहपित्तुं ततः ।

योनिर्मृदूभवेत्तेन शूलञ्चास्याः प्रशाम्यति ॥ २७० ॥

दीप्यकातिविषारास्नाहिङ्ग्वेलापञ्चकालकात् ।

चूर्णं स्नेहेन कल्कं वा क्वाथं वा पाययेत्ततः ॥ २७१ ॥

कटुकातिविषापाठाशाकत्वक्हिङ्गुतेजनीः ।

तद्वच्च दोषस्यन्दार्थं वेदनोपशमाय च ॥ २७२ ॥

त्रिरात्रमेवं सप्ताहं स्नेहमेव ततः पिबेत् ।

पयो वातहरैस्सिद्धं दशाहं भोजने हितम् ॥ २७३ ॥

रसो दशाहञ्च परं लघुपथ्याल्पभोजनम् ।

स्वेदाभ्यङ्गपरा स्नेहान् बलातैलादिकान् भजेत् ॥ २७४ ॥

ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यस्सा क्रमेण सुस्नानि च ।

उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान्यथास्वमुपाचरेत् ॥ २७५ ॥

(बाहटे)

उपद्रवादिशुद्धान्च ज्ञात्वा च बलवर्णिनीम् ।

ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यो विसृजेत्परिहारतः ॥ २७६ ॥

(पाठ)

मूढगर्भापहरणे वस्तिर्बस्यास्तु भिद्यते ।
 नखेनान्येन वा योनौ स्रवेदच्छं जलं सदा ॥ २७७ ॥
 तस्वां मत्तः प्रतीकारं शृणु भार्गव तत्त्वतः ।
 तैलेनाभ्यज्य सर्वाङ्गमत्यन्तं स्वेदयेदथ ॥ २७८ ॥
 तप्तजोष्टैस्तथा पत्रैर्वातघ्नैर्वस्तिमूलतः ।
 तस्याः प्रगृह्य चरणौ धुनुयात्तदवाक्छिराः ॥ २७९ ॥
 एवञ्च बहुशः कृत्वा क्षीरेण प्रतिभोजयेत् ॥ २८० ॥
 (तन्त्रा-)

तुम्बीपत्रञ्च लोध्रञ्च समभागानि कारयेत् ।
 दद्याल्लेपं भगस्येदं प्रसूता ह्यक्षता भवेत् ॥ २८१ ॥
 क्षीरिवृक्षकषायेण सेल्लसिद्धेन वा तथा ।
 योनिप्रक्षाळनं शीघ्रं गाढीकरणमुत्तमम् ।
 तेषां त्वग्भिः प्रलेपश्च कन्याकरणमुत्तमम् ॥ २८२ ॥
 (सारार्णवात्)

वेतसस्य तु मूलानि क्वाथयेन्मृदुनाग्निना ।
 योनिः प्रक्षाळिता तेन गाढत्वमुपगच्छति ॥ २८३ ॥
 (तन्त्रान्तरे)

श्रेष्ठा पुंसवने लक्ष्मीर्गर्भस्त्रावेऽञ्जमुत्पलम् ।
 बलाग्न्या गर्भिणीरोगे मूढगर्भेऽपकर्षणम् ।
 योनिगाढविधौ सेलुरग्रथ इत्याह भार्गवः ॥ २८४ ॥
 (सारार्णवात्)

शकुळस्य फलं पिष्ट्वा पिबेन्मद्येन लाभतः ।
 पुष्पकाले सदा नारी नाशयेत्पुष्पसम्भवम् ॥ २८५ ॥
 शर्करोदकपिष्ठानि मरिचानि सितानि च ।
 पुष्पकाले त्र्यहं पित्वा नाशयेत्पुष्पसम्भवम् ॥ २८६ ॥
 किंशुकस्य फलं पिष्ट्वा मधुना सह योजयेत् ।
 पुष्पकाले त्र्यहं दद्यान्नाशयेत्पुष्पसम्भवम् ॥ २८७ ॥

वन्ध्यादिरोगचिकित्साधिकारः ।

असनस्य च निर्यासं क्षीरेणालोड्य पाययेत् ।

वनयेदात्तं नष्टं क्षिप्रमेव सुखा भवेत् ॥ २८८ ॥

(तन्त्रान्तरे)

एकधा तद्विधा चैव त्रिधा च बहुधा तथा ।

वायुना प्रतिभिन्ने तु बीजे स्यात् बहुपुत्रता ॥ २८९ ॥

वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः ।

सर्पवृश्चिककूश्माण्डविकृताकृतयस्तु ये ॥ २९० ॥

गर्भात्त्वेता स्त्रियश्चैव ज्ञेयाः पापकृतो भृशम् ।

गर्भो वातप्रकोपेन दौहृदे चावमानिते ॥ २९१ ॥

भवेत्कुब्जः कुणिः पंकुर्मूक उन्मत्त एव वा ।

मातापित्रोश्च नास्तिक्यादशुभैश्च पुराकृतैः ॥ २९२ ॥

वातादीनां प्रकोपेन गर्भवैकृतमुच्यते ॥ २९३ ॥

(सौश्रु)

यत्स्वहस्तनखाच्छित्त्वा मर्दय... .... ।

... . बुशल्यात्पिम्बिलैर्लेपितं भृशम् ॥ २९४ ॥

सूतिकालश्च तद्वाह्ये शङ्खदुन्दुभिघोषणैः ।

पुण्याहैस्वस्तिवाक्येन मङ्गलैर्वचनैस्तथा ॥ २९५ ॥

दानैर्देशिकसम्पन्नैर्दरिद्रैर्ब्राह्मणैरपि ।

वैद्यैर्नक्षत्रिकैश्चान्यैर्भूतविज्ञोपशोभितैः ॥ २९६ ॥

भूतग्रहपिशाचादीन् धूपयेद्बलिभिस्तथा ।

स्निग्धैर्बहुभिराकीर्णैर्भर्ता संरक्षयेद् भृशम् ॥ २९७ ॥

कुमारं पूजयेन्नित्यं कुमारबलिकर्मणि ।

योगिनी शार्ङ्गिणी चैव शार्ङ्गी शबरिका तथा ॥ २९८ ॥

भूतग्रहपिशाचादीन् पूजयेद्बलिभिस्तथा ।

एवं क्रमेण तत्कुर्यात् सूतिका च सुखाभवेत् ॥ २९९ ॥

(कात्याय -)

गर्भप्रपतनेनैव पुरुषेणातियोगतः ।

विविधैरभिघातैर्वा नार्या रक्तं प्रदुष्यति ॥ ३०० ॥

तदा तत्र योनौ शूलं श्लोफश्च जायते ।

नीलमत्यर्थदुर्गन्धि बहुवेदनमजस्रं रक्तं स्रवते । तन्निरात्रमति-
क्रान्तं महाशोणितं विद्यात् ॥

त्रिभिर्दोषैस्तु संसृष्टं सर्ववर्णं प्रदुष्यति ॥ ३०१ ॥

(काश्यपी-)

तत्र रक्तपित्तप्रदरचिकित्सां कुर्यात् ॥

गर्भाशयस्थः पवनोऽतिदुष्टो व्यवायवातादिनिरोधनाद्यैः ।

कटीनितम्बत्रिकवंक्षणोरुयोनीषु वस्तावपि वृक्कनाभ्याम् ॥ ३०२ ॥

करोत्यसह्यामधिकां रुजां तु सा मूतिकालेष्विव याति दुःखम् ।

तं रक्तगुल्मं प्रवदन्ति केचिदष्टीलिकाग्रन्थिरितीह चान्ये ॥ ३०३ ॥

नाष्टीलिका नैव च रक्तगुल्मस्सम्पिण्डितः केवल एव वायुः ।

इतस्ततः सञ्चरतानिलेन विदह्यते चातिरुजाकरेण ॥ ३०४ ॥

तत्पार्श्वं एयातिरुजा भवेद्वि सम्पिण्डितः केवलमातरिश्वा ।

यत्पार्श्वमाश्रित्य मरुतिस्थितस्तु समुद्रमण्डूकनिभःस्थिरस्तु ॥ ३०५ ॥

गर्भाशयस्थं निरुणद्धि यद्वि ग्रन्थीति केचिन्निगदन्ति मूढाः ।

ऋतौ कषायोदकसन्निकाशं मांसोदकाभन्त्वथवातिसान्द्रम् ॥ ३०६ ॥

स्रवेदसृक्कृष्णमथाल्पमल्पं तच्चातिदुष्टं वलिनानिलेन ।

स वष्टिरोगो ह्ययमस्य तैक्षण्यादतस्तु वष्टीत्याभिधीयतेऽसौ ॥ ३०७ ॥

निरूहमन्वासनमुत्तराख्यं समीरणघ्नौपधसाधितं तु ।

धुञ्ज्यात्तथा शान्तिमुपैति वष्टिः स्वेदैर्विचित्रैश्च पुनर्नवाद्यैः ॥ ३०८ ॥

भ्रजोण्डुकं सर्पपतैलयुक्तं सुरानुपानन्तु निषेवमाणा ।

पलाण्डुलाजापलप्रसेविनी सुदुस्तराद्वष्टिगदाद्विमुक्ता ॥ ३०९ ॥

पुनर्नवो वाः पयसा विपक्को निषेच्यमाणश्च निहन्ति वष्टिम् ।

न्यग्रोधजम्बुर्जुनतिन्दुकाप्रियाळपालाशमधूकलोध्रम् ॥ ३१० ॥

जले विपाच्यात्र पयोधरैलाकृष्णानिशादारुनिशास्सपध्याः ।

षड्ग्रन्थिलोध्रद्रथकुष्ठपाठाः पिष्ट्वा तु सम्यग्विपचेच्च तैलम् ॥ ३११ ॥

तत्सेवनाच्छान्तिमुपैति वष्टिः
पिचुप्रयोगैरनुवासनैश्च ॥ ३१२ ॥

(आगमात्)

स्नानौषधं प्रवक्ष्यामि सूतिकानां विशेषतः ।
विल्वप्लक्षकरञ्जौ च सहदेवी सपल्लवा ॥ ३१३ ॥
पञ्चौषधमिति ख्यातं प्रशस्तं कलिनाशनम् ।
प्लक्षः कपित्थको विल्वः करञ्जः कङ्केशरौ ॥ ३१४ ॥
पाटलं ककुभं चैव दृष्टास्तेषां महौषधाः ।
सर्वग्रहविमोक्षार्थं स्नापयेत् विशेषतः ॥ ३१५ ॥
स्निग्धस्निग्धां यथास्थानं स्रस्तां योनिं प्रवेशयेत् ।
धूपयेदहिकृत्या वा ततः पिष्टसुरां पिबेत् ॥ ३१६ ॥
दूर्वा क्षुद्रसहा लाक्षा पयस्या मधुकं बला ।
लोध्रं हरिद्रा मञ्जिष्ठा भद्रदारु च पेषयेत् ॥ ३१७ ॥
एतैः सर्पिः पचेद्भीमान् पयश्चाधिश्रेयेत् ततः ।
एतैः क्षीरं च सर्पिश्च पाययेत्प्रातरुत्थिताम् ॥ ३१८ ॥
स्रस्ता योनिः पदात्क्षिप्रं यथास्थानगता भवेत् ।
पयस्या पन्नकोच्चिरसदाभद्रा शतावरी ॥ ३१९ ॥
मञ्जिष्ठा मधुकं लोध्रं वयस्स्था भद्रदारु च ॥
एतेन तैलं निष्पक्वं पिचुनाऽऽयोज्य धारयेत् ।
शूनायाः स्फुटितायाश्च क्षतायाश्चौषधं परम् ॥ ३२० ॥

(हिरण्याक्षीये)

जातमात्रं विशोध्योल्बाद्बालं सैन्धवसर्पिषा ।
प्रसूतिक्लेशितञ्चानुबलातैलेन सेचयेत् ॥ ३२१ ॥
स्वस्थीभूतस्य नाभिञ्च सूत्रेण चतुरङ्गुलात् ।
बद्ध्वोर्ध्वं वर्धयित्वा च ग्रीवायामवसज्जयेत् ॥ ३२२ ॥
नाभिश्च कुष्ठतैलेन सेचयेत्स्नपयेदनु ।
क्षीरवृक्षकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा ॥ ३२३ ॥
कोष्णेन तप्तस्रजतपनीयनिमज्जनैः ।
क्षीरवृक्षकषायेण कुमारमवगाहयेत् ॥ ३२४ ॥

पयसा(सौवीरकणापि ? काञ्चिकेनापि) उष्णोदकमथापि वा
स्नापयेत्केशरक्षार्थं कुमारं शास्त्रकर्मणा ॥ ३२५ ॥

(तन्त्रा-)

ततो दक्षिणतर्जन्या तालून्नाम्यावगुण्ठयेत् ।

शिरसि स्नेहपिचुना प्राशञ्चास्य प्रयोजयेत् ॥ ३२६ ॥

हरेणुमात्रं मेधायुर्बलार्थमभिमन्त्रितम् ।

ऐन्द्रीब्राह्मीवचाशङ्खपुष्पीकलकं घृतं मधु ॥ ३२७ ॥

चामीकरवचाब्राह्मीताप्यपथ्यारजीकृताः ।

लिङ्गान्मधुघृतोपेता हेमधात्री रजोथवा ॥ ३२८ ॥

(बाहटे)

श्वेतमाल्याम्बरो नित्यं ... .. ब्राह्मणपूजिते ।

शौचान्वितेऽरिष्टगृहे न तेभ्यः स्त्रीशिशोर्भयम् ॥ ३२९ ॥

अद्वारके गुदे सूच्या व्यधयेन्मतिमान् भिषक् ।

घृतेन सेकं कुर्वीत वदने नयनेऽपि च ॥ ३३० ॥

लिङ्गदेशे च कर्णे च नासायाञ्च तथैव च ।

तन्मात्रदेशं सूच्यैव व्यधित्वा सेकमाचरेत् ॥ ३३१ ॥

(प्रयोगसि)

प्रसूतानां तु नारीणां त्र्यहं पञ्चाहमेव वा ।

स्तन्यं नश्यति वातेन स्तन्यमार्गावरोधनात् ॥ ३३२ ॥

नार्याश्रित्य(?)शरीराया विवृते मांसशोणिते ।

तदभ्यङ्गस्य वीर्येण स्वेदेन च विशेषतः ॥ ३३३ ॥

प्रवरस्नेहपानाच्च मारुते प्रशमं गते ।

क्षीरमुत्पद्यते क्षिप्रं सन्तापश्चोपशाम्यति ॥ ३३४ ॥

यावन्नोत्पद्यते स्तन्यं यावदूष्मा न शाम्यति ।

तावत्सर्पिः कुमाराणां त्रैकाल्यं सम्प्रदापयेत् ॥ ३३५ ॥

क्षीरन्तु स्तन्यवृद्ध्यर्थं गव्यं माहिषमेव वा ।

जाङ्गलानां रसं मांसं मृगाणां पक्षिणामपि ।

नाडिकास्वस्तिकाभ्यां वा तिलकल्करसेन वा ॥ ३३६ ॥

वाजीकरणयोगेन नष्टं स्तन्यं प्रवर्तते ।

अतिप्रवृद्धे स्तन्ये तु यवकोद्रवभोजनम् ॥ ३३७ ॥

यूषैस्तैलेन वाश्रीयात्प्रवृद्धञ्च विरेचयेत् ।

स्तन्यप्रवृद्धिहेतूनां ग्रन्थीनां लेपनं हितम् ॥ ३३८ ॥

यष्टीमधुतिलानन्ताकपोतैः कन्यकायुतैः ।

घृततैलसमायुक्तं शिशुमूलं प्रलेपयेत् ॥ ३३९ ॥

वातादिस्तनरोगे तु सुखोष्णञ्च मुहुर्मुहुः ।

सक्षीरे वाप्यदुग्धे वा दोषः प्राप्तः स्तने स्त्रियाः ॥ ३४० ॥

प्रदुष्य मांसरुधिरं स्तनरोगाय कल्पते ।

तदपत्यस्य संशब्दाद्दर्शनात्स्मरणादपि ॥ ३४१ ॥

ग्रहणाच्च शरीरेभ्यश्शुक्रवत्संप्रवर्तते ।

मधुकं क्षारिवा लाजाः पिष्ट्वा क्षीरेण पैत्तिके ।

प्रदेहं कारयेत्कल्कं शर्करापादसंयुतम् ॥ ३४२ ॥

(तन्त्रान्तरे)

कषाये .... .. ।

... .. ॥ ३४३ ॥

कषायैर्यौगिकैर्युञ्ज्यात्स्वैस्वैस्तद्वाच्छिलाजतु ।

स्तनजे व्रणवत्सर्वं न त्वेनमृपनाहयेत् ॥ ३४४ ॥

पाटयेत्पालयन् स्तन्यवाहिनीः कृष्णचूचुके ।

सर्वास्वामाद्यवस्थासु निर्दुहीत च तत्स्तनम् ॥ ३४५ ॥

(बाह्ये)

कच्छपमस्तकचरणौ सुरेन्द्रगोपञ्च तैलपक्वानि ।

ललनाकुचप्रणाशं प्रलेपनात्सम्प्रकुर्वन्ति ॥ ३४६ ॥

आकुल्याश्च प्रवाळानि क्षीरपिष्टानि वा पुनः ।

सघृतानि वचालेपः स्तनवृद्धिविनाशनः ॥ ३४७ ॥

(तन्त्रास्तरे)

तृतीयेऽह्नि चतुर्थे वा क्षीणां स्तन्यं प्रवर्तते ।

प्रथमे दिवसे तस्मात् त्रिकालं मधुसर्पिषी ॥ ३४८ ॥

अनन्तामिश्रिते मन्त्रभाबिते प्राशयेच्छिथुम् ।
 द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं तृतीये च घृतं ततः ॥ ३४९ ॥
 प्राङ्निषिद्धस्तनस्यास्य तत्पाणितलसम्मितम् ।
 स्तनबानुपानं द्वौ कालौ नवनीतं प्रयोजयेत् ॥ ३५० ॥
 मातुरेव पिबेत्स्तन्यं तद्व्यलं देहवृद्धये ।
 स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत् ॥ ३५१ ॥
 शुक्क्रोधलङ्घनायासाः स्तन्यनाशस्य हेतवः ।
 स्तन्यस्य शीथुबर्ज्यानि मद्यान्यानूपजा रसाः ॥ ३५२ ॥
 क्षीरं क्षीरिण्य ओषध्यश्शोकादेश्च विपर्ययः ॥ ३५३ ॥

(बाह्वे)

चटकेक्षुबलाद्राक्षाशारिवाम्भो निषेवितम् ।
 स्तन्यवृद्धिकरं भेषुं घृतचर्मरसं (?) तथा ।
 जीवनीयशृतं क्षीरं पयश्च स्तन्यवर्द्धनम् ॥ ३५४ ॥
 (ओरभात्)

अभीरुवीरेक्षुबलापयस्यामधूकयष्टीमधुगोपकन्याः ।
 तैरम्बु सिद्धं ससितं प्रयुञ्ज्यात् वृष्यं परं स्तन्यकरं प्रशस्तम् ॥
 दुग्धेन कमलतण्डुलचूर्णं पीतं विदारिकन्दो वा ।
 सप्ताहमदुग्धायाः करोति दुग्धं प्रसूतायाः ॥ ३५६ ॥
 (तन्त्रान्तरे)

विरुद्धाहारशुक्तायाः क्षुधिताया विचेतसः ।
 प्रदुष्टधातोर्गर्भिण्याः स्तन्यं रोगकरं शिशोः ॥ ३५७ ॥
 त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्तनः ।
 स्वास्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्यां रोगसम्भवः ॥ ३५८ ॥
 यदङ्गिरेकतां याति न च दोषैरधिष्ठिताम् ।
 तद्विशुद्धं पयो वाताद्दुष्टन्तु प्रवतेऽम्भसि ॥ ३५९ ॥
 कषायं फेनिलं रूक्षं वर्चोमूत्रविबन्धकृत् ।
 पित्तादुष्णाम्लकटुकं पीतराज्यप्सु दाहकृत् ॥ ३६० ॥
 कफात्सलवणं सान्द्रं जले मज्जति पिच्छिलम् ।
 संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्रिलिङ्गं साभिपातिकम् ॥ ३६१ ॥

यथास्वलङ्गांस्तद्वाधीञ्जनयत्युपयोजितम् ॥ ३६२ ॥

(बाहटे)

पाठानागरसुरदारुघनामृतशारिबेन्द्रयवमूर्वाः ।

फटुकाकिराततिकौ वर्गोऽयं स्तन्यशुद्धिकरः ॥ ३६३ ॥

(सङ्ग्रहे)

पाठाश्च शृङ्गिवेरञ्च दद्यात्स्तन्यविशुद्धये ।

हरिद्रादिं वचादिं वा योजयेत्स्तन्यशुद्धये ॥ ३६४ ॥

(प्रयोगसि-)

पिवेद्वा पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम् ।

पाठानागरशाङ्गाष्टामूर्वाभिर्लेपयेत्स्तनौ ॥ ३६५ ॥

(चर-)

शिशोस्तीक्ष्णामतीक्ष्णाञ्च रोदनालक्षयेद्भुजम् ।

स्वयं स्पृशेत् भृशं देशं यत्र च स्पर्शनाक्षमः ॥ ३६६ ॥

तत्र विद्याद्रुजं मूर्ध्नि रुजश्चाक्षिनिमीलनात् ।

हृदि जिह्वोष्ठदशनश्वासमुष्टिनिपीडनैः ॥ ३६७ ॥

कोष्ठे विबन्धवमथुस्तनद्वेषान्त्रकूजनैः ।

आध्मानपृष्ठनमनजठरोष्मनैरपि ॥ ३६८ ॥

वस्तौ गुह्ये च विष्मूत्रसंगोत्रासदिगीक्षणैः ।

तत्र धात्र्याः क्रियां कुर्याद्यथादोषं यथामयम् ॥ ३६९ ॥

(बाहटे)

सर्वान्निर्वार्यते बालः स्तन्यान्न प्रतिवार्यते ॥ ३७० ॥

(प्रयोगसि-)

व्याधेर्यद्यस्य भैषज्यं स्तनस्तेन प्रलेपितः ।

स्थितो मुहूर्तं धौतो नुपीतस्तं तञ्जयेद्भद्रम् ॥ ३७१ ॥

(बाहटे)

शिशूनां स्तन्यसंयुक्तं त्रिमासाद्भेषजं विदुः ।

अतःपरं कुमाराणां जलेनैव प्रदापयेत् ॥ ३७२ ॥

क्षीरपस्यौषधं धात्र्यै क्षीरान्नादस्य चोभयोः ।

विळङ्गफलमात्रन्तु जातमात्रे विधीयते ।

एतेनैव विवर्द्धेत मासि मासि क्रमेण च ॥ ३७३ ॥

(प्रयोगसि-)

त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च यत् ।
 अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥ ३७४ ॥
 सौकुमार्याल्पकायत्वात्सर्वान्नानुपसेवनात् ।
 स्निग्धा एव सदा बाला घृतक्षीरनिषेवणात् ॥ ३७५ ॥
 सद्यस्तान्वमनं तस्मात्पाययेन्मतिमान्मृदु ।
 स्तन्यस्य तृप्तं वमयेत्क्षीरक्षीरान्नसेविनम् ॥ ३७६ ॥
 पीतवन्तं तनुं पेयामन्नादं घृतसंयुताम् ।
 वस्ति साध्ये विरेकेण मर्शेन प्रतिमर्शनम् ॥ ३७७ ॥
 युञ्ज्याद्विरेचनादींस्तु धान्या एव यथोदितान् ।
 रोगांश्चास्य जयेत्सौम्यैर्भेषजैरविषादकैः ॥ ३७८ ॥
 अन्यत्रात्ययिकाद्याधेर्विरेकं सुतरां त्यजेत् ।
 त्रासयेन्नाविधेयश्च त्रस्तं गृह्णन्ति हि ग्रहाः ॥ ३७९ ॥
 वस्त्रवातात्पर्परस्पर्शात्पालयेल्लङ्घनाच्च तम् ।
 स्तन्ये त्रिदोषमलिने दुर्गन्ध्यामं जलोपमम् ॥ ३८० ॥
 विबद्धमच्छं विच्छिन्नं फेनिलं चोपवेश्यते ।
 शकृन्नानाव्यथावर्णं मूत्रं पीतं सितं घनम् ॥ ३८१ ॥
 ज्वरारोचकतृच्छर्दिशुष्कोद्गारविजृम्भिकाः ।
 अङ्गभङ्गोऽङ्गविक्षेपः कणनं वेपथुर्भ्रमः ॥ ३८२ ॥
 घ्राणाक्षिमुखपाकाद्या जायन्तेऽन्येऽपि तं गदम् ।
 क्षीरालसक इत्याहुरत्ययश्चातिदारुणम् ॥ ३८३ ॥
 तत्राशुधार्त्रीं बालश्च वमनेनोपपादयेत् ।
 विहितायाश्च संसर्ग्यां वचादिं योजयेद् गणम् ॥ ३८४ ॥
 निशादिं वाथवा माद्रीपाठातिक्ताघनामयान् ।
 पाठाशुण्ठ्यमृतातिक्ता तिक्तदेवाह्वशारिवाः ॥ ३८५ ॥
 समुस्तमूर्ध्वेन्द्रयवाः स्तन्यदोषहराः परम् ॥ ३८६ ॥
 (वाहटे)
 पैष्टिकं पायसं शाकं मत्स्यं माषं तिलौदनम् ॥ ३८७ ॥

फाणितापूपदुग्धं च पिष्टं शुक्तं दधि ... .. ।
 मेदस्वीनि च मांसानि यात्यर्थमुपसेवते ॥ ३८८ ॥
 तस्याः प्रकुपितः श्लेष्मा क्षिप्रं स्तन्यं विगाहते ।
 तस्यास्तत्पिबतः स्तन्यं कुमारस्य तथाविधम् ॥ ३८९ ॥
 जायते स्तन्यदोषेण व्याधिः स्तन्यसमीरितः ।
 क्षीरालसक इत्येवं यं प्राहुः भिषजो बुधाः ॥ ३९० ॥
 विरिच्यते छर्दयति मुखं च परिशुष्यति ।
 वेदना जायते कुक्षौ तालुदेशे च कण्ठकम् ॥ ३९१ ॥
 परिप्लवेते नयने तालुशोषं च गच्छति ।
 चक्षुर्भवति गम्भीरमभीक्षणं च विलीयते ॥ ३९२ ॥
 उद्गारश्चाऽस्य भवति तृष्णा चाऽस्योपजायते ।
 हिकते जृम्भते गाढमानाहं चाऽस्य जायते ॥ ३९३ ॥
 भृशं छर्दयते तस्य कूजन्त्यान्त्राणि सर्वतः ।
 श्वेतं भवति वर्चोऽस्य प्रद्रवं चातिसार्यते ॥ ३९४ ॥
 विच्छिन्नं पिच्छिलं चैव शैवलं चाऽतिसार्यते ।
 जिह्वा विवर्णा भवति स्तनौ नैवाऽभिनन्दति ॥ ३९५ ॥
 क्षीरालसकमेतैस्तु लिङ्गैर्व्याधिं विनिर्दिशेत् ।
 तत्रौषधं प्रवक्ष्यामि यथा स लभते सुखम् ॥ ३९६ ॥
 तत्रैतत्प्रथमं कर्म धात्रीमस्योपवासयेत् ।
 एकसत्रं द्विरात्रं वा ततः स्यादुत्तरक्रिया ॥ ३९७ ॥
 ततः स्तन्यविशुद्धयर्थमिमान्योगान्समाचरेत् ।
 वमनं पाययेत्पूर्वं ततः पश्चाद्विरेचयेत् ॥ ३९८ ॥
 ततः संशुद्धकोष्ठायै भिषकधात्र्यै प्रयोजयेत् ।
 युक्तानि षष्टिबीजैश्च दाडिमस्य रसेन च ॥ ३९९ ॥
 नीलोत्पलाञ्जने चोभे क्षौद्रं पत्रस्य केसरम् ।
 शर्करा कोलमज्जा च छर्दिग्रहणमुत्तमम् ।
 नागरं चाजमोजं च हिंगु चित्रकमेव च ॥ ४०० ॥

एतैः क्षौद्रसमायुक्तं छदिग्रहणमुत्तमम् ।

(काश्यपीये)

पाययेन्मातरं तस्मात्कषायं पाञ्चमौलिकम् ॥ ४०१ ॥

वचातरटमुस्तानां काथं भद्रद्रुमस्य च ।

तगरकाथसिद्धां वा यवागूं मधुना सह ॥ ४०२ ॥

मुस्ताबिल्वशलाट्टूनां कुङ्कुका(?)मेषशृङ्गयोः ।

लेहबन् मधुना चूर्णमन्नादं क्षीरपं तथा ॥ ४०३ ॥

पाययेत् स्तनमालिप्य सर्वत्रैव च कल्पयेत् ।

आम्रतिन्दुकजम्बूनां काथं वा पत्रकं तयोः ॥ ४०४ ॥

विल्वभङ्गकषायं वा क्षीरालसकभेषजम् ।

बिल्वमूलं च कोलं च तुकाक्षीरीं च चूर्णिताम् ॥ ४०५ ॥

पिवेत् मधुगुडाभ्यां तु मुद्गयूषेण वा सह ।

क्षीरालसकवृष्णायाः क्षीरैश्चैनं प्रदेहयेत् ॥ ४०६ ॥

पाययेन्मातरं तस्मिन् कषायं पाञ्चमौलिकम् ॥ ४०७ ॥

(हिरण्या-)

अनुवन्धे यथाव्यधि प्रतिकुर्वति कालवित् ।

दन्तोद्भेदश्च रोगाणां सर्वेषामपि कारणम् ॥ ४०८ ॥

विशेषात् ज्वरवीसर्पकासच्छदिंशिरोरुजाम् ।

अभिष्यन्दस्य पोथक्या विट्भेदस्य च जायते ॥ ४०९ ॥

यथादोषं यथारोगं यथोद्रेकं यथाबलम् ।

विभज्य देशकालादींस्तत्र योज्यं भिषग्जितम् ॥ ४१० ॥

दन्तपालिं समधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।

पिप्पल्या धातकीपुष्पधात्रीफलकृतेन वा ॥ ४११ ॥

दृढं करोति बालानां दन्तकेसरवन्मुखम् ।

दन्तोद्भेदोन्थरोगेषु न बालमतियन्त्रयेत् ॥

स्वयमेवोपशाभ्यन्ति जातदन्तस्य यद्गदाः ।

(बाहटे)

मस्तके घृतमण्डस्तु ज्वरितस्य सदा हितः ॥

शिरोरोगहरो मुख्यो रक्षोघ्नश्च विशेषतः ॥ ४१४ ॥

(काश्य-)

रोहिणीकल्कसंयुक्तं नवनीतं नवं शृतम् ।

पानालेपनयोर्योज्यं बालानां पित्तजे ज्वरे ॥ ४१५ ॥

सहदेवीरसे पिष्टा कटुरोहिणिकाथवा ।

पानालेपनयोर्योज्या सर्वज्वरविनाशिनी ॥ ४१६ ॥

कटुरोहिणिकाचूर्णं पित्रेस्तन्यसमायुतम् ।

सर्वज्वरहरं श्रेष्ठं शिशूनान्तु विशेषतः ॥ ४१७ ॥

(प्रयोगसि-)

शिशोस्सर्वज्वरे देयास्तिकाश्शम्याकवारिणा ।

लाजाञ्जनसितावांशीयष्टिचूर्णं समाक्षिकम् ॥ ४१८ ॥

(सारस)

चूर्णं पर्पटकानान्तु स्तन्येन ज्वरनाशनम् ।

क्षुद्राशुण्ठीगुच्छचीनां काथे सिद्धं पयः पित्रेत् ॥ ४१९ ॥

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं बालानां ज्वरनाशनम् ।

अश्वत्थस्य प्रवाळासुं मुष्टिमात्रं तु पाचयेत्

जले तस्मिन् शृतं क्षीरं बालानां ज्वरनाशनम् ॥ ४२० ॥

(काश्य)

पायसं सुमना लाजा मोदकं शर्करा मधु ।

श्वेतानुलेपनं धूपं ध्वजं श्वेतं पत्रिकम् ॥ ४२१ ॥

हिरण्यगर्भं कलशं श्वेतपत्रोत्तरच्छदम् ।

अहताम्बरसंवीतशिशरस्त्रातस्सदक्षिणः ॥ ४२२ ॥

राजवृक्षे हरावासे रुद्राय बलिमाहरेत् ।

गोक्षीरकुन्दवर्णाभ त्रिशूलधर गोपते ॥ ४२३ ॥

भस्मधूसर भूतेश त्रिनेत्र शिव शङ्कर ।

प्रगृहाण बलिश्चेमं ज्वरितस्य ज्वरापह ! ॥ ४२४ ॥

मन्त्रेणानेन विधिना द्वादशाहं बलिं हरेत् ।

पायसं कूसरं लाजा गुल्मासं सक्तुपिण्डकम् ॥ ४२५ ॥

स्वस्तिकापूपरक्तान्नं गुळोदनमथापि वा ।

धूपानुलेपनं मालयं ध्वजं नीलं पवित्रकम् ॥ ४२६ ॥

हिरण्यगर्भं कलशं श्वेतपद्मोत्तरच्छदम् ।

अहतांबरसंवीतशिशरस्नातः सभूषणः ॥ ४२७ ॥

अश्वत्थे विष्णुगेहे वा विष्णवे बलिमाहरेत् ।

एतेनैव विधानेन नरो मुच्येत च ज्वरात् ॥ ४२८ ॥

पक्षिवाहन गोविन्द वराहवदन प्रभो ।

असुरघ्न सुरश्रेष्ठ नरसिंह गदाघर ॥ ४२९ ॥

प्रगृहाण बलिश्चेर्मं ज्वरितस्य ज्वरापह ।

एतेनैव विधानेन दशरात्रं बलिं हरेत् ॥ ४३० ॥

(कात्या-)

अपूपमधुल्लाजाभ्यां विघ्नेशाय निवेदयेत् ॥ ४३१ ॥

(भविष्यपुराणे)

पूजयेद्देवतानाञ्च पितृणाञ्च ग्रहाणि च ।

ब्राह्मणान् भोजयेच्चैव यथाशक्त्यनुरूपतः ।

तेन शान्तिर्भवति च बलमायुश्च वर्धते ॥ ४३२ ॥

(भागवात्)

शतधौतघृतं शीतं चन्दनोशीरसंयुतम् ।

तेनैव च प्रयोगेन ज्वरदाहात्प्रमुच्यते ॥ ४३३ ॥

क्षीरेण पिष्ट्वा कटुकां पाययेद्दुग्धसर्पिषा ।

एतत् पित्तज्वरहरं बालानां सम्प्रपूजितम् ॥ ४३४ ॥

उशीरजम्ब्वाम्रवटप्ररोहैः काथो रसो वा मधुसम्प्रयुक्तः ।

पीतो ज्वरच्छद्ध्यतिसारतृष्णाः बालस्य मूर्च्छामपहन्ति सद्यः ॥ ४३५ ॥

(तन्त्र -)

समङ्गांशुर्मती शुण्ठीवलाधान्ययवैः शृतम् ।

कुमारं पाययेत्काथं ज्वरातीसारनाशनम् ॥ ४३६ ॥

समंगाधातकीपुष्पं स्तन्ययुक्तं पिबेच्छिशुः ।

लोध्रं प्रियङ्गुं स्तन्येन ज्वरातीसारनाशनम् ॥ ४३७ ॥

(योगमा-)

समङ्गापिप्पलीचूर्णं स्तन्येन सह संयुतम् ।

क्षीरेण वा पिबेच्चूर्णं ज्वरातीसारनाशनम् ॥ ४३८ ॥

चार्ङ्गेरीस्त्ररसक्षौद्रवचातिविपचूर्णयुक् ।

शिशूनां भेषजं श्रेष्ठं ज्वरातीसारनाशनम् ॥ ४३९ ॥

आम्रजम्बूप्रवाळानि क्षीरिणाञ्चापि पल्लवाः ।

पयस्या शारिवामूलं गण्डीरञ्चैव चित्रकम् ॥ ४४० ॥

एभिः कषायो बालस्य छर्द्यतीसारनाशनः ।

बिल्वमूलजले सिद्धं लाजमिश्रं पयः शिशुः ।

पिबेत्क्षौद्रेण संयुक्तं छर्द्यतीसारनाशनम् ॥ ४४१ ॥

(तन्त्रा-)

चूतशलाकमहौषधमुस्तासाधितमम्ब्वथवा मधुयुक्तम् ।

धातकिशारिबलोध्रसमङ्गासाधितमम्बु च कृक्षिविकारे ॥ ४४२ ॥

पुष्पं कदल्यास्सहकार्कतिकाचार्ङ्गेरिकातामलकीदलैस्तु ।

पक्त्वा पुटे तस्य रसो मधूढः प्रवाहिकां हन्त्यचिराच्छिशूनाम्

[॥ ४४३ ॥

(सिद्धयोग-)

दावीहरिद्रा कुटजस्य बीजं सिंही च यष्टीमधुकं च सिद्धम् ।

जलं शिशोस्तन्यकृते तु दोषे सर्वातिसारेषु च सर्वथेष्टम् ॥ ४४४ ॥

(वररु-)

कुटचातिविषाकल्कं स्तन्ययुक्तं कणान्वितम् ।

पाययेत्तं शिशुं वैद्यस्सर्वातीसारनाशनम् ॥ ४४५ ॥

शार्ङ्गाष्टास्वरसः पेयो रम्भापुष्परसस्तथा ।

चार्ङ्गेर्याश्च रसः क्षौद्रयुक्तः सर्वातिसारजित् ॥ ४४६ ॥

(संज्ञासा-)

समङ्गाधातकीपुष्पशारिबालोध्रसम्भवः ।

निष्काथो मधुसंयुक्तो बालातीसारनाशनः ॥ ४४७ ॥

(प्रयोगसि-)

आम्रजम्बूप्रवाळानि पद्मोत्पलशतावरीः ।

पक्त्वा क्वाथं पिबेत् बालो रक्तातीसारनाशनम् ॥ ४४८ ॥

पाठातोयदशुष्ठीनां कषायं क्षौद्रसंयुतम् ॥

रक्तातीसारनाशाय पिबेत् बालो विशेषतः ॥ ४४९ ॥

रम्भापुष्पं नाळिकेरस्य पुष्पं जम्बूत्वक्चोदुम्बरोत्थं फलञ्च ।

चिञ्चामूलं तोयदं तैः कषायो रक्तोद्भूतं हन्ति सद्योऽतिसारम्

[॥ ४५० ॥

(तन्त्रा-)

सिंहीयष्टीनिशायुग्मवत्सकक्वाथसेवनम् ।

शिशोस्सर्वातिसारेषु स्तन्यदोषे च शस्यते ॥ ४५१ ॥

(नारायणीये)

लेहस्तैलसिताक्षौद्रतिलयष्ट्याह्वकल्पितः ।

बालस्य रुन्ध्यान्नियतं रक्तस्रावं प्रवाहिकाम् ॥ ४५२ ॥

(चन्द्र-)

वत्सकातिविषापाठाः समङ्गाविल्वदीप्यकान् ।

मधुना लेहयेद् बालं सर्वातीसारनाशनम् ॥ ४५३ ॥

नाळिकेरस्य पुष्पाणि जलेन सह पाचयेत् ।

मधुना सह पातव्यं रक्तातीसारनाशनम् ॥ ४५४ ॥

(योगमा-)

अनन्तादिर्गणो योज्यः क्षीरस्तन्यरसादिभिः ।

दीप्यकस्तन्यसंयुक्तस्तैलेन सह योजितः ।

अतीसाराणि सर्वाणि बालानामाशु नाशयेत् ॥ ४५५ ॥

(सारसंक्षे-)

मधुनातिविषाभृङ्गीपिप्पलीर्लेहयेच्छिशुम् ।

एकां वातिविषां कासज्वरच्छर्दिरुपद्रुतम् ॥ ४५६ ॥

(बाहटे-

भार्ङ्गीकणाविश्वकुळीरभृङ्गीचूर्णं विदध्यान्मधुना शिशूनाम् ।

श्वासे सकासे सकफे घृतं वा क्षीरे बृहत्याः फलमूलसिद्धम् ॥ ४५७ ॥

(योगामृ-)

क्षौद्रसनाथेन सदा कृष्णाकल्केन लिप्तयोः स्तनयोः ।

आपानेन शिशूनां प्रबलोऽपि विनश्यति श्लेष्मा ॥ ४५८ ॥

यदि वहति शिशोः कण्ठे घोघोरीशब्दमुल्वणः श्लेष्मा ।
व्रमनाय मदनमिश्रं क्षीरं परिपाययेत्कामम् ॥ ४५९ ॥

(अमृताञ्ज-)

वांशीकृष्णाञ्जनैर्लज्जाशृङ्गीमरिचमाक्षिकैः ।

लेहश्शिशोर्विधातव्यः छर्दिंश्चामज्वरापहः ॥ ४६० ॥

(चन्द्र-)

किल्वमूलस्य निष्काथे लाजचूर्णं यश्चर्करम् ।

आलोढ्य पाययेत् बालं छर्दिक्रिभिविनाशनम् ॥ ४६१ ॥

(काश्य-)

प्रसृते शालिलाजानां यवागुमुपकल्पिताम् ।

सुशीतां मधुसंयुक्तां पिवेच्छर्दिहगं शिशुः ॥ ४६२ ॥

छर्दिहिकापहैर्लाजबीजपूराम्लसैन्धवान् ।

लाजक्षौद्रसितासर्पिस्सैन्धवान्वाऽबलेहयेत् ॥ ४६३ ॥

(प्रयोग-)

आम्रास्थिलाजसिन्धूत्थैर्लेहः क्षौद्रेण छर्दिहा ॥ ४६४ ॥

(चन्द्र-)

मूत्रीकोत्पलनाळैस्तु यवागूं पाययेत्तनुम् ।

तस्या मण्डस्तु निस्सिक्थश्शीतस्त्रुष्णात्रिनाशनः ॥ ४६५ ॥

(काश्य-)

पीतं पीतं वमति यस्तन्यन्तं मधुमर्षिपा ।

द्विवार्ताकीफलरमं पञ्चकोलञ्च लेहयेत् ॥ ४६६ ॥

(बाहटे)

इन्द्रपुष्पीवृषफलं बीजमुर्वारुकस्य च ।

मूषिकस्य पुरीषञ्च गोरेखाबीजमेव च ॥ ४६७ ॥

एतानि समभागानि पिष्ट्वा भृङ्गरसेन तु ।

लेपयेन्नाभिवस्तौ च संसते मूत्रविट् तथा ।

मधुकोषणयोः कल्कं गोमूत्रेणापि लेपयेत् ॥ ४६८ ॥

(तन्त्रा-)

कृष्णाश्मभित्सिताक्षौद्रस्रक्ष्मैलासैन्धवैः कृतम् ।

मूत्रग्रहे प्रयोक्तव्यं शिशूनां लेहमुत्तमम् ॥ ४६९ ॥

श्वदंष्ट्राफलचूर्णन्तु शिशोर्दधान्मधुप्लुतम् ।
मूत्रकृच्छ्रापहं क्षीरं पेयं तन्मूलसाधितम् ॥ ४७० ॥

(चन्द्र-)

अत्यहस्स्वप्नशीताम्बुश्लैष्मिकस्तन्यसेविनः ।

शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतस्सु रसवाहिषु ॥ ४७१ ॥

अरोचकः प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते ।

कुमारः शृण्वति ततः स्निग्धशुष्कमुखेक्षणः ॥ ४७२ ॥

सैन्धवव्योषशाङ्गाष्ठापाठागिरिकदम्बकान् ।

शुण्यतो मधुसर्पिर्भ्यामरुच्यादिषु योजयेत् ॥ ४७३ ॥

यष्ट्याह्वपिप्पलीलोध्रपत्रकोत्पलचन्दनैः ।

तालीसशारिवाभ्यां च साधितं शोषजिद्घृतम् ॥ ४७४ ॥

शृङ्गीमधूलिकाभाङ्गीपिप्पलीदेवदारुभिः ।

अश्वगन्धाद्विकाकोळीरास्त्रर्षभकजीवकैः ॥ ४७५ ॥

द्वप्यपर्णीविळङ्गैश्च कल्कितैः साधितं घृतम् ।

शशोत्तमाङ्गनिर्यूहे शुष्यतः पुष्टिकृत्परम् ॥ ४७६ ॥

वचावयस्थातगरकायस्थाचोरकैश्शृतम् ।

बस्तमूत्रसुराभ्याञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ ४७७ ॥

(बाहदे)

कुमाराः क्षीणमांसाः स्युर्ये चात्र व्रणशोषिणः ।

कुक्कुटाण्डाश्वगन्धाभ्यां क्षीरे सिद्धं घृतं हितम् ॥ ४७८ ॥

बृंहणीयञ्च हृद्यञ्च बलवर्णविवर्धनम् ॥ ४७९ ॥

(सन्त्रा)

लाक्षारससमं तैलप्रस्थं मस्तुचतुर्गुणम् ॥

अश्वगन्धानिशादारुकौन्तीकुष्ठाब्दचन्दनैः ।

समूवरोहिणीरास्त्राशताह्वामधुकैस्समैः ॥ ४८० ॥

सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिदम् ।

बल्यञ्ज्वरक्षयोन्मादश्वासापस्मारवातजित् ॥ ४८१ ॥

यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनाञ्च शस्यते ।

सदन्तो जायते यस्तु दन्ताः प्राग्यस्य चोत्तराः ॥ ४८२ ॥

कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शान्तिकञ्च द्विजातये ।
 द्रघ्यात्सदक्षिणं बालं नैगमेषञ्च पूजयेत् ॥ ४८३ ॥
 तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ।
 तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥ ४८४ ॥
 तालुपाकस्स्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्द्रवम् ।
 वृडास्यकण्ड्वक्षिरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ॥ ४८५ ॥
 तत्रोत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ।
 तालु तद्रत्तृणाशुण्ठीगोशकृद्रससैन्धवैः ॥ ४८६ ॥
 मृत्त्रिबेरनिशाभृङ्गं कल्कितं वटपल्लवैः ।
 बद्ध्वा गोशकृता लिप्तं कुकूले स्वेदयेत्ततः ॥ ४८७ ॥
 रसेन लिम्पेत्ताल्वास्यं नेत्रे च परिषेचयेत् ।
 हसीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतम् ॥ ४८८ ॥
 पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात् ।
 मलोपलेपात्स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ॥ ४८९ ॥
 ताम्रो व्रणोन्तःकण्डूमाञ्जायते भूर्युपद्रवः ।
 केचित्तं मातृकादोषं वदन्त्यन्ये च पूतनाम् ॥ ४९० ॥
 पृष्ठागुदकुट्टञ्च केचिच्च तमनामकम् ।
 तत्र धात्र्याः पयश्शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः ॥ ४९१ ॥
 शृतशीतञ्च शीताम्बुयुक्तमन्तरपानकम् ।
 सक्षौद्रताक्षर्यशैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ॥ ४९२ ॥
 त्रिफलाबदसीप्लक्षत्वक्काथपरिषेचितम् ।
 रागकण्डूत्कटे कुर्याद्रक्तस्रावं जळौकसा ॥ ४९३ ॥
 सर्वं च पित्तव्रणजित् शस्यते गुदकुट्टके ॥ ४९४ ॥

(बाह्ये-)

गुदपाकेषु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत्क्रियाम् ।
 रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥ ४९५ ॥

(तन्त्रा-)

शलमलीकण्टकभरुयाकफमारुतकोपजा ।

शिशूनां पिटका वक्त्रे विज्ञेया मुखदूषिका ॥ ४९६ ॥

घृक्षये(घर्षयेत्) चामजाक्षरैर्जरिकाञ्जनसंयुतैः ।

जात्या रसैर्वापि तथा तेन सा विनिवर्तते ॥ ४९७ ॥

अश्वत्थत्वग्गदक्षौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ।

दार्वायष्ट्यभयाजातीपत्रक्षौद्रैस्तथापरम् ॥ ४९८ ॥

(प्रयोगसि)-

पित्तेन जूर्न्यात्तिभुताश्शरीरे स्फोटा भवन्त्याशु लयं प्रयान्ति ।

रात्रौ दिवान्ते च पुनर्भवन्ति प्रायः शिशूनां स निचूरिकाख्यः ॥

तेनैव तेषां पिलकास्सदाहा कण्डूभुजास्तद्विपवज्रमाहुः ।

त्रिजातशीतामयदारुयष्टीपरासुगन्धा मुमुक्षोत्पलञ्च ॥ ५०० ॥

वरी सरळमञ्जिष्ठा यमलं सशताह्वयम् ।

क्षीरेण पिष्ट्वा दूर्वाग्नामेशं लिम्पेत्तयोर्द्वितम् ॥ ५०१ ॥

क्षीरवृक्षाङ्कुरं दूर्वाग्नौ शीतञ्जलाह्वयम् ।

शारिवां तिलयष्टिञ्च तथोर्लिम्पेत्सकाञ्चिकम् ॥ ५०२ ॥

(तन्त्रा-)

वातेनाध्मापितं नाभि सरुजं तुण्डसंज्ञितम् ।

मारुतघ्नैः प्रशमयेत्सहस्वेदोपनाहनैः ॥ ५०३ ॥

(सुश्रु)•

मृत्पिण्डेनाग्निवर्णेन क्षीरयिक्तेन सोष्मणा ।

स्वेदयेदुच्छिन्नं नाभिं तुण्डं तेन प्रशाम्यति ॥ ५०४ ॥

नाभिपाके निशाद्योथपियङ्गुमधुकैश्शृतम् ।

तैलमभ्यञ्जनं तैलेभिर्वाप्यवचूर्णितम् ॥ ५०५ ॥

(चन्द्र)•

देवदारुवचाशिमुफलत्रययोमुचाम् ।

क्वाथस्सकृष्णापृथ्वीकाकल्कः सर्वान् कृमीन्हरेत् ॥ ५०६ ॥

(नारायणीये)

कुण्डालास्त्रिविधाः प्रोक्ताः वातपित्तकफैर्नृणाम् ।

ते तु सर्वत्र देहे स्युरेकदेशेऽपि वा पुनः ॥ ५०७ ॥

जायन्ते ग्रन्थिवत्पूर्वमुन्नता रक्तमांसगाः ।

ततः कालेन पक्वास्ते कुण्डवद्यान्ति निम्नताम् ॥ ५०८ ॥

कृष्णं तोदज्वरयुतं वातात्कुण्डालकं भवेत् ।

सदाहपाकासृक्स्त्रावं क्षिप्रपाकि च पित्ततः ॥ ५०९ ॥

सकण्डूगौरवं स्निग्धस्तेमित्यसहितं कफात् ।

ते स्युस्सुदुस्तरा घोरा बालानान्तु विशेषतः ॥ ५१० ॥

पुष्पाश्वत्थस्य पञ्चाङ्गकाथे तत्कल्कसंयुते ।

तैलं पक्वन्तु सक्षीरं कुण्डालकविनाशनम् ॥ ५११ ॥

कदलीपत्रजं भस्म तैलेन सहितं हितम् ।

दग्ध्वा हरिद्रां सञ्चूर्ण्य तान्तु तैलेन लेपयेत् ॥ ५१२ ॥

पुष्पाश्वत्थत्वचश्चूर्णं सूक्ष्मं तैलेन लेपयेत् ।

कुण्डालं विनिहन्त्याशु सर्वदुष्टत्रयप्रणुत् ॥ ५१३ ॥

उन्मत्तक्षारचूर्णं वा तैलेन सह लेपयेत् ।

उन्मत्तं कदलीपत्रं रजनीं च पृथक् पृथक् ॥ ५१४ ॥

दग्ध्वा तत् भस्म तैलेन लेपं कुण्डालनाशनम् ।

(तन्त्रा) ॥

अरविन्दस्य पञ्चाङ्गं पुष्पाश्वत्थस्य पञ्चकम् ।

पिष्ट्वा क्षीरेण संसिद्धं सर्पिः कुण्डालनाशनम् ॥ ५१५ ॥

आमलक्याः फलं पत्रं त्वचश्च मधुकं तथा ।

शकृद्रसे गवामेतत्तैलं कुण्डालनाशनम् ॥ ५१६ ॥

कल्केन यष्टीमधुकस्य तैलं चतुर्गुणे पन्नदलप्रभूते ।

रसे विपक्वं विनिहन्ति घोरं कुण्डालकं वायुरिवाभ्रवृन्दम् ॥ ५१७ ॥

(योगसा)-

अश्वत्थत्वग्गतं क्षौद्रं मुखपाके प्रलेपनम् ।

दार्वायष्ट्यभयाजातीपत्रक्षौद्रैस्तथा परम् ॥ ५१८ ॥

अर्कवन्धुमयानिध्वकार्पासतलपोटकम् ।

चिञ्चककुम्भशिम्बाख्यजातीकिंशुकमार्कम् ॥ ५१९ ॥

वसिरं क्षीरवृक्षत्वक् सुमनाः खरमञ्जरी ।
 व्रणरोही सदाभद्रा हरिद्रा च निदिग्धिका ॥ ५२० ॥
 एषां स्वरसकलकैश्च सिद्धं तैलं व्रणापहम् ।
 कुण्डालहरणञ्चैतद्दुष्टनाळीव्रणापहम् ॥ ५२१ ॥
 मनश्शिला शङ्खनाभिः पिप्पल्यथ रसाञ्जनम् ।
 वरुचिः क्षौद्रेण संयुक्ता बालसर्वाक्षिरोगनुत् ॥ ५२२ ॥
 त्वचो बृहत्या भागौ द्वौ भाग एकोञ्चनस्य च ।
 कुकूणकोक्षिलेपोयमञ्जनञ्चैव शस्यते ॥ ५२३ ॥

अजाक्षीरेण संपिष्टैर्दावीर्गैरिकमुस्तकैः ।
 बहिरालेपनं कार्यं अक्षिरोगविनाशनम् ॥ ५२४ ॥
 (सिद्धसा)-

घृतैः सिन्धुविश्वैलादिङ्गुमाङ्गीर(हो?जो) लिहन् ।
 आनाहं वातिकं शूलं जयेत्तोयेन वा शिशुः ॥ ५२५ ॥
 (भद्रव)-

पथ्या भृङ्गी वचादिङ्गुनिशाः पञ्चामृतं स्मृतम् ।
 बालानाममृतं बल्यमग्निवर्धनमेव च ॥ ५२६ ॥
 (तन्त्रा)

गृहधूमनिशाकुष्टराजिकेन्द्रयवैरिशशोः ।
 लेपस्तक्रेण हन्त्याशु सिध्मपामाविचर्चिकाः ॥ ५२७ ॥
 (भद्रव)-

रजनीदारुसरलश्रेयसी बृहतीद्वयम् ।
 पृथ्निपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ॥ ५२८ ॥
 ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुतस्यानुलोमनम् ।
 अतीसारज्वरश्वासकामलापाण्डुकासजित् ॥ ५२९ ॥
 षालस्य सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदम् ।
 (बाहटे)

क्षीरपस्य कुमारस्य सौम्यादग्निर्न दीप्यते ॥ ५३० ॥

- स्तन्यदोषेण वा केचिच्छूलाध्मानयुता भृशम् ।
 . संसते पिच्छिलं विस्रं विशदञ्च मुहुर्मुहुः ॥ ५११ ॥
 छर्द्यते च सदा बालोप्यजीर्णमिति निर्दिशेत् ।
 अन्नादस्यं कुमारस्य जीर्णाजीर्णो..... ॥ ५३२ ॥
 बालकस्याग्निवैषम्याद् भुक्तमन्नं न पच्यते ।
 विदग्ध्य छर्द्यते तेन विदग्धमतिसार्यते ॥ ५३३ ॥
 प्रलापस्तेन दोषेण मदो मूर्छा ज्वरस्तथा ।
 वाक्सङ्गो वातशूलश्च स्याद् गात्रारुचितापि वा ॥ ५३४ ॥
 विष्वचिकाया विज्ञानं चिकित्सितमतःपरम् ।
 वामयेत्तं विशुद्धोयं संशुद्धमपकर्षयेत् ॥ ५३५ ॥
 जीर्णाजीर्णविशङ्कायामुष्णमम्बु पिबेन्नरः ।
 नागरातिविषाहिङ्गु चित्रमूलं वचाभया ॥ ५३६ ॥
 चूर्णमुष्णेन तोयेन अजीर्णार्त्तः पिबेच्छिशुः ।
 वचादिं वा हरिद्रादिं पाययेदामपाचनम् ॥ ५३७ ॥
 सशृङ्गिष्वरलवणां यवागूं पाययेत्ततः ।
 तथा संशान्तदोषस्य दीपनीयैस्समाचरेत् ॥ ५३८ ॥
 उष्णाम्भसा पिबेच्छुण्ठीवरालं कणदीप्यकम् ।
 स्तन्येनामपराङ्गं वा(?) पिबेद्बालोप्यजूत्तिके ॥ ५३९ ॥
 त्रयो वातोद्धता दोषा धमनीनिर्गमाश्शिरः ।
 स्थिरीभूतप्रतिष्ठाश्च नानाव्यञ्जनवेदनाः ॥ ५४० ॥
 शिरःकपालमाश्रित्य जनयन्ति महारुजाः ।
 अर्शः प्रवर्तते तस्य शेषे बहुविधास्तथा ॥ ५४१ ॥
 गोस्तनाकारसदृशं सुषिरं कर्कशान्वितम् ।
 बालप्रणालीमात्रैस्तु मुखैर्बहुभिरावृतम् ॥ ५४२ ॥
 गुरुत्वं तीव्रदाहत्वं निस्तोदनमथापरैः ।
 विविधैर्व्यञ्जनैर्युक्तं बल्मीकमिति निर्दिशेत् ॥ ५४३ ॥

छेद्यं भेद्यञ्च लेख्यं च विस्त्राव्यञ्चेति निर्दिशेत् ।
भीतस्य सुकुमारस्य वृद्धस्य तरुणस्य च ॥ ५४४ ॥

ग्राहयेद्वा जङ्घाभिर्मतिमान्दुष्टशोणितम् ।
घ्रणक्रिया च कर्तव्या नित्यं शस्त्रं विजानता ॥ ५४५ ॥

नक्तमालस्य पत्राणि पत्राणि कृतमालिनः ।
सुमनायाश्च पत्राणि कल्कं दृषदि पेषयेत् ॥ ५४६ ॥

हरिद्राकल्कसंयुक्तं तैलमेतैर्विपाचयेत् ।
घ्रणेषु रोपणीयन्तु जातकण्डुषु दापयेत् ॥ ५४७ ॥

सूर्यवल्याश्च मूलानां त्वचः संहृत्य पेषयेत् ।
श्लक्ष्णानि कृत्वा चूर्णानि तैलेन सह संसृजेत् ॥ ५४८ ॥

आदित्यपाकं कृत्वैतद्घ्रणमालेपयेद्भिषक् ।
उपर्युपरि दातव्यं तदा सम्पद्यते सुखी ॥ ५४९ ॥

पाठापथ्याहिगन्धाद्रुमसरळबलाद्वन्द्वमाद्रीद्विरात्री
तेजोह्वाव्योषकद्वीकुटचगदवचामातुल्लङ्गाजमोजैः ।
गण्डीरग्रन्थिकोलाग्न्यरळुकारिकणाडाडिमैः सिद्धमाज्यं
क्षीरे बालातिसारज्वरवमिकृशताल्पाग्निशोफारुचिघ्नम् ॥
(काशपपीयादादाय श्लोकीकृतम्)

पाठावेल्लद्विरजनीमुस्ताभाङ्गीपुनर्नवैः ।
सबिल्वत्र्यूषणैः सर्पिः वृश्चिकालियुतैश्शृतम् ॥ ५५१ ॥
लिहानो मात्रया रोगैर्मुच्यते मृत्तिकोद्भवैः ।

(वाहटे)

हिङ्गुभाङ्गीवचायष्टीव्योषकुष्ठाजमोजकैः ॥ ५५२ ॥
मुस्ताविषारसोनैश्च स्फूर्जातकरसाढके ।
सिद्धं क्षीरे च बालानां सर्वातीसारनाशनम् ॥ ५५३ ॥

(तन्त्रा)-

अळर्कस्वरसप्रस्थे तत्पक्कफलकलिकतम् ।
सिद्धं घृतं शिशोर्लेहात् कासश्वासहरं परम् ॥ ५५४ ॥
(वेदेही)

षट्सप्ताष्टममासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ।

कर्णौ हिमागमे विद्वयेद्वात्र्यङ्कस्यम्य मान्त्वयत् । ५५५ ॥

प्राग्दक्षिणं कुमारस्य भिषग्वापं तु योपितः ।

दक्षिणेन दधत्सूर्वीं पालीमन्येन पाणिना ॥ ५५६ ॥

मध्यतः कर्णपीठस्य किञ्चिद्गण्डाशयं प्रति ।

जरायुसात्रप्रच्छन्ने शक्तिश्च्यवभाषिते ॥ ५५७ ॥

धृतस्य निश्चलं मम्यगलककरमाङ्किते ।

विध्येद्द्वैवकृते च्छिद्रे सकृदेवज्जुं लाघवात् ॥ ५५८ ॥

नोर्ध्वं न पार्श्वयोर्नाधस्सिरास्तत्र हि संश्रिताः ।

स्थानव्यधान्न रुधिरं नरुग्रागादिसम्भवः ।

स्नेहाक्तं सूच्यनुस्यूं स्रग्ञ्चानुनिधापयेत् ॥ ५५९ ॥

(बाह)-

शनैश्शनैर्विवर्द्धेत तन्तुभिश्च भिषग्वरः ।

अश्वगन्धामपामार्गं पक्कञ्च वृहतीफलम् ॥ ५६० ॥

कुष्ठं कुटचवीजानि अजाक्षीरेण पेपयेत् ।

मासमुद्गूर्त्तनात्कर्णं हस्तिहस्तोपमं भवेत् ॥ ५६१ ॥

(प्रयोगम्)

अथैनं जातदशनं क्रमशोऽपनयेत्स्तनात् ॥ ५६२ ॥

(बाह)-

हस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्ना विशेषात्सनतं वचाम् ।

आयुर्मेधास्मृतिस्वास्थ्यकरौ रक्षोभिरङ्गीम् ॥ ५६३ ॥

(तत्रैव)

वचाचूर्णफलं लिह्याद् ब्रह्मीस्वरसभावितम् ।

क्षीरभृक् प्रत्यहं मासं मेधावी स्याद् घृतद्रुतम् ॥ ५६४ ॥

(चन्द्र)

सुचूर्णितं सुवर्णन्तु घृष्टं वा सह सर्पिषा ।

पीतं श्रुतधरं जन्तुं करोतीत्येष निश्चयः ।

बचा वा सततं पथ्या चूर्णिता घृतसंयुता ॥ ५६५ ॥

(तन्त्रा)-

बालो यदि लिहेत् घृष्टां क्षौद्रे हेमशलाकया ।

बचां वाचस्पतिस्तस्य पुरतः स्थातुमक्षमः ॥ ५६६ ॥

विश्वाजमोजरजनीद्वयसैन्धवोग्रा

यष्ट्याह्वकुष्ठमगधोद्भवजीरकाणाम् ।

चूर्णं प्रभातसमये लिहतां ससर्पि-

र्वाग्देवता निवसति स्वयमेव वक्त्रे ॥ ५६७ ॥

(काशी)

कुष्ठाश्वगन्धे लवणाजमोजे द्वे जीरके त्रीणि कटूनि पाठा ।

मङ्गल्यपुष्पञ्च समानि चूर्णं कृत्वा च चूर्णेन वचोद्भवेन ॥ ५६८ ॥

तुल्येन युक्तं बहुशो रसेन तद्भावेन ब्रह्मविनिर्मितायाः ।

सर्पिर्मधुभ्यां तु ततोक्षमात्रं लिह्यान्नरः सप्तदिनं हिताशी ॥ ५६९ ॥

शङ्खपुष्पीवचाकुष्ठैः सिद्धं ब्रह्मीरसे घृतम् ।

पुराणं हन्यपस्मारं सोन्मादं मेध्यमुत्तमम् ॥ ५७० ॥

(बन्ध-)

सब्रह्मीस्वरसार्मणे वृषजयामण्डूकपर्णीवरी-

च्छिन्नोत्थार्द्धतुलाविपाचितरसप्रस्थद्वये कार्पिकैः ।

सिद्धार्थसितनिम्बशम्बरुद्ब्रह्मं वचावाकुची-

विल्वत्वक्कफलिनीनिशापटुतुटीवेष्टार्कपुष्प्यामयैः ॥ ५७१ ॥

सिद्धं सार्द्धसितोपलं समप्रयो द्वैयङ्गवीनाढकं

क्षौद्रप्रस्थयुतं विघृष्टकनकं बालेन लीढं जयेत् ।

मूक्तवं जडतां स्खलद्वचनतामश्रोत्रतां मूढतां

दिवकाकामसूरिकाक्षयविपापस्मारपाण्डूनपि ॥ ५७२ ॥

(तन्त्रान्तरे)

ब्रह्मीसिद्धार्थकत्रचाशाग्बिकुष्ठसैन्धवैः ।

सकर्णस्साधितं पीतं वाङ्मेधाशुतिकृद्घृतम् ॥ ५७३ ॥

आयुष्यं पाप्मरक्षोघ्नं भूतोन्मादनिवर्द्धणम् ।

(बाहटे)

व्योषवरापटुरजनीतृष्टृद्रुचाशर्कराविळङ्गशृतम् ।
सर्पिर्ब्रह्मीस्वरसे बालो विद्वान् लिहन् भवति ॥ ५७४ ॥

(काशी).

स्वरसे साधयेद्ब्रह्मया घृतप्रस्थं चतुर्गुणे ।
कार्षिकैस्सैन्धववचाशर्कराकृमिजित्कर्णैः ॥ ५७५ ॥
पथ्यानिशत्रिवृद्धात्रीफलैरपि पलोन्मितैः ।
घृतं सारस्वतं नाम मेध्यं वाचाञ्च शुद्धिकृतम् ॥ ५७६ ॥

इति यागरत्नसमुच्चये

बन्ध्यागर्भिणीसूतिकाबालचिकित्साधिकारः

एकविंशः ।

अथ बालग्रहप्रतिषेधाधिकारः

द्वाविंशः ॥

पराशरः—

वरप्रसादं गोकर्णे लब्ध्वा रावणसूरिणा
कृतं कुमारतन्त्रं यत्तत् प्रवक्ष्ये समासतः ॥ १ ॥

प्रथमे दिवसे मासे वर्षे च नन्दना नाम मातरी गृह्णाति बालम् ।
तया गृहीतस्य पूर्वं ज्वरः स्यात् । गात्रशोषशोफौ चाशनञ्च न
गृह्णाति ।

बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन मुञ्चति मातरी ॥ २ ॥

नद्या मृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कारयेत् । शुक्लोदनगन्धानुलेपन-
पुष्पाणि पञ्च पञ्च ध्वजदीपस्वस्तिकान् पूर्वाह्ने पूर्वस्यां दिशि बलिं दद्या-
त् । राजसर्षपोशीरशिवनिर्माल्यमार्जाररोममानुषकेशनिम्बपत्रगव्यघृतै-
र्बालं धूपयेत् । चतुर्थे दिने शान्त्युदकेन स्नापयेत् । ब्राह्मणं भिक्षुकं वा
क्षीरेण भोजयेत् । बालः स्वस्थो भवति । ओं ह्रीं फट् स्वाहा । द्वितीये
दिवसे मासे वर्षे वा सुनन्दा नाम बालं गृह्णाति । तया गृहीतस्य
ज्वरदन्तघाताक्षिणीमीलनसन्ततरोदनाशनद्वेषाध्मानानि स्युः । तत्र
तण्डुलप्रस्थकृतपुत्तलिकाः त्रयोदश स्वस्तिकध्वजान् चतुरो दीपानर्ध-

प्रस्थसिद्धापूपं मत्स्यं मांसं शुक्रोदनं पश्चिमायां दिशि पश्चिमसन्ध्यायां त्रिदिनं बलिं दद्यात् । धूपस्नानभोजनमन्त्राः पूर्ववत् । तृतीये दिवसे मासे वर्षे च पूतना नाम मातरीवालं गृह्णाति । तया गृहीतस्य ज्वररोमहर्षाङ्गभेदाक्षिनिमीलनान्नद्वेषा भवन्ति । तत्र तण्डुलप्रस्थपुत्तलिकां रक्तान्योदनध्वजस्वस्तिकपुष्पगन्धानुलेपनानि पश्चिमसन्ध्यायामुत्तरस्यां दिशि बलिन्दद्यात् । धूपस्नानमन्त्राणि पूर्ववत् । चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे वा सुखमण्डिका नाम वालं गृह्णाति । तस्य ज्वरगात्रभेदशिरोन्नमनाक्षिनिमीलनानि स्युः । तिलपिष्टकृतपुत्तलिकां बिल्वकण्ठकैरष्टाङ्गं वेधयेत् । शुक्रपुष्पध्वजस्वस्तिका मत्स्यं मांसं प्रस्थार्धसिद्धोदनमपूपं पश्चिमायां दिशि त्रिसन्धं बलिं दद्यात् । गोभृङ्गलशुनसर्पनिर्मोकपार्श्वारोममानुषकेशनिम्बपत्रगन्धघृतैर्धूपयेत् । स्नानभोजनमन्त्राः पूर्ववदेव । पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा यदा विलाळिका नाम मातरीवालं गृह्णाति । तस्य ज्वरशोपश्चामकाराहिकका भवन्ति । तण्डुलप्रस्थपुत्तलिकाः शुक्रोदनध्वजशुक्रज्वदीपपञ्चरक्तपुष्पाण्यपराहे पश्चिमाया दिशि वृक्षभूले बलिन्दद्यात् । धूपस्नानभोजनमन्त्राः पूर्ववत् । षष्ठे दिवसे मासे वर्षे वा शुनी नाम गृह्णाति । तस्य ज्वरद्वेजनगात्रशोषाः स्युः । तत्र तण्डुलप्रस्थपुत्तलिकां कृष्णपुष्पध्वजस्वस्तिकान् मत्स्यं मांसान्योदनं पूर्वाह्निं पश्चिमस्या दिशि बलिन्दद्यात् । धूपस्नानभोजनमन्त्राणि पूर्ववत् । सप्तमे दिवसे मासे वर्षे वा शुष्करेवती नाम मातरी गृह्णाति । तस्य ज्वरगात्रभेदानस्तनद्वेषाः स्युः । तत्र तण्डुलप्रस्थपुत्तलिका सप्तध्वजस्वस्तिकदीपपुष्पाणि मत्स्यं मांसमुत्तरस्यां दिशि बलिं दद्यात् । धूपादीनि पूर्ववत् । अष्टमे दिवसे मासे वर्षे वा विलाळिका नाम मातरी गृह्णाति । तस्य ज्वराङ्गभेदरोदनजिह्वाशोषाङ्गप्रेरणाक्षिनिमीलनान्नद्वेषाः स्युः । तत्र तण्डुलप्रस्थपुत्तलिकां पायसगुळमधुसर्षीपि चतुरो ध्वजदीपान् लाजमेपमांसपर्पटिकाः शङ्कुलिका रक्तपुष्पगन्धानि कृष्णाष्टम्यां दिशि दक्षिणस्यां पूर्वसन्ध्यायां बलिं दद्यात् । धूमादि पूर्ववत् । ओं नमो नारायणाय त्रैलोक्यविद्रावणाय ज्वल ज्वल ओं ह्रीं फट् स्वाहा । नवमे दिवसे मासे वर्षे वा मदमेदसा नाम गृह्णाति बालम् । तस्य ज्वर-

छर्दिग्रहण्याध्मानकासशूलशोषाङ्गभेदाः स्युः । तत्र तण्डुलप्रस्थपुत्त-
 लिङ्गां शुक्रोदनमत्स्यमांसशष्कुलिकापर्पटिका उत्तरस्यान्दिशि पूर्व-
 सन्ध्यायां बलिं दद्यात् । धूपादि पूर्ववत् । ओन्नमो भगवते वासुदेवाय
 कृष्णमण्डलबलिमादाय हन हन हुं फट् स्वाहा । दशमे दिवसे मासे
 वर्षे वा रेवती नाम बालं गृह्णाति । तस्य ज्वरच्छर्दिश्वामकासशूला-
 ध्मानान्नद्वेषाः स्युः । तत्र तण्डुलप्रस्थपुत्तलिङ्गां बिल्वकण्टकैरष्टाङ्गं
 वेधयेत् । मघृतगुळभोदनं पञ्चविंशतिध्वजस्वस्तिकदीपांश्चत्वारि रक्त-
 पुष्पाणि दक्षिणस्यां दिशि त्रिसन्ध्यं बलिं दद्यात् । धूपादि पूर्ववत् ।
 भोन्नमो भगवते वैश्वदेवाय हन हन हुं फट् स्वाहा । एकादशे दिवसे
 मासे वर्षे वा अर्चका नाम बालं गृह्णाति । तस्य ज्वरान्नद्वेषशोषागत्र-
 भेदाः स्युः । ऊर्ध्वदक् च स्यात् । तत्र भावपुत्तलिङ्गां शुक्रान्योदन-
 पुष्पाणि पञ्चविंशति ध्वजस्वस्तिकदीपान् दक्षिणस्यां दिशि पूर्वस-
 न्ध्यायां बलिं दद्यात् । धूपादि पूर्ववत् । ओं नमो भगवते नारा-
 यणाय चन्द्रहासवज्रकन्ताय ज्वल ज्वल दुष्टनिग्रहाय ओं ह्रीं फट्
 स्वाहा । द्वादशे दिवसे मासे वर्षे वा अर्चुता नाम बालं गृह्णाति ।
 तस्य ज्वरो उन्मत्सादनपतिनादनक्षिण्यसूर्ध्वरोमता च ददामीति
 वाचश्च । तत्र तण्डुलप्रस्थपुत्तलिङ्गां त्रैलोक्यस्वस्तिकध्वजदीपानपू-
 पान् मत्स्यमासपर्पटिकाश्च दक्षिणस्यां दिशि बलिं दद्यात् । धूपादि-
 पूर्ववत् । ओं नमो नारायणाय उवाचतस्तथा हन हन शोधय
 मर्दय मर्दय पातय पातय हूं हूं हन हन हुं फट् स्वाहा ।

इति नारायणीयं बालतन्त्रं समाप्तम् ।

धन्वन्तरिख्या च—

धन्वनी तु गृही नाम गृह्णीति चातिमात्रकम् ।

तया गृहीतस्य शिशोर्लक्षणं च निबोध मे ॥ ३ ॥

ग्रीवा च पृष्ठतो भग्ना लाला च स्रवते मुखात् ।

उद्वेजयति गात्राणि न गृह्णाति स्तनन्तथा ॥ ४ ॥

ईदृशं लक्षणं दृष्ट्वा चिकित्सां तत्र कारयेत् ।
मञ्जिष्ठां तगरं लोध्रं हरितालं रसाञ्जनम् ॥ ५ ॥

पिष्टवैतान् पयसा बालन्तेन कलकेन लेपयेत् ।
गन्धमालयं शर्कराञ्च पापसं दाधिरञ्चम् ॥

पूज्यवर्णोदनञ्चपि दद्यान्मुञ्चति सा ग्रही ॥ ६ ॥

ओं नमो भगवति धन्विनि कार्मुकधारिणि । इमं बलिं गृहाण

बालं मुञ्च स्वाहा ।

भिषगत्रोक्तमन्त्रैस्तु मन्त्रयित्वा तु सप्तशः ।

बलिं निवेदयेत्तत्र यत्र चोक्ता बलिक्रिया ॥ ७ ॥

कालेऽनुक्ते निशायान्तु देशेऽनुक्ते चतुष्टये ।

द्रव्येऽनुक्ते त्रमात्रेण द्रव्यद्विवगनन्दितः ॥ ८ ॥

कूजते स्तनते बालो गन्धं सङ्कोचयेत्ततः ।

भीषण्या प्रगृहीतस्तु द्वितीये दिवसे शिशुः ॥ ९ ॥

तस्य कुर्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखी ।

अपामार्गमुशीरञ्च पिप्पली चित्रकं समम् ॥ १० ॥

अजामूत्रेण पिष्ट्वा तु तेन बालं प्रलेपयेत् ।

निम्बगोदन्तकेशाहित्स्वङ्गनखैश्चापि धूपयेत् ॥ ११ ॥

मत्स्योदनं सुरां मांसं गन्धमालयञ्च दापयेत् ।

बलिं दद्यात्तु मन्त्रेण ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ १२ ॥

ओं नमो भगवति भीषणि भुजगधारिणि इमं बलिं गृहाण ।

बालं मुञ्च स्वाहा ।

नोन्मीलयति नेत्रे च न गृह्णाति स्तनन्ततः ।

कण्ठमालया गृहीतस्तु तृतीये दिवसे शिशुः ॥ १३ ॥

गजदन्तनखोशीरानजामूत्रेण पेपयेत् ।

अनेन लेपितं बालं धूपयेन्निम्बसर्पपैः ।

बलिं दद्यात्तु मन्त्रेण ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ १४ ॥

ओं नमो भगवति कण्टमालिनि इमं बलिं गृहाण । बालं मुञ्च
स्वाहा ।

फिनमुद्गरिते चैव दिशश्चैव निरीक्षते ।
उद्वेजयति गात्राणि रुदते च पुनः पुनः ॥ १५ ॥
काकोळ्या च गृहीतस्तु चतुर्थे दिवसे शिशुः ।
गजदन्तादिनिर्मोकराजसर्पसंयुतम् ॥ १६ ॥
गोमूत्रेणैव पिष्ट्वा वा तेन बालं प्रलेपयेत् ।
कपिरोमनखनिम्बसर्पपैश्वैव धूपयेत् ॥ १७ ॥
अन्नपानीयमांसैश्च बलिं दद्यात्समन्त्रकम् ।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ १८ ॥

ओं नमो भगवति काकोळि कृष्णाभरणभूषिते इमं बलिं गृहाण
बालं मुञ्च स्वाहा ।

मातुरुत्सङ्गवर्ती तु मुष्टिं बध्वा तु नित्यशः ।
जृम्भते स्वपते वापि आकाशञ्च निरीक्षते ॥ १९ ॥
हस्तिन्या च गृहीतस्तु पञ्चमे दिवसे शिशुः ।
मेपशृङ्गवचा लोभ्रं हरितालं मनाशिला ॥ २० ॥
एतानि चोदकैः पिष्ट्वा तेन बालं प्रलेपयेत् ।
रक्तवर्णानि पुष्पाणि गन्धं चैव तथाविधम् ॥ २१ ॥
भोदनं गुळसंयुक्तं बलिं दद्यात्समन्त्रकम् ।
एतेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ २२ ॥

ओं नमो भगवति हस्तिनि अञ्जधारिणि इमं बलिं गृहाण
बालं मुञ्च स्वाहा ।

भजते हस्तपादौ च श्वसते च पुनः पुनः ।
रुदित्वा मुह्यते चापि न गृह्णीते स्तनन्तथा ॥ २३ ॥
हुङ्कार्यापि गृहीतश्च षष्ठे दि दिवसे शिशुः ।
सर्ज्जगुर्गुलुगोदन्तं कुष्ठं सिद्धार्थकं वचाम् ॥ २४ ॥
घृतेन धूपयिन्वा तु तेन बालं प्रलेपयेत्
गोररोमशृङ्गसर्पाणां निर्मोकञ्चैव धूपयेत् ॥ २५ ॥

पुष्पाणि चन्दनं रक्तान्नं मांसं तथैव च ।

बलिं दद्याच्च मन्त्रेण ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ २६ ॥

ओन्नमो भगवति रक्ताबुले ने हुङ्कारि इमं बलिं गृहाण । बालं
मुञ्च स्वाहा ।

दंशते मुह्यते चापि कोकिलस्वरसंप्रभुतः ।

पूतिगन्धं च वमति गृध्रगन्धं तथैव च ॥ २७ ॥

मुक्तकेश्या गृहीतश्च सप्तमे दिवसे शिशुः ।

वचां च बृहतीं कुपुं गोमूत्रेण च पेपयेत् ॥ २८ ॥

लेपयेद् बालकं तेन नवैर्वाघ्रस्य धूमम् ।

बलिं दद्याच्च मन्त्रेण ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ २९ ॥

ओं नमो भगवति पुक्तकेशि रक्ताभरणभूषिने इमं बलिं गृहाण
बालं मुञ्च स्वाहा ।

स्वपते हसते बालो गृह्यमाणस्तु रोदिति ।

निरीक्षते दिशस्सर्पं त्रिहाञ्चालयने सदा ॥ ३० ॥

त्रिदण्ड्या तु गृहीतश्च अष्टमे दिवसे शिशुः ।

वचां हिङ्गुसपं पिष्ट्वा तेन बालं प्रलेपयेत् ॥ ३१ ॥

धूपं लक्षुनसिद्धार्थं मत्स्यमांससुरासवैः ।

बलिं दद्याच्च मन्त्रेण ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ ३२ ॥

ओं नमो भगवति त्रिदण्डि त्रिनयने त्रिशूलहस्ते इमं बलिं गृहाण
बालं-मुञ्च स्वाहा ।

ऊर्ध्वमुच्छ्रवसते नित्यमुत्थितो मुह्यते मुहुः ।

रोदनं कुरुते बालो मुष्टीबध्नात्युभे भृशम् ॥ ३३ ॥

अजमेष्या गृहीतश्च नवमे दिवसे शिशुः ।

श्वेतया वचया कुपुनगरश्चेतसर्षपम् ॥ ३४ ॥

जलेन सह पिष्ट्वा तु तेन बालं प्रलेपयेत् ।

कपिरोमनस्त्रैश्चापि धूपं दद्याद्विचक्षणः ॥ ३५ ॥

बलिं दद्याच्च मन्त्रेण गन्धपुष्पादिकं तथा ।
लेपितं धूपितं बालं ततो मुञ्चति सा गृही ॥ ३६ ॥
ओं नमो भगवति अजमेषि मेषाधिरूढे शक्तिहस्ते इमं बलिं
गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

नीलोत्पलसुवर्णाभं रूपं भवति बालके ।
रोदित्यपि दिवारात्रं गन्धं वा वाति शोभनम् ॥ ३७ ॥
रोदिन्या तु गृहीतस्य दशमे दिवसे शिशुः ।
कुष्ठं सर्जरसं शीतं सर्षपं जलपेषितम् ॥ ३८ ॥
अनेन लेपितं बालं धूपयेद्वा विधूपनैः ।
मांसी च निम्बपत्राणि लाक्षया सह धूपनम् ॥ ३९ ॥
कोद्रवान्नं ततो दद्यात् कलशं वारिपूरितम् ।
बलिं दद्याच्च मन्त्रेण ततो मुञ्चति सा गृही ॥ ४० ॥

ओं नमो भगवति रोदिनि कुन्देन्दुनिर्मले इमं बलिं गृहाण
बालं मुञ्च स्वाहा ।

इति दिवसाधिकारः ।

दशस्वेव दिनेष्वेषु यदुक्तं लक्षणं शिशोः ।
तस्मिन्नदृष्टे दृष्टे च मासिके लक्षणे तदा ॥ ४१ ॥
कुर्यान्मासिकमेवात्र कर्म नित्यमतन्द्रितः ।
आरभ्य जन्मदिवसान्मासस्त्रिंशद्दिनैर्युतः ॥ ४२ ॥
तथा द्वादशमासेषु यद्यद्वक्ष्यामि लक्षणम् ।
तस्मिन् दृष्टे तु तत्कार्यं दृष्टे चिह्ने तथाब्दिके ॥ ४३ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि मासानां विधिमुत्तमम् ।
शृणु जीवकतत्त्वेन मन्त्रांश्चैव पृथक् पृथक् ॥ ४४ ॥
प्रथमे मासि गृह्णाति शकुनी नाम पूतना ।
तया गृहीतो बालस्तु काकरात्रं करोति च ॥ ४५ ॥

रोदित्येव दिवारात्रं पूतिगन्धश्च जायते ।

रक्तञ्च स्रवते मूत्रं चक्षुर्भ्यां च न पश्यति ॥ ४६ ॥

तेन सा रमते नित्यं पूतना बलिकाक्षिणी ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखी ॥ ४७ ॥

पायसं त्रिविधं दद्यान्मांसञ्चैव चतुर्विधम् ।

रक्तपुष्पं तथा गन्धं वस्त्रं दद्यात्सदीपकम् ॥ ४८ ॥

पानीयञ्च प्रदातव्यं याम्यां दिशि गृहाच्छिशोः ।

करञ्जवृक्षमाश्रित्य मध्याह्ने तु बलिं क्षिपेत् ॥ ४९ ॥

धूपयेन्मेषशृङ्गेण गोदन्तेन नखेन च ।

दीपं दद्याच्च तैलेन सप्तरात्रं बलिं हरेत् ॥ ५० ॥

स्नापितं धूपितं बालं ततो मुञ्चति पूतना ।

ओं नमो भगवत्यै शकुन्यै इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

पूतना मकुटा नाम द्वितीये मासि बालकम् ॥ ५१ ॥

गृह्णाति चानया ग्रस्तो जायते काञ्चनप्रभः ।

शीतळानि च गात्राणि निष्पन्दश्चैव जायते ॥ ५२ ॥

ग्रीवा च पृष्ठतो भुग्ना मुखं च परिशुष्यति ।

क्षीरं पिबति विस्रब्धं तत्क्षणात्तु समुद्दिरेत् ॥ ५३ ॥

आमतण्डुलपक्वान्नं कृष्णपायसमेव च ।

गन्धपुष्पं तथा धूपं वस्त्रञ्चैव प्रदापयेत् ॥ ५४ ॥

धूपञ्चारिष्ठपत्रेण कुसुम्भलशुनेन च ।

दीपञ्च निम्बतैलेन पूजयेच्च यथाविधि ॥ ५५ ॥

पूर्वा दिशं समाश्रित्य पूर्वाह्ने तु बलिं हरेत् ।

अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ॥ ५६ ॥

ओं नमो भगवत्यै मकुटे शुभाङ्गे इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च

स्वाहा ।

पूतना गोमती नाम तृतीये मासि बालकम् ।

गृह्णाति स तथा ग्रस्तो बालो रोदिति निष्ठुरम् ॥ ५७ ॥

स्रवेन्मूर्त्रपुरीषश्च मारुतश्च न निन्दति ।

मधुगन्धास्सदा वान्ति वसुगन्धाश्च वाह्यतः (?) ॥ ५८ ॥

भोदनं क्षीरशाकश्च यवागूं कृष्णपायसम् ।

गुल्मासं तिलचूर्णश्च पिण्याकं गन्धमाल्यकम् ॥ ५९ ॥

सुगन्धं सर्षपेणैवं धूपयेत्सन्ध्ययोश्शिशुम् ।

स्नापयेत्पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ॥ ६० ॥

पूर्वा दिशं समाश्रित्य पूर्वाह्ने तु बलिं हरेत् ।

अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति घृतना ॥ ६१ ॥

ओं नमो भगवति गोमति इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

पूतना पिङ्गला नाम चतुर्थे मासि बालकम् ।

गृह्णाति च गृहीतस्य कम्पते दक्षिणः करः ॥ ६२ ॥

क्षीरं पिबति विस्रब्धं रावं मुञ्जति दारुणम् ।

श्वेतवर्णं शरीरं च मुखं च परिशुष्यति ॥ ६३ ॥

पूतिगन्धो भवेत्तस्य न मन्त्रं नापि चौषधम् ।

वर्जयेत्तादृशं बालं बलिं तत्र न कारयेत् ॥ ६४ ॥

पूतना काञ्चनी नाम पञ्चमे मासि बालकम् ।

गृह्णाति च गृहीतस्तु जायते काञ्चनप्रभैः ॥ ६५ ॥

सीदन्ति सर्वगात्राणि मुखञ्च परिशुष्यति ।

क्षीरं पिबति विस्रब्धं रुदते च पुनः पुनः ॥ ६६ ॥

शाकोदनं पूषळिकां पायसं शर्करायुतम् ।

गन्धमाल्यं स्वस्तिकञ्च धूपनं चन्दनं तथा ॥ ६७ ॥

दक्षिणां दिशमाश्रित्य मध्याह्ने तु बलिं हरेत् ।

अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ॥ ६८ ॥

ओं नमो भगवति काञ्चनकुमुदप्रभशरीरे कुमुदगन्धे इमं बलिं

गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

पूतना पङ्कजा नाम षष्ठे मासि तु बालकम् ।

गृह्णाति च गृहीतस्तु रोदित्येव पुनः पुनः ॥ ६९ ॥

श्रासस्तीव्रो भवेत्तस्य कुक्षिशूलश्च जायते ।

मत्स्यमन्नं सुरां मांसमपूपं कृसरं तथा ॥ ७० ॥

मयूरं कुक्कुटं छागं पिष्टेनैव च कारयेत् ।

गन्धपुष्पादिसंयुक्तं बलिं तत्र प्रदापयेत् ॥ ७१ ॥

अनेनैव विधानेन ततो मुञ्जति पूतना ॥ ७२ ॥

ओं नमो भगवति पङ्कजाभरणभूषिते पङ्कजगन्धे इमं बलिं

गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

पूतना शीतला नाम सप्तमे मासि बालकम् ।

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु श्वसित्यति पुनः पुनः ॥ ७३ ॥

आस्फोटयति गात्राणि आहारं च न वाञ्छति ।

रोदते दन्तवीणां च पूतिगन्धं प्रयाति च ॥ ७४ ॥

मांसोदनं सुरां शाकं गुल्मासं तिलचूर्णकम् ।

कुक्कुटञ्चक्रवाकञ्च पिष्टेनैव तु कारयेत् ॥ ७५ ॥

गन्धपुष्पादिकं सर्वमप्रमत्तः प्रदापयेत् ।

एकरात्रं बलिं दद्यात् ग्राममध्ये समन्ततः ॥ ७६ ॥

अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ॥ ७७ ॥

ओं नमो भगवति शीतले शीतलशरीरे बहुलेपने इमं बलिं

गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

पूतना रजनी नाम अष्टमे मासि बालकम् ।

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु बालो मुञ्चति तत्क्षणात् ॥ ७८ ॥

स्फोटकं सर्षपाकारं शरीरे तस्य जायते ।

कम्पते वामहस्तश्च मुखश्च परिशुष्यति ॥ ७९ ॥

ईदृशं लक्षणं दृष्ट्वा क्रियां तत्र न कारयेत् ।

पूतना कुम्भकर्णी तु नवमे मासि बालकम् ॥ ८० ॥

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु बालो रोदिति निष्ठुरम् ।

दहते मुखते चैव ज्वरः छर्दिश्च जायते ॥ ८१ ॥

पाटलः कौमुदो गन्धो गुळगन्धस्तथैव च ।

कृसरं च गुळं मत्स्यं तथा क्षीरं गुळासवम् ॥ ८२ ॥

गुल्मासन्तिलचूर्णञ्च बलिं तत्र प्रदापयेत् ।

पुष्पाणि चैव रक्तानि सुगन्धं कुङ्कुमं तथा ॥ ८३ ॥

पूर्वा दिशं समाश्रित्य मध्याह्ने तु बलिं हरेत् ।

अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ॥ ८४ ॥

ओं नमो भगवति कुम्भकर्णिं मत्तमातङ्गगामिनि इमं बलिं

गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

पूतना श्चबरी नाम दशमे मासि बालकम् ।

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु चक्षुर्भ्यां नैव पश्यति ॥ ८५ ॥

उद्वेजयति गात्राणि आहारन्नाभिवाञ्छति ।

गुळान्नं पीतरक्ताभं मत्स्यं मांसं च दापयेत् ॥ ८६ ॥

घण्टाञ्चैव पताकाञ्च पिष्ट्रैरेव तु क्यरयेत् ।

श्वेतपुष्पं तथा गन्धं तिलतैलेन दापयेत् ॥ ८७ ॥

उत्तरां दिशमाश्रित्य बलिन्दद्याद्दिनत्रयम् ।

मध्याह्ने तु प्रदातव्यं ततो मुञ्चति पूतना ॥ ८८ ॥

ओं नमो भगवति श्चबरवसनप्रिये इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च

स्वाहा ।

पूतना राक्षसी नाम मासे ह्येकादशे शिशुम् ।

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ८९ ॥

पूतना चञ्चला नाम द्वादशे मासि बालकम् ।

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु श्वसते मुखते तथा ॥ ९० ॥

उद्वेजयति गात्राणि आहारं नाभिवाञ्छति ।

तिलचूर्णं सगुल्मासं घृतं दाधि गुळोदनम् ॥ ९१ ॥

पूर्वा दिशं समाश्रित्य मध्याह्ने तु बलिं हरेत् ।

स्नापयेत्पञ्चपत्रेण धूपयेन्निम्बसर्षपैः ॥

दीपञ्च तिलतैलेन ततो मुञ्चति बालकम् ॥ ९२ ॥

ओं नमो भगवति चञ्चले चञ्चलशरीरे इमं बलिं गृहाण बालं
मुञ्च स्वाहा ।

इति मासाधिकारः ।

अतः परं प्रवक्ष्यन्ते घोररूपास्तु मातरः ।

शृणु जीवकतच्चेन मन्त्राणां च पृथक् पृथक् ॥ ९३ ॥

कुमारी गन्धिनी नाम पूर्वे वर्षे तु बालकम् ।

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु धरण्यां पतति ध्रुवम् ॥ ९४ ॥

नोन्मीलयति नेत्रे च रोदित्यपि पुनः पुनः ।

दहते मुह्यते चैव तथाहारं न वाञ्छति ॥ ९५ ॥

गुळोदनं सुरां मांसं मत्स्यान् पूषळिकां दधि ।

गुल्मासं पल्लं लाजा गुळं मालयं सगन्धकम् ॥ ९६ ॥

केशैश्चापि च लाजैश्च गोदन्तेन च धूपयेत् ।

स्नापयेत्पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ॥ ९७ ॥

पूर्वा दिशं समाश्रित्य चैकरात्रं बलिं हरेत् । ९८ ॥

ओं नमो भगवत्यै सुगन्धिन्यै सुगन्धालेपने इमं बलिं गृहाण
बालं मुञ्च स्वाहा ।

कुमारी नन्दिनी नाम द्वितीये वत्सरे शिशुम् ।

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु ज्वरेण परितप्यते ॥ ९९ ॥

शोणितं स्रवते मूत्रविद्भ्यां स्रवति शोणितम् ।

कम्पते दक्षिणो हस्तः हसते च पुनः पुनः ॥ १०० ॥

पद्मकेसरसङ्काशं गात्रं तस्य प्रजायते ।

तेन सा रमते नित्यं कुमारी बलिकांक्षिणी ॥ १०१ ॥

गुळोदनं च पानीयन्तस्य मांसं प्रदापयेत् ।

गुल्मासं तिलचूर्णञ्च दध्यपूपकमेव च ॥ १०२ ॥

सौगन्धिकोत्पलं पद्मं कुमुदञ्चैव पिष्टकम् ।

पिष्टेनोद्वर्त्य बालन्तु प्रकृतिं तेन कारयेत् ।
 गन्धमाल्यादिकं दद्यात् तिलतैलेन दीपयेत् ॥ १०३ ॥
 पूर्वा दिशं समास्थाय मध्यरात्रे बलिं हरेत् ।
 लशुनं सर्पनिर्मोकं सिन्धुबारेण धूपयेत् ॥ १०४ ॥

स्नापयेन्निम्बविल्वाभ्यां पलाशाश्वत्थकिंशुकैः ।
 स्नापितं धूपितं बालं चन्दनेन तु लेपयेत् ॥ १०५ ॥
 अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति नन्दिनी ॥ १०६ ॥
 ओं नमो भगवति नित्यानन्दस्वरूपिणि ! इमं बलिं गृहाण
 बालं मुञ्च स्वाहा ।

कुमारी बन्धिनी नाम तृतीये वत्सरे शिशुम् ।
 गृह्णात्यतो गृहीतस्तु चक्षुर्भ्यां नैव पश्यति ॥ १०७ ॥
 सीदन्ति सर्वगात्राणि ज्वरः शोषश्च जायते ।
 कम्पते वामहस्तश्च तथाहारं न वाञ्छति ॥ १०८ ॥
 ओदनं कृसरं मांसं गुल्मापं च सफाणितम् ।
 दधि लाजाश्च दातव्या गन्धं पुष्पं तथैव च ॥ १०९ ॥
 शाकश्च चक्रवाकश्च पिष्टेनैव तु कारयेत् ।
 पिष्टेनोद्वर्त्य बालन्तु प्रदीपं तेन कारयेत् ॥ ११० ॥
 लशुनं मृगरोमाणि शिखिपत्रैश्च धूपयेत् ।
 स्नापयेत्पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ॥ १११ ॥

उत्तरां दिशमाश्रित्य पञ्चरात्रं बलिं हरेत् ।
 अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ ११२ ॥
 ओं नमो भगवति ! बन्धिनि ! धनुर्धरहस्ते ! इमं बलिं गृहाण

बालं मुञ्च स्वाहा ।

कुमारी चपला नाम चतुर्थे वत्सरे शिशुम् ।
 गृह्णात्यतो गृहीतस्तु ज्वरेण परितप्यते ॥ ११३ ॥

सीदन्ति सर्वगात्राणि त्रसते बालकस्सदा ।

सर्वं कृष्णं बलिं दद्याद् गन्धपुष्पं तथैव च ॥ ११४ ॥

स्नापनं पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ।

प्रसुप्ते च प्रदातव्यं ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ ११५ ॥

ओं नमो भगवति चपले इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च

स्वाहा ।

कुमारी तापसी नाम पञ्चमे वत्सरे शिशुम् ।

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु सद्यः स्वित्तो भवेच्छिशुः ॥ ११६ ॥

सीदन्ति सर्वगात्राणि मुखञ्च परिशुष्यति ।

स रक्तं स्रवते मूत्रं स्रवते च पुनः पुनः ॥ ११७ ॥

पायसं कृसरं क्षीरं तिलचूर्णं सुरासवम् ।

पक्कामकानि मांसानि दध्यपूपकमेव च ॥ ११८ ॥

घृपो लशुनकेशैश्च श्वेतसर्षपसंयुतैः ।

स्नापयेत्पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ।

अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ ११९ ॥

ओं नमो भगवाते तापसि ! इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च

स्वाहा ।

कुमारी कार्मुकी नाम षष्ठे वर्षे तु बालकम् ।

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु ज्वरेण परितप्यते ॥ १२० ॥

रोदित्यपि दिवारात्रमाकाशञ्च निरीक्षते ।

मत्स्यं मांसं सुरां भक्ष्यं पायसं कृसरं दधि ॥ १२१ ॥

धूपकाः स्वस्तिकं लाजा व्यञ्जनैर्वहुभिस्सह ।

चतुष्पथे तु मध्याह्ने सप्तरात्रं बलिं हरेत् ॥ १२२ ॥

स्नापयेत्पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ।

गोशृङ्गेण हरेरूपं गोरोम्णा च नखेन च ॥ १२३ ॥

अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ।

ओं नमो भगवति कार्मुके कार्मुकधारिणि अकुशहस्ते रक्त-
मालयानुलेम्बने इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

कुमारी जातवेदा तु सप्तमे वन्सरे शिशुम् ।

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु गेहाभिष्क्रम्य गच्छति ॥ १२४ ॥

इसते च दिवारात्रमाहारञ्च न वाञ्छति ।

ओदनं पायसं मांसं मत्स्यञ्च कृसरं घृतम् ॥ १२५ ॥

क्षीरञ्च पोलिकां चैव मध्याह्ने तु बलिं हरेत् ।

चतुष्पथे पञ्चरात्रं कुशास्तरणसंयुते ॥ १२६ ॥

मन्त्रतन्त्रं प्रयुञ्जीत वक्ष्यमाणं विशेषतः ।

होतव्यञ्च प्रयत्नेन निम्बपत्रैस्मसर्षपैः ॥ १२७ ॥

स्नापनं पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ।

अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति मा ग्रही ॥ १२८ ॥

ओं नमो भगवति जातवेदे कूश्माण्डि राजा ... ..

... .. । ॥ १२९ ॥

... ..

... .. ॥ १३० ॥

सर्वग्रहाणां तु बलिं मन्त्रेणानेन कारयेत् ।

यत्र स्वपिति बालस्तु तत्र होमञ्चं काग्येत् ॥ १३१ ॥

कुमारी नळिनी नाम चाष्टमे वन्सरे शिशुम् ।

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु बालश्चाह्वयते शिशुन् ॥ १३२ ॥

आस्फोटयति बाहुभ्यां बालो गर्जति धावति ।

... .. ।

... .. ॥ १३३ ॥

पायसं कृसरं मांसं अपूपाः स्वस्तिकं तथा ।

गुन्मासं दधि लाजाश्च सर्पिर्भक्ष्यन्तर्धेव च ॥ १३४ ॥

अर्धरात्रे बलिं दद्यात्सप्तरात्रं समाहितः ।

धूपवेत्सर्पनिर्मोकनिम्बाभ्यां लशुनेन च ॥ १३५ ॥

स्नापयेत्पञ्चभङ्गेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ १३६ ॥

... मन्त्राणि पूर्ववदेव ॥ १३७ ॥

कुमारी चपला नाम नवमे वत्सरे शिशुम् ।

गृह्णात्यतो गृहीतस्य दाहो भवति दारुणः ॥ १३८ ॥

कृशश्च* तीव्रो भवति कृशो भवति बालकः ।

चतुर्विधौदनं दद्याल्लाजान् पूषलिकां दधि ॥ १३९ ॥

लशुनं सर्षपं कुष्ठं वचालेपस्य लेपनम् ।

स्नापयेन्निम्बविल्वाम्भ्यामश्वत्थोदुम्बरेण च ॥ १४० ॥

धूपनं गजदन्तेन केतुर्भृङ्गरजेन च ।

पञ्चरात्रं बलिं दद्यात्ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ १४१ ॥

मन्त्राणि पूर्ववदेव ।

कुमारी रेवती नाम दशमे वत्सरे शिशुम् ।

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु मूत्रं स्रवति नित्यशः ॥ १४२ ॥

बद्धेजयति गात्राणि नोन्मीलयति लोचने ।

भुक्त्वा पीत्वा च सततं न च तृप्तिं स गच्छति ॥ १४३ ॥

धावंश्च गायति सदा गृहं त्यक्त्वा च गच्छति ।

यामि यामीति वदति विकारान् कुरुते बहून् ॥ १४४ ॥

पङ्कमांसानि मत्स्यांश्च स्वास्तिकापूतिकानि च ।

ओदनं पायसं लाजा गुल्मामं पललं तथा ॥ १४५ ॥

करवीरस्य पुष्पाणि पीतं कुमुदमेव च ।

धूपनं तगरं काष्ठं नखं गुग्गुलुमेव च ॥ १४६ ॥

स्नापनं पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपकम् ॥

स्नापितं धूपितं बालं ततो मुञ्चति सा गृही ॥ १४७ ॥

मन्त्राणि पूर्ववत् ।

कुमारी बालिका नाम वर्षे त्वेकादशे शिशुम् ।

गृह्णात्यदोगृहीतस्तु नेत्ररोगेण पीड्यते ॥ १४८ ॥

साधीयान् ।

अत्यन्ततृषया ग्रस्तः काकरावं करांत च ।

... .. ॥ १४९ ॥

... .. ।

पक्कमांसानि मत्स्यांश्च गुल्मागञ्चौदनन्तथा ॥ १५० ॥

अपूपाञ्छष्कुलीश्चापि गुळक्षीरेण संयुतान् ।

दिनत्रयं बलिं दद्यात् धूपयेद्यवपपैः ॥ १५१ ॥

स्नापयेत्पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ।

अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति मा प्रदी ॥ १५२ ॥

... .. ।

... .. ॥ १५३ ॥

मन्त्रं पूर्वबदेव ।

कुमारी यामिनी नाम द्वादशे वत्सरे शिशुम् ।

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु दन्तवाक्पं करोति च ॥ १५४ ॥

सीदन्ति सर्वगात्राणि मुखं च परिगुभ्यति ।

रक्तमाल्यानि गन्धांश्च रक्तवर्णादनं तथा ॥ १५५ ॥

दिनत्रयं तु मध्याह्ने बलिं तत्र निवेद्येत् ।

घृताभ्यङ्गं ततः कृत्वा घृतपानं च कारयेत् ॥ १५६ ॥

स्नापनं पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ।

सर्वपैर्निम्बपत्रैश्च धूपयेद् बालकं तथा ॥ १५७ ॥

अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ।

कुमारी यक्षिणी नाम गृहीतेऽन्दे त्रयोदशे ॥ १५८ ॥

तया गृहीतमात्रः स ञ्चरेण परितप्यते ।

धातशूलं भवेत्तस्य रोदित्यपि सुदाहणम् ॥ १५९ ॥

ईदृशं लक्षणं दृष्ट्वा बलिं तत्र प्रदाययेत् ।

घृताभ्यङ्गं ततः कृत्वा घृतपानं च कारयेत् ॥ १६० ॥

पायसं कूसरं मांसं सक्तवश्च सुरासवश्च ।

• कुत्माषं तिलचूर्णं च गन्धपुष्पं च शोभनम् ॥ १६१ ॥

स्नापनं पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ।
दिनत्रयं तु मध्याह्ने बलिं दद्यात्समन्त्रकम् ॥ १६२ ॥

... .. ।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति यक्षिणी ॥ १६३ ॥

मन्त्राणि पूर्ववत् ।

कुमारी सुन्दरी नाम गृहीतेन्द्रे चतुर्दशे ।
तथा गृहीतपात्रस्तु क्षणात्स्रवति योगितम् ॥ १६४ ॥

गतायुषं विजानीयान्न च जीवति बालकः ।
कुमारी वारुणी नाम वर्षे पञ्चदशे शिशुम् ॥ १६५ ॥

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु भूमौ पतति निःस्वनम् ।
ज्वरस्तीव्रो भवेत्तस्य निद्रा चातीव जायते ॥ १६६ ॥

पायसं कृसरं मत्स्यं ओदनं च सुरासवम् ।
गुल्मासं च तथाऽपूपं पित्तानि कुसुमानि च ॥ १६७ ॥

दद्याद्बलिं तु मन्त्रेण प्रदोषे दिवसत्रयम् ।
स्नापनं पञ्चभङ्गेन धूपं हिङ्गुं वचां तथा ॥ १६८ ॥

दीपयेत्तिलतैलेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ।
कुमारी धनदा नाम षोडशे वत्सरे शिशुम् ॥ १६९ ॥

गृह्णात्यदोगृहीतस्तु हसते च पुनः पुनः ।
... .. ॥ १७० ॥

उद्वेजयति गात्राणि रोदित्यपि पुनः पुनः ॥ १७१ ॥

ओदनं कृसरं मांसं पायसं तिलपिष्टकम् ।
गुल्मासं दधि लाजांश्च गन्धं पुष्पञ्च दापयेत् ॥ १७२ ॥

धूपनं गजदन्तेन मेषशृङ्गयुतेन च ।
स्नापनं पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपकम् ॥ १७३ ॥

... .. ।
... .. ॥ १७४ ॥

पूर्वा दिशं समाश्रित्य त्रिगत्रं तु बलिं हरेत् ।

• अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ १७५ ॥

मन्त्राणि पूर्ववत् ।

पलाशाश्वत्थकापित्थैर्विल्वोद्गुम्बगपल्लवाः ।

पञ्चभङ्गो भवेदेष बालानां तु द्विताग्रहः ॥ १७६ ॥

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्दो वैश्रवणस्तथा ।

रश्मन्तु ज्वरितं बालं मुञ्च मुञ्च कुमारकम् ॥ १७७ ॥

इति संवत्सराधिकारः ॥

इति जीवककृतं बालतन्त्रं समाप्तम् ॥

क्षणादुद्विजते बालः क्षणात् त्रमानं रादांत ।

नखैर्दन्तैर्विलिखति धात्रीमानमानमेव च ॥ १७८ ॥

ऊर्ध्वं निरीक्षते दन्तान् खादनं जृम्भाणि कूजति ।

भ्रुवौ क्षिपति दष्टोष्ठः फेनं वमति चासकृत् ॥ १७९ ॥

मा मेति निशि जागर्ति म्लानाङ्गो गिह्नविद्स्वगः ।

मत्स्यशोणितगन्धश्च न चाश्राणि यन्नापुरम् ॥ १८० ॥

सामान्यग्रहजुष्टानां लक्षणं समुदाहृतम् ।

(घर-)

नष्टसंज्ञो भवेद् बालो दन्तान् खादति कूजति ॥ १८१ ॥

ऊर्ध्वं निरीक्षते चैव जृम्भत्यतिविनाम्यति ।

अथ फेनञ्चोद्वमति दष्टोष्ठः क्रूरनिःस्वनः ॥ १८२ ॥

मातुस्तन्यं नाभिलषत्येतत्सामान्यलक्षणम् ।

स्रवत्येकमस्य नेत्रं निमीलयत्येकां दृष्टिम् ॥ १८३ ॥

ऊर्ध्वमुच्चारयति । जिह्वामस्य वक्त्रं भवति । भ्रुवमुदस्यत्येकाम
 ष्यतेऽस्य जिह्वा बाहुः स्पन्दते प्रकम्पते । सक्थ्येकमुद्विजते
 मूत्रपुरीषमुत्सृजति । विक्षिपति शिरः । ग्रीवां नभयति । स्तनं दन्वति
 नखैर्विलिखति । मुहुर्मुहुर्विक्षिप्तचित्तो भवति । इस्तपादमस्य खेलति

मृदुर्मुहुर्ग्रहेणाविश्यते । क्षान्तगन्धप्रभृतीनि स्कन्दग्रहोपविष्टानि
लिङ्गानि ।

अथातः स्नापनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

तत्र नवप्रवालवर्णैः सर्वास्तकाङ्गेन नवैर्घटैश्चतुर्भिर्वास्तुकौणिक-
वासोभिः सर्वोषधसर्वगन्धसर्वबीजसर्वरत्नसर्वकपायदूर्वाङ्कुरलाजसिद्धा-
र्थकशिरःस्नापनमुष्टिकालेपनदर्भैर्देवाप्रतनवल्मिकाग्रसहस्रर्षभशृङ्गगज-
दन्तगोष्ठभूमिन्द्रनीलनयुभयतटपुरागारराजकोशागारोपस्थानानां मृ-
दाशोणाम्भसा पूर्णैः शिरीषपत्रपद्मोत्पलविधानैः स्कन्दग्रहोपविष्टं
निशि विरात्रे कृतोपवासस्नानशुचिर्गृहीतशास्त्रो वैद्यश्चत्वरे स्नाप-
येत् । एभिर्मन्त्रैरभिमन्त्र्यमाणं एकैकं कलशं प्राङ्मुखेनाभिषिञ्चेत् ।
त्वां हि भगवान् ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिस्साङ्गोपाङ्गाश्चत्वारो वेदा वेदार्थनिश्चयै
राजर्षयस्सुरेन्द्रश्च सह वैवस्वतेन तु वरुणेन धनाधियश्च त्वामभि-
षिञ्चति । पण्डिता अदिनिर्दिनर्दनुः कद्रुस्सुरभी रजनो तथा —

स्वाहा लक्ष्मीश्च कीर्त्तिश्च धृतिश्च त्वामिषिञ्चति ।

सरस्वती च सावित्री मतिर्मेधा रतिः अमा ॥ १८४ ॥

इन्द्राणी भूतिरित्येनाम्त्वाभिषिञ्चन्ति देवताः ।

त्रिलोकं तर्पयन्ती या नदीनामुत्तमा नदी ॥ १८५ ॥

गङ्गा भागीरथी च त्वा रक्षास्थानेभिषिञ्चति ।

महानद्यश्च याः काश्चित् गोदावरीपुरःसराः ॥ १८६ ॥

अथ जातदिने वत्सं ग्रही गृह्णाति पापिनी ।

गात्रोद्देगो निराहारो लाञ्छ्य ग्रीवानिवर्त्तनम् ॥ १८७ ॥

तच्चेष्टितमिदन्तस्य मातृणाञ्च बलिं हरेत् ।

मत्स्यमांससुराभक्तगन्धासृक्धूपदीपकैः ॥ १८८ ॥

लिम्पेत्तं धातकीलाञ्छ्रमञ्जिष्ठातालचन्दनैः ।

महिषाक्षेण धूपञ्च द्विजात्रे भीषणी ग्रही ॥ १८९ ॥

तक्षिष्ठा कासनिःश्वासा गात्रसङ्कोचनं मुहुः ।

अजमूत्रैः सहालिम्पेत् सव्यापामार्गचन्दनैः ॥ १९० ॥

- गोशृङ्गदन्तकेशैस्तु धूपयेत्पूर्ववत् बलिः ।
 ग्रही त्रिरात्रे षण्डारी तच्चेष्टा स्कन्दनं मुहुः ॥ १९१ ॥
 जृम्भणं स्तनितं त्रासो गात्रोद्वेगमरोचकम् ।
 केशरञ्जनगोहस्तिदन्तं साजपयो लिपेत् ॥ १९२ ॥
 खराजिनं निम्बदलैर्धूपयेच्च बलिं हरेत् ।
 ग्रही चतुर्थे काकोली गात्रोद्वेगः प्ररोदनम् ॥ १९३ ॥
 फेनोद्गारो दिशाद्यष्टिः कुस्मापैस्त्रासपैर्विहिः ।
 गजदन्ताहिनिर्मोकराजीमूत्रैः प्रलेपयेत् ॥ १९४ ॥
 सराजीनिम्बपत्रेण मृतकेशेन धूपयेत् ।
 हंसाविका पञ्चमी म्याज्जृम्भा श्वासोर्ध्ववीक्षणम् ॥ १९५ ॥
 मुष्टिबन्धश्च तच्चेष्टा बलिं मत्स्यादिना हरेत् ।
 मेषशृङ्गवचालोध्रशिलानालैः शिशुं लिपेत् ॥ १९६ ॥
 फट्कारी तु ग्रही षष्ठी हासो मोहः प्ररोदनम् ।
 निराहारोऽङ्गविशेषो हरेत्मत्स्यादिना बलिम् ॥ १९७ ॥
 राजीगुग्गुलुकुष्ठेभदन्ताण्यैर्धूपलेपनैः ।
 मुक्केशी ग्रही बालं दिने गृह्णाति सप्तमे ॥ १९८ ॥
 नादः प्ररोदनं कासः पूतिगन्धश्च जृम्भणम् ।
 धूपो व्याघ्रनखैर्लेपो वषामूत्रत्रगान्जयैः ॥ १९९ ॥
 त्रिदण्डी चाऽष्टमी जिह्वाचालनं कासरोदनम् ।
 दिशानिरीक्षणं देवो मत्स्यादिः सर्वतो बलिः ॥ २०० ॥
 वचालशुनसिद्धार्थहिङ्गुभिर्धूपलेपनम् ।
 महाभहिषिनवमी तच्चेष्टा त्रासरोदनम् ॥ २०१ ॥
 उद्वेजनोर्ध्वनिःश्वासो स्वमुष्टिद्वयखादनम् ।
 पत्रं चन्दनकुष्ठोग्रासर्षपैर्लेपयेच्छिशुम् ॥ २०२ ॥
 कपिरोमनखैर्धूपो दशमी रोदनी ग्रही ।
 तच्चेष्टा रोदनं शश्वत्सुगन्धो नीलवर्णता ।
 धूपो निम्बेन कुष्ठोग्रासराजीसर्जरसैर्लिपेत् ॥ २०३ ॥

बलिञ्च निर्हरेल्लाजान् कुलमाषवरकोदनैः ।

यावत् त्रयोदशाहः स्याद्देवधूपादिकाः क्रियाः ॥ २०४ ॥

इति दिवसाधिकारः ।

गृह्णाति मासिकं वत्सं पूतना शकुनी ग्रही ।

काकवद्रोदनं ध्वासो गृध्रगन्धोक्षिमीलनम् ॥ २०५ ॥

रक्तमूत्रञ्च तत्स्नायाद् गोदन्तनखधूपनम् ।

पीतं वस्त्रं ददेद्रक्तस्रग्गन्धस्तैलदीपकम् ॥ २०६ ॥

त्रिविधं पायसं मद्यं तिलं मांसञ्चतुर्विधम् ।

करं चाधो यमादिशि मत्ताहं तैर्बलिं हरेत् ॥ २०७ ॥

द्विमासिकं च मकुटा वपुः पीतं च शीतलम् ।

स्तन्यपानं न रोचेत तच्छर्दिर्मुखशोषणम् ॥ २०८ ॥

ग्रीवादिवृत्तिनिस्पन्दस्तच्चेष्टा पायसं तिलम् ।

अपूपं मोदकं दीपं पुष्पं गन्धांशुकानि च ॥ २०९ ॥

कृष्णानि दापयेत्तस्या दीपतैलेन सर्वतः ।

धूपयेन्निम्बपत्रैस्त सर्पपैः लशुनैर्युतैः ॥ २१० ॥

तृतीया गोमुखी तस्याः चेष्टा निद्रा प्ररोदनम् ।

गोगन्धो मधुगन्धो वा विष्णुत्रस्रवणं सदा ॥ २११ ॥

जपा प्रियङ्गुपललं कृन्माषं शाकमोदनम् ।

क्षीरिकं पिण्डिकं दीपं दद्यात् प्राच्यां बलिं हरेत् ॥ २१२ ॥

मध्याह्ने पंचपत्रेण स्नानं धूपयेत् सर्पपैः ।

चतुर्थी पिङ्गला गात्रशोषणं दारुणो रवः ॥ २१३ ॥

विस्त्रम्भेण पयःपानं पूतिगन्धः मिता तनुः ।

भुजस्य कम्पनं तस्य चिकित्सा न विधीयते ॥ २१४ ॥

पञ्चमी वदना तत्र मादनं मुखशोषणम् ।

ग्रन्थयः पयसः पानं पीतवर्णं प्ररोदनम् ॥ २१५ ॥

मत्स्यमासान्नशाकाढ्यैः पिष्टभेदैर्बलिं हरेत् ।

मध्याह्ने दक्षिणाशयां षण्मासे पङ्कजा ग्रही ॥ २१६ ॥

तच्चेष्टा रोदनं कुक्षिशूलनं विकृतः स्वरः ।
 शिखिकुककुटमेषाणां मांसं सक्तुः कुलत्थकम् ॥ २१७ ॥
 भाषोदनं सुरा पुष्पं गन्धादिः तैर्बलिं हरेत् ।
 शीतला सप्तमे मासे निराहारोक्षिमीलनम् ॥ २१८ ॥
 दन्तवाद्यं चातिगन्धस्सप्रांसान्नसुरातिलैः ।
 पद्मादिपुष्पगुल्मासपिष्टशकैर्बलिं हरेत् ॥ २१९ ॥
 अष्टमी यमुना मोहस्तनितं मुखशोषणम् ।
 स्फोटकास्सर्षपाकारास्सर्वगात्रेषु कम्पनम् ॥ २२० ॥
 त्रिकित्सा तत्र .... ।
 .... नवमी कुम्भकर्णिका ॥ २२१ ॥
 अश्रद्धया पयःपानं तच्छर्दिर्दारुणो ज्वरः ।
 रोदनं पाटलीगन्धो मांसं मत्स्यं सुरां पयः ॥ २२२ ॥
 गुल्मासमन्नं पल्लवं गन्धं पुष्पं च दापयेत् ।
 ऐशानीं दिशमाश्रित्य मध्याह्ने बलिमाहरेत् ॥ २२३ ॥
 तापसी दशमे मासे निराहारोक्षिमीलनम् ।
 उद्वेजनञ्च गात्राणां पीतं रक्तमथोदनम् ॥ २२४ ॥
 घण्टा पताका पिष्टोत्था(?) मत्स्यं मांसं सुरा पयः ।
 सौम्यायां दिशि मध्याह्ने बलिमेभिस्समाहरेत् ॥ २२५ ॥
 बालमेकादशे मासे ग्रही गृह्णाति राक्षसी ।
 तच्चिह्नं नेत्रयोरान्ध्र्यं तस्यां नैव चिकित्सितम् ॥ २२६ ॥
 चपला द्वादशे मासे कासः श्वासश्च चेष्टितम् ।
 गुल्मासापूपदध्यन्नतिलचूर्णैर्विधानवित् ॥ २२७ ॥
 महेन्द्रदिशि मध्याह्ने सप्तरात्रं बलिं हरेत् ।
 एता स्युर्मासिका ग्रह्यः पूतनापदपूर्विकाः ॥ २२८ ॥

इति मासाधिकारः ।

द्वितीये वत्सरे बालं ग्रही गृह्णाति यातना ।
 पातनं रोदनं दाहो निराहारोश्चिमीलनम् ॥ २२९ ॥
 मत्स्यं मांसं तिलं मद्यं गुल्मार्थं पोळिका दधि ।
 गुल्मापलाजगन्धादिस्तैः प्राच्यां बलिमाहरेत् ॥ २३० ॥
 स्नानं पञ्चदलैर्धूपः केशगोदन्तगोखुरैः ।
 तृतीये वत्सरे बालं ग्रही गृह्णाति रोदिनी ॥ २३१ ॥
 विष्मूत्रं रक्तसम्मिश्रं उवरो हस्तस्य कम्पनम् ।
 प्ररोदनं मुहुर्गात्रं पञ्चकेसरसन्निभम् ॥ २३२ ॥
 गुळोदनन्तिलं पूषं गुल्मासं स्विन्नपलगुषम् ।
 दधि सक्तु फलं लाजः प्रतिमाशालि पिष्टकम् (?) ॥ २३३ ॥
 एभिस्सुगन्धपुष्पाद्यैः प्राच्यां दिशि बलिं हरेत् ।
 स्नापयेद्भृङ्गपत्रैस्तं धूपो राजिफणित्वचाम् ॥ २३४ ॥
 चतुर्थे चटका शोषो उवरस्सर्वाङ्गसादनम् ।
 अनीक्षणमनाहारो वामपादस्य कम्पनम् ॥ २३५ ॥
 तिललाजाभ्रगुल्मासं मत्स्यं मांसं सुरां दधि ।
 प्रतिमां फलकस्थान्च कौबेर्यां दिशि दापयेत् ॥ २३६ ॥
 स्नानं पञ्चदलैर्धूपः पिच्छेणखुररोमाभिः ।
 चञ्चला पञ्चमे वर्षे उवरस्सर्वाङ्गसादनम् ॥ २३७ ॥
 बलिभिस्तिलकृष्णात्रैः कालानुक्तौ बलिं निधि ।
 धूपयेन्मेषशृङ्गेण स्नानं स्यात्पञ्चपत्रयुक् ॥ २३८ ॥
 पलाशोदुम्बराश्चत्थवटविल्वदलं हितम् ।
 पावनी वत्सरे पष्ठे वैवर्ण्यं मुखशोषणम् ॥ २३९ ॥
 उद्वेजनं मुहुर्मूत्रैस्सावणं गात्रसादनम् ।
 मूलन्तिलात्सुरा मत्स्यं मांसं पक्षः पयो दधि ॥ २४० ॥
 कुसरं पायसं चैभिस्सप्तरात्रं बलिं हरेत् ।
 स्नानं पञ्चदलैर्धूपो लशुनैः केशराजिभिः ॥ २४१ ॥
 सप्तमे यमुना छर्दिररुचिः हासरोदनम् ।
 मत्स्यं मांसं सुरा सक्तुः कुसरं पायसं दधि ॥ २४२ ॥

सपोलिकापूपालिकैस्त्रिरात्रं चत्वरि बलिः ।

स्नानं पञ्चदलैर्धूपो गोमृत्स्त्रुररोमभिः ॥ २४३ ॥

जातवेदाष्टमे वर्षे निराहारः प्रकोपनम् ।

मत्स्यं मांसं दधि क्षौद्रं घृताक्तं पायसं पयः ॥ २४४ ॥

एतैस्सकृत्सरापूपैर्बालं हत्वाद्द्वारात्रके ।

चत्वरस्ये तिलैः कुण्डे पञ्चाहममुना हुनेत् ॥ २४५ ॥

चामुण्डिनि भगवति भीषणि समुद्रितो ज्ञापय मुञ्च मुञ्च दह दह
सर सर बालकात् गच्छ गच्छ ।

राजिनिम्बदलैर्धूपः, कालिनी नवमे ग्रही ।

तच्चेष्टा गर्जनं त्रासो वाह्वोरास्फोटनं मुहुः ॥

बलिः स्यात्कृत्सरापूपसक्तुगुल्मासपायसैः ॥ २४६ ॥

ओं मुञ्च मुञ्च कपर कपर जय जय ।

अनेन पूर्ववद् हुत्वा कुर्यात् स्नानं सधूपकम् ।

दशवर्षे कळाहंसी दाहोऽङ्गकुशता ज्वरः ॥ २४७ ॥

बोलिकापूपदध्यन्नैः पञ्चरात्रं बलिं हरेत् ।

लेपयेत्तं वचाक्लृष्टलशुनैः सर्षपान्वितैः ।

धूपं निम्बदलैः कुर्यात्सगोरोमगजद्विजैः ॥ २४८ ॥

नमस्सर्वमातृभ्यः हृदयं मोहय भञ्जय स्फोटय स्फुर गृह्ण कण्ठं स्फोटय
एवं सिद्धिः ज्ञापयति हर निर्दोषं कुरु बालकम् । बालो वा स्त्री पुरुषो
वा सर्वग्रहाणामुपक्रम्यतु । ओं चामुण्डे नमो दिव्ये भ्रूं हूं ह्रीं अप-
सरन्तु दुष्टग्रहाः भ्रूं हूं तद्यथा गच्छन्तु गुह्यका अन्यस्थाने ओं रुद्रो
ज्ञापयति ठ ठ । सर्वचालेषु स्यान्मन्त्रोयम् । सार्वकामिकं कोमुण्डे या
वेषि कण्डिपो भगवति । भ्रूं हूं मुञ्च रक्षां कुरु बलिं गृह्ण । ठ ठ ।
बालग्रहेषु बलिदानेष्वयं मन्त्रः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च स्कन्दो वैश्रवणस्तथा ।

रक्षन्तु ज्वरितं बालं मुञ्चन्तु च कुमारकम् ॥ २४९ ॥

ठ ठ । हर । सन्ध्ययोरस्तमये चापि । व्यावर्तयति गोमूत्रे वा ।
(नारायणीयम्)

विहगा वायसानञ्च खगैर्वा पक्षिसङ्कुलम् (?) ।

अशुचिं मातरञ्चापि अपथ्याहारसेविनीम् ॥ २५१ ॥

एककाले तु निष्क्रान्ता माता सा बालवेश्मनः ।

पक्षिग्रहेण यो ग्रस्तः तेन बालः प्रवाध्यते ॥ २५२ ॥

एवं पक्षिगृहीतस्य पक्षिग्रहमिहोच्यते ।

तस्य छिद्रं प्रविज्ञेयं छर्द्यतीसारपीडनम् ॥ २५३ ॥

पिपासा ज्वरशोषश्च स्तनञ्चापि न गृह्णाति ।

कम्पते स्वप्ननाशश्च आहूते पक्षिणा शिशौ ॥ २५४ ॥

पक्षिणस्त्वथ चत्वारो बन्ध्यास्त्रीपुंनपुंसकाः ।

सामान्यलक्षणं तेषां वक्ष्यते च निबोधत ॥ २५५ ॥

छर्द्यतीसारबाहुल्यं पिपासा ज्वर एव च ।

शोषश्च सर्वगात्रेषु स्तनञ्चापि न गृह्णाति ॥ २५६ ॥

कम्पते स्वप्ननाशश्च सर्वाङ्गकम्प एव च ।

स्कन्धे पृष्ठे च निम्नत्वं तथा मूर्ध्नि च निम्नता ॥ २५७ ॥

अथ बन्ध्यागृहीतस्य क्लमता मूर्ध्नि निम्नता ।

छर्द्यतीसारतृष्णा च परिदाहश्च जायते ॥ २५८ ॥

सर्वाङ्गकम्पसंयुक्तो दाहतृष्णातिसारवान् ।

स्तनञ्चापि न गृह्णाति स्त्रीपक्षिग्रहपीडितः ॥ २५९ ॥

दृष्टेश्च निम्नता गात्रशोषो दाहातिसारवान् ।

तृष्णा जिह्वाप्रलम्बश्च पुंनपक्षिग्रहपीडिते ॥ २६० ॥

स्कन्धे पृष्ठे च निम्नत्वं कण्ठरूपो (?) रसस्तथा ।

छर्द्यतीसारतृष्णाश्च क्लीबग्रहनिपीडिते ॥ २६१ ॥

कुर्यात्पक्षिग्रहार्त्तानां दानं होमं प्रतिक्रियाम् ।

औषधानि च मन्त्रांश्च तथा देवद्विजार्चनम् ॥ २६२ ॥

दद्यात्कुक्कुटनिष्पावरसं तैलेन मस्तके ।

पानलेपनयोस्तस्य बीजं युञ्च्याच्च सर्वदा ॥ २६३ ॥

फणिर्जकं हंसपादीं शिशुर्मूर्धा स धारयेत् ।
 तन्मूलजेन बालस्य रक्षां कुर्याच्च भस्मना ॥ २६४ ॥
 पिचुमन्दकपुष्पाणि तेकराजं कुरुटकम् ।
 मत्स्याश्लिमप्यळर्कञ्च क्षोदयित्वा रसं पृथक् ॥ २६५ ॥
 समतैलेन तेन स्याच्छिरोभ्यङ्गः स्वगापहः ।
 कुण्डलीं हंसपादीञ्च फणिर्जञ्चार्कपलवम् ॥ २६६ ॥
 स्तन्यतैलसमायुक्तं सर्वदा च प्रयोजयेत् ।
 कुसुमं हृषुषायाश्च कोरण्डं हंसपादिकाम् ॥ २६७ ॥
 स्फूर्जं करञ्जपत्रार्कं श्वेतपुष्पञ्च पेपयेत् ।
 तत्र कल्के पचेत्तैलमभ्यङ्गे योजयेत्तदा ॥ २६८ ॥
 बालग्रहातिसारघ्नं सर्वपक्षिविनाशनम् ।
 पलाशाश्वत्थविल्वानान्निम्बकिंशुकयोस्तथा ॥
 पत्रैस्सिद्धः कषायोयं बालानां ग्रहनाशनः ॥ २६९ ॥
 (तन्त्रान्तरे)

इति पक्षिग्रहाधिकारः ॥

कालेनुक्ते निशार्यां तु देशेनुक्ते चतुष्पथे ।
 द्रव्येनुक्तेऽभमात्रेण बलिं दद्याद्विचक्षणः ॥ २७० ॥
 गुळान्नं पायसं सर्पिस्सुरा पूदलिका घृतम् ।
 गुल्मासं तिलचूर्णञ्च गन्धपुष्पं सचन्दनम् ॥ २७१ ॥
 चतुष्पथे बलिं दद्यात्सर्वग्रहविमोक्षणम् ।
 निम्बापामार्गवरणवैजयन्तीनृपद्रुमैः ॥ २७२ ॥
 क्षीरवृक्षकपित्थार्ककाकजङ्गायवोग्रकैः ।
 सिद्धाम्बुना हितं स्नानं बाले च ग्रहपीडिते ॥ २७३ ॥
 (सिद्धयोगः)
 महामुण्डनिको दीप्यक्काथस्नानो ग्रहापहः ।
 सप्तच्छदामयनिशाचन्दनैश्चानुलेपनम् ॥ २७४ ॥
 (भद्रवर्मणः)

मूर्वा सतिक्ता विषमच्छदत्वक्
प्रोद्धर्तनाद्दन्ति शिशुग्रहात्तिम् ।

सप्तच्छदाश्वत्थमधूकसेलु-

पत्रकथाम्भस्नपनञ्च शीतम् ॥ २७५ ॥

(नारायणीयात्)

दूर्वाबलाश्वगन्धासप्तच्छदमूलचोरकैस्सजलैः ।

उद्धर्तनं प्रपिष्टैश्शिशुगात्रविवर्तनं ग्रहनुत् ॥ २७६ ॥

प्लक्षाश्वत्थोदुम्बरमधुकवटकाण्डदर्भतरुणानाम् ।

आदाय मुष्टिमात्रं विपाच्य सलिलेऽर्धशेषेण ॥ २७७ ॥

नेन शिशूनां स्नानं काले कूर्वीत शीततोथेन ।

त्वग्रक्तकोठमण्डळविस्फोटकशमनमायुष्यम् ॥ २७८ ॥

सर्वग्रहापनोदनमुपचयकानाङ्गत्सन्धीनाम् ।

एषामेव च कल्कैस्सरक्तकोठापहो लेपः ॥ २७९ ॥

(सिद्धसा)

रसोनानिम्बपत्राणि जतुवंशोपलेखनम् ।

सिद्धार्थारिष्टपत्राणि वंशत्वग्जतुना सह ॥ २८० ॥

सर्पनिर्मोचनं केशा निर्माल्यं गौरसर्षपाः ।

धूपत्रयं ससर्पिष्कमेतत्सर्वग्रहापहम् ॥ २८१ ॥

(सिद्धसा)

वंशत्वग्जतुसंयुतं सलशुनं सारिष्टपत्रं घृतं

निर्माल्यं नरकेशसर्पिरुगत्वग्गौरराजीयुतम् ।

सिद्धार्थं जतुनिम्बपत्रसहितं वंशत्वग्जाज्यान्वितं

धूपानां त्रयमेतदाशु सकलान् बालग्रहान्नाशयेत् ॥ २८२ ॥

इति योगरत्नसमुच्चये बालग्रहप्रतिषेधा-

धिकारो द्वाविंशः ॥

अथ भूतोन्मादापस्मारप्रतिषेधाधिकारः त्रयोविंशः ।

• देवदानवगन्धर्वास्सयक्षोरगराक्षसाः ।

कूश्माण्डका मौकिरणा वेताळब्रह्मराक्षसाः ॥ १ ॥

प्रेतकाखोर्दपितरः पिशाचा गुरवस्तथा ।

वृद्धसिद्धर्षयो भूता इत्यष्टादश कीर्तिताः ॥ २ ॥

ते पुनः पृथक्कोटिपरिवारा इति ।

(संग्रहे)

लक्षयेत् ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टाबलपौरुषम् ।

पुरुषेऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥ ३ ॥

भूतस्य रूपप्रकृतिभाषागत्यादिचैष्टितैः ।

यस्यानुकारं कुरुते तेनाविष्टं तमादिशेत् ॥ ४ ॥

सोष्टादशविधो देवदानवादिविभेदतः ।

हेतुस्तदनुषक्तौ तु सद्यः पूर्वकृतोथवा ॥ ५ ॥

प्रज्ञापराधस्सुतरां तेन कामादिजन्मना ।

लुप्तधर्मव्रताचारः पूज्यानप्यतिवर्त्तते ॥ ६ ॥

तं तथा भिन्नमर्यादं पापमात्मोपघातिनम् ।

देवादयोप्यनुगन्ति ग्रहा ङ्छिद्रप्रहारिणः ॥ ७ ॥

(बाहटे)

प्रसूतां गर्भिणीं नग्नामृतुस्नातां दुराचरीम् ।

आसन्नपुष्पां कामार्त्ता मत्स्यमद्यप्रकाङ्क्षिणीम् ॥ ८ ॥

गूहमानां विलासाढ्यां रथ्याचेत्वरयोः स्थिताम् ।

प्रथमोपभुज्यमानां तैलाभ्यक्तामवस्थिताम् ॥ ९ ॥

मृष्टं क्लिष्टं हतं क्रुद्धं हसितं भीतशोकिनौ ।

शर्वरीस्थितमुच्छिष्टव्याधितं सकुतूहलम् ॥ १० ॥

अलाभमूढं पूर्वाप्तनष्टद्रव्यं वियोजिनम् ।

एकाकिनं कान्ततनुं भूषितं च निरायुषम् ॥ ११ ॥

ग्रहा गृह्णन्ति स्त्रीपुंसानीदृशानीश्वराज्ञया ।
 अवमानमृणं वैरं विघ्नो भाग्यविपर्ययः ।
 देवताज्ञा च लक्ष्यन्ते कारणं ग्रहपीडिते ॥ १२ ॥

(नाराय-)

व्याहाराहारचेष्टाभिर्यथास्वं तद्ग्रहं वदेत् ।
 कुमारवृन्दानुगतं नग्नमुद्धतमूर्धजम् ॥ १३ ॥
 अस्वस्थमनसं दैर्घकालिकं तं ग्रहं त्यजेत् ।
 ऋते पिशाचात्सर्वेषु प्रतिकूलञ्च नाचरेत् ॥ १४ ॥
 सवैद्यमातुरं घ्नन्ति कुद्धास्ते हि महौजसः ।
 भूतं जयेदहिंसेच्छं जपहोमबलित्रतैः ॥ १५ ॥

तपशीलसमाधानदानज्ञानदयादिभिः ।
 ग्रहा गृह्णन्ति ये येषु तेषां तेषु विशेषतः ॥ १६ ॥

दिनेषु बलिहोमादीन् प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ।
 स्नानवस्त्रवसाभांसभक्षरिगुडादिषु ॥ १७ ॥
 रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेषामाहरेत्तदा ।
 रत्नानि गन्धमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिणी ।
 भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययम् ॥ १८ ॥

(बाहटे)

राजीकरञ्जव्याघातशिरीषार्कनिश्चाद्वयम् ।
 प्रियङ्गु त्रिफला दारु हिङ्गु व्योषं कुचन्दनम् ॥ १९ ॥
 मञ्जिष्ठोग्राजमूत्रञ्च गुलिका ग्रहनाशनी ।
 पाननस्याञ्जनालेपस्नानोद्वर्त्तनधूपनात् ॥ २० ॥
 यष्टीहिङ्गुवचावक्रशिरीषलशुनामयैः ।
 नस्याञ्जनादि कुर्वीत साजमूत्रैर्ग्रहापहैः ॥ २१ ॥

निम्बपत्राखिलशुनलेपस्सर्वग्रहापहः ।
 शर्वर्या स्कन्दनिर्माल्यं शैवं सर्पिः पुरं वचा ॥ २२ ॥

गोपुच्छरोम रोमाजं पत्रं निम्बाश्ववृक्षयोः ।
 हिङ्गुराजी च तैलं स्यान्नयो धूपा ग्रहापहाः ॥ २३ ॥

(नाराय-)

कार्पासास्थिमयूरपत्रवृहतीनिर्माल्यपिण्डीतक-

त्वह्मांसीवृषदंशविट्पुपचाकेवाहिनिर्मोचकैः ।

नागेन्द्रद्विजशृङ्गाहिङ्गुपरिचैस्तुल्यैस्तु धूपः कृतः

स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षसगुरात्रेणज्वः श्वः परम् ॥ २३ ॥

(अमृतप्र- बाहटे च)

पाठापथग्रावचाशिशुहिङ्गुव्योषैः पृथक् समैः

अजाक्षीगढके पक्वं सर्पिस्सर्वग्रहापद्म ॥ २४ ॥

(नागार्णविये)

सिद्धार्थको वचा हिङ्गु भ्रियङ्गु रजनीद्वयम् ।

मन्जिष्ठा श्वेतकटभौ वरा श्वेताद्रिकर्णिका ॥ २५ ॥

ानेम्बस्य पत्र वाजन्तु नक्तमालशिरीषयोः ।

सुराह्वं व्युषणं सर्पिर्गोभूत्रे तैश्चतुर्गुणे ॥ २६ ॥

सिद्धं सिद्धार्थकं नाम ताने नस्ये च योजितम् ।

ग्रहान् सर्वान् निहन्त्याशु विशेषदानुरान् ग्रहान् ॥ २७ ॥

कृत्यालक्ष्मीविपोन्मादज्वरापस्मारपाप्मनुत् ।

एभिरेवौषधैर्वस्तपारिणा कल्पितोऽगदः ॥ २८ ॥

पाननस्थाञ्जनालेपस्नानोद्दग्णयोजितः ।

गुणैः प्रवेष्टुं हिंसा नन्दारे वा नन्दिरुत् ॥ २९ ॥

(बाहटे)

सर्वान् नृणां कालेऽपि ॥

उन्मादाप्यट् पृथग्दत्तास्तपान्तदोषशुद्धयाः ।

उन्मादो नाम मनसो दोषैरुन्मादोऽगदः ॥ ३० ॥

(बाहटे)

उन्मादादिपिण्डीमाक्रान्तिहास्यनृचैर्भरुद्धवम् ।

पित्तसु कोपशोलेच्छातत्रनाभेद्र तादेभिः ॥ ३१ ॥

सिद्धाल्पपाप्मनारीच्छारोचोः कफजः स्मृतः ।

सर्वलिङ्गान्विते घोरो विवर्ज्यस्तात्रिपातिकः ॥ ३२ ॥

(सिद्ध्या)

धनकान्तादिनाशेन दुस्सहेनाभिपङ्गवान् ।
 पाण्डुर्दीनो मुहुर्मुह्यन् हा हेति परिदेवते ॥ ३३ ॥
 रोदित्यकस्मात्स्मयते तद्गुणान् बहुमन्यते ।
 शोकक्लिष्टमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ ३४ ॥
 विषेण श्यावंवदनो नष्टच्छायोऽबलेन्द्रियः ।
 बेगान्तरेऽपि सम्भ्रान्तो रक्ताऽस्तं विवर्जयेत् ॥ ३५ ॥
 अथानिलज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।
 पूर्वमावृतमार्गे तु सस्नेहं सृदुशोषनम् ॥ ३६ ॥
 कफपित्तभेदेष्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
 स्निग्धस्त्रिभ्रस्य वस्त्रिश्च भिरसश्च विरेचनम् ॥ ३७ ॥
 अथास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ।
 इत्थमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं नादनमजनम् ॥ ३८ ॥
 हर्षणाश्वासनोत्रासभयताडनतर्जनम् ।
 अभ्यङ्गोद्वर्तनालेपधूमान् पानिञ्च सर्पिषः ।
 युञ्ज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृतिं मनः ॥ ३९ ॥
 (बाहटे)
 स्नेहितं स्वेदितां चैव योजयेत्पञ्चकर्मणा ।
 दाधिकं वा पिपेत्सर्पिस्तैलं शैरीषभेव वा ॥ ४० ॥
 शतपाकं वलातैलं महापिशाचकं घृतम् ।
 दाधिकञ्च महाक्षारगुन्मत्तः शीलयेत्सदा ॥ ४१ ॥
 (भेळे-)
 मधूकपुष्पीमृत्कीकृष्णाकर्पूरचन्दनाः ।
 मोपीजलाभ्रस्तन्येक्षुरमाज्यमधुशर्कराः ।
 एतैः नस्यक्रिया कार्या नूतने चित्तविभ्रमे ॥ ४२ ॥
 (नाराय-)
 विष्णुक्रान्ता सखण्डा स्यात्किञ्चिन्मधुकमिश्रिता ।
 स्तन्येन नासिकापीता भ्रान्तिं क्षीरभुजः क्षिपेत् ॥ ४३ ॥
 (श्रीधवसुष्टौ)

सर्वोन्मादहितो बन्धः प्रहारो भीषणानि च ।
 .अञ्जनाद्यवपीडाश्च धूमाः प्रथमनानि च ॥ ४४ ॥
 पिप्पल्यो मरिचं वीजमपामार्गशरीषयोः ।
 क्षवको हिङ्गु चाप्येतच्चूर्णं ग्रथभनं भवेत् ॥ ४५ ॥
 अवपीडश्च तैरेव वस्तमूत्रद्रवीकृतः ।
 हन्त्युन्मादमपस्मारं वैचिन्त्यं विषाज्वरम् ॥ ४६ ॥

(श्रावणीये)

मनोहा ताक्ष्यजञ्चैव शकृत्पारावतस्य च ।
 अञ्जनं हन्त्यपस्मारं सोन्मादञ्च विशेषतः ॥ ४७ ॥
 सेलुत्वगम्बु सस्तन्यमुन्मादे पाननस्ययोः ॥ ४८ ॥

(सिद्धयोः)

ब्राह्मीमैन्त्रीं विळङ्गानि व्योषं हिङ्गु जटां *पुरम् ।
 रास्नां विषण्णां लघुनं विशल्यां सुरसां वचाम् ॥ ४९ ॥
 ज्योतिष्मतीं नागविन्धामनन्तां सहरीतकीम् ।
 §कौन्तीं च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा लायाविशोपिता ॥ ५० ॥
 वार्तिः नस्याञ्जनालेपधूपैरुन्मादनाशनी ॥ ५१ ॥

(बाहटे)

चक्रतैलं सधुत्तूरमूलचूर्णं भुवि न्यसेत् ।
 समरात्रं तदुद्धृत्य लिम्पेदुन्मादश्चान्तये ॥ ५२ ॥

(नाराय-)

अवपीडाश्च विविधा सर्पपस्नेहसंयुताः ।
 कटुतैलेन चाभ्यङ्गो ध्मापयेच्चास्य तद्रजः ॥ ५३ ॥
 सहिङ्गुतीक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ।
 वातश्लेष्मात्मके प्रायः पैत्तिके तु प्रशस्यते ॥ ५४ ॥
 तिक्तकञ्जीवनीयं च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ।
 शीतानि चान्नपानानि मधुराणि लघूनि च ॥ ५५ ॥
 विध्येत् सिरां यथोक्तां च तप्तं भेद्यामिषस्य वा ॥ ५६ ॥

(बाहटे)

‘मुराम्’, § ‘काच्छी’ इति सुव्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः.

कृष्णाकशेरुखर्जूरविदारी मधुकं वरी ।

शर्करा मधु सर्पिश्च सर्वोन्मादे पिवेदिदम् ॥ ५७ ॥

(नारायणीये सिद्धसारे च)

पिप्पलीकतकास्थीनि नारीक्षीरेण गेपयेत् ।

तत्पिबेत्प्रातरुत्थाय पित्तोन्मादविनाशनम् ॥ ५८ ॥

(तन्त्रान्तरे)

हिङ्गुसौवर्चलव्योषेर्द्विपलांशैर्घृताढकम् ।

सिद्धं समूत्रमुन्मादभ्रुनापस्मारमुत्पन्नम् ॥ ५९ ॥

द्वौ प्रस्थौ स्वरसाद् ब्रह्मद्या घृतप्रयं च साधितम् ।

व्योषश्यामात्रिवृद्दन्तीशङ्खपुष्पी उपद्रुमैः ॥ ६० ॥

संसप्तलाकृमिहरैः कल्कितैरक्षसम्मितैः ।

पलवृद्ध्या प्रयुञ्जीत परं मात्रा चतुष्पलम् ॥ ६१ ॥

उन्मादकुष्ठापस्मारहरं बन्ध्यासुखप्रदम् ।

वाक्स्मृतिस्वरमेधाकृद्बन्धं ब्रह्मीघृतं स्मृतम् ॥ ६२ ॥

वराविशालावद्वैलादेवदार्वैलवालुकैः ।

द्विशारिवाद्विरजनीद्विस्थिराफलिनानितैः ॥ ६३ ॥

बृहतीकुष्ठमंजिष्ठानागकेसरडाडिमैः ।

वेल्हतालीसपत्रैलामालतीमुकुटोत्पलैः ॥ ६४ ॥

सदन्तीपन्नकद्विमैः कर्षाशैस्सर्पिषः पचेत् ।

प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारयाप्सु ॥ ६५ ॥

पाण्डुकण्डूविषे शोषे मोहे मेहे ज्वरे गरे ।

अरेतस्यल्परजसि देवोपहतचेतसि ॥ ६६ ॥

अमेधासि स्वलद्वाचि स्मृतिकामंश्लपपावके ।

बल्यं मङ्गल्यमायुष्यं कान्तिसौभाग्यपुष्टिदम् ॥ ६७ ॥

कल्याणकामिदं सर्पिः भ्रेष्टं पुंसवनेषु च ।

एभ्यो द्विशारिवादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ॥ ६८ ॥

रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिक्षीरचतुर्गुणम् ।

वीरार्द्धिमेदाकाकोलीकपिकच्छविपाणिभिः ॥ ६९ ॥

सूप्यपर्णियुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ।
 बृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधिकं गुणैः ॥ ७० ॥
 जटिला पूतनां केशी चारटी मर्कटी वचा ।
 त्रायमाणा जया वीरा चोरा कटुकरोहिणी ॥ ७१ ॥
 कायस्था सूकरी छत्रा सातिच्छत्रा पलङ्कषा ।
 महापुरुषदन्ता च वयस्था नाकुलीद्वयम् ॥ ७२ ॥
 कटंभरावृश्चिकाळीस्थिराश्वाहृत्य तैर्घृतम् ।
 सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥ ७३ ॥
 महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथामृतम् ।
 स्मृतिबुद्धिकरं चैव बालानामङ्गवर्धनम् ॥ ७४ ॥

(बाहटे भेळे च)

स्नेहकाले च वातोत्थे तैलं शैरीपमिष्यते ।
 महाकल्याणकं पैत्ते पंचगव्यं कफोद्भवे ॥ ७५ ॥
 अश्वगन्धाजगन्धोग्रगन्धालशुनसर्षपैः ।
 रास्नाकायस्थगोलोमीयुक्तैः तैलं विपाचितम् ॥ ७६ ॥
 गोमूत्रसदृशं पाननस्याभ्यङ्गानुवासनैः ।
 सर्वोन्मादग्रहालक्ष्मीपाप्मापस्मारनाशनम् ॥ ७७ ॥

(सङ्गदे)

प्राक्षिप्याऽसलिले कूपे शोषयेद्वा बुभुक्षया ।
 आश्वासयेत्सुहृत्तं वा वाक्यैर्द्धर्मार्थसंहितैः ॥ ७८ ॥
 ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेद्बुभुतानि च ।
 बद्धं सर्षपतैलाक्तं न्यस्तं चोत्तानमातपे ॥ ७९ ॥
 कपिकच्छ्वाथवा तप्तैर्लोहतैलजलैः स्पृशेत् ।
 कशाभिस्ताडयित्वा वा बद्धं श्वश्रे विनिक्षिपेत् ॥ ८० ॥
 अथवा वीतशस्त्राश्मजने सन्तमसे गृहे ।
 सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैस्सिंहैर्गजैश्च तम् ॥ ८१ ॥
 अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतम् ।
 भापयेद्युर्वधेनैनं तर्जयन्तो नृपाज्ञया ॥ ८२ ॥

देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं मतम् ।
 तेन याति शमं तस्य सर्वतो विप्लुतं मनः ॥ ८३ ॥
 इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ।
 तस्य तत्सदृशप्राप्तिः सान्त्वाश्वासैः प्रसादयेत् ॥ ८४ ॥
 कामशोकभयक्रोधहर्षेष्यालोभसम्भवान् ।
 परस्परप्रतिद्वन्द्वैरोभिरेव शमं नयेत् ॥ ८५ ॥
 भूतानुबन्धमीक्षेत प्रोक्तलिङ्गाधिकाकृतिम् ।
 यद्युन्मादे ततः कुर्याद्भूतनिर्दिष्टमौषधम् ॥ ८६ ॥

(बाह्वे)

काले प्राश्य च सक्षौद्रं धात्रीचूर्णं सकांचनम् ।
 उन्मादशान्तये दद्यात्पूजयेद्वृषभध्वजम् ॥ ८७ ॥

(तन्त्रान्तरम्)

बालं च दद्यात् पल्लवं यावकं सक्तुपिण्डिकाम् ।
 स्निग्धं मधुरमाहारं तण्डुलान् रुधिरोक्षितान् ॥ ८८ ॥
 पक्वामकानि मांसानि सुरामैरेयमासवम् ।
 अतिमुक्तस्य पुष्याणि जात्याः सहचरस्य च ॥ ८९ ॥
 चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां सङ्गमेषु च ।
 निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतश्शुचिः ॥ ९० ॥
 निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्त्ववान्न स युज्यते ।
 प्रसादश्चेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।
 धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ९१ ॥

(बाह्वे)

इत्युन्मादचिकित्सा ।

स्मृत्यपायो ह्यपस्मारः स धीसत्त्वादिसंप्लवात् ।
 जायतेऽभिहिते चित्ते चिन्ताशोकभयादिभिः ॥ ९२ ॥
 उन्मादवत्प्रकृपितैश्चित्तदेहगतैर्मलैः ।
 हते सत्त्वे हृदि व्याप्ते संज्ञावाहिषु खेषु च ॥ ९३ ॥

तमो विशन्मूढमतिर्बाभत्साः कुरुते क्रियाः ।

दन्तान् खादन् वमन् फेनं हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ ९४ ॥

यश्चन्नसन्ति रूपाणि प्रस्खलन् पतति क्षितौ ।

विजिह्वाक्षिभ्रुवो दोषवेगेतीते प्रबुद्धयते ॥ ९५ ॥

कालान्तरेण स पुनश्चैवमेव विचेष्टते ।

अपस्मारश्चतुर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन च ॥ ९६ ॥

(बाहरे)

कृष्णपीतसिताभासो दानापित्तकफैः क्रमात् ।

दृश्यन्ते तद्विकाराश्च तत्र वर्ज्यस्त्रिदोषजः ॥ ९७ ॥

पञ्च कर्माणिं तत्रादौ यथादोषं प्रयोजयेत् ।

सर्वतश्शुद्धदेहस्य स्यादुन्मादहरी क्रिया ॥ ९८ ॥

(सिद्धसारे)

अथावृतानां धीचित्तहृत्स्वानां प्राक् प्रबोधनम् ।

तीक्ष्णैः कुर्यादपस्मारे कर्मभिर्वपनादिभिः ॥ ९९ ॥

वातिकं वरितभूयिष्ठैः पैत्तं प्रायो विरेचनैः ।

श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ॥ १०० ॥

सर्वतस्सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ।

अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् संशमनाञ्छृणु ॥ १०१ ॥

(बाहटे)

कृष्माण्डकसमुत्थेन रसेन परिपेषितम् ।

अपस्मारविनाशाय यष्ट्याह्वं संपिबेत् व्यहम् ॥ १०२ ॥

(चन्द्रटे)

शीलयेत्तैलशुनं पयसा वा शतावरीम् ।

ब्रह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥ १०३ ॥

(बाहटे)

त्रिकटु त्रिफला दारु हिङ्गु सौवर्चलं वचा ।

कषायं क्षौद्रसंयुक्तमपस्मारविनाशनम् ॥ १०४ ॥

(योगरसरसमुच्चये)

गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रैश्शृतं हविः ।

अपस्मारज्वरोन्मादकामलान्ताकरं पिबेत् ॥ १०५ ॥

द्विपञ्चमूलत्रिफलाद्विनिशाकुटचत्वचः ।
 सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ॥ १०६ ॥
 शम्याकपुष्करजटाफलगुंमूलदुरालभाः ।
 द्विपलाः सलिलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥ १०७ ॥
 भाङ्गीं गाढाढ क्रीकुम्भानिकुम्भव्योपरोहिषैः ।
 मूर्वाभूनिम्बभूतीकश्रेयसीशारिवाद्रयैः ॥ १०८ ॥
 मद्यन्त्यग्निनिचुलैरक्षांशैस्सर्पिषः पचेत् ।
 प्रस्थं तद्द्रव्यैः पूर्वं पञ्चगव्यभिदं मइत् ॥ १०९ ॥
 ज्वरापस्मारजठरभगन्दरहरं परम् ।
 शोफार्शः कामिलापाण्डुगुल्मकासग्रहापहम् ॥ ११० ॥
 कंसे क्षीरेक्षुरसयोः कार्ष्मर्येष्टगुणे रमे ।
 कार्षिकैर्जीविनीयैश्च सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १११ ॥
 वातपित्तोद्धवं क्षिप्रमपस्मारं निहन्ति तत् ।
 तद्वत्काशविदारीक्षुकुशकाथशृतं पयः ॥ ११२ ॥
 कूशमाण्डस्वरसे सर्पिरेष्टादशगुणे शृतम् ।
 यष्टिकल्कमपस्मारहरं धीवाक्स्वरप्रदम् ॥ ११३ ॥

(बाहटे)

शङ्खपुष्पीवचाकुष्ठैः सिद्धं ब्रह्मीरभे घृतम् ।
 पुराणं हन्त्यपस्मारं सोन्मादं मेध्यमुत्तमम् ॥ ११४ ॥

(गिद्धसारे)

धात्रीद्रोणरसे द्विमुष्टिमधुके यत् सिद्धमाज्यं तथा
 ब्रह्मीकास्वरसे च यद्द्रवचाशङ्खप्रसूतीयुते ।
 मूत्रे पुङ्गवबस्तयोर्यदपि वा सिन्धूत्थद्विङ्गुप्लुते
 तत्सर्पिस्त्रितयं ग्रहैः सह हरेत् पानादिनापस्मृतिम् ॥ ११५ ॥
 शतपलकशङ्खपुष्पीकाथे तैलान्धिते स्वकल्काढ्ये ।
 पक्वं सर्पिः पानात् सर्वापस्मारनाशाय ॥ ११६ ॥

(नारायणीयात्)

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीविनीयैः पलोन्मितैः ।
 क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपस्मारविमोक्षणम् ॥ ११७ ॥

(बाहटे)

शिरीषफूलपत्रत्वक्सारमूलतुलाद्वयम् ।

वरणैरण्डशम्याकदशमूलाटरुषकम् ॥ ११८ ॥

शतावरीबलारास्नासुषवीपारिभद्रकम् ।

मुरुङ्गी वञ्चुळं दन्ती ककुभं सपुनर्नवम् ॥ ११९ ॥

रोहिषस्य जटां पुष्पं करघाटं मयूरकम् ।

शताद्वांशं पृथक् द्राक्षालाक्षानिववरायवान् ॥ १२० ॥

सकोलान् सकुलत्थांश्च पृथग्धाटकोन्मितान् ।

द्विशतं पिशितात् गव्यात् छागाद्वा तत्पचेदपाम् ॥ १२१ ॥

द्रोणैः द्वात्रिंशताष्टांशशेषेण च विपाचयेत् ।

तैलद्रोणं दधिवहे श्लक्ष्णपिष्टैश्च पालिकैः ॥ १२२ ॥

पाठासमङ्गासुषवीद्विनिशाचन्दनद्वयैः ।

एताजलोत्पलबलाश्वदंष्ट्राशारिबाधनैः ॥ १२३ ॥

मञ्जिष्ठाकुष्ठमधुकलोधरास्नाकुटन्नटैः ।

षडीशिरीषकुसुमनतनागामराह्वयैः ॥ १२४ ॥

वराङ्गजोङ्गपत्तङ्गविळङ्गैस्सप्रियङ्गुभिः ।

मुरुङ्गीपत्रनळदसेव्यकुन्दनखद्वयैः ॥ १२५ ॥

तिलपर्ण्या च तत्पानवस्त्यभ्यञ्जननावनैः ।

अपस्मारग्रहोन्मादान् सशोषविषमज्वरान् ॥ १२६ ॥

योनिशुक्लामयान्गुल्मं प्रमेहं पाण्डुतां मदम् ।

वातशोणितबीसर्पपक्षाघातादितादिकान् ॥ १२७ ॥

सर्वान् मारुतजान् रोगान् विशेषाद्विषवातजान् ।

निहन्ति कार्मणं कृत्यां मूलदंष्ट्राविषं गरम् ॥

रसायनानां प्रवरं मेध्यं वाजीकरं परम् ॥ १२८ ॥

वृश्चिकाळीबलाकुष्ठभाङ्गीलवणपञ्चकम् ।

कायस्थां शारिबां मुद्गमुशीरं जलदं यवान् ॥ १२९ ॥

१. 'शिरीषपुष्पपत्रत्वक् इति मुद्रितसंज्ञहे । २. 'मिसिवरायवान् इति सङ्ग्रहे ।

योगरत्नसमुच्चये

व्योषश्च बस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वत्तिं प्रकल्पयेत् ।
अपस्मारगरोन्मादसर्पदष्टविषाशिते ॥ १३० ॥

(सङ्गदे)

शिमुकुष्ठशिलाजाजिलंशुनव्योषहिङ्गुभिः ।
बस्तमूत्रे शृतं तैलं नावनं स्यादपस्मृतौ ॥ १३१ ॥

(सिद्ध-)

त्रिफला व्योषपीतद्वयवक्षारफणिर्जकैः ।
श्यामापामार्गकारञ्जफलैर्मूत्रेथ बस्तजे ॥ १३२ ॥
साधितं नावनं तैलमपस्मारविनाशनम् ॥ १३३ ॥

(चरके)

फणिर्जकं सक्षवकं देवदारुमयूरकम् ।
त्रिफला व्यूषणं बीजं नक्तमालशिरीषयोः ॥ १३४ ॥
बस्तमूत्रेण विपचेत्तैलमेभिः सहौषधैः ।
नावनं तदपस्मारमुन्मादश्च नियच्छति ॥ १३५ ॥
आर्द्रकस्वरसे नस्यं वृकगूथाद्यपस्मृतिम् ।
हन्ति तन्मलधूपोपि तन्मलस्वरसोपि वा ॥ १३६ ॥
कृष्णं श्वानं स्थितमनशनं स्थापयित्वा हरेत्तं
पश्चाद्दध्ना सिततिलयुतं भोजनं भोजयित्वा ।
तद्गूथोत्थासिततिलजदीपाञ्जनं लोचने द्राक्
सापस्मारं हरति लगितं नैम्बसारे शरावे ॥ १३७ ॥

वक्ररसोनवचारुकूच्छिरीषयष्टीभिरञ्जनं नस्यम् ।
उन्मादापस्मारे शस्तमजामूत्रपिष्टाभिः ॥ १३८ ॥

(काण्डी)

व्यूषणं हिङ्गुं लशुनं वचा कटुकरोहिणी ।
शिरीषनक्तमालाभ्यां बीजं श्वेताश्च सर्षपाः ॥ १३९ ॥
गोमूत्रपिष्टैरेतैश्च वत्तिः नेत्राञ्जने हिता ।
चातुर्थिकमपस्मारमुन्मादश्च नियच्छति ॥ १४० ॥

(मेदि)

सद्यःप्रसूतकृष्णशुनीजरायुर्मातृघातकश्चेतनखं खरमञ्जरीश्च
मानुषमूत्रेण पिष्ट्वा वर्त्ति कृत्वा विशोष्य वंस्तमूत्रेणाञ्जयेत् । एतद-
पस्मारोन्मादहृदयशूलविषूचिकानाशनम् ।

(बृद्ध-)

नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ।

तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपमस्य प्रयोजयेत् ॥ १४१ ॥

(बाहटे)

उद्वर्त्य शकृता मूत्रैरभिषिञ्चेदपस्मृतौ ॥ १४२ ॥

(नारायणीये)

समं ऋद्धैरपस्मारो दोषैश्शारीरमानसैः ।

सञ्जायते यतश्चैष महामर्मसमाश्रयः ॥ १४३ ॥

तस्माद्रसायनैरेनं दुश्चिकित्स्यमुपाचरेत् !

तदार्त्तं चाग्नितोयादेर्विषमात् पालयेत्सदा ॥ १४४ ॥

मुक्तं मनोविकारेण त्वमित्थं कृतवानिति ।

न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोस्य बृंहयेत् ॥ १४५ ॥

(बाहटे)

इति योगरत्नसमुच्चये मूतोन्मादापस्मारप्रतिषेधा-

धिकारः त्रयोविंशः ॥

अथ नेत्ररोगादिचिकित्साधिकारः चतुर्विंशः ॥

सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्च्योतनं हितम् ।

रुक्तोदकण्डूघर्षाश्रुदाहरागनिवर्हणम् ॥ १ ॥

उष्णं वाते कफे कोष्णं तच्छीतं रक्तपित्तयोः ।

दश द्वादश वा बिन्दून्बहुलादवसेचयेत् ॥ २ ॥

अत्युष्णतीक्ष्णं रुग््रागदह्नाशायाक्षिसेचनम् ।

अतिशीतम्तु कुरुते निस्तोदस्तम्भवेदनाः ॥ ३ ॥

कषायवर्तमतां घर्ष कृच्छ्रादुन्मेषणं बहु ।

विकारवृद्धिमत्यल्पं संरम्भमपरिस्रुतम् ॥ ४ ॥

(वाहटे)

आश्च्योतनमभिष्यन्दे युञ्जीतोर्ध्वं दिनत्रयात् । ॥ ५ ॥

(सङ्ग्रहे)

अथाञ्जनं शुद्धतनोर्नेत्रमात्राश्रये मले ।

पक्कलिङ्गेल्लपशोफातिकण्डूपैच्छिल्यलक्षिते ॥ ६ ॥

मन्दघर्षाश्रुरागेक्षिण प्रयोज्यं घनदूषिके ।

लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा ॥ ७ ॥

अञ्जनं लेखनं तत्र कषायाम्लपटूपणैः ।

रोपणं तित्ककैर्द्रव्यैः स्वादुशीतैः प्रसादनम् ॥ ८ ॥

तीक्ष्णाञ्जनाभिसन्तप्ते नयने यत्प्रसादनम् ।

प्रयुज्यमानं लभते प्रत्यञ्जनसमाह्वयम् ॥ ९ ॥

दशाङ्गुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुळानना ।

प्रशस्ता लेखने ताम्री रोपणे काळलोहजा ॥ १० ॥

अङ्गुली च मुष्णोत्था रूप्यजा च प्रसादने ।

पिण्डो रसक्रिया चूर्णस्त्रिधैवाञ्जनकल्पना ॥ ११ ॥

गुरौ मध्ये लघौ दोषे तान् क्रमेण प्रयोजयेत् ।

पिण्डस्यारेणुमात्रं स्याद्विगुणं तन्मृदौ वदेत् ॥ १२ ॥

रसक्रियायास्तीक्ष्णाया विळङ्गं द्विगुणं मृदौ ।

चूर्णे च द्विशलाके तु तीक्ष्णे तन्निगुणं मृदौ ॥ १३ ॥

पातः सायं च तच्छान्त्यै व्यभ्रेकेऽतोञ्जयेत् सदा ।

वदन्यन्ये तु न दिवा प्रयोज्यं तीक्ष्णमञ्जनम् ॥ १४ ॥

विरेकदुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति ।

अत्युद्विक्ते बलासे तु लेखनीयेथवा गदे ॥ १५ ॥

काममह्वयपि नात्युष्णे तीक्ष्णमक्षिण प्रयोजयेत् ।

न रात्रावतिशीतेपि नेत्रे तीक्ष्णाञ्जनं हितम् ॥ १६ ॥

दोषमस्त्रावयत् स्तब्धं कण्डूजाळ्यादिकारि तत् ।
 नाञ्जयेत् भीतवमितविरिक्ताशितवेगिते ॥ १७ ॥
 क्रुद्धज्वरिततान्ताक्षिशिरोरुच्छोकजागरे ।
 अदृष्टेर्के शिरःस्नाते पीतयोर्धूममद्ययोः ॥ १८ ॥
 अजीर्णेऽग्न्यर्कसन्तप्ते दिवासुप्ते पिपासिते ।
 अतितीक्ष्णमृदुस्तोकबह्वच्छयनकर्कशम् ॥ १९ ॥
 अत्यर्थशीतलं तप्तमञ्जनं नावचारयेत् ॥ २० ॥
 अथ सप्तसुखोपविष्टस्योपविष्टो वामाङ्गुष्ठेन वर्त्मोत्तरमुत्क्षिप्य
 कृष्णभागस्याधः कनीनकादपाङ्गं यावदञ्जनं नयेत् ।
 अथानुन्मीलयन् दृष्टिमन्तः सञ्चारयेच्छनैः ।
 अञ्जिते वर्त्मनी किञ्चिच्चालयेच्चैवमञ्जनम् ॥ २१ ॥
 नेत्रं व्याप्नोति सहसा न चोन्मेषनिमेषणम् ।
 निष्पीडनं वा वर्त्मभ्यां क्षाळनं वा समाचरेत् ॥ २२ ॥
 अपेतौषधसंरम्भं निर्वृतं नयनं यदा ।
 व्याधिदोषर्तुयोग्याभिरद्भिः प्रक्षाळयेत्तदा ॥ २३ ॥
 वर्त्मप्राप्ताञ्जनादोषो रोगान् कुर्यात्तोन्यथा ।
 नयने ताम्यति स्तब्धे शुष्के रूक्षेभिघातिते ॥ २४ ॥
 वातपित्तातुरे जिह्वे शीर्णपक्ष्माविलक्षणे ।
 कृच्छ्रोन्मीलसिराहर्षसिरोत्पाततमोर्जुनैः ॥ २५ ॥
 स्यन्दमन्थान्यतोवातवातपर्यायशुक्लकैः ।
 आतुरे शान्तरागाश्रुशूलसंरम्भदूषिके ॥ २६ ॥
 निवाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मूर्द्धकाययोः ।
 काले साधारणे प्रातस्सायं चोत्तानशायिनः ॥ २७ ॥
 यवमाषमथीं पालीं नेत्रकोशाद् बहिःसमाम् ।
 ह्यङ्गुलोच्चां दृढां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत् ।
 सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तप्ताम्बुपविलायितम् ॥ २८ ॥

आपक्षमाग्रादथोन्मेषं शनकैस्तस्य कुर्वतः ।

मात्रां विगणयेत्त्र वर्त्तमान्धिसितासिते ॥ २९ ॥

दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पञ्च च ॥ ३० ॥

शतानि सप्त चाष्टौ च दश मन्थेनिले दश ।

पित्ते पट् स्वस्थवृत्ते च बलासे पञ्च धारयेत् ॥ ३१ ॥

कृत्वापाङ्गे ततो द्वारं स्नेहं पात्रे तु गालयेत् ।

पिबेच्च धूमं नेक्षेत व्योम रूपं च भासुरम् ॥ ३२ ॥

इत्थं प्रतिदिनं वायौ पित्ते त्वेकान्तरं कफे ।

स्वस्थे च द्वन्तरं दद्यादावृत्तेरिति योजयेत् ॥ ३३ ॥

प्रकाशक्षमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम् ।

वृत्ते विपर्ययोवृत्तेऽतिवृत्ते श्लेष्मतो रुजाः ॥ ३४ ॥

(वाहटे)

आदित्यमग्निमादर्शमाकाशं मारुतं रंजः ।

प्रतिभागश्च चन्द्रस्य धूमं च कृततर्पणः ॥ ३५ ॥

न पश्येद् दशगत्रं तु मैथुनं परिवर्जयेत् ।

व्यायाममुच्चैर्भाग्यं च दिवास्वप्नं तथैव च ॥ ३६ ॥

तर्पणं तर्पयत्यक्षि निम्नमुन्नमयेच्च तत् ।

दृष्टिप्रसादं स्थैर्यं च जनयेन्नात्र संशयः ॥ ३७ ॥

(गजवैदेहीयं)

ततः प्रशान्तदोषेषु पुटपाकक्षमेषु च ।

पुटपाकः प्रयोक्तव्यो नेत्रेषु भिषजा भवेत् ॥ ३८ ॥

यथादोषोपयुक्तं तु नातिप्रबलमोजसा ।

रोगमाश्च्योतनं हन्ति सेकस्तु बलवत्तमं ॥ ३९ ॥

सेकस्य कालो द्विगुणः पुटपाकात् क्रमान्मतः ।

अथवा कार्यनिर्वृत्तिरूपयोगाद्यथा भवेत् ॥ ४० ॥

योगायोगौ स्नेहसेके तर्पणोक्तौ प्रचक्षते ।

सर्पिषैव सुखोष्णैः योज्यस्त्रेको हिमेन वा ॥ ४१ ॥

(सहापा-)

विद्याद्*अङ्गुलविस्तारं स्वाङ्गुष्ठोदरमायतम् ।
 अङ्गुलं सर्वतः सार्द्धं भिषङ्गनयनबुद्बुदम् ॥ ४२ ॥
 नेत्रायामत्रिभागं तु कृष्णमण्डलमुच्यते ।
 कृष्णात् सप्तमिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविगारदाः ॥ ४३ ॥
 मण्डलानि च सन्धींश्च पटलानि च लोचने ।
 यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च पदं च षडेव च ॥ ४४ ॥
 पक्ष्मवर्त्मश्वेतकृष्णदृष्टीनां मण्डलानि च ।
 पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिर्वर्त्मशुक्लगतः परः ॥ ४५ ॥
 कृष्णशुक्लगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतः परः ।
 एकः कनीनकगतः षष्ठश्चापाङ्गः स्मृतः ॥ ४६ ॥
 द्वे वर्त्मपटले विद्याच्चत्वार्यन्यानि चक्षुषि ।
 जायते तिमिरं येषु व्याधिः परमदारुणः ॥ ४७ ॥
 पञ्चमांशसमं दृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यते ॥ ४८ ॥

विदाह्यसात्म्यातिविरुद्धशीत-
 क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरुद्रवाच्चैः ।
 तीक्ष्णोच्चगन्धादतिहास्यभाष्य-
 क्रोधादिशोकैः प्रततेक्षणाद्वा ॥ ४९ ॥

मद्याङ्गना॥नामतिसेवनेन
 मूर्द्धाभिघाताभ्युनिमज्जनाभ्याम् ।
 अवाक्छिरस्कोच्छ्रित्वाधिनश्च
 ज्वरोपतापादतुपर्ययाच्च ॥ ५० ॥

उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्
 दूरेक्षणात् स्वप्नमिपर्ययाच्च ।
 शुक्तारनाळाम्लकुळत्थमाष-
 निषेवणाद्वेगविनिग्रहाच्च ॥ ५१ ॥

विद्याद्द्व्यङ्गुलबाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसाम्मितं (विस्तृतम्) इति सुदंशसुश्रुतपाठः
 आदिनिषेवणेन इति पाठान्तरम् ।

स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च

छर्देर्विधाताद्रमनातियोगात् ।

वाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च

नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः ॥ ५२ ॥

संक्षेपतः क्रियायोगो निदानपरिवर्जनम् ॥ ५३ ॥

(पाठ-)

सर्वरोगनिदानोक्तैरहितैः कुपिता मलाः ।

अचक्षुष्यैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥ ५४ ॥

सिराभिरूर्ध्वं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः ।

वर्त्म सन्धि सितं कृष्णं दृष्टिं वा सर्वमाक्षि वा ॥ ५५ ॥

रोगान् कुर्युः

(बाह-)

कृच्छ्रोन्मीलनिमेषघातहतकुम्भिकापित्तोत्क्लिष्टपक्ष्मशातपोथ-
कीकफोत्क्लिष्टलगणोत्सङ्गरक्तोत्क्लिष्टार्शोञ्जननामिकाविसवर्त्मोत्क्लिष्टव-
र्त्मश्याववर्त्मश्चिष्टवर्त्मासकतावर्त्मकर्दमबहलुकुकूणकपक्ष्मोपरोधालज्य-
र्बुदा इति चतुर्विंशतिः वर्त्मसंश्रया रोगाः । तत्र वायुर्वर्त्म-
सिरास्थस्सवेदनं साश्रु सकृच्छ्रोन्मीलनं विमर्दनेन शान्तियुतं वर्त्म-
स्तम्भं कुरुते स कृच्छ्रोन्गीलः वायुर्वर्त्मनी चालयन् नीरुजं निमेषो-
न्मेषणं करोति स निमेषः । वर्त्म यत्तु विमुक्तसन्धिः निश्चेष्टं निमील्यते
तद्घातहतं सरुजमरुजं वा । पित्तेनान्तर्वर्त्मजाः पिटकाः कृष्णा बह्व्यः
कुम्भीकबीजप्रतिमा भिन्नाश्च पुनराध्मायन्ते ताः कुम्भीकसंज्ञिताः ।
पित्तेन रक्ताभं स्पर्शनाक्षमं सदाहक्केदतोदं वर्त्म पित्तोत्क्लिष्टम् ।
पक्ष्मान्तःस्थं पित्तं सकण्डूदाहं पक्ष्मशातनं कुर्यात् । स पक्ष्मशातनः ।
कफेन पिटकाः सर्षपाभाः श्वेतास्सशोफरुकण्डूपिच्छिलास्रस्त्रावाः
पोथक्यः । स्तम्भक्केदोपदेहयुतं वर्त्म कफोत्क्लिष्टं नाम । कफाद् ग्रन्थिः
कोलमात्रः कण्डूमानपाको नीरुजः पाण्डुर्लगणो नाम । रक्तेन रक्ता
तत्तुल्यपिक्काचिता उत्सङ्गाख्या । राजीमत्स्पर्शनाक्षमं वर्त्म रक्तो-
त्क्लिष्टं नाम । रक्तेन मृदवो मांसांकुरा वर्त्मस्थास्सदाहकण्डूरुजारक्तस्त्रा-
वाः छिन्नाः छिन्ना विवर्द्धन्ते तेशां नाम । रक्ताचाम्ना मुद्गमात्रा कण्डूष-

रुग्वती पिळका स्यादञ्जननामिका । यत्तु वर्त्म सन्निपाताद् बहिः शून्य-
मन्तः । सूक्ष्मच्छिद्राश्चितं सास्त्रावमन्तरुदकं तद् बिसवर्त्म । सरक्तैर्दोषै-
रकस्मात् मुहुस्तसेधं म्लानवदुत्कृष्टवर्त्माख्यम् । सरक्तैर्मलैर्बाह्यान्तः-
श्यावं शूनं सकण्डूपाख्यकृद्दं वर्त्म श्याववर्त्माख्यम् । श्लिष्टाख्य
वर्त्मनी श्लिष्टे कण्डूश्वयथुरागिणी । अन्तर्वर्त्म सररुक्षसिकतोपपिट-
काचितं सिकतावर्त्म । यदा सपित्तं रक्तं वर्त्म विदेहेत् तदा कृष्णं
कर्दमोपमं कर्दममुच्यते । बहलंस्सवर्णंस्समैर्भासैश्चितं बहलवर्त्म । कुकू-
णको नाम शिशोर्दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः । तेन धालः बच्छूनताप्राक्षः
वाक्षणाक्षमः सवर्त्मशूलपैच्छिद्यकर्णनासाक्षिपर्दनः स्यात् । दोषैः
पक्ष्माशयस्थैः तीक्ष्णाग्राणि कण्टकाभानि खुराणि भवन्त्यन्त-
र्मुखानि रोमाणि । तैर्घृष्टमश्नि शूयते । सदाहवर्त्मसङ्कोचं च । तैरु-
द्धृतैरल्पाहं शान्तिः । स पक्ष्मोपदोषाख्यः । बहिर्वर्त्म कनीनके
कठिनो अन्धिरस्रपूपस्राव्यलज्जानामा मुहुराध्मायते । सरक्तैर्दोषैरन्त-
र्वर्त्म मांसपिण्डाभश्चयथुरवृद्धो नाथ ।

(वाहटे पाठः-)

आद्योत्र भेषजैस्त्राध्यो द्रो ततोश्चैव यजयेत् ।
पक्ष्मोपरोधो याप्यः स्याच्छेषाच्छस्त्रौपधैर्जयेत् ॥ ५६ ॥
कुट्टयेत् पक्ष्मशतनं छिन्धात्तेष्वपि चार्धुदम् ।
भिन्द्याल्लगणकुम्भीकाविसोत्सङ्गाञ्जनालजीः ॥ ५७ ॥
पाथकांसकताश्यावांश्लष्टोक्विलष्टचतुष्टयम् ।
सकर्दमं सबहलं विलिखेत् सकुकूणकम् ॥ ५८ ॥
कृच्छ्रोन्मीले पुराणाज्यं द्राक्षाकल्काम्बुसाधितम् ।
ससितं योजयेत्स्निग्धं नस्यधूमाञ्जनादि च ॥ ५९ ॥
कुम्भीकावर्त्मलिखितं सैन्धवप्रतिसारितम् ।
यष्टिधात्रीपठोलीनां काथेन परिषेचयेत् ॥ ६० ॥
निवातेधिष्ठितस्याप्तैः शुद्धस्योत्तानशायिनः ।
बहिः कोष्णाम्बुतप्तेन स्वेदितं वर्त्म वाससा ॥ ६१ ॥

निर्भुज्य वस्त्रान्तरितं वासाङ्गुष्ठाङ्गुलीधृतम् ।
 न संसते चलति वा पतमेवं सर्वतस्ततः ॥ ६२ ॥
 मण्डलाग्रेण तत्तिर्यक् कृत्वा शस्त्रपदाङ्कितम् ।
 लिखेत्तेनैव पत्रैर्वा शाक्येफालिकादिजैः ॥ ६३ ॥
 फेनेन तोयराशेर्वा पिचुवा प्रमृजन्नसृक् ।
 स्थिते रक्ते सुलिखितं सञ्चौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ६४ ॥
 यथास्वमुक्तेरनु च प्रक्षालयोष्णेन वारिणा ।
 घृतेनाशित्तमभ्यक्तं त्रिधा यान्मधुसर्पिषा ॥ ६५ ॥
 ऊर्ध्वाधःकर्णयोर्देव्या पिण्डीञ्च यवसक्तुभिः ।
 तृतीयेऽहनि मुक्तस्य परिषेकं यथायथम् ॥ ६६ ॥
 कुर्याच्चतुर्थे नस्यादीन्मुञ्चदेवाहि वञ्चमे ।
 समं तखनिभं शोफकण्डुवर्षाद्यपीडितम् ॥ ६७ ॥
 विद्यात्सुलिखिते रक्ते लिखेद् भूयां विपर्यये ।
 रक्तपञ्चवर्त्मशतनखमनान्यतिलेखनान् ॥ ६८ ॥
 स्नेहस्वेदादिकर्षास्मन्निष्ठो वातहृत् क्रमः ।
 पिटका व्रीहिवक्त्रेण लिख्या तु काठ्याञ्जताः ॥ ६९ ॥
 निष्पीडयेदनु विधिः परिशेषस्तु पूर्वान् ।
 लेखने भेदने चायं क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि ॥ ७० ॥
 पित्तास्रोक्विलष्टयोस्त्वाद्दुस्कन्धसिद्धेन सर्पिषा ।
 सिगाविमोक्षस्निग्धस्य त्रिवृच्छ्रेष्ठं विरेचने ॥ ७१ ॥
 पक्ष्मणां शतने मूत्र्या रोमकूपान् विकुड्डयेत् ।
 ग्राहयेद्वा जलकाभिः पयसेश्वरसेन वा ॥ ७२ ॥
 वमनं नावनं सर्पिः शृतं मधुरशीतलैः ।
 संचूर्ण्य पुष्पकासीसं भावयेत्सुरमारसैः ॥ ७३ ॥
 ताम्रे दशाहं परमं पक्ष्मशाते तदञ्जनम् ॥ ७४ ॥

पोथकीर्विलिख्य शुण्ठीसैन्धवमागभिकाचूर्णैः प्रतिसारयं प्रक्षाल्य
चोष्णांभसा खदिरसाराढकीशिथुपत्रकपायेण सेचयेत् । ततश्चाप्र-
जम्बूप्रवालकाथेनाऽऽश्च्योतनं त्रिफलासदिरमारोदकेन वा मधु-
संयुक्तेन । विलङ्गलाक्षादावीत्वर्गैरिक्कालमनोह्राचूर्णैः क्षौद्रान्विनोऽ-
ञ्जनम् ।

(सङ्गहे)

कफोत्कृष्टे विलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ।
सूक्ष्मैः सैन्धवकामीसमनोह्राकणताक्ष्र्णैः ॥ ७५ ॥
वभनाञ्जननस्यादि सर्वं च कफमिद्वितम् ।
कर्तव्यं लग्नेष्वेतदशान्तां यद्विना ददेत् ॥ ७६ ॥
कुक्कुणे लिखितं वर्त्मे मृतासृग्वाम्बुजम्भिः ।
धान्यरमन्तकजम्बूत्थपत्रकाथेन सेचयेत् ॥ ७७ ॥
द्विनिशालोध्रगण्ड्याद्गोहिणीनिम्बपल्लवैः ।
कुक्कुणके हिता वर्तिः पिष्टैस्नाम्नरजोन्नितैः ॥ ७८ ॥

(वाहटे)

मरिचविलङ्गहरिद्राकल्कामिद्रं तैलं प्रतिमशः । मूर्वाताम्र-
रजसी स्तन्यपिष्टे पिण्डाञ्जनम् । शङ्खमन्त्रिशलासैन्धवरपाञ्जनक्षौद्रैर्वा
रसक्रिया । लोहशिवाटिकामृदः कणात् नैः प्रतप्ताः स्नान्येन निर्वा-
पिताः श्लक्ष्णचूर्णमञ्जनम् । लाक्षापिष्टपनःशिलासैन्धवैरिक्कदावीत्व-
ग्भिर्वा । पुनःपुनश्च धार्त्री वमनविरेचनेहपपादयेत् ।

(सङ्गहे)

वृक्षाम्लदध्याज्यगुलं च तैलं
सक्षौद्रसिन्धुस्वरसं लवण्याः ।
ताम्रेण कंसे बहुशोवघृष्टं
कुक्कुणकं तत्र सकृदेव हन्ति (?) ॥ ७९ ॥

(योगामते)

कुक्कुणकहरं श्रेष्ठं मधुना सह सैन्धवम् ।
पिच्छाक्षं विनिहन्त्याशु शुक्लनाशनमुत्तमम् ॥ ८० ॥
पक्ष्मोपरोधे समुपचितं वर्त्मे लेखनेनोत्क्रुष्टं रक्तं विस्रावणेन
सशोफं शिरोविरेककबळवमनैर्यापयेत् ।

(सङ्गहे)

पक्षमरोधे प्रवृद्धेषु शुद्धदेहस्य रोमसु ।

उत्सृज्य द्वौ भ्रुवोधस्तात् भागौ भागश्च पक्षमतः ॥ ८१ ॥

यवमात्रं यवाकारं तिर्यक् छित्त्वाद्र्वाससा ।

अपनेयमसृक् तस्मिन्नल्पी भवति शोणिते ॥ ८२ ॥

सीव्येत् कुटिलया सूच्या मुद्गमात्रान्तरैः पदैः ।

बद्ध्वा ललाटे पट्टश्च तत्र सीवनसूत्रकम् ॥ ८३ ॥

नातिगाढश्लथं सूच्या निक्षिपेदथ योजयेत् ।

मधुसर्पिःकवळिकां नचास्मिन् बन्धमाचरेत् ॥ ८४ ॥

न्यग्रोधादिकषायैश्च सक्षीरैस्सेचयेद्गुजि ॥ ८५ ॥

(बाहटे)

त्रणवेदनायां वस्त्रवद्धेन यष्टीमधुकूर्णेन संस्कृतं सर्पिः परि-

षेकः । वटादिकषायाश्च सक्षीराः ।

(सङ्गहे)

पञ्चमे दिवसे सूत्रमपनीयानचूर्णयेत् ।

गैरिकेण त्रणं युञ्ज्यात्तीक्ष्णं नस्याञ्जनादि च ॥ ८६ ॥

दहेदशान्तौ निर्भुज्य वर्त्मदोषाश्रयां बलिम् ।

सन्दंशेनाधिकं पक्षम हृत्वा तस्याश्रयं दहेत् ॥ ८७ ॥

सूच्यग्रेणाश्रिवर्णेन दाहो ब्राह्मालजे पुनः ।

भिन्नस्य क्षारवह्निभ्यां सुच्छिन्नस्यार्बुदस्य च ॥ ८८ ॥

(बाहटे)

चिश्चागृष्टीमयूरीसुरसलवणिकाभृङ्गभौर्वीक्षुराणां

पत्रात्सारं समांशं सदाधिमधुघृतैराज्यसिन्धूत्थतैलैः ।

युक्तं कारञ्जघृष्टं स्फटिकयुतमिदं चाञ्जनं वर्त्मरोगं

पिल्लाक्षं चार्मरोगं शमयति निमिना प्रोक्तमेतद्यथैव ॥

अलं दाह वचा पिष्टा सुरसापत्रवारिणा ।

छायाविशुष्का गुळिका किलन्नवर्त्मनिवारिणी ॥ ९० ॥

(सिद्धसारे)

इति वर्त्मरोगचिकित्सा ॥

जलास्त्रावः कफास्त्राव उपनाहः रक्तास्त्रावः पर्वणी, पूयाम्बावः
 पूयालसोऽलजी क्रिमिग्रन्थिः इति नव रोगा वर्त्मशुक्लमण्डलस-
 न्धिजाः । तत्र वायुर्जलवाहिसिरास्थः कनीनकादश्च स्त्रावयते रुग्णागशो-
 फादिना स जलास्त्रावो नाम । कफान् श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलमश्नु भवेत् ।
 स कफास्त्रावः । दृष्टिसन्धौ महानपाको नीरुजः कण्डूमान् भृद्गुच्छिलो
 ग्रन्थिरुपनाहः । रक्तेन नाम्नो जाति मन्टो बृहण्यश्च भ्रानो रक्ता-
 स्त्रावः । शुक्ले वर्त्मसन्धिमूला मृद्गमात्रा यदाहशूला तात्रा पिटका
 पर्वणी । सा च भिद्या रक्तमेव स्याति । दोषास्वरक्ता वर्त्मसन्धेः
 कनीनकाच्चङ्घांपपाकवः चाश्रुपूर्णं भ्रानपर्वणा स पूयाम्बावः ।
 कनीनकसन्धिजशोफसंरम्भा पूर्वकाः पक्रंयान्द्रूनिपूयास्त्रावस्सवेदनः
 सूक्ष्मो व्रणः पूयालसो नाम । कनीनकासन्धौ यदाहशोफः स्याद्
 साऽलजी । अपाङ्गे वा कनीने वा सान्धमाः क्रिमिः । कण्डूपातोदं
 सपूयास्त्रावं ग्रन्थिं कुर्युः । स क्रिमिग्रन्थिः ।

(वाटे ५८-

उपनाहक्रिमिग्रन्थिपूयालसपर्वणीः ।

शस्त्रेण साधयेत् पञ्च सालधीनास्त्रावन्त्यजेत् ॥ ९१ ॥

(वाटे)

रसाञ्जनञ्च तत्तर्था यष्टीसधुकणैश्च ।

अञ्जनेन मधं पिष्टं जलास्त्रावोऽनशनम् ॥ ९२ ॥

(वाटे)

उपनाहं भिषक् स्विक्रं विज्ञं श्रीऽङ्गुलेन च ।

लेखयेन्मण्डलाग्रेण ततश्च प्रतिहारयेत् ॥ ९३ ॥

पिप्पलीक्षौद्रसिन्धुत्थैर्बन्धीयात्पूर्ववत्तनः ।

पटोलपत्रामलककाथेनाश्च्योतयेत्तन्म ॥ ९४ ॥

पर्वणी बलिशेनात्ता वाद्यसन्धिप्रिभागाः ।

वृद्धिपत्रेण वर्ध्यार्थे स्यादसुग्गतिरन्यथा ॥ ९५ ॥

चिकित्सा चार्मवत् क्षौद्रसैन्धवप्रोसारिता ।

पूयालसे सिरां विद्धथेत्ततस्तमुपनाहयेत् ॥ ९६ ॥

कुर्वीत चाक्षिपाकोक्तं कर्म सर्वं यथाविधि ।

सैन्धवार्द्रककासीसलोहताम्रैः सुचूर्णितैः ॥ ९७ ॥

चूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत सश्वैर्द्रव्यै रसक्रियाम् ।

पूयालसे त्वशान्तेऽन्तर्दाहः सूक्ष्मशलाकया ॥ ९८ ॥ .

क्रिमिग्रन्थि करीषेण सिद्धं भित्त्वा विलिख्य च ।

त्रिफलाक्षौद्रकासीससैन्धवैः प्रतिमास्येत् ॥ ९९ ॥

(बाहटे)

शुक्तिकाशुकप्रथिक्काप्रथिक्कासिरोत्पातसिराहर्षसिरा-
जालशोणितार्साजुनास्तावर्षिदावार्धनिभां पार्धसिरापिटका इति त्रयो-
दश रोगा शुक्लभाजनाः । पित्तं वृद्धं शुक्ले श्यावकृष्णपीतान्
पिशितनिभान् विन्दून् वा सर्वे शुक्लमण्डलं भलात्तादेशतुल्यं वा
कुर्यात् । स पांशस्मशकृद्देतदृज्जारः प्रांक्तकाव्यः । कफाच्छुक्ले समं
सितं चिरदृष्ट्याविमांसं शुक्लं मोक्ष्यम् । कफाच्छुक्ले नीरुजः सवर्णो
बहलो जलविन्दुनिभो मृदुश्शाफो बलात्प्रथिताख्यः । शुक्ले शालि-
पिष्टधवळस्सोत्सेधो विन्दुः पिष्टकाख्यः । रक्तेन रक्तराजीततं सवे-
दनमशोफाशु शुक्लं यदुन्यनं च सिरोत्पातः । संपश्चितस्स एव ता
एव राजीर्वर्धयन् साधमधि वक्षिणाक्षमश्च कुर्यात् । स सिराहर्षः ।
शुक्ले रक्तं घनमुन्नतं सिराजालं सिराजालाख्यम् । शुक्ले समं पद्म-
निभमधिमांसं शोणितार्साख्यम् । शुक्ले शशकृधिरनिभो नीरुगेको
विन्दुरर्जुनाख्यः । सरक्तैर्दोर्नीरुजमाशुवृद्धि श्यावलोहितं विस्तृतं
मांसं प्रस्तार्यममंजम् । स्यात् । अभिममधिमांसं स्नावार्मसंजम् । शुष्का-
सूक्पिण्डवच्छवावं पृथु धनं मांभमधिमांसार्म । सरुग्दाहघर्पास्सर्ष-
पोपमाः कृष्णमण्डलासन्नासिरावृताः पिटकास्सिरापिटकाख्याः ।

(बाहटे-पाठ-)

शुक्तिहर्षसिरोत्पातपिष्टकप्रथितार्जुनम् ।

साधयेदौषधेष्वपटकं शेषं शस्त्रेण समकम् ॥ १०० ॥

नवोत्थं तदपि द्रव्यैरर्मांक्तं यत्तु पञ्चधा ।

तच्छेषममितप्राप्तं प्रांशस्त्राभिरावृतम् ॥ १०१ ॥

चर्मोहाळपदुच्छ्रायि दृष्टिप्राप्तं च वर्जयेत् ।

पित्ताभिष्यन्दवच्छुक्तिं बलात्साह्यपिष्टकौ ॥ १०२ ॥

कफाभिष्यन्दवन्मुक्त्वा सिराव्यधमुपाचरेत् ।

जातीमुकुळसिन्धूत्थदेवदारुमहौषधैः ॥ १०३ ॥

पिष्टैः प्रसन्नया वर्त्तिश्शोफकण्डूघ्नघ्नभ ॥ १०४ ॥

(वाग्दे)

सैन्धवमरिचकटफलशङ्खसमुद्रफेनेर्ननिः पिष्टकेऽञ्जनम् ॥

शुण्ठीशिग्रुफलपिप्पलीसैन्धवचूर्णा बीजपूररसाप्लुतोञ्जने पिष्ट-
कमपहरति । तद्वन्त्रिकटुककटफलचूर्णोपशान्तार्थितं च ।

(संग्रहे)

रक्तस्थन्दवदुत्पातहर्षजालार्जुन क्रिया ।

सिरोत्पाते विशेषेण घृतमाक्षिकमञ्जनम् ॥ १०५ ॥

सिराहर्षे तु मधुना श्लक्ष्णपिष्टं स्माञ्जनम् ।

अजुने शर्करामस्तुक्षौद्रैराञ्च्योतनं हितम् ॥ १०६ ॥

स्फटिकः कुङ्कुमं शङ्खा मधुकं मधुनाञ्जनम् ।

मधुना वाञ्जनं शङ्खः फेनो वा क्रिया षड् ॥ १०७ ॥

(वाग्दे)

मातुलङ्गरसेन राजकेरण आञ्च्योतनं प्रस्तुता वा ।

(संग्रहे)

अमोक्तं पञ्चनामं पञ्च भूपायकञ्च यत् ।

रक्तं दधिनिधं यच्च प्रकृत्यात्स्य भेषजम् ॥ १०८ ॥

उत्तानस्थेतरत् विवर्जं यत्तन्धृत्येव चाञ्जितम् ।

रसेन बीजपूरस्य निपीयन्तं विवर्जयेत् ॥ १०९ ॥

इत्थं संरोपिताश्चस्य प्रवर्त्तयेत्तं प्रशस्तम् ।

घृतस्य निश्चलं मूर्ध्नि वर्त्तनीश्व विशेषतः ॥ ११० ॥

अपाङ्गप्रीक्षमाणस्य वृद्धेर्मणि कर्णोष्णम् ।

बली स्याद्यत्र तन्नाभेवाक्षिणस्य तर्केषु च १११ ॥

नात्यायतं मुचुब्धा वा सूच्या रक्षणं वा ततः ।

समन्तान्मण्डलाग्रेण मोचयेद्ध्व मोक्षितम् ॥ ११२ ॥

कनीनकमुपानीय चतुर्भागावशेषितम् ।

छिन्द्यात्कनीनकं रक्षेद्वाहिनीश्चाऽभ्रुवाहिनीः ॥ ११३ ॥

कनीनकवधादश्रुनाळी चाक्षिण प्रवर्तते ।

वृद्धर्मणि तथापाङ्गात् पश्यतोस्य कनीनकम् ॥ ११४ ॥

सम्यक् छिद्रं मधुव्योषमैन्धवपतिसारितम् ।

उष्णंन सर्पिषा सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ॥ ११५ ॥

अन्वीयात् सेचयेच्छुक्त्या तृतीयादिदिनेषु च ।

करञ्जबीजसिद्धेन क्षीरेण क्वथितैस्तथा ॥ ११६ ॥

सर्षोद्रैद्विनिशांलोघ्रपटोलीयष्टिकिशुकैः ।

कोरण्डमुकुळीपेतैर्मुञ्चैदेवमहि सममे ॥ ११७ ॥

सम्यक् छिन्ने भवेत् स्वास्थ्यं हीनातिच्छेदजान गदान् ।

मेकाञ्जनप्रभृतिभिर्जयेह्येत्थनचंद्रहणैः ॥ ११८ ॥

(बाहटे)

मूर्ध्नि पादयोश्चाश्मै शतधौतधृतं जीतांश्च प्रदेहान्दद्यात् । स्ने-
होक्तं चाचारमादिशेत् । द्वितीये बाह्वि सायं प्रातर्मधुकसर्पिषा
कोष्णेन शिरस्तथावबद्धमेव चादि सिञ्चेत् । पश्चाद् चोष्णोदकानु-
पानं सर्पिः पीत्वा जीर्णं पथ्यमन्वीयान् । तृतीये दिवसे विमुच्य
करंजबीजसिद्धेन क्षीरेणादि स्वेदयेत् । लोघ्रमधुककिशुकपटोलद्रिहरि-
द्राकोरण्डमुकुलकायेन मधुभिर्देवोष्णोतयेत् । सममेऽहनि सर्वथा
मुञ्चेत् । आनपाकालदर्शनं च परिहरेत् । सशोफे तु नेत्रे धूमश्शि-
रोविरेचनञ्च । अनुपशान्तगते पिनापित्तावण्य् । सास्रापे नस्यम् ।
तिलान्मुर्लीखितान् मधुककाकोर्लागुनिषण्णरूपञ्चमूलशर्कराशृतशीते
पयसि सप्ताहं भावितान् तन्नैव पयसा पीडयेत् । मधुकशताह्वाशारिबा-
नन्तागरुकाकोर्लाहरेणुकैलायालुकचूर्णं च पीड्यमानेषु पोडशभागेन
प्रक्षिपेत् । तत्रैलमेभिरेवैर्वापधैः पयसा चाऽष्टगुणेन सिद्धं नावनादश्रु-
रागघ्नं दृष्टिप्रसादनं च । कृष्णगते तु व्रणे व्रणशुक्लवत् क्रिया ।
अर्मशेषे च लेपनाञ्जनानि । तत्र सम्यक्छिन्ने वर्णविशुद्धिः स्वस्थता
च । हीनच्छेदात्पुनर्द्वितीरागाश्रुपातप्रकाशदर्शनाक्षमत्वादि च ।
अतिच्छेदादक्षिपाकस्तम्भस्फुरणासस्रुतितिभिरसंरम्भविबद्धवर्तमानि ।
तेषु यथास्वं दोषोद्रेकाद् प्रतिकुर्यात् ।

(संग्रहे)

नेत्ररोगादिचिकित्साधिकारः ।

१०५

सितामनश्चिलैलाललवणोत्तमनागरम् ।

अर्द्धकर्षोन्मितं तार्क्ष्यं पलाद्दञ्च मधुद्रुतम् ॥ ११९ ॥

अञ्जनं श्लेष्मतिभिरपिल्लशुक्लार्मशेषजित् ।

त्रिफलैकतमद्रव्यत्वचं पानीयकलिकताम् ॥ १२० ॥

नारावपिहितां दग्ध्वा कपाले चूर्णयेत्ततः ।

पृथक् श्लेषौषधरसैः पृथगेव च भाविता ॥ १२१ ॥

सा मषी शोषिता पेण्या भूयो द्विलवणान्विता ।

त्रीण्येतान्यञ्जनान्याह लेखनानि परं निमिः ॥ १२२ ॥

(बाहटे)

अङ्गं च मधुना घृष्टं लोहितार्मविनाञ्जनम् ॥ १२३ ॥

(तन्त्रा-)

कर्पूरं स्फटिकं वराटमरिचं दावी कणा सैन्धवं

तुत्थं पीतकरोहिणी जलधिजं फेनं तथा गौरिकम् ।

तार्क्ष्यं शङ्खमथाञ्जनं च मधुकं संचूर्ण्य सम्यक्कृता

क्षौद्रेणैव रसक्रियेयमखिलानक्ष्यामयात्नाशयेत् ॥ १२४ ॥

(क्षार-)

कर्पूरसैन्धवपुराणघृतोपकुल्याः

धात्रीफलोषणकपीतकरोहिणीश्च ।

पिष्ट्वाञ्जनं नयनयोर्मधुनैव दद्यात्

सर्वाश्विबर्तमबिकृतिप्रशमाय वैद्यः ॥ १२५ ॥

कर्पूरान्दवराटिका त्रिफलिका सिन्धूत्थतुत्थाञ्जनं

तार्क्ष्यं पीतकरोहिणी हिमनिशे पुण्ड्राह्वयष्ट्याह्वयम् ।

फेनः केशमषी कटुत्रयगदौ लोभ्रं च लौहं रजः

पिष्ट्वैतानि च मातुलङ्गरसतस्सर्पिर्मधुभ्यां युतम् ॥ १२६ ॥

एतद्वान्ति कुकूणकं सतिमिरं काचं च शुक्लव्रणं

नक्तान्धं क्षतजं च शृङ्गनिहितं नात्ना तु चन्द्रोदयम् ॥ १२७ ॥

(तन्त्रा-)

कर्पूरत्रिफलारसाञ्जनशिलापालाशनिर्वासकं

तिक्तातार्क्ष्यजपाण्डुकुष्णवलयव्योषानबद्येष्टकम् ।

यष्टीसैन्धवशंखफेनगिरिमृत्कन्याप्रपुण्ड्राह्वयं

लोधांभोनिधिफेनकं च मधुना दावीरसेनाञ्जयेत् ॥ १२८ ॥

(तन्त्रा)-

कर्पूरं स्फटिकं वरा त्रिकटुकं तुत्थं निशायुक् तुटी

यष्टी लोभ्रसुवर्णटङ्कणशिला मुक्ताप्रवाळं मणिः ।

शंखं पीतकरोहिणीं वराहमं कारञ्जबीजं पयः

पिष्टं माक्षिकघृष्टमञ्जनामिदं नेत्रामयान् नाशयेत् ॥ १२९ ॥

कर्पूराञ्जनसीसपारदकणातीक्षणानि पिष्ट्वासकृत्

नन्धावर्त्तरसे विशोष्य मधुना पिष्ट्वा पुनर्माजने ।

शाङ्गे स्फाटिक एव वा विनिहितं शुक्लार्मकाचापहं

तैमिर्यं च निराकरोति सहसा नेत्रेऽञ्जितं सर्वदा ॥ १०३ ॥

यन्माणिमन्धशशिपीतकरोहिणीनां

कृष्णारसाञ्जनयुजां क्रमवृद्धचूर्णम् ।

तन्नन्दिवर्तकुसुमस्वरसेन पिष्टं

क्षौद्रद्रुतं इरति वन्मृगदार्मकाचान् ॥ १३१ ॥

गोदन्तं चन्दनं शङ्खं स्फटिकं सैन्धवं तथा ।

मनाशिलां च रजनीं मरिचञ्च प्रपेषयेत् ॥ १३२ ॥

अर्मे च तिमिरे शुक्ले गोदन्तादि प्रशस्यते ॥ १३३ ॥

गोदन्तं कुक्कुटाण्डं करिवरदञ्चनं कूर्मपृष्ठं वराटं

सारंगोद्भूतशृङ्गं जलधिमलमलं* ताम्रशंखं सतुत्थम् ।

कर्परं †श्रीतफेनं स्फटिकमपि मधूच्छिष्टमक्ष्णोर्निषिञ्चेत्

शुक्लाख्यामार्माधिमांसक्षतजभवसिरोत्पातहर्षान्निहन्ति ॥ १३४ ॥

(राजवैदेहीये)

सिराजाळे सिरा यास्तु कठिना लेखनौषधैः ।

न सिध्यन्त्यर्भवचासां पिठकानां च साधनम् ॥ १३५ ॥

(बाह्ये)

* ताम्रचूर्णमिति पाठान्तरम् ।

† गर्दभास्थि इति—वा,

क्षतशुक्लशुद्धशुक्लाजकासिराशुक्लपाकात्ययशुक्लानीति पञ्च
कृष्णभागतरोगाः ।

पित्तं कृष्णेऽथवा दृष्टौ शुक्लं तोदासुरागवत् ।

छित्वा त्वचं जनयति तेन स्यात् कृष्णमण्डलम् ॥ १३६ ॥

पक्कजम्बूनिभं किञ्चिभिन्नं च क्षतशुक्लकम् ।

तत्कृच्छ्रसाध्यं याप्यन्तु द्वितीयपटलव्यधात् ॥ १३७ ॥

तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचीविद्धाभकृष्णता ।

तृतीयपटलच्छेदादसाध्यं निचितं व्रणैः ॥ १३८ ॥

(बाहटे)

निमग्नरूपं तु भवेत्तु कृष्णे

सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै ।

स्त्रावं स्त्रवेदुष्णमतीव यच्च

तत् सव्रणं शुक्लमुदाहरन्ति ॥ १३९ ॥

सितं यदाभात्सितप्रदेशे

स्यन्दात्मकं नातिरुगस्रयुक्तम् ।

विहायसीवाभ्रदलानुकारि

तद्व्रणं साध्यतमं वदन्ति ॥ १४० ॥

(पाठ-)

शंखशुक्लं कफात् साध्यं

नातिरुक् शुद्धशुक्लकम् ।

आताम्रपिच्छिलास्रस्र-

दाताम्रपिटकातिरुक् ॥ १४१ ॥

अजाविद्सदृशोच्छ्राय-

काष्ण्या वज्यासृजाजका ॥ १४२ ॥

(बाहटे)

अजापुरीषप्रतिमो रुजावान्

सलोहितो लोहितपिच्छिलास्रः ।

विदार्य कृष्णं प्रचयोभ्युपैति

तच्चाजकं जातमिति व्यवस्येत् ॥ १४३ ॥

(सोऽभ्युपैति)

सिराशुक्लं मलैस्साक्षैस्तञ्जुष्टं कृष्णमण्डलम् ।
 सवोददाहताभ्राभिस्सिराभिरवतन्यते ॥ १४४ ॥
 अनिमित्तोष्णशीताच्छ्वनास्रसुच तस्यजेत् ।
 दोषैस्साक्षैस्सर्कृष्णं नीयते शुक्लरूपताम् ॥ १४५ ॥
 घषळाभ्रोपलिप्ताभं निष्पावार्द्धदळाकृति ।
 अतितीव्ररुजारागदाहश्वयथुपीडितम् ॥ १४६ ॥
 पाकाल्ययेन तच्छुक्लं वर्जयेत्तीव्रवेदनम् ।
 यस्य वा लिङ्गनाशोन्तः श्यावं यद्वा सलोहितम् ॥ १४७ ॥
 अत्युत्सेधावगाढं वा सास्त्रनाडीव्रणावृतम् ।
 पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्लकम् ॥ १४८ ॥
 (बाह्ये)

दृष्टेः समीपे तु भवेत्तु यच्च
 न चावगाहं न च संस्रवेद्दि ।
 अवेदनावन्नच युग्मशुक्लं
 तत्सिद्धिमाप्नोति कदाचिदेव ॥ १४९ ॥

(पाठ)

अजका शुद्धशुक्लं च व्रणशुक्लं त्रयं तथा ।
 एतच्छिन्नं स्मृतं सादृशं द्विच्छिन्नं याप्यमुच्यते ॥ १५० ॥
 (तन्त्रा-)

शुक्लकेषु यथास्वं दोषानुसारेण त्रिफलाघृतपानरक्तमोक्षणविरे-
 चनाश्च्योतनमुस्त्रालेपनस्यतर्पणपुटपाकान् प्रयुञ्जीत । तत्र व्रण-
 शुक्ले त्रिवृभिर्यूहेण त्रिर्विषकं सर्पिः पाययेत् सिराश्च विध्येत् ।
 दुष्टश्लेषश्च पिण्डितमक्षिगमसृग्जळौकाभिरपहरेत् । मधुककाकोली-
 मृद्धीकोत्पलविदारीकाथेन मञ्जिष्ठाक्षीरकाकोलीमधुककथिताञ्जक्षीरेण
 वा सशर्करेणाश्च्योतयेत् । शीतैश्चास्य शिरोवक्त्रं दिद्यात् सिञ्चेच्च ।
 (संग्रहे)

दोषानुरोधात् शुक्लेषु स्निग्धा रूक्षा वरा घृतम् ।
 तिक्तमूर्ध्वमसृक्सावो रेकस्सेकादि चेष्यते ॥ १५१ ॥

त्रिखिवृद्धारिणा पक्वं क्षतशुकले घृतं पिबेत् ।
सिद्धेनोत्पलकाकोळीद्राक्षायष्टिविदारिभिः ।
ससितेनाजपयसा सेचनं सलिलेन वा ॥ १५२ ॥

(वाहटे)

निम्नं तु शुक्लं सरुजमुन्नमयेत् स्नेहपाननस्यजांगलरसैः ।
नीरुजं तर्पणपुटपाकाभ्याम् । तत्र तर्पणं मृगविष्टिकरपिशितं
काष्मर्यसुनिषण्णकोत्पलमृणाळशृङ्गाटककेशरुराक्षाक्षीरविदारीजीवनी
यांश्च क्षीरेण पाचयेत् । तस्मान्नवनीतमुद्धृत्य चन्दनमधुशर्करा-
नन्तानीलोत्पलकलकैरष्टगुणेन पश्या विपक्वं पूर्ववद्योजयेत् । पुटपाकं
च कुंकुटमुद्धृतान्त्रं वेशवारीकृत्य चन्दनधारिबामधुशर्करानन्ता-
नीलोत्पलप्रपौण्डरीकजीवनीयकलकैः समधुघृतैस्संसृज्य प्रागिव कल्प-
येत् । द्वित्वक्छिन्नमेवं यापयेत् ।

(सङ्ग्रहे)

क्षीरेण यष्टीमधुकं कथितं शर्करायुतम् ।
अक्षिरोगेषु सर्वेषु परिषेकः प्रशस्यते ॥ १५३ ॥
तण्डुलीयकमूलेन क्षीरे सर्पिर्विपाचितम् ।
अक्षिरोगेषु सर्वेषु प्रशस्तं तर्पणं भवेत् ॥ १५४ ॥

(हारीश)

घननादशिफायष्टीमृणाळोत्पलचन्दनैः ।
ससितैः कल्कितैः पक्वं सर्पिः क्षीरे चतुर्गुणे ॥ १५५ ॥
अभिष्यन्दमधीमन्थमक्षिपाकं निहन्ति तत् ।
अजकां व्रणशुकलं च सेकाश्च्योतनतर्पणैः ॥ १५६ ॥
तण्डुलीयकपत्तूरनन्द्यावर्तं च तालजम् ।
हंसपादी च शुक्तिश्च दार्वी चिन्वाप्रसूनकम् ॥ १५७ ॥
एतेषां स्वरसप्रस्थं यक्षदृग्जनात्तथा ।
स्तन्यं गोक्षीरसंयुक्तं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५८ ॥
सारिवा चन्दनं यष्टी मृणालोत्पलसैन्धवम् ।
कशेरुघननादं च तुत्थं स्यात् शर्करान्वितम् ॥ १५९ ॥
तर्पणाश्च्योतने कुर्यात् रागस्त्रावरुजापहम् ।
अजकं व्रणशुकलं च अभिष्यन्दं च नाशयेत् ॥ १६० ॥

मत्स्याक्षीस्वरसे सिद्धं घृतं क्षीरचतुर्गुणम् ।
 चन्दनोत्पलयष्टथाह्वपत्तूरं तण्डुलीयकम् ॥ १६१ ॥
 कल्कीकृत्य ततो योज्यं तर्पणाद्यैर्व्रणेषु च ।
 अभिष्यन्देऽधिमन्थे च रागशोफाजकासु च ॥ १६२ ॥
 (योग-)

तटाकशुक्तिसारश्च स्तन्यदुग्धं च तालजम् ।
 नन्द्यावर्तप्रसूनाच्च शिशुपल्लवतो रसम् ॥ १६३ ॥
 क्षीरोत्थितं च सर्पिश्च पृथक् कुडुवमावपेत् ।
 दाबीचन्दनयष्टीभिः कर्षाशैर्विपचेत् घृतम् ॥ १६४ ॥
 व्रणशुक्लमभिष्यन्दमास्त्रावं रक्तसंभवम् ।
 तर्पणेन जयेत् सर्वान् नेत्ररोगान् न संशयः ॥
 विदेहाधिपतिप्रोक्तं पञ्चामृतमिदं घृतम् ॥ १६५ ॥
 (वृद्ध-)

अनन्तयम, चन्दनेन सितया मधुकेन च ।
 उत्पलैश्च मृणालैश्च विदार्याथ कशेरुकैः ॥ १६६ ॥
 ब्राजेन पयसा पिष्ट्वा सर्पिराजं विपाचयेत् ।
 नस्येऽक्षिण तर्पणे देयं परिषूके विशेषतः ॥ १६७ ॥
 तिमिरे काचरोगे च नेत्रशूले तथैव च ।
 अभिष्यन्देऽधिमन्थे च व्रणशुक्ले च पूजितम् ॥ १६८ ॥
 अनन्ताद्यमिदं सर्पिः सर्वनेत्रामयापहम् ॥ १६९ ॥
 (तन्त्रान्तरे)

नीलोत्पलं समधुकं चन्दनं जीवकाबुभौ ।
 प्रपुण्डरीकं लोध्रं च मृणालं रक्तमुत्पलम् ॥ १७० ॥
 कशेरुकं च कुमुदं बलामूलं सुगन्धिका ।
 इन्दीवरं च तत्सर्वं पिष्ट्वा क्षीरे पचेद् घृतम् ॥ १७१ ॥
 दुग्धादुन्मथ्य सञ्जातं तत्सिद्धं तर्पणादिभिः ।
 व्रणशुक्लाजकास्यन्दरक्तस्रावार्मशूलजित् ॥ १७२ ॥
 नीलोत्पलादिकमिदं विदेहाधिपनिर्मितम् ।

मधुना तालवृन्तस्य स्वरसश्शुक्लनुत् परम् ॥ १७३ ॥

यक्षाक्षिपत्रस्वरसश्शुभुपत्ररसः पृथक् ।

नन्द्यावर्तप्रघ्ननस्य स्वरसो मधुना हितः ॥ १७४ ॥

(योग-)

अस्त्ररागरुजाशान्ति यदा यस्योपलक्षयेत् ।

तदा तदञ्जनैश्शुक्लं लेखनीयैरुपाचरेत् ॥ १७५ ॥

वैदूर्यस्फटिकशंखमुक्ताविद्रुमरूप्यायस्त्रपुताम्रसीसालमनश्शिला
कुक्कुटाण्डत्वक्समुद्रफेनरसाञ्जनसैन्धवैरजापयःपिष्टैर्वर्षयश्छायाशुष्काः
क्षौद्रघृष्टाः प्रातस्सायं च प्रयुक्ता व्रणशुक्लनुदः ।

सङ्ग्रहे)

वर्तयो जातिमुक्कुललाक्षागैरिकचन्दनैः ।

प्रसादयन्ति पित्तास्रं घ्नन्ति च क्षतशुक्लकम् ॥ १७६ ॥

दन्तैर्दन्तिवराहोष्ट्रगवाश्वजखरोद्भवैः ।

सशङ्खमौक्तिकाम्भोधिफेनैर्मरिचपादिकैः ॥ १७७ ॥

क्षतशुक्लमपि व्यापि दन्तवर्तिर्निरस्यति ।

तमालपत्रं गोदन्तं शंखं फेनोस्थि गार्दभम् ॥ १७८ ॥

ताम्रञ्च वर्तिर्भूत्रेण सर्वशुक्लाविनाशनी ।

रत्नानि दन्ताः शृङ्गाणि धातवस्त्र्यूपणं तुटी ॥ १७९ ॥

करञ्जबीजं लधुनो व्रणसादि च भेषजम् ।

सव्रणाव्रणगम्भीरत्वक्स्थशुक्लधनमञ्जनम् ॥ १८० ॥

शुद्धशुक्ले निशायष्टीशारित्राशाबराभंसा ।

सेचयेल्लोध्रपोट्टुळ्या कोष्णाम्भोमग्रयाथवा ॥ १८१ ॥

बृहतीमूलयष्ट्याह्वताम्रसैन्धवनागरैः ।

धात्रीफलाम्बुना पिष्टैर्लेपितं ताम्रभाजनम् ॥ १८२ ॥

यवाज्याफलकीपत्रैर्वहुशो धूपयेत्ततः ।

तत्र कुर्वीत गुलिकास्ता जलक्षौद्रपेविताः ॥ १८३ ॥

महानीला इति ख्याताः शुद्धशुक्लहराः परम् ॥ १८४ ॥

(वाहटे)

अज्ञाम्यति तु शुक्ले सर्वत्र पुनः पुनर्यथोक्तमेव पर्यायेण

योजयेत् । अन्तरान्तरा च रक्तं विस्त्रावयेत् । अभिष्यन्दप्रति-
षेधश्चेक्षेत ।

(संग्रहे)

स्थिरे शुक्ले घने चास्य बहुशोपहरेदसृक् ।

शिरःकायविरेकांश्च पुटपाकांश्च भूरिशः ॥ १८५ ॥

कुर्यान्मरिचवैदेहीशिरीषफलसैन्धवैः ।

घर्षणं त्रिफलाक्काथपीतेन लवणेन वा ॥ १८६ ॥

कुर्यादञ्जनयौगौ वा श्लोकार्धगदिताविमौ ।

शंखकोलास्थिकतकद्राक्षामधुकमाक्षिकैः ॥ १८७ ॥

सुरादन्तार्णवमलैः शिरीषकुसुमान्वितैः ।

धात्रीफणिर्जकरसे शारो लांगलिकोद्भवः ॥ १८८ ॥

तृषितः शोषितश्चूर्णः शुक्लहर्षणमंजनम् ।

मृदा वा निस्तुषाः पिष्टाः शंखशौद्रसमायुताः ॥ १८९ ॥

सारो मधुकान्मधुमान् मज्जा वाऽक्षात् समाश्लिका ।

गोखराश्वोष्ट्रशनाः शंखः फेनः समुद्रजः ॥ १९० ॥

वतिरर्जुनतोयेन पिष्टा शुक्लविनाशिनी ।

(वाहटे)

उत्तानं वावगाढं वा कर्कशं वापि सत्रणम् ॥ १९१ ॥

शिरीषबीजमरिचपिप्पलीसैन्धवैरपि ।

शुक्लप्रघर्षणं कार्यं सक्षौद्रं सैन्धवेन तु ॥ १९२ ॥

(महा-)

अथोत्सादनार्थं शुद्धशुक्ले संग्रहर्षणानि विदध्यात् । त्रिफला-
रसेन अथं भावितेन सैन्धवेनाञ्जयेत् । तद्वत्पिप्पलीभिर्वा मरिच-
पिप्पलीशिरीषबीजसैन्धवैर्वा कोलास्थिकतकफलशंखद्राक्षामधुकैर्वा
बिलासप्रथितोक्तक्षाराञ्जनैर्वा । संग्रहर्षणाद्रागाश्रुवेदनासु सन्धावा-
ञ्जनानि युञ्ज्यात् । शंखं ताम्रे स्तन्येन घृष्टं सघृतैर्वैशमीपत्रैश्च धूप-
येत् । अनेन सन्धावाञ्जनेनाञ्जयेत् । तद्वत्सुवर्णं रूप्यमयो वा
घृष्टं सघृतैर्वदरीपत्रैः धूपितमञ्जनम् । मसूरा निस्तुषाः स्तन्यपिष्टाः ।
तरुणदमांकुरा घृतमाजं गोक्षीरं शरश्चाऽऽयसे ताम्रेण घृष्टं प्रत्यंजनं
वेदनाघ्नम् । यवगोधूमजीवनीयमांसीचूर्णेन सघृतशर्करोत्कारिका

स्वेदोपनाहे प्रणीता वेदनामपनयति शुक्लञ्चोत्सादयति । तद्दानूप-
मांसवेश्वारो वसापयःसर्पिर्विमिश्रः सिद्धः । अथैवमुपनाहप्रचलित-
स्याञ्जनम् ।

(संग्रहे)

उत्सन्नं वा सशल्यं वा शुक्लं वालादिभिलिखेत् ॥ १९३ ॥

(वाहटे)

ताप्यं मधुकसारो वा बीजं वाऽक्षस्य सैन्धवम् ।

मधुनाञ्जनयोगाः स्युश्चन्वारः शुक्लशान्तये ॥ १९४ ॥

स्फटिकोषणयष्ट्याह्वशंखगोदन्तसैन्धवैः ।

सशिलाचन्दनैर्वर्तिः शुक्लघ्नी शिशुवारिणा ॥ १९५ ॥

समुद्रफेनदक्षांडत्वक्सिन्धूत्थैः त्रिशंखकैः ।

शिशुबीजयुतैर्वर्तिः शुक्लादीनस्त्रवल्लिखेत् ॥ १९६ ॥

दक्षाण्डत्वक्शिलाशंखकाचसैन्धवचन्दनैः ।

तुल्यैरञ्जनयोगैश्च पुष्पामादिविनाशनः ॥ १९७ ॥

चन्दनं सैन्धवं पथ्या पलाशनरुशोणितम् ।

क्रमवृद्धमिदं चूर्णं शुक्लामादिविलेखनम् ॥ १९८ ॥

तुरङ्गपृथुकामूलं ताम्रं च परिषेचयेत् ।

धान्याम्लेन कृता वर्तिर्व्रणशुक्लविनाशनी ॥ १९९ ॥

(सिद्ध-)

गुलिकारनाळकलिकतपञ्चमशुल्बांशहंसपादिकृता ।

षण्णवर्ति नेत्ररुजां प्रणुदत्यचिरेण सिद्धार्था ॥ २०० ॥

श्वेतपूलासतुलसी दुर्गन्धी हंसपादिका ।

पादप्रमाषताम्राः स्युः सर्वनेत्ररुजापहाः ॥ २०१ ॥

तत्पञ्चश्वेतकांबोजमूलं च समभागिकम् ।

चिञ्चापुष्परसैः पिष्टा वर्तिः स्यात्सव्रणामाजित् ॥ २०२ ॥

ताम्राहिताररसपीतकरोहिणीन्दु-

शौण्डीरसांजननदीजपुराणकांस्यैः ।

वर्तिः कृता सकलसंमितहंसपादी-

मूलैर्निहन्ति नयनाभयजालमाशु ॥ २०३ ॥

त्रिनिष्कं श्वेतपूलासमूलं तुत्थञ्च निष्ककम् ।

प्रलचिञ्चाफलं निष्कं निष्कं हंसपदीजटा ॥ २०४ ॥

तिन्त्रिणीपुष्पसारेण पिष्ट्वा सप्तदिनं ततः ।

वर्तिः कृताञ्जिता स्तन्यैः स्यन्दार्मव्रणशुकलजित् ॥ २०५ ॥

श्वेतपूलासमूलत्वक्त्रिभागं तुत्थमेककम् ॥

तिन्त्रिणीपुष्पसारेण पिष्टं सप्तदिनं ततः ।

स्तन्येन घृष्टा गुलिका सर्वनेत्रामयापहा ॥ २०६ ॥

(तन्त्रान्तरे)

विपचेत् पट्पलं दान्द्यां व्याढके काञ्चिकस्य तु ।

तेन चाऽर्धावशिष्टेन श्वेतदुर्गन्धिकाजटा ॥ २०७ ॥

दशनिष्कामेतं निष्कद्वयं ताम्रं च पेषयेत् ।

यावत्काञ्चिकमेष्टं(?) स्याद्वर्तिः सर्वाक्षिरोगजित् ॥ २०८ ॥

तनूनि ताम्रपत्राणि चार्द्धेरीस्वरसे क्षिपेत् ।

सप्तरात्रं धान्यराशौ स्थापयेत्तत उद्धृतात् ॥ २०९ ॥

तस्मादेकस्रयो यष्ट्या भागा ग्राह्यास्रयस्तथा ।

पृथ्वीकामूलतः पिष्ट्वा काञ्चिकेनाथ तन्मुहुः ।

छायाविशुष्का गुलिका स्यन्दार्मव्रणशुकलजित् ॥ २१० ॥

स्फटिकगैरिकताम्ररजोञ्जनै-

रनबकं सरजश्च रथेष्टकम् (?) !

मुनिदिनं वनितापयसा समं

जयति पिष्ट्मुदुम्बरलेपितम् ॥ २११ ॥

छायाविशुष्कं गुलिकीकृतं त-

दक्ष्यामयान्घोरतरानशेषान् ।

सदाहरक्तव्रणशुकलशूलं

पिल्लाजकाम्बुस्रुतिमक्षिशूलम् ॥ २१२ ॥

(सिद्धयोगे)

सिराशुकले त्वदृष्टिघ्ने चिकित्सा व्रणशुकलवत् ॥ २१३ ॥

(बाह्ये)

अप्रशान्तमेवमर्मवत्साधयेत् । समाक्षिकं तु रसाञ्जनं प्रति-
सारणम् । सप्तमे दिवसे कुक्कुटाण्डकपालस्फटिकचन्दनमनश्शिला-
लैरश्वराहदशनैश्च वर्ति कृत्वाऽञ्जयेत् । उदधिकफशंखचन्दनैः
अजापयःपिष्टैर्वर्तिर्मधुघृष्टा प्रत्यञ्जनं सिराशुक्लजित् । अनुपशमे
पश्यति चातुरे किञ्चिदिदमेवासकृत् कुर्वीत ।

अजकामदृष्ट्युपघातिनीं कृष्णान्तजामस्रविस्रावणैर्मधुरविरेचनैः
क्षीरवस्तिभिश्च साधयेत् । सिराशुक्लवच्च शस्त्रकर्मादिविधिनेति ।
(संग्रहः ।

अशान्तावर्मवच्छस्त्रमजकारुये च योजयेत् ॥ २१४ ॥

(बाहटे)

व्रणशुक्लाक्षिपाकाभ्यां कृष्णं भिन्वा तु याऽजका ।

जायते दृष्टिदूरस्था तस्यास्त्वेषा क्रिया हिता ॥ २१५ ॥

(कृष्णा-)

तटाकशुक्तिमाहृत्य स्थापयेदेकवासरम् ।

रिक्ते पात्रे ततस्तस्या मांससारं मधुप्लुतम् ।

आश्च्योतयेत्ततो नश्येदजकाव्रणशुक्लकम् ॥ २१६ ॥

(तन्त्रा-)

तटाकशुक्तिजं मांसं स्तन्येन परिषेचयेत् ।

सघृतं लेपितं नेत्रे व्रणशुक्लाजकापहम् ॥ २१७ ॥

तटाकशुक्तिजे सारे सक्षीरं विपचेद् घृतम् ।

कल्कितैर्यष्टिमधुकतण्डुलीयकचन्दनैः ॥ २१८ ॥

तर्पणात् परिषेकाच्च व्रणशुक्लाजकापहम् ।

कुक्कुटाण्डकपालं च फेनकं शिशुबीजकम् ॥ २१९ ॥

समुद्रजिह्वा वैदेही सैन्धवं मरिचं तथा ।

जूतीपुष्पञ्च तत्सर्वं पेषयेच्छिशुवारिणा ॥

छायाशुष्का कृता वर्तिरजकां नाशयेद् ध्रुवम् ॥ २२० ॥

तटाकशुक्तिं घननादमूलं विपाचयेत्पंचपलं पृथक् तु ।

क्षीरस्य कंसे तु तदर्धशिष्टे निर्मथ्य जातं नवनीतमत्र ॥ २२१ ॥

संगृह्य चाक्षणोरुपरि प्रलिंघेत् सिद्धं घृतं वा पयसैव ताभ्याम् ।
निहन्ति दाहाश्रुविभोक्षणाक्षिसिराजकादिव्रणशुक्लपीडाः ॥ २२२ ॥

(तन्त्रान्तरे)

समधुकसितकेतकाग्रस्वरस इहासाध्यमजकादिम् ॥ २२३ ॥

(काञ्ची-)

अजकायामसाध्यायां शुक्लेन्यत्र च तद्विधैः ।

वेदनोपशमं स्नेहपानासृक्स्त्रावणादिभिः ॥ २२४ ॥

कुर्षात् बीभत्सतां जेतुं शुक्लस्योत्सेधसाधनम् ।

नाळिकेरास्थिभङ्गाततालवंशकरीरजम् ॥ २२५ ॥

भस्माद्भिः स्त्रावयेत्ताभिर्भावयेत्करभास्थिजम् ।

चूर्णं शुक्लेष्वसाध्येषु तद्वैवर्ण्यममज्जनम् ॥ २२६ ॥

साध्येषु साधनायालग्निदमेव च शीलितम् ।

अजकां पार्श्वतो विद्ध्वा सूच्या विस्त्राव्य चोदकम् ॥ २२७ ॥

समं प्रपीड्याङ्गुष्ठेन वसाद्र्रेणानुपूरयेत् ।

व्रणं गोमांसचूर्णेन बद्धं बद्धं विमुच्य च ॥ २२८ ॥

सप्तरात्राद्ब्रणे रूढे कृष्णभागे समे स्थिरे ।

स्नेहाञ्जनञ्च कर्तव्यं नस्यं च क्षीरसर्पिषा ॥ २२९ ॥

तथापि पुनराध्माते भेदच्छेदादिकां क्रियाम् ।

युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्यान्निमज्जनम् ॥ २३० ॥

(वाहटे)

ताम्रस्य षोडशांशाः स्युर्मधुकस्य चतुर्दश ।

कुष्ठस्य द्वादशांशाः स्युर्वचायाश्च दशैव तु ॥ २३१ ॥

सैन्धवस्याष्टभागास्तु पिप्पल्याश्च षडेव तु ।

रजतस्य तु चत्वारो द्वौ भागौ कनकस्य च ॥ २३२ ॥

अजाक्षीरेण सप्ताहं पिष्ट्वा ताम्रे प्रलेपयेत् ।

बदरास्थिग्रमाणेन गुळिकां कारयेद् भिषक् ॥ २३३ ॥

अभिष्यन्दमधीमन्थं व्रणशुक्लं कुक्कणकम् ॥ २३४ ॥

तिमिरं पटलं काचं हन्ति कण्डूं विशेषतः ।

द्विरहौ ताम्ररजसो मधुकस्य चतुर्दश ॥ २३५ ॥

कुष्ठस्य द्वादशांशाः स्युः वचायाश्च दशैव तु ।
 सैन्धवस्याष्टभागाश्च पिप्पल्याश्च षडेव तु ॥ २३६ ॥
 अजाक्षीरेण संपिष्य ताम्रपात्रे प्रलेपयेत् ।
 ताम्रादिगुलिका नाम्ना विदेहाधिपकीर्तिता ॥ २३७ ॥
 अभिष्यन्दमधीकृतं व्रणशुल्कं कुक्कुणकम् !
 तिमिरं पटलं काचं हन्ति पित्तं विशेषतः ॥ २३८ ॥
 चन्दनगैरिकलाक्षाजातीमुकुळानि चाम्बुपिष्टानि ।
 व्रणशुक्लघ्नी वर्तिः प्रसादनी सर्वतिमिरघ्नी ॥ २३९ ॥
 दावीं वरा मधुकमम्भसि नाळिकेरे
 पत्त्वाऽष्टभागपरिशिष्टरसं पुनस्तत् ।
 सान्द्रं विपाच्य शशिसैन्धवमाक्षिकाढ्यं
 युञ्ज्याद् व्रणार्मतिभिरादिषु पित्तजेषु ॥ २४० ॥

(बृद्धहारीते)

फलत्रयं दारुनिशां पलांशं पाचयेज्जले ।
 प्रस्थे तु नाळिकेरस्य अष्टभागावशेषिते ॥ २४१ ॥
 पेषयित्वा क्षिपेत्तत्र ताक्षर्यं पीतकरोहिणीम् ।
 रसाञ्जनं गैरिकञ्च कर्पूरं चन्दनं तथा ॥ २४२ ॥
 कतकं पिप्पलीञ्चैव अर्द्धकर्षन्तु पेपयेत् ।
 मधुना सह संयोज्य सर्वनेत्रामयापहम् ॥ २४३ ॥
 अर्मञ्च पित्तकोपञ्च राधकण्डूं च नाशयेत् ॥ २४४ ॥

(तन्त्राम्तरे)

इति संध्यादिरोगचिकित्सा ।

वातपित्तकफैस्संसर्गेण सन्निपातेन रक्तेन च जातानि षट्
 तिमिराणि । कान्चाष्वद् । षट् च लिङ्गनाशाः तथा गम्भीरहस्ताख्यपि-
 त्तविदग्धाख्यास्तथा नकुलान्धो नक्तान्ध उष्णाविदग्धा अम्लविदग्धा
 धूमरः औपसर्गिकलिङ्गनाश इति दृष्टौ रोगाः सप्तविंशतिः ॥

सिरानुसारिणि सले प्रथमं पटलं श्रिते ।

अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥ २४५ ॥

प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ।

भूतन्तु यत्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मं च नेक्षते ॥ २४६ ॥

दूरान्तिकस्थं रूपञ्च विपर्यासेन मन्यते ।

दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति ॥ २४७ ॥

द्विषैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधा स्थिते ।

दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्ववद्द्विपर्ययम् ॥ २४८ ॥

नान्तिकस्थमधस्संस्थे दूरगं नोपरिस्थिते ।

पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः ॥ २४९ ॥

प्राप्नोति काचनां दोषे तृतीयपटलाश्रिते ।

तेनोर्ध्वं वीक्षते नाधस्तनुचेलावृतोपमम् ॥ २५० ॥

यथावर्णं च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ।

तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥ २५१ ॥

लिङ्गनाशं मलः कुर्वञ्छादयेद् दृष्टिमण्डलम् ॥ २५२ ॥

(बाहटे)

तत्र वातजे तिमिरे चलाविलारुणाभासं प्रसन्नं च मुहुरीक्षते ।
जालमशकादींश्च पश्यति । तस्मिन् काचीभूते दृष्टिररुणा स्यात् ।
स आस्यमनासिकं पश्यति । चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं च । तस्मिन् प्रवृद्धे
लिङ्गनाशभूते रजोधूमावृते च दृष्टिः स्फटिकारुणाभा हतदर्शना च ।
तत्रैव लिङ्गनाशे वातेन दृक्सिरासङ्घोचात् दृढमण्डलमन्तर्विशत्यसौ
गम्भीरा नाम । पित्तजे तिमिरे विद्युत्खद्योतादिदीपितं नीलं च
पश्यति । काचे तु काचनीलाभा दृष्टिर्कपरिवेषादि ह्यसद्रूपं च प-
श्यति । लिङ्गनाशे भृङ्गनीला निरालोका च दृक् स्यात् । तत्रैव
पित्ताद् द्रस्यदर्शिनी द्रस्वा च दृष्टिर्द्रस्वाख्या । तत्रैव पीतापीताभ-
दर्शना दृष्टिः पित्तविदग्धाख्या । कफेन तिमिरे स्निग्धं श्वेतं शङ्खकुमु-
दाद्याचितमिव रूपं पश्यति । काचे तु सिताभा दृष्टिः निष्प्रभेन्द्रका-
चितमिव पश्यति । तस्मिन् लिङ्गनाशभूते मूर्तो दृष्टिगतः कफः
स्निग्धो दर्शननाशनः पद्मपत्रस्थजलबिन्दुरिव चलो लक्ष्यते । स चष्णे
संकुचितः छायायां विसर्पी च शङ्खकुन्दाद्याभशुक्लिमा च स्यात् ।
रक्तजे तिमिरे रक्ताभमीक्षते । काचे तु रक्ता कृष्णा वा दृक् स्यात् ।

तादृगेव च पश्यति । लिङ्गनाशेऽपि तथैव दृष्टिः स्यात् निष्प्रभा
हतदर्शना च । संसर्गसन्निपातेषु संसृष्टलिङ्गान् तिमिरादीन् विधात् ।

द्योतते नकुलस्येव यस्य दृङ् निचिता मलैः ।

नकुलान्धः स तत्राह्नि चित्रं पश्यति नो निशि ॥ २५३ ॥

दोषा दृशं स्थगयन्ति । दिवाकर्मकरस्पृष्टा विलीना लीनाः स्युः । तेनाऽह्नि
सुखमीक्षते । रात्रावन्धः । स रोगो नक्तान्धः । उष्णतप्तस्य सद्यश्शीत-
जलावगाहादूष्मा त्रिदोषरक्तसंगुक्तो नेत्रे याति । तेन शुक्लभागमालिन्य-
महन्याविलदर्शनं रात्रावान्ध्यं दाहश्च स्यात् । सा दृष्टिरुष्णविदग्धाख्या ।
अग्लाशनात् सास्रैर्दोषैस्सकण्डूक्लेदा दृग्मलविदग्धाख्या । शोकज्वराति-
तप्तस्य वातादयो धूमाविलां धूमदर्शनीं दृशं कुर्युस्स धूमराख्यः ।
योल्पसत्वः सहसा रूपमद्भुतं भास्वरं वा पश्यति तस्य क्रुद्धा वाताद्या
नयनं गतास्तजस्संशोष्य दृष्टिं नष्टदर्शनां वैडूर्यवर्णामव्यथां कुर्युः । स
लिङ्गनाशः औपसर्गिकाख्यः । तत्र वर्जयेत् विना कफालिङ्गनाशान्
गम्भीरां ह्रस्वत्रामपि । षट् काचा नकुलान्धश्च याप्याः । शेषांस्तु
साधयेत् ।

द्वादशेति गदा दृष्टौ निर्दिष्टाः सप्तविंशतिः ॥

तिमिरं काचतां याति काचोप्यान्ध्यमुपेक्षया ।

नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद्द्रुतम् ॥ २५४ ॥

(वाहटे)

चित्रकमूलत्रिफलापटोलयवसाधितं पिबेदम्बु ।

सघृतं निशि चक्षुष्यं तिमिरं च विशेषतो हन्ति ॥ २५५ ॥

(भिषङ्मुष्टौ)

सघृतं वा वराकथं शीलयेत्तिमिरामयी ॥ २५६ ॥

(वाहटे)

सदावलिह्यात्रिफलां विचूर्णितां

घृतप्रगाढां तिमिरेथ पित्तजे ।

समीरजे तैलयुतां कफात्मके

मधुप्रगाढां विदधीत युक्तिः ॥ २५७ ॥

(सुश्रुताव)

गवां शकृत्काथविपक्वमुत्तमं
 हितं तु तैलं तिमिरेषु नाघनम् ।
 हितं घृतं केवलमेव पैत्तिके
 ह्यजाविकं यन्मधुरैर्विपाचितम् ॥ २५८ ॥

(पाठशु-)

शुकैरण्डान्मूलमथोग्रां शतपुष्पां
 पुष्पोद्भूतं यच्च बृहत्यास्तगरञ्च ।
 पक्वं तैलं तैस्सपयस्कौस्तिमिरघ्नं
 नस्यश्रेष्ठं व्याधिषु चोर्ध्वेष्वपरेषु ॥ २५९ ॥

(योगशतके बाह्ये च)

तिलनैलमक्षतैलं भृंगस्वरसोऽसनाच्च निर्यूहः ।
 आयसपात्रविपक्वं करोति दृष्टेर्बलं नस्यम् ॥ २६० ॥

(षाह्ये सङ्ग्रहे च)

तुलां पचेत जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषितैः ।
 तत्काथे द्विगुणक्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २६१ ॥
 प्रपौण्डरीककाकोळीपिप्पली लोध्रगैन्धवैः ।
 शताह्वामधुकद्राक्षासितादारुफलत्रयैः ॥ २६२ ॥
 कार्षिकैर्निशि तत्पीतं तिमिरापहरं परम् ।
 द्राक्षाचन्दनमञ्जिष्ठाकाकोळीद्वयसैन्धवैः ॥ २६३ ॥
 मिताशतादरीमेदापुण्ड्राह्वमधुकोऽपलैः ।
 पचेज्जीर्णघृतप्रस्थं सगक्षीरं पिचून्मितैः ॥ २६४ ॥
 हन्ति तच्छुक्लतिमिररक्तराजीशिरोरुजः ।
 पटोलनिम्बकटुकादार्वासेव्यवरावृषम् ॥ २६५ ॥
 सधन्वयाषत्रायन्तीपर्पटं पालिकं पृथक् ।
 प्रस्थमामलकानां च काथयेदर्मणेऽम्भसः ॥ २६६ ॥
 तदाढकेर्द्धपालिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात्पचेत् ।
 मुस्ताभूनिम्बयष्ट्याह्वकुटचोदीच्यचन्दनैः ॥ २६७ ॥

सव्योषचव्यैस्तत्सर्पिर्घ्राणकर्णाक्षिरोगजित् ।

विद्रधिज्वरदुष्टारुर्विसर्पापचिकुष्ठजित् ॥ २६८ ॥

विशेषाच्छुक्लतिमिरनक्तान्ध्योष्णविदाहजित् ।

त्रिफलाष्टपलं क्वाथ्यं पादशेषं जलाढके ॥ २६९ ॥

तेन तुल्यपयस्केन त्रिपलापलकलकवान् ।

अर्द्धप्रस्थो घृतात् सिद्धः सितया माक्षिकेण वा ॥ २७० ॥

युक्तं पिबेत्तत् तिमिरी तद्युक्तं वा वरारसम् ।

यष्टीमधुदिकाकोलीव्याघ्रीकृष्णामृतोत्पलैः ॥ २७१ ॥

पालिकैः ससिताद्राक्षैर्घृतप्रस्थं पचेत् समैः ।

अजाक्षीरवरावाशामार्कवस्वरसैः पृथक् ॥ २७२ ॥

महात्रैफलमित्येतत् परं दृष्टिविकारजित् ॥ २७३ ॥

(बाहटे)

त्रिफलाक्वाथकल्केन सपयस्कं शृतं घृतम् ।

तिमिराण्यचिराद्घ्न्यात् पीतमेतन्निशामुखे ॥ २७४ ॥

(सिद्धसारे-)

त्रैफलेनाथ हविषा लिहानस्त्रिफलां निशि ।

यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना च परिप्लुताम् ॥ २७५ ॥

मासमेकं हिताहारः पिवन्नामलकोदकम् ।

सौपर्णं लभते चक्षुरित्याह भगवान्निमिः ॥ २७६ ॥

प्रातर्भक्तस्य वा पूर्वमद्यात् पर्यां पृथक् पृथक् ।

मृद्धीकाशर्कराक्षौद्रैस्सततं तिमिरानुरः ॥ २७७ ॥

मांसीत्रिजातकायःकुङ्कुमनीलोत्पलाभयातुत्यैः

सितकाचशङ्खफेनकमरिचाञ्जनपिप्पलीमधुकैः ॥ २७८ ॥

चन्द्रेऽश्विनीसनाथे सुचूर्णितैरञ्जयेद्युगळमक्ष्णोः ।

तिमिरार्भरक्कराजीकण्डूकाचादिशमिच्छन् ॥ २७९ ॥

मरिचवरलवणभागौ भागौ द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्याम् ।

सौवीरभागनवकं चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् ॥ २८० ॥

निर्दग्धं बदराङ्गारैस्तुत्थं चेत्यं निषेचितम् ॥ २८१ ॥

क्रमादजापयःसर्पिःक्षौद्रे तस्मात्पलद्वयम् ।

कार्षिकैस्ताप्यमरिचस्रोतोजकटुकानतैः ॥ २८२ ॥

पटुलोध्रनिशापथ्याकणैःश्वनफेनकैः ।

युक्तं पलेन यष्ट्याश्च मूपान्तधर्मातचूर्णितम् ॥ २८३ ॥

हन्ति काचार्मनक्तान्धयरक्तराजीः सुशीलितः ।

चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा ॥ २८४ ॥

गोमूत्रे छगणरमेऽम्लकाञ्चिके च

स्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च ।

यत्तुत्थं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं

तत् कुर्याद् गरुडसमं नरस्य चक्षुः ॥ २८५ ॥

श्रेष्ठाजलं भृङ्गरसं सविषाज्यमजापयः ।

यष्टीरसं च यद् सीसं सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ २८६ ॥

तप्तं तप्तं पायितं तच्छलाका

नेत्रे युक्ता माञ्जनानञ्जना वा ।

तैमिर्यार्मस्त्रापैच्छिल्यपैह्लं

कण्ठं जाल्यं रक्तराजीं च हन्ति ॥ २८७ ॥

रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथाञ्जनम् ।

ईषत्कर्पूरसंयुक्तमञ्जनं तिमिरापहम् ॥ २८८ ॥

मरिचानि दशार्धपिचु-

स्ताप्यात्तुत्थात्पलं पिचुर्यष्ट्याः ।

क्षीराद्रदग्धमञ्जन-

मप्रतिसाराख्यमुत्तमं तिमिरे ॥ २८९ ॥

अक्षवीजमरिचामलकत्वक्-

तुत्थयाष्टिमधुकैः जलपिष्टैः ।

छाययैव गुलिकाः परिशुष्का

नाशयन्ति तिमिराण्यचिरेण ॥ २९० ॥

मरिचामलकजलोद्भवत्तुत्थाञ्जनताप्यधातुभिः क्रमवृद्धैः ।

षण्माक्षिक इति योगस्तिमिरार्मक्रेदकाचकण्डूहन्ता ॥ २९१ ॥

कृष्णं सर्पं मृतं न्यस्य चतुरश्रापि वृश्चिकान् ।
 क्षीरकुम्भे त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वा प्रमन्थयेत् ॥ २९२ ॥
 तत्र यन्नवनीतं स्यात् पुष्पीयात्तेन कुम्कुटम् ।
 अन्धस्तस्य पुरीषेण प्रेक्षते ध्रुवमञ्जनात् ॥ २९३ ॥
 कृष्णसर्पवसा शङ्खः कतकात्फलमञ्जनम् ।
 रसक्रियेयमचिरादन्यानां दर्शनप्रदा ॥ २९४ ॥

(२३१६)

मनोह्रा सैन्धवं व्योषं शङ्खनाभीरसाञ्जनम् ।
 कतकं चन्दनं फेनो यिळङ्गानि तितोयला ॥ २९५ ॥
 कुक्कुटाण्डकपालं च जलपिष्टा सुखावती ।
 हन्त्येषा मधुना घृष्टा काचतैर्मिर्यशुक्लकान् ॥ २९६ ॥
 (सङ्ग्रहे)

मधुकमरिचपिप्पली सलोध्रा
 तरुरजनी त्रिफला हिमाम्बुपिष्टा ।
 तिमिरपटलकाचकण्डुहन्त्री
 विमलकरी विमलेति विश्रुता सा ॥ २९७ ॥

(शर्वत्रात)

ऊषणमेकं पिष्ट्वा दशाद्रिकन्याश्च पुष्पाणि ।
 तिमिरेञ्जयेदथैकं मरिचाढ्यं द्रोणपृष्पि पुष्पिशतम्(?) ॥ २९८ ॥
 (सिद्धयोगे)

मारिचामलकैः करञ्जबीजैः
 क्रमवृद्धोत्तरभृङ्गतोयपिष्टैः ।
 तिमिरं पटलं निहन्ति काचं
 सुकृतं कर्म यथाकृतं कृतघ्ने ॥ २९९ ॥

(तन्त्रान्तरे)

लिकुचपक्कफलोदकसंस्थितं
 मरिचमर्ककरेरथ शोपितम् ।
 दृषदि वारिनिघृष्टमिदं नृणां
 तिमिरकाचनिशान्ध्यजिदञ्जनात् ॥ ३०० ॥

(कुम्भचिद्)

नीलोत्पलपत्रशतं मुद्गशतं यवशतं च निस्तुपकम् ।
 मालत्याः कुसुमशतं पिप्पल्याः तण्डुलशतं च पञ्चशती ॥३०१॥
 एषा वर्त्तिलिखिता यवनैः (कुहचन) शिलास्तम्भे ।
 अन्धमनन्धं कुरुते यस्य च नोत्पाटिते नेत्रे ॥ ३०२ ॥
 शतमुत्पलपत्राणां मुद्गानां तावदेव च ।
 पिप्पलीतण्डुलशतमेभिः सौवीरकं समम् ॥ ३०३ ॥
 एतच्छूलक्षणीकृतं चूर्णं वृद्धानां तिमिरापहम् ।
 अशीतितिलपुष्पाणि मरिचानि च षोडश ॥ ३०४ ॥
 पञ्चाशज्जातिपुष्पाणि षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः ।
 इयं चन्द्रप्रभा नाम वर्त्तिस्तिमिरनाशिनी ।
 कलेदकण्डूप्रशमनी मलकाचविनाशिनी ॥ ३०५ ॥

(एतत् त्रयं चन्द्रटात्)

चिञ्चादलस्वरसपिष्टमुरुङ्गिबीजं

कंसे प्रलिप्य परिशोष्य तदातपेन ।

तैलं ततः स्रुतमिदं शशिपादभागं

योज्यं दृढार्मतिमिरे तिलमात्रमक्षिण ॥ ३०६ ॥

शशिटङ्कणलवणोपण-

कणाळिकास्तूर्ध्ववृद्धमळिसलिले ।

पिष्टं कांस्यनिघृष्टं

तिमिरार्जुनकाचपटलघ्नम् ॥ ३०७ ॥

नागपारदधात्रीन्दुप्रत्नाज्यकणसैन्धवैः ।

रसाञ्जनसिताक्षौद्रैर्योगो नेत्रामयापहः ॥ ३०८ ॥

(काशी-)

पुष्पाख्यताक्षर्यजसितोदधिफेनशङ्ख-

सिन्धूत्थगैरिकशिलापरिचैः समांशैः ।

पिष्टैश्च माक्षिकरसेन रसक्रियेयं

इन्त्यर्मकाचतिमिरार्जुनवर्त्मरोगान् ॥ ३०९ ॥

शशिकणमरिचकपालं

पिष्ट्वा भृङ्गासवेन सशौद्रम् ।

मुनिदिनकांस्यनिघृष्टं

तिमिरार्जुनपटलकाचधनम् ॥ ३१० ॥

वेदाग्निभूतवमुधातुरसाश्च सिन्धुं-

कृष्णोग्रताग्रमधुकाह्वयकुष्ठभागाः ।

शुल्बोपिताजपयसा मुनिवारपिष्टाः

स्यन्दाधिमन्थनिमिरादिहरा च वर्त्तिः ॥ ३११ ॥

वारणसारथिप्रिष्णोर्मातुलगोसर्पकचभक्षितैः ।

पिष्टैस्तलपोटरसे वर्त्तिर्नयनामयत्री द्राक् ॥ ३१२ ॥

(तन्त्रा-)

भृशजगमटनिष्कं तुत्थं निष्कद्वयं भसितशुक्लम् ।

निष्कं च मरिचमेतत् तिमिरघ्नं निम्बतैलपरिपिष्टम् ॥ ३१३ ॥

(वृद्ध-)

फलत्रयं चापि कटुत्रयं च

ज्योतिष्कारञ्जविलङ्गवीजम् ।

प्रपौण्डरीकं मधुकं सताम्रं

सिन्धुद्भवं च स्फटिकं सशङ्खम् ॥ ३१४ ॥

वचाञ्जनं गैरिकचन्दनं च

द्राक्षा निशा शश्वरलोध्रकं च ।

तुत्थं च पीताह्वयरोहिणी च

पेष्यं करञ्जस्वरसेन वर्त्तम् ॥ ३१५ ॥

तुत्थादिभागाद् द्विगुणो वचादिः

प्रपुण्डरीकादिमणस्त्रिभागः ।

शेषश्चतुर्भाग इयं निहन्या-

द्वर्त्तिः सुनेत्री सकलाक्षिरोगान् ॥ ३२६ ॥

काचं सपुष्पं पटलं व्रणं च

कोथं च कण्डू तिमिरं कुकूणम् ।

स्रावं च दाहं च निशान्धतां च
तथाधिमांसं च निहन्ति शीघ्रम् ॥ ३१७ ॥

कतकसैन्धवतुत्थकटुत्रिक-
स्फटिकताम्रमयो हिमरोहिणी ।

उरगपारदटङ्कणमञ्जनं
त्रिफलया मधुकेन च संयुतम् ।

करजवल्करसेन सुपेपितं
गरुडदृष्टिसमां कुरुते दृशम् ॥ ३१८ ॥

त्रिफला त्रिकटूनि विळङ्गवचा-
हरितालरसाञ्जनसल्लवणम् ।

शबराह्वयताम्ररजः स्फटिकं
रजनीद्वयरोचनवारिचरम् ॥ ३१९ ॥

तुटिचन्दनताप्यतरुक्षतजं
कतकं मधुकोदधिफेनयुतम् ।

शशिपीतकरोहिणीसीसरुजा-
गिरिशृङ्गगवाशिकगोदशनम् ॥ ३२० ॥

धुररेष्वणुमौक्तिकतुत्थवरी-
परिकूर्मवराटककान्तमुत्रम् ।

अमृताक्षयलिनिम्बकरञ्जरसैः
सुरसाञ्जनजातिमुरुङ्गिरसैः ॥ ३२१ ॥

सुनिषण्णकवीजकपूररसैः
सुरया पयसा च गवां विहिता ।

दिनपङ्कद्वयतो मधुतैलघृतै-
र्द्रववर्त्तिरियं नळमध्यगता ॥ ३२२ ॥

तिमिरे पटलेर्मणि काचगदे
व्रणशुक्लगदेप्यजके महति ।

निमिना विहिता किल संयमिना
नयनामयसप्ततिनाशकरी ॥ ३२३ ॥

त्रिफला त्रिकटूनि विळङ्गवचा-
हगितालरसाञ्जनमल्लवणम् ।

शबराह्वयताम्ररजःस्फटिकं
सुरसाञ्जनिकानवजानिरसैः ॥ ३२४ ॥

अथ मार्कववीजकपूररसैः
सुरया पयसा च गन्धां मधुना ।
घृतनोऽपि च समदिनानि कृता
द्रववर्त्तिगियं नळमध्यगता ॥ ३२५ ॥

तिमिरे पटल इत्यादि पूर्ववत् ।

(तन्त्रा-)

दोषानुरोधेन च नैकशस्तं
स्नेहास्रविस्त्रावणरेकनस्यैः ।

उपाचरेदञ्जनमूर्ध्ववस्ति-
वस्तिक्रियातर्पणत्रेपमेकैः ॥ ३२६ ॥

सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतःशृणु
वातजे तिमिरे तत्र दशमूलाम्भला घृतम् ॥ ३२७ ॥

क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्कं विवेत्ततः ।
त्रिफलापञ्चमूलानां कृपायं क्षीरसंयुतम् ॥ ३२८ ॥

एरण्डतैलसंयुक्तं योजयेत् विरेचनम् ।
समूलजालजीवन्तीतुलां द्रोणेम्भसः पचेत् ॥ ३२९ ॥

अष्टभागस्थिते तस्मिन् तैलप्रस्थं पयःसमम् ।
बलात्रितयजीवन्तीवरीमूलैः पलोन्मितैः ॥ ३३० ॥

यष्टीपलैश्चतुर्भिश्च लोहपात्रे विपाचयेत् ।
लोह एव स्थितं मासं नावनादूर्ध्वजत्रुजान् ॥ ३३१ ॥

वातपित्तामयान् हन्ति तद्विशेषाद्दृग्गाशयान् ।
केशास्यकन्धरास्कन्धपुष्टिलावण्यकान्तिकृत् ॥ ३३२ ॥

सितैरण्डजडासिंहीफलदारुवचानतैः ।
शताह्वाबिल्वभूलैश्च तैलं पक्कं पयोन्वितम् ॥ ३३३ ॥

नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूथवातश्लेष्मामयार्त्तिजित् ।

वातपीनसवच्चात्र निरूहं सानुवासनम् ॥ ३३४ ॥

पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ।

विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेत् सिराम् ॥ ३३५ ॥

शर्करैलात्रिवृच्चूर्णैर्मधुयुक्तैर्विरेचनम् ॥ ३३६ ॥

(बाहटे)

स्तन्यं वा पद्मकोशीरक्षीरवृक्षाङ्कुरैः शृतम् ।

नस्यं चाज्यं शृतं क्षीरं जीवनीयासितोत्पलैः ॥ ३३७ ॥

(सङ्ग्रहे)

सौवीराञ्जनतुत्थक-

शृङ्गीधात्रीफलस्फटिककूर्पूरम् ।

पञ्चांशं पञ्चांशं

त्र्यंशमथैकांशमञ्जनं तिमिरघ्नम् ॥ ३३८ ॥

श्लेष्मोद्भवेऽमृताक्वाथवराकणशृतं घृतम् ।

विध्येत् सिरां पीतवनो दद्याच्चानुविरेचनम् ॥ ३३९ ॥

क्वाथं पूगाभयाशुण्ठीकृष्णाकुम्भनिकुम्भजम् ।

(बाहटे)

मनोह्वाशङ्खसिन्धूत्थमरिचैस्तिमिरं जयेत् ।

वर्त्तिःप्रगाढमप्याशु शुक्लपिल्लामयार्म च ॥ ३४० ॥

(सङ्ग्रहे)

रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः शीतैश्चास्त्रं प्रसादयेत् ॥ ३४१ ॥

*लाक्षयानळदलोद्भयष्टिका-

शङ्खताम्रहिमपद्मपद्मकैः ।

सोत्पलैच्छलगलदुग्धवर्त्तितै-

रस्रजं तिमिरमाशु नश्यति ॥ ३४२ ॥

संसर्गसच्चिपातोत्थे यथादोषोदयं क्रिया ।

नतनीलोत्पलानन्तायष्ट्याहमुनिपण्णकैः ॥ ३४३ ॥

साधितं नावने तैलं शिरोवस्तौ च शस्यते ।

दद्यादुशीरनिर्यूहे चूर्णितं कणसैन्धवम् ॥ ३४४ ॥

ब्राक्षया इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः तथा यद्धिभिः इत्यपि ।

तच्छृतं सघृतं भूयः पचेत् क्षौद्रं क्षिपेद्घने ।

शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरेञ्जनम् ॥ ३४५ ॥

काचेप्येषा क्रिया मुक्त्वा स्त्रिरां यन्त्रनिपीडनात् ।

आन्ध्याय स्युर्मला दद्यात् स्राव्ये त्वस्त्रे जलौकसः । ३४६ ॥

गुळः फेनोऽञ्जनं कृष्णा मरिचं कुङ्कुमाद्रजः ।

रसक्रियेयं सक्षौद्रा काचयापनमञ्जनम् ॥ ३४७ ॥

शिलासैन्धवकासीसशङ्खव्योपरसाञ्जनैः ।

रसक्रियेयं सक्षौद्रा काचयापनमञ्जनम् ॥ ३४८ ॥

नकुलान्धे त्रिदोषोत्थतैर्मिर्यविहितो विधिः ।

रसक्रिया घृतक्षौद्रगोमयस्वरसद्रुतैः ॥ ३४९ ॥

तार्क्ष्यगैरिकतालीसैर्निशान्धे हितमञ्जनम् ।

दध्ना विघृष्टं मरिचं रात्र्यन्धेऽञ्जनमुत्तमम् ॥ ३५० ॥

संनिवेश्य यकृन्मध्ये पिप्पलीरदहन् पचेत् ।

ताः शुष्का मधुना घृष्टा निशान्धे श्रेष्ठमञ्जनम् ॥ ३५१ ॥

घृते सिद्धानि जीवन्त्याः पल्लवानि च भक्षयेत् ।

सिद्धं घृतं कुम्भयोनेः पत्रैः पाने च पूजितम् ॥ ३५२ ॥

(बाहटे)

क्षौद्रजातीरसाभ्यां वा द्विहरिद्रारसाञ्जनैः ।

अजामूत्रेण वा कौन्तीकृष्णास्त्रोतोजसैन्धवैः ॥ ३५३ ॥

गोशकृद्रसपिष्टैर्वा द्विनिशापिप्पलीपुतैः ।

कालानुसारीतालीसपत्रयष्ट्याहनागरैः ॥ ३५४ ॥

(सङ्ग्रहे)

सिन्धूत्थतैलं स्तनजोषणं च

शार्ङ्गाष्टपत्रस्वरसेन घृष्टम् ।

ताम्रेण नक्तान्ध्यामिदं निहन्या-

ज्जिम्बस्य बीजं मधुनाञ्जनं वा ॥ ३५५ ॥

(योगमृत)

सतैलं द्रोणपुष्पाम्बु कृष्णा वा शशकृद्रसा ।

कर्णविद्धवाथ सक्षौद्रमञ्जनात् क्षणदान्ध्यनुत् ॥ ३५६ ॥

(नेत्रोर्यणीये)

मुनितरुदळरसयुक्तं

दिनकरकरशोषितं मरिचम् ।

पुनरपि तेन विघृष्टं

प्रणुदति दोषान्ध्यमञ्जनं तीव्रम् ॥ ३५७ ॥

तद्वच्छकृद्रमाख्या वैदेही पित्तमाजं वा ।

आजौ यकृत्प्लिहानौ खादेज्जम्ब्वधसा दग्ध्वा ॥ ३५८ ॥

(सिद्धयोगे)

खादेद्यकृत्प्लिहानौ च माहिषौ तैलवर्षिषा ॥ ३५९ ॥

(बाहटे)

गोदन्तमथ पिप्पल्यः सैन्धवं गैरिकं तथा ।

एतैः कृत्वानुं गुळिका नक्तमान्ध्यस्य भेषजम् ॥ ३६० ॥

(वृद्धे)

कृष्णा वा गोशकृद्रसेति ।

(सिद्धसारे)

धूमराख्याम्लपित्तोष्णविदाहं जीर्णसर्पिषा ।

स्निग्धं विरेचयेच्छीतैः शीतैर्दिह्याच्च सर्वतः ॥ ३६१ ॥

गोशकृद्रसदुग्धाज्यैर्विपक्वं शस्यतेञ्जनम् ।

स्वर्णगैरिकतालीसचूर्णावापा रसक्रिया ॥ ३६२ ॥

तर्पणं क्षीरसर्पिः स्यादशाम्यति मिराव्यधः ॥ ३६३ ॥

सूर्योपरागानलविद्युदादि-

विलोकनेनोपहतेक्षणस्य ।

सन्तर्पणं स्निग्धहिमादि योज्यं

तथाञ्जनं हेमघृतेन घृष्टम् ॥ ३६४ ॥

चिन्ताभिघातभीशोकरौक्ष्यात्सोत्कुटकासनात् ॥ ३६५ ॥

विरेकनस्यवमधुपुटपाकादिविभ्रमात् ।

विदग्धाहारवमनात् क्षुत्तृष्णादिविधारणात् ॥ ३६६ ॥

अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्तिमिररोगिवत् ।

यथास्वं तत्र युञ्जीत दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् ॥ ३६७ ॥

(वाहटे)

तमालतुटिकुङ्कुमान्यसितमुत्पलं पिप्पली-

सिताञ्जनमयोरजो मरिचकाकमाचीत्वचः ।

नयष्टिमधुकाञ्जनान्युदधिकेनमक्ष्यामये-

ध्वनुत्तममतोञ्जनं विमलमाशु तैर्मिथ्यहृत् ॥ ३६८ ॥

लिङ्गनाशे नीलिका पटलमान्ध्यमिति पर्यायाः ।

(सङ्ग्रहे)

विध्येत् सुजातं निष्प्रेक्ष्यं लिङ्गनाशं कफोद्भवम् ।

आवर्तक्यादिभिष्पइभिर्विवर्जितमुपद्रवैः ॥ ३६९ ॥

सोसञ्जातो हि विषमो दधिमस्तुनिभस्तनुः ।

शलाकयावकृष्टोऽपि पुनरूर्ध्वं प्रपद्यते ॥ ३७० ॥

करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिं च स्थगयेत् पुनः ।

श्लेष्मलैः पूर्यते चाशु सोन्यैः सोपद्रवैश्चिरात् ॥ ३७१ ॥

श्लैष्मिको लिङ्गनाशो हि सितत्वाच्छ्लेष्मणः सितः ।

तस्यान्यदोषाभिभवान् भवत्यानीलता गदे ॥ ३७२ ॥

(वाहटे)

तत्र श्वेतरुणावर्तवदनवस्थिता दृष्टिरावर्तकी । अर्कक्षीरले-

शेनेव कूर्चिकापिण्डेनेव चाऽऽचिता शर्करा । शालिशूकाभराज्या-

नृता राजीमती । छिन्नविषमदग्धाभा सरुक छिन्नांशुका । कांस्य

समच्छाया चन्द्रकसंस्थाना चन्द्रकी । नैकवर्णा छत्रनिभा छत्रकी ।

ता न विध्येत् ।

न विध्येदसिरार्हाणां न तृट्पीनसकासिनाम् ।

नाजीर्णभीरुवमितशिरःकर्णाक्षिशूलिनाम् ।

नात्युष्णशीतिवाताश्रे नासंपूर्णां च नीलिकाम् ॥ ३७३ ॥

(संग्रहे)

अथ साधारणे काले शुद्धसम्भोजितात्मनः ।

देशे प्रकाशे पूर्वाह्णे भिषग् जानूच्चपीठगः ॥ ३७४ ॥

यन्त्रितस्योपाविष्टस्य स्विन्नाक्षस्य मुखानिलैः ।

अङ्गुष्ठमृदिते नेत्रे दृष्टौ दृष्ट्वोत्प्लुतं मलम् ॥ ३७५ ॥

स्वां नासां प्रेक्षमाणस्य निष्कम्पं मूर्ध्नि धारिते ।

कृष्णादर्धाङ्गुलं मुक्त्वा तदर्धाद्भ्रमपाङ्गतः ॥ ६७६ ॥

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः शलाकां निश्चलां घृताभं ।

दैवच्छिद्रं नयेत्पार्श्वार्धादूर्ध्वमामन्थयन्निव ॥ ३७७ ॥

सव्यं दक्षिणहस्तेन नेत्रं सव्येन चेतारत् ।

विध्येत् सुविद्धे शब्दः स्यादरुक् चाम्बुलवस्रुतिः ॥ ३७८ ॥

सान्त्वयन्नातुरं चानु नेत्रं स्तन्येन सेचयेत् ।

शलाकायास्ततोऽग्रेण निलिखेद्दृष्टिमण्डलम् ॥ ३७९ ॥

अबाधमानः शनकैर्नासां प्रतिनुदंस्ततः ।

उच्छिद्द्वनाच्चापहरेद् दृष्टिमण्डलं कफम् ॥ ३८० ॥

स्थिरे दोषे चले वापि स्वेदयेदाक्षि वाद्यतः ।

अथ दृष्टेः रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ।

घृताप्लुतं पिचुं दत्त्वा बद्धाक्षं शाययेत्ततः ॥ ३८१ ॥

विद्धादन्येन पार्श्वेन तमुत्तानं द्वयोर्व्यधे ।

निवाते शयनेभ्यक्तशिरःपादं हिते रतम् ॥ ३८२ ॥

(बाहद)

यथाशक्ति चैनमुपवासयेत् । उद्गारक्षवधुकासनिष्ठीवनोत्क्षेप-
णानि त्र्यहं परिहरेत् । स्नानाम्बुपानदन्तथावनाधोमुखावस्थानानि
सप्ताहम् । स्नेहविधिं चेक्षेत ।

(संग्रहे)

शक्तितो लङ्घयेत्सेको रुजि कोष्णेन सर्पिषा ।

सव्योषामलकं वाट्यमश्नीयात् संघृतं द्रवम् ॥

विलेपी वा त्र्यहाचास्य कार्थैर्मुक्त्वाक्षि सेचयेत् ॥ ३८३ ॥

वातघ्नैस्सप्तमे त्वहि सर्वथैवाक्षि मोचयेत् ॥ ३८४ ॥

(बाह्ये)

तृतीये चाह्नि मुक्त्वाक्षि परिपेचयेदेरण्डपल्लवश्रुतेन दुग्धोष्णो न
दुग्धेन । जीवनीयैर्वा सिद्धेन पयसा हविषा वा । तद्वल्लघुना पञ्चमूलेन ।
ततः पूर्ववद् बध्नीयात् । ततः प्रभृत्येवमेव प्रत्यहमासप्ताहम् मसमे तु
दिवसे सर्वथा मोक्षयेत् दशमे वा भोजयेच्चैनं व्योषामलकयुक्तं
द्रवमीषत्स्नेहलवणं वाक्यमृष्णोदकद्वितीयं विलेपीं वा । एवमाचरतो
रुजारागादयो नानुवर्तन्ते ॥

(संग्रहे)

यन्त्रणामनुरुध्येत दृष्टेरास्थैर्यलाभतः ।

रूपाणि मूक्षमदीप्राणि सहसा नावलोकयेत् ॥ ३८५ ॥

शोफरागरुजादीनामधिमन्थम्य चोद्भवः ।

अहितैर्वेधदोषाच्च यथास्वं तानुपाचरेत् ॥ ३८६ ॥

कल्किताः सघृता दूर्वायवगैरिकशारिवाः ।

मुखालेपे प्रयोक्तव्या रुजारागोपशान्तये ॥ ३८७ ॥

लोभ्रसैन्धवमृद्धीकामधुकैश्छागलं पयः ।

शृतमाश्च्योतनं योज्यं रुजभ्रागविनाशनम् ॥ ३८८ ॥

सिरां तथानुपशमे स्निग्धस्त्रिन्नस्य मोक्षयेत् ।

मन्थोक्तां च क्रियां कुर्याद् व्यथे रूढेऽञ्जनं मृदु ॥ ३८९ ॥

(बाह्ये)

वेध्येक्षिण कार्ये स्वेदादौ नियमोऽयं विधीयते ।

स्वेदादाहप्रतीमर्शान् सद्यो विद्धे तु सेचनम् ॥ ३९० ॥

अधपीडं तृतीयेह्नि युञ्ज्यात्तद्वृज्जलौकसः ।

राप्ताहान्ते सिरामोक्षं विरेकं वस्तिकैर्म च ॥ ३९१ ॥

(सङ्घे)

आढकीमूलमरिचहरितालरसाञ्जनैः ।

विद्धेक्षिण सगुळा वर्त्तियोज्या दिव्याम्बुपेषिता ॥ ३९२ ॥

(बाह्ये)

ब्रणवच्चाक्षिरोगेषु भोज्याभोज्यानि निर्दिशेत् ।

अविधारितवेगस्य भजतोऽन्ननावनम् ।

त्यजतः क्रोधशोकौ च तिमिरं नाश्नुतेऽन्तरम् ॥ ३९३ ॥

त्रिफलामश्नतो रात्रौ मंस्कृतं पिबतो घृतम् ।

धुक्त्वा चापिबतस्तोयं तिमिरं लघु शाम्यति ॥ ३९४ ॥

सुष्टु भव्यं सुकन्यां च स्कन्दं च्यवनमश्विनौ ।

षडेतान् यः स्मरोन्नित्यं तस्य चक्षुर्न हीयते ॥ ३९५ ॥

(तन्त्रा-)

इति दृष्टिरोगचिकित्सा ।

अथ सर्वाक्षिरोगचिकित्सा ।

वातपित्तश्लेष्मरक्तैश्चत्वारोभिष्यन्दाश्चत्वारोधिमन्थाः । तथा हताधिमन्थान्यतोवातवातपर्यायाः शुष्काक्षिपाकसशोफाल्पशोफाक्षिपाकात्ययाम्बोषिता इति षोडश सर्वाक्षिगताः । तत्र वातजेभिष्यन्देऽल्पशोफता शङ्खादितोदः शुष्काल्पदूषिकता शीताच्छ्रुतिः स्निग्धोष्णोपशयश्च भवन्ति । स चोपेक्षितः सन् अधिमन्थो भवेदतितीव्रवेदनः सर्कार्णनादभ्रमः । सोप्यपचाराद्द्रुताधिमन्थो भवेत् । तत्रानेकरूपा वेदना दृष्टिहा व्रणश्च स्यात् । यदा वायुर्मन्यादिषु तीव्रवेदनां कुर्वन् शोफरागरहितमक्षि साश्रु मङ्कोचयति , स गोगोऽन्यतोवाताख्यः । अस्य तोदरुजादिकं कुर्वन् वातो जिह्वमूत्रं वाक्षि कुर्यात् । स वातपर्ययः । पित्तजोभिष्यन्टः सदाहध्रुमायनं सशोफरागः पीतोष्णाश्रुः धारोक्षितव्रणसमाक्षश्च स्यात् । तज्जेधिमन्थे ज्वलद्ङ्गारकीर्णाभं यकृतपिण्डाभमक्षि स्यात् । कफाभिष्यन्दे तु जाल्यातिशोफकण्डूनिद्रानन्नभ्रद्वाः सान्द्रसितवद्दुषिकाश्रुता च भवति । तज्जेधिमन्थे कृष्णापनतिः शुक्लभावोन्नतिः प्रमेकः पांसुपूर्णाभाक्षता च । रक्तस्यन्दे रक्ताश्रुदूषिका शुक्लभागरक्तता पित्तस्यन्दलिङ्गं च । तज्जेधिमन्थे नेत्रं बन्धूकामं स्पर्शासहमसृङ्मयारिष्टफलाभकृष्णभागमन्याभदर्शनमुत्पाटनसमानरुक् च स्यात् ।

अधिमन्था यथास्वं च सर्वे स्यन्दाधिकव्यथाः ।

शङ्खदन्तकपोलेषु कपाल चातिरुक्कराः ॥ ३९६ ॥

वातपित्ताभ्यां घर्षतोदकृच्छ्रोन्मीलनिमीलनशीतेच्छाशूलपाक-
युक्तमक्षि स्यात् । स शुष्काक्षिपाकारुख्यः ।

सास्रैर्दोषैः सर्शोफोऽक्षिपाकः स्यात् । तत्र शोफः सरुग्दाहः
पक्कोदुम्बराभशुक्लभागत्वमनवस्थितशीतोष्णापिच्छिलविशदाच्छघनं बहु
चाशु स्यात् । तच्छिङ्गोऽल्पशोफाक्षिपाकस्तत्र शोफस्याल्पता स्यात् ।
अक्षिपाकात्यये शोफदाहकलुषाश्रुता कफदिग्भकृष्णभागता स-
क्लेदरागशुक्लानवस्थितवेदना च । पित्तसक्तोल्बणैर्दोषैर्मलतां नीतोन्न-
सारो नेत्रं प्राप्य श्यावलोहितं सतोददाहपाकमाविलदर्शनं च कुर्यात्
अयमम्लोषितः । इत्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः ॥

हनाधिमन्थमेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत् ।

वातोद्भूतः पञ्चरात्रेण हर्षि

सप्ताहेन श्लेष्मजातोधिमन्थः ।

रक्तोत्पन्नां हन्ति तद्वन्निरात्रा

न्मिथ्याचारात् पैत्तिकः मद्य एव ॥ ३९७ ॥

प्राग्रूप एव स्यन्देभृ तीक्ष्णगण्डूषनावनम् ।

कारयेदुपवासं च कोपादन्यत्र वातजात् ॥ ३९८ ॥

दाहोपदेहरागाश्रुशोफशान्त्यै विलाळकम् ।

कुर्यात् सर्वत्र पत्रैलामरिचस्वर्णगैरिकैः ।

सरसाञ्जनयष्ट्याह्वनतचन्दनसैन्धवैः ॥ ३९९ ॥

(वाहटे)

रसाञ्जनाभयादावीर्गैरिकैः सैन्धवान्वितैः ।

जलपिष्टैर्बहिर्लेपः सर्वनेत्रामयापहः ॥ ४०० ॥

(सिद्धसारं)

हरीतकीसैन्धवताक्ष्यशैलैः

सगैरिकैः स्वच्छजलप्रपिष्टैः ।

बहिः प्रलेपं नयनस्य कुर्यात्

सर्वाक्षिरोगोपशमाय मर्त्यः ॥ ४०१ ॥

(वररुचेः अमितप्रमीचे)

ताम्बूलशिमुकरवीरशिरीषदन्ती-
 श्यामादाधित्थसुरसासुमनार्जकानाम् ।
 प्रत्येकशो मधुयुतः स्वरसोज्जनेन
 कोपं नवं नयनयोः सहसैव हन्ति ॥ ४०२ ॥

(चन्द्र-)

ताम्बूलपत्रं लवणेन मिश्रं
 किञ्चिच्च तैलेन तु सम्प्रदिग्धम् ।
 दीपप्रतप्तं च करेण घृष्ट्वा
 तस्माद्रसो हन्ति नवाक्षिरोगान् ॥ ४०३ ॥

(वृद्ध-)

मुस्तायवामृताव्याघ्रीपटोलत्रिफलाजलैः ।
 कथितं पाययेद्दारि सर्वाभिष्यन्दनाशनम् ॥ ४०४ ॥

(चन्द्रटे)

ससैन्धवं लोभ्रमथाज्यभृष्टं
 सौवीरपिष्टं सितवस्त्रवद्धम् ।
 आश्च्योतनं तन्नयनस्य कण्ठं
 दाहं च रागं च रुजां च हन्ति ॥ ४०५ ॥

(अमितप्रमीयं)

एरण्डेन शृतं क्षीरं साज्यमाश्च्योतनं हितम् ।
 शूलघ्नं वरणोदीच्ययष्टीमैन्धवसाधितम् ।
 आयसे ताम्रपात्रे वा मैन्धवं दधिमर्दितम् ॥ ४०६ ॥

षोडशभिः सलिलपलैः
 पलं तथैकं कटकटैर्याः सिद्धम् ।
 सेकोष्ठभागाशिष्टः
 क्षौद्रयुतः सर्वदोषकृपिते नेत्रे ॥ ४०७ ॥

(वाहटे)

क्षीरेण यष्टिमधुकं कथितं शर्करान्वितम् ।
 आक्षिरोगेषु सर्वेषु परिषेकः प्रशस्यते ॥ ४०८ ॥

घृतेन दार्वीत्रिफलाकाथसेकोक्षिशूलनुत् ।

दार्व्याः श्रीरकपायश्च सर्वाभिष्यन्दसेचनम् ॥ ४०९ ॥

(हारी)

व्योषाभयानुत्थकचट्टिलोघ्रं-

मूर्तिः सुसूक्ष्मैः श्लथवस्त्रवद्दैः ।

ताम्रस्थधान्याम्लनिमग्नमूर्ति-

रार्त्तिं जयत्यक्षणि नैकरूपाम् ॥ ४१० ॥

वातपित्तकफसन्निपातजां

नेत्रयोर्बहुविधामपि व्यथाम् ।

शीघ्रमेव जयति प्रयोजितः

शिशुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥ ४११ ॥

आरण्याश्छगणरसे पटावचद्राः

मुस्विन्ना नखवितुपीकृताः कुलत्थाः ।

तच्चूर्णं सकृदवचूर्णनान्निगीथे

नेत्राणां विधमति सद्य एव क्लोपम् ॥ ४१२ ॥

(बाह)

श्वेतलोघ्रत्वचं बहिर्विलिखितां निमग्नपत्रात्केन प्रदिग्धां पृट्-
पाकविपक्वामर्द्धपलोन्मितां मरिचचतुष्टयधुक्तां श्लक्ष्णरजीकृतां वस्त्र-
बद्धामक्षण्यवकिरेत् । एतद्गुण्ठनं शूकरमेदहाश्रुश्वयथुकण्डूपा-
पाकक्लेदोपदेहहरम् । तथैव च पोट्टलिकयाश्च्योतनकालेऽपन्तिगोमा-
प्लुतयाश्च्योतयेत् ।

(सङ्ग्रहः)

काञ्चिककलिकतफञ्चीपत्रमभिष्यन्दमाशु नाशयति ।

कंसे मस्तुनिघृष्टो दन्त इवांष्ट्रो ऽहिलेपान् ॥ ४१३ ॥

उत्तमकन्याक्षीरं पादनिषिक्तं नवाक्षिरोगहरम् ।

किंशुकपल्लवतोयं सपटु यथा पूरितं श्रोत्रे ॥ ४१४ ॥

मर्दितपन्नगवल्लीमयूरहरिगन्धिकादलं स्तन्ये ।

चेलनिषिक्तं जिघ्रन् नवाक्षिरोगं नरो जयति ॥ ४१५ ॥

१. घोषा इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः ।

नवनवनीतसनाथं कांस्ये विनिघृष्य मूलमैलकजम् ।
नेत्रनिषिक्तं सुखयति जित्वा वर्षाश्रुणी सहसा ॥ ४१६ ॥

अतिमसृणं सितभसितं कांस्ये विनिघृष्य मूलमैलकजम् ।
नेत्रनिषिक्तं सुखयति जित्वा वर्षाश्रुणी सहसा ॥ ४१७ ॥

चिश्चापल्लवपूरितचित्रकुमारीं विदह्य सम्पुटिताम् ।
तत्स्वरसे कतकफलैर्घृष्टं मरिचं जयत्याभिष्यन्दम् ॥ ४१८ ॥

कंसे कृशोदरीदुग्धं नवनीतेन घट्टितम् ।

माहिषेण बहिल्लेपादञ्जनाद्वाक्षिरोगनुत् ॥ ४१९ ॥

लिकुचरसेनायःपत्रे घृष्टं मधुकं मूलं वाक्ष्यक्तं लिप्तं बहुशः
वर्षाश्रुणी विजित्य प्रसादयति ।

मूलेन हंसपद्याः काश्चिकपिष्टेन नयनमालिम्पेत् ।

जिघ्रन्वा जयति नरो मयूरमूलं तवाक्षिरुजम् ॥ ४२० ॥

दरमरिचतैःशुक्तं पद्मामूलं विघृष्य लिकुचरसे ।

आयसपात्रे हन्यात् नेत्रविकारं बहिल्लेपान् ॥ ४२१ ॥

(काञ्चीपुर-)

सलवणदाधितकं मत्स्यचक्षुः समूलं

स्तनजतिलजयुक्तं कम्पताम्रेण घृष्टम् ।

नवनयनविकारं क्षिप्रमेतन्निहन्या-

त्तम इव भितभानोभानुबालं मयूखैः ॥ ४२२ ॥

(तन्त्रा-)

वर्षाभूमूलसिन्धून्थं नारीश्रीरेण संयुतम् ।

नस्यं कुर्यादभिष्यन्दे सशूले तिर्पिरमणि ॥ ४२३ ॥

कुङ्कुमं मधुकं शुण्ठी सैन्धवं च सशर्करम् ।

तैर्विपक्वं घृतं नस्यान्नेत्रशूलविनाशनम् ॥ ४२४ ॥

(योगसारसमुच्चये)

नासि निहितैर्निर्गुण्डी-

पत्रोत्थस्वरसबिन्दुभिर्द्वित्रैः ।

नश्यति नेत्ररुजां द्रा-

ग्गुर्वी लज्जेव मदनशरैः ॥ ४२५ ॥

(काञ्ची)

अङ्गनास्तनपयोभिरैष्टकं

कंसताम्रपरिघट्टितं रजः ।

निम्बपत्रतिलमुद्गरसर्पपै-

र्धूपितं हरति नेत्रवेदनाम् ॥ ४२६ ॥

(वृद्ध-)

तुत्थं ताम्रे मस्तुघृष्टं तु जाला-

भिष्यन्दार्मसावशुक्लेज्जनं स्यात् ।

शुल्ये घृष्टं धूपितं सापेषाम्बु

शिगोः पत्रान्नेत्रघर्षास्रग्घ्नम् ४२७ ॥

(योगाम्)

तुत्थाक्षधात्रीफलमध्यवीजै-

स्त्रिद्वैकभागैर्विदधीत वत्तिम् ।

तयाञ्जयेदस्रमतिप्रवृद्ध

मक्ष्णोर्हेत् कष्टमपि प्रकोषम् ॥ ४२८ ॥

(वररुचेः)

रसाञ्जनं शृङ्गिवेरगमथा तुत्थकं शुभम् ।

यथोत्तरं द्विगुणितैस्त्वैर्वात्तिरपराजिता ॥ ४२९ ॥

ऋते वातादभिष्यन्दतिमिराणि कुकूणकम् ।

पोथकीः पिटकाः पिल्लानर्माणं च नियच्छति ॥ ४३० ॥

निषिक्तं तुत्थकं वारान् गोजले पञ्चविंशतिम् ।

स्तन्ये वा छागदुग्धे वा सद्यःकोपे तदञ्जनम् ॥ ४३१ ॥

(सङ्ग्रहे)

तत्रैव ।

पथ्यातुत्थे तुल्ये तुल्यो परिचस्तयोरियं गुलिका ।

कौमारीति पृथिव्यां प्रथिता नवरोगनाशाय ॥ ४३२ ॥

गोसर्पिषि निष्पक्का क्षीरनिषिष्टा च सारिमेददला ।

उपरि दृशोः परिलिप्ता हरीतकी शोषयत्यधु ॥ ४३३ ॥

(अमृताजलौ)

श्वेतपूलासमूलत्वक्तुत्थे चिञ्चाप्रसूनजैः ।

रसैः पिष्ट्वा कृता वर्तिरर्माभिष्यन्दशूलमुत् ॥ ४३४ ॥

(षट्)

तरुणमुरुपूगपत्रं मूलं च विभिद्य सिद्धमाजे क्षीरे ।

वाताभिष्यन्दरूजां सद्यो विनिहन्ति सक्तुपिण्डिकाचोष्णा ॥ ४३५ ॥

(बाहटे)

वाताभिष्यन्दिनमादावेव जाङ्गलरौर्भोजयित्वा दशमूलरास्ना-
त्रिफलाक्वाथेन जीवनीयकल्केन च पयोयुक्तं सिद्धमितरद्वा पुराण-
सर्पिः पाययेत् । रास्नाधीरुदशमूलवलाकोलकुलत्थयवानामजाक्षीर-
स्विन्नानां वाष्पेण ललाटगण्डादिषु स्वेदः । रास्नादिभिरेव सिद्धं तैलं
सर्पिर्नावनम् । एवंविधैरेव च नार्त्तीस्वेदं कुर्यात् । एवमप्यनुपशान्त-
रूजः शिरां मोक्षयेत् । स्नेहस्वेदविष्यन्दं हि वातदुष्टमसृङ् निद्विय-
माणं नानिलप्रकोपाय । पुनश्च स्निग्धाय विरेचनं दद्यात् । शुद्धं च
वातप्रतिश्यायवदास्थापयेदनुवाचयेच्च । अद्भृतसरेण गव्येन दध्नास्लेन
*ताम्रभाजनमालिम्पेत् । नीलिभूतं च विशुष्कं मस्तुना वर्त्तयः कृता
छायाविशोपिता वाताक्षिगेभं जयन्ति ॥

बृहत्येरण्डमूलत्वक्तुशिशुमूलैः मसैन्धवैः ।

वर्तिराजपयःपिष्टैः तर्जवाताक्षिगेगजित् ॥ ४३६ ॥

अयमेव विधिः सर्वो मन्थादिष्वपि शस्यते ।

अशान्ते सर्वथा मन्थे ध्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥ ४३७ ॥

(बाहटे)

अनुपशमे पूर्वोक्तमेव च व्यन्यासेन कुर्यादिति ।

(संग्रहे)

पुराणं पवने सर्पिः पिचे शर्करयान्वितम् ।

व्योपसिद्धं कफे पीत्वा यवक्षारावचूर्णितम् ॥ ४३८ ॥

स्त्रावयेद्द्रुधिरं भूयस्ततः स्निग्धं विरेचयेत् ।

आनुपवेशवारेण शिरोवदनलेपनम् ॥ ४३९ ॥

उष्णेन शूले दाहे च पयःसर्पिर्वृतेर्हिमैः ।

तिमिरप्रतिषेधं च युञ्ज्याद्रीक्ष्य यथायथम् ॥ ४४० ॥

(बाहटे)

पित्ताभिष्यन्दाधिमन्थयोः शर्करावचूर्णितं सर्पिः पानं तित्तादी-
नामन्यतमं वा । मधुककटकटेरीनिर्यूढः सितास्तन्यवा नाश्च्योतनम् ।

(संप्रहे)

मञ्जिष्ठाजनीलाक्षाद्राक्षाद्विमधुकोत्पन्नैः ।

क्वाथः सशर्करः शीतः सेचनं रक्तपित्तजित् ॥ ४४१ ॥

श्वेतलोध्रं समधुकं घृतभृष्टं सुचूर्णितम् ।

वस्त्रस्थं स्तन्यमृदितं पित्तरक्ताभिघातजित् ॥ ४४२ ॥

(बाहटे)

एवमसिद्धौ गिराव्यधः । पुनः स्निग्धस्य त्रिफलाकाशमर्यक्काथशर्करा-
त्रिवृच्चूर्णैर्विरेकः ।

(सङ्ग्रहे)

सुमनःकोरकाः शङ्खस्त्रिफला मधुकं बला ।

पित्तरक्तापहा वार्त्तिः पिष्टा दिव्येन मारिणा ॥ ४४३ ॥

(बाहटे)

फाष्मर्यस्वरसपिष्टः शारिवाशर्कराकल्को नस्यम् । इक्षुरसपिष्टं वा
यष्ट्याह्वम् ।

(संप्रहे-)

त्र्यहादूर्ध्वं क्षीरसर्पिश्च नस्यं

पालाशं स्याच्छोणितं चाञ्जनार्थं ॥ ४४४ ॥

(पाट-)

क्षतशुक्लोक्तं चात्र तर्पणं पुटपाकश्च ।

श्लेष्माभिष्यन्देधिमन्थे च त्र्यहमुपवासयेत् । तीक्ष्णानि धूम-
कबलनावनानि । शिशुपल्लवरसो मधुमिश्र आश्च्योतनम् । व्योष-
विपक्वं यवक्षारावचूर्णितं सर्पिः पाययेत् । ततः सिराव्यधो विरेकश्च ।
मरिचहरिद्राभयाञ्जनैर्वा जलपिष्टा वार्त्तिः । हरीतकी तुत्थं च
समभागं तुत्थादष्टांशेन मरिचमेषा वार्त्तिः कुमारी सर्वश्लेष्मा-
क्षिरोगघ्नी । कण्ठ्वां मनःशिलासैन्धवश्चेतमरिचैर्मातुलुङ्गरसपिष्टैर्वार्त्तिः ।

सैन्धवं त्रिफला व्योषं शङ्खनाभिः समुद्रजः ।

फेनः शैलेयकं सर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगजित् ॥ ४४५ ॥

रक्तजं पुनरभिष्यन्दमधिमन्थं च पित्तषट्पक्रमेत । स्तन्येशुरस-
शर्करोदकान्यतमेन वा आश्च्योतयेत् । पुनः पुनश्चास्य रुधिरमव-
सेचयेत् सिराव्यधेन जळीकोभिश्च । घृतमण्डः शर्करामधुरनीलो-
त्पलैर्मानुषीदुग्धयुक्तः सिद्धो नस्यमिति ।

(संप्रहे)

शुष्काक्षिपाके हविषः पानमक्ष्णोश्च तर्पणम् ।

घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन वाणुना ॥ ४४६ ॥

परिषेको हितश्चात्र पयः कोष्णं ससैन्धवम् ।

सर्पिर्युतं स्तन्यपिष्टमञ्जने च महौषधम् ॥ ४४७ ॥

घृताक्तान् दर्पणे घृष्टान् केशान्मल्लकसम्पुटे ।

दग्ध्वाज्यपिष्टा लोहस्था सा भषी श्रेष्ठमञ्जनम् ॥ ४४८ ॥

सशोफे चाल्पशोफे च स्निग्धस्य व्यधयेत् सिराम् ।

रेकः स्निग्धैः पुनर्द्राक्षापथ्याक्त्राथत्रिवृद्घृतैः ॥ ४४९ ॥

श्वेतलोभ्रं घृते भृष्टं चूर्णितं तान्तवे स्थितम् ।

उष्णाम्बुना प्रमृदितं सेकः शूलहरः परम् ॥ ४५० ॥

सन्धावांश्च प्रयुञ्जीत घर्षरागाश्रुरुग्धरान् ॥ ४५१ ॥

शङ्खं ताम्रे स्तन्यघृष्टं घृताक्तैः शम्यापत्रैः धूपितं तद्यवैश्च ।

नेत्रे युक्तं हन्ति सन्धावसंज्ञं क्षिप्रं वर्ष वेदनाश्चातितीव्राः ॥ ४५२ ॥

उदुम्बरफलं लोहे घृष्टं स्तन्येन धूपितम् ।

साज्यैः शमीच्छदैर्दाहशूलरागाश्रुघर्षजित् ॥ ४५३ ॥

शिग्रुपल्लवनिर्यासः सुघृष्टस्ताम्रसम्पुटे ।

घृतेन धूपितो हन्ति शोफघर्षाश्रुवेदनाः ॥ ४५४ ॥

सन्धावेनाञ्जिते नेत्रे विगतौषधवेदने ।

स्तन्येनाश्च्योतनं कुर्यान्निः परं नाञ्जयेच्च तैः ॥ ४५५ ॥

(बाहटे)

अबद्धास्थि सहकारमांसं विगतत्वचं समनाम्रचूर्णमीषत्सैन्धवोपेतं
गव्येन दध्ना पिष्ट्वा ताम्रमालेपयेत् । शुष्कं शुष्कं तथैव पिष्ट्वा पुन-
र्लेपयेत् । एतत्सप्तभिः सप्ताहैः पिण्डाञ्जनं कृतं सर्वाक्षिपाकाशुषर्ष-
शोफरागवर्तोपचयघ्नम् । इत्थमपि शोफानुवृत्तौ पुनरस्त्रावसेकः
शिरोविरेकश्च ।

(मंत्रहे)

अम्लोपितो प्रयुञ्जीत पित्ताभिष्यन्दसाधनम् ।

उत्क्लिष्टाः कफपित्तास्रानिचयोत्थाः कुकूणकः ॥ ४५६ ॥

पक्ष्मोपरोधः शुष्काक्षिपाकः पूयालमो विसः ।

पोथक्यम्लोपितोल्पाख्याः स्यन्दमन्थाः विनानिलात् ॥४५७॥

एतेऽष्टादश पिष्ट्वाख्या दीर्घकालानुबन्धिनः ।

चिकित्सा पृथगेतेषां स्वं स्वमुक्ताथ वक्ष्यते ॥ ४५८ ॥

पिष्ट्नीभूतेषु सामान्यादथ पिष्ट्नाक्षिरोगिणः ।

स्निग्धस्य छर्दितवतः सिराव्यग्रहृतासृजः ॥ ४५९ ॥

विरिक्तस्य च वर्तमानु निर्लिखेदाविशुद्धितः ।

(ब्राह्मे)

सकृद्वेखनादशुद्धौ पुनर्लेखयेत् । जङ्घकाभिश्च ग्राहयेत् । तुव-
रिकाफलत्रयरोचनाक्वाथेन पधुमता सायं प्रातः मदा प्रक्षालनं अञ्ज-
नान्ते च कपायवृत्तप्लवकपायेण ।

(सङ्गहे)

तुत्थकस्य पलं श्वेतमरिचानि च त्रिंशतिः ।

त्रिंशता काञ्चिकपलैः पिष्ट्ना ताम्रे निधापयेत् ॥ ४६० ॥

पिष्ट्नापिष्ट्नां कुरुने बहुवर्षोत्थितानपि ।

तत्सेकेनोपदेहाशुष्कण्डूशोफांश्च नाशयेत् ॥ ४६१ ॥

करञ्जबीजं सुरसं सुमनःकोरकाणि च ।

संशुद्य साधयेत् क्वाथे पूते तत्र रसक्रिया ॥ ४६२ ॥

अञ्जनं पिष्ट्नाभेषज्यं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ।

रसाञ्जनं सर्जरसो रीतिपुष्पं मनःशिला ॥ ४६३ ॥

समुद्रफेनं लशुनं गैरिकं मरिचानि च ।

अञ्जनं मधुना घृष्टं क्लेदकण्डूघ्नमुत्तमम् ॥ ४६४ ॥

अभयारसपिष्टं वा तगरं पिच्छनाशनम् ।

भावितं वस्तमूत्रेण सस्नेहं देवदारु च ॥ ४६५ ॥

सैन्धवत्रिफलाकृष्णाकटुकाशङ्खनाभयः ।

सताम्ररजसो वर्तिः पिच्छशुक्रकनक्षानी ॥ ४६६ ॥

अलं च सौवीरकमञ्जनं च ताभ्यां समं ताम्ररजश्च सूक्ष्मम् ।

पिष्टेषु रोमाणि निषेवितोऽसौ चूर्णः करोत्येकशलाकयापि ॥

(बाहटे)

सुरसारसपिष्टैर्वा वचाञ्च देवदारुभिः ॥ ४६७ ॥

(संग्रहे)

कुण्डलिकाफलसलिलं द्विकंसघृष्टं समेतगृहधूमम् ।

मधुनैललवणयुक्तं हिनस्ति पिशिताक्षितामक्ष्णोः ॥ ४६८ ॥

(अमृताञ्जलौ)

चिञ्चानिम्बकरञ्जताललवणीकुण्डल्यळकोद्भव-

स्तैलव्योषयुतो रसः सलवणः सक्षौद्रकर्पूरकः ।

कारञ्जेन नवेन ताम्रमयके दण्डेन घृष्टोञ्जनं

शोफक्लेदविदाहरागाजिदिदं पिष्टापहं शस्यते ॥ ४६९ ॥

(तन्त्रान्तरे)

चिञ्चापत्रस्वरसे परिपिष्टा दृपदि लवणमृत्स्नासौ ।

गुलिकीकृतामकण्डूस्यन्दाधिमन्थतिमिरपिष्टघ्नी ॥ ४७० ॥

वृत्तमरिचौ हुताशञ्चंशौ पिष्ट्वातिममृणमाज्येन ।

पिष्ट्वाविलमक्षयक्तं मासात् घनपक्ष्ममालं म्यात् ॥ ४७१ ॥

मधुकररसबहुभाबितचेलमपीवृत्तकंसनवनीतम् ।

मूत्रे पिष्टमजार्या हन्याद् पिष्टं बहिलेपात् ॥ ४७२ ॥

अतिपुरुषायुषमाक्षं मूलं ताम्रे निघृष्टमम्लेन ।

अञ्जनमतुल्यमखिलां पिष्टाद्यां हन्ति नेत्ररुजाम् ॥ ४७३ ॥

सितकुसुमवेगगन्ध्या मूलं ताम्रे निघृष्टमम्लेन ।

अञ्जनमतुल्यमेतत् तिमिरार्जुनवर्त्मरोगपटलेषु ॥ ४७४ ॥

(काञ्चीपुरवासी)

लाक्षानिर्गुण्डीभृङ्गदावीरसेन

श्रेष्ठं कार्पासं भावितं सप्तकृत्वः ।

दीपः प्रज्वाल्यः सर्पिषा तत्समुत्था

श्रेष्ठा पिच्छानां रोपणार्थे मषी सा ॥ ४७५ ॥

कार्पासमूलजं भस्म योषित्क्षीरेण घर्षयेत् ।

कंसे ताम्रेण पिच्छाक्षे तदञ्जनमनुत्तमम् ॥ ४७६ ॥

षडङ्घ्रितोयेन पिचुं सुभावितं

दग्ध्वा शरावद्वितयेन कज्जळम् ।

आदाय तुल्यामथ कांस्यकिङ्किणीं

पिष्ट्वाजमूत्रेण ततोऽमुनाणुशः ॥ ४७७ ॥

सम्मिळितं तद्द्वितयं महिषीनवनीतसंयुक्तम् ।

कंसनिघृष्टं बहुशः पिच्छामयमाशु नाशयति ॥ ४७८ ॥

मन्दिरधूमं कंसे कुण्डलिकाफलरसेन संघृष्टम् ।

महिषीनवनीतयुतं क्षपयति पिच्छाक्षमक्षयक्ता ॥ ४७९ ॥

(तन्त्रान्तरे)

त्रिफलास्थिभवं बीजं निष्कं चालं पृथक् पृथक् ।

पथ्या घात्री हरिद्रा च कुण्डली द्विगुणं पृथक् ॥ ४८० ॥

इष्टकारेणुलवणमृद्ब्रह्मीनिम्बपल्लवम् ।

त्रिगुणं चपलासिन्धुनागसूतं चतुर्गुणम् ॥ ४८१ ॥

पञ्चैव पञ्चलोहं तु गोनागक्षारतीक्ष्णकम् ।

चतुष्पलं स्यात् स्फटिकं षट्पलं च शिलाह्वयम् ॥ ४८२ ॥

पलार्द्धं पलमात्रं वा सर्वं पिष्ट्वा रसैर्भिषक् ।

तिन्त्रिणीलवणीनिम्बगृष्टिमौर्वी च सातला ॥ ४८३ ॥

यक्षाक्षी च तदुद्भूतैः कंसपात्रे प्रलेपयेत् ।

सप्ताहे समतिक्रान्ते तत्रैव परिशोषयेत् ॥ ४८४ ॥

पुनः संचूर्ण्य संयुञ्ज्याच्छिञ्जामात्रं रसाञ्जनम् ।

मर्दयन्नवनीतेन माहिषेण समेन तैः ॥ ४८५ ॥

एतदौदुम्बरे कांस्ये आक्षे वा भाजने स्थितम् ।

पिच्छादीनि निहन्त्याशु वर्त्मरोगान् सुदारुणान् ॥ ४८६ ॥

(सिद्धयोगे)

वत्मावलेखं बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणम् ।
 पुनः पुनर्विरेकं च पिल्लुरोगांतुरो भजेत् ॥ ४८७ ॥
 चतुर्णवतिरित्यक्ष्णोर्हेतुलक्षणसाधनैः ।
 परस्परमसंकीर्णाः कात्स्नर्येन गदिता गदाः ॥ ४८८ ॥
 सर्वदा च निषेवेत स्वस्थोऽपि नयनप्रियः ।
 पुराणयवगोधूमशालिषष्टिककोद्रवान् ॥ ४८९ ॥
 मुद्गादीन् कफपित्तघ्नान् भूरिसर्पिःपरिप्लुतान् ।
 शाकं चैनंविधं मांसं जाङ्गलं डाडिमं सिताम् ॥ ४९० ॥
 सैन्धवं त्रिफलां द्राक्षां वारि पाने च नाभसम् ।
 आतपत्रं पदत्राणं विधिवद् दोषशोधनम् ॥ ४९१ ॥
 वर्जयेद्देगसंरोधमजीर्णाध्यशनानि च ।
 क्रोधशोकदिवास्वप्नरात्रिजागरणानि च ॥ ४९२ ॥
 विदाहि विष्टम्भकरं यच्चेहाहारभेषजम् ।

(वा।हटे)

ताम्बूलचक्रमणशाकजलाभिषेक-
 पानीयमैथुनपरागबहुप्रलापान् ।
 तेजोनिरीक्षणदिवाकरधामधूम-
 वातानिहाक्षिगदिनः परिवर्जयेयुः ॥ ४९३ ॥

निष्पावानपि मूलकदधिमद्यक्षारशुक्तपिष्टान् ।
 पिण्याकतक्रकाञ्चिककुलत्थांश्च वर्जयेन्नेत्रार्थी ॥ ४९४ ॥
 ग्राम्यधर्मो रजो धूमः स्वेदो वातातपो हिमः ।
 निद्राच्छेदो दिवास्वप्नः सलिले चातिमज्जनम् ॥ ४९५ ॥
 क्षुधया सततं पीडा सततं चातिभोजनम् ।
 इत्येते द्वादशा बाधा विवर्ज्याश्चक्षुरिच्छता ॥ ३९६ ॥

(तन्त्रान्तरे)

लवणानि तथैवाम्लं कटुकं च विवर्जयेत् ।
 माषसूपं तिलकृतं पिष्टमौरभ्रमामिषम् ॥ ४९७ ॥

अभिष्यन्दि च यत्किञ्चित् मदा तत्परिवर्जयेत् ।

(चतुष्पद्यै रोगाधिकरणे)

बल्लूरं माषसूपं च मत्स्यान् सर्वांश्च शुक्तकम् ॥ ४९८ ॥

ालकुचं करमर्दं च पत्रं तालफलं तथा ।

त्रपुसान्यालुपांश्चैव कर्कारु च विवर्जयेत् ॥ ४९९ ॥

कपित्थं मातुलङ्गं च विसमाभ्रमल्फकरम् ।

शृङ्गिबेरं करञ्जं च शिशुमाषकमूलकम् ॥ ५०० ॥

शुष्कशाकानि सर्वाणि दध्युदश्चिच वर्जयेत् ।

करीरतुम्बवल्लूरफञ्चीनाळीकळायकम् ॥ ५०१ ॥

मूषिकाश्रावणीसेलुनाळीशाकं च वर्जयेत् ।

आजंमांसं तथा गव्यं तथौरभ्रं तथा भृशम् ॥ ५०२ ॥

दधि तक्रमपि क्षीरं सर्वं शुक्तं विशेषतः ।

सर्वं पिष्टमयं चैव सर्वं च तिलसंस्कृतम् ॥ ५०३ ॥

अभिष्यन्दीनि सर्वाणि गुरूणि च विशेषतः ।

नात्यश्नीयात् सदा प्राज्ञो मधुरे भक्ष्यभोजने ॥ ५०४ ॥

अभिष्यन्देषु सर्वेषु शुक्लेषु तिमिरेषु च ।

पयो विधिशृतं शीतं सदैवानुपिबेत् सुखम् ॥ ५०५ ॥

तथामलकसंघृष्टमम्लार्थमुपकल्पयेत् ।

काममाभ्रातकं दद्यात् डाडिमं वाम्लशीलितः ॥ ५०६ ॥

शालयश्च पुराणा ये लघवश्चक्षुषो हिताः ।

व्रीहयो यवगोधूमा नीवाराः कोरदूपकाः ॥ ५०७ ॥

मुद्गान् मसूरान् सूपार्थे तुवरीं चैव योजयेत् ।

कुलत्थयूषं सघृतं सूपवर्जमुपाहरेत् ॥ ५०८ ॥

(तन्त्रान्तरे)

कृष्णायाः कृष्णवत्सायाः गोः पयः सर्पिरेव च ॥ ५०९ ॥

पानेऽश्वितर्पणे नम्ये परमं नक्षुषे दिनम् ॥ ५१० ॥

(चन्द्रटे)

चक्षुरक्षायां सर्वकाळं मनुष्यै-

र्यन्नः कर्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।

व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिदिवानां

पुंसामन्धानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥ ५११ ॥

त्रिफला रुधिरस्रुतिर्विशुद्धि-

र्मनसो निर्वृतिरञ्जनं च नस्यम् ।

शकुनाशनता सपादपूजा

घृतपानं च सदैव नेत्ररक्षा ॥ ५१२ ॥

अहितादशनात् सदा निवृत्तिः

भृशभास्वच्चलसूक्ष्मवीक्षणाच्च ।

निमिना मुनिनोपदिष्टमेतत्

परमं रक्षणमीक्षणस्य पुंसाम् ॥ ५१३ ॥

द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे सिरे गते ते बहुधा च नेत्रे ।

ता अंशुणोद्वर्तनलेपनादीन् पादप्रयुक्ताभयनं नयन्ति ॥ ५१४ ॥

मलोष्णसंघट्टनपीडनाद्यै स्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।

भजेत् सदा दृष्टिहितानि तस्मादुपानदभ्यञ्जनभावनानि ॥ ५१५ ॥

इति नेत्ररोगचिकित्सा ॥

दोषैः पृथग्रक्तेन सन्निपातेन च पञ्च कर्णशूलानि । तथा
नाद, बाधिर्यं, प्रतिनाह, कर्णकण्डू, कर्णशोफ, पूतिकर्ण, कृमिकर्ण,
कर्णविद्रधि, क्षतविद्रधि, कर्णार्शः, कर्णाबुद, कूचिकर्ण, पिप्पली,
विदारिका, पालिशोष, तन्त्रिका परिपोटोत्पातोन्मन्थदुःस्ववर्द्धन-
लिङ्गाख्या इति पञ्चविंशतिः कर्णरोगाः ।

प्रतिश्यायजलक्रीडाकर्णकण्डूयनैर्मरुत् ।

मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ।

प्राप्य श्रोत्रसिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवत् ॥ ५१६ ॥

तस्मिन् वातजे कर्णशूत्रेऽर्धावभेदकस्तम्भश्रोत्रशून्यताश्चिराच्च पाकः ।
 पक्के त्वल्पलसीकास्त्रावश्च । पित्तजे दाहश्वयथुज्वराः, शीघ्रपाकः ।
 पक्के तु पीतास्त्रावश्च । कफजे मूर्धादिगौरवकण्डूशोफमन्दरुजा,
 उष्णेच्छा । पक्के तु श्वेतघनास्त्रावश्च । रक्तादिभिघातादिदूषितान् पित्त-
 लिङ्गं च, किञ्चिद् वातिकलिङ्गं च शूले स्यात् । सन्निपातजे शोफो
 ज्वरः, तीव्ररुजाः, श्रोत्रजाळयं । पक्के घनसितासितरक्तपूयस्रुतिश्च ।
 वायुना कर्णनादः । कफानुगो वायुरुपेक्षितो नादो वा कृच्छ्रादुच्चैः-
 श्रुतिं क्रमाद् बाधिर्यं च कुर्यात् । तद् बाधिर्यम् । वायुशोषितेन कफेन
 स्रोतोलेपात् रुजा गौरवं पिधानं च स्यात्, स प्रतिनाहः । कफा-
 च्छ्रोत्रे कण्डूस्तदाख्यः । कफात् कर्णशोफस्तदाख्यः । पित्तविदग्धेन-
 कफेन सपूतिक्लेदः कर्णः, पूतिकर्णः । वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसासृक्के
 दजाः क्रिमयः, खादन्तस्तीव्ररुजाः कुर्युः, स क्रिमिकर्णकः । कण्डू-
 यनात् कर्णे क्षते जाते पूर्वलिङ्गः क्षतविद्रधिः स्यात् । कर्णजातविद्र-
 ध्यशोर्बुदाः तदाख्यया स्मृताः । तेषु रुक्, पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं च
 जायते । गर्भे वातसङ्कुचिता शङ्कुली कूचिकर्णः । गर्भजः पिप्पली-
 समो मांसाङ्कुरः पिप्पल्याख्यः । सन्निपातात् सवर्णः सरुजः शोफो
 विदारिका, सा चोपक्षेया पक्का कटुतैलसमस्रुतिः, कृच्छ्राद्गृढा च संकु-
 चिता कर्णशङ्कुली स्यात् । वायुना पालिशोषस्तदाख्यः । वायुना
 तन्त्रीव कृशा दृढा च पाली तन्त्रिका । चिरं विमुच्य सहसा वर्धिते
 कर्णे वायुना परिपोटवानरुणः शोफः परिपोटः । गुर्वाभरणभाराद्यैः
 सरुग्दाहरागस्फोटपाकक्लेदः पित्तरक्तजः शोफो उत्पाताख्यः ।
 वातकफात् सवर्णः कण्डूमान्नीरुजः पालिशोफ उन्मन्थाख्यः । दुर्वि-
 द्धकर्णे वर्द्धिते सकण्डूरुग्दाहपाकः सन्निपातश्वयथुर्दुःखवर्धनाख्यः ।
 कफासृक्क्रिमिजाः सकण्डूरुक्लेदाः पिटकाः, लिङ्गाख्याः । ताः उपे-
 क्षिताः पाली लिष्टुः ॥

(तन्त्रान्तरे)

पिप्पली सर्वजं शूलं विदारी कूचिकर्णकः ।

एषामसाध्या याप्यैका तन्त्रिकान्यास्तु साधयेत् ॥ ५१७ ॥

पञ्चविंशतिरित्युक्ताः कर्णरोगा विभागशः ।
 कर्णशूले पवनजे पिबेद् रात्रौ रसाशनः ॥ ५१८ ॥
 वातघ्नसाधितं सर्पिः कर्णं स्विन्नं च पूरयेत् ।
 पत्राणां पृथगश्वत्थविल्वार्कैरण्डजन्मनाम् ॥ ५१९ ॥
 तैलसिन्धूत्थदिग्धानां स्विन्नानां पुटपाकतः ।
 रसैःकवोष्णैस्तद्वच्च मूलकस्यारलोरपि ॥ ५२० ॥
 गणे वातहरेऽम्बुषु मूत्रेषु च विपाचितः ।
 महास्नेहो द्रुतं हन्ति सुतीव्रामपि वेदनाम् ॥ ५२१ ॥
 महतः पञ्चमूलस्य काष्ठात् क्षौमेण वेष्टितात् ।
 तैलसिक्तात् प्रदीप्ताग्रात् स्नेहः सद्यो रुजापहः ॥ ५२२ ॥
 योज्यश्चैवं भद्रकाष्ठात् काष्ठात् कुष्ठाच्च सारलात् ।

(वाहटे)

अश्वत्थपत्रस्वरसवन्महावृक्षस्वरसोऽपि योज्य इति । श्रेयसीदैवदारु-
 काकोलीकुष्ठनिचुलबीजैः क्षीरपिष्टैस्तिलयुक्तैः कर्णं बहिर्लेपयेत् । सर्व-
 धान्यस्नेहगोक्षीरसिद्धामुत्कारिकं एरण्डपत्रावच्छादिते कर्णे स्वेदार्थं
 प्रणयेत् । पुनः पुनश्च नाडीस्वेदान् पिण्डस्वेदांश्च । वातव्याधिप्रति-
 श्यायार्दितविधानं च सनिरूहानुवासनं कुर्यात् ॥

(संग्रहे)

सपदि तु सर्षपतैलं विजयति कर्णोद्भवं शूलम् ।
 सुरतरुसर्षपसिद्धं तिलजं वा सिन्दुवाररसे ॥ ५२३ ॥ ॥

(सिद्ध-)

रसोनं रविपत्रेण पुटपकं प्रसाधयेत् ।
 कदुष्णस्तद्रसः सद्यः कर्णशूलविनाशनः ॥ ५२४ ॥

:वाहटे

तीव्रशूलादिते कर्णे सशब्दे क्लेदवाहिनि ।
 वस्तमूत्रं क्षिपेत् कोष्णं सैन्धवेन समन्वितम् ॥ ५२५ ॥

(सिद्धसारे)

वर्जयेच्च शिरःस्नानं शीताम्भःपानमह्वयपि ।
 पित्तशूले सितायुक्तघृतस्निग्धं विरेचयेत् ॥ ५२६ ॥

द्राक्षायष्टिशृतं स्तन्यं शस्यते कर्णपूरणम् ॥ ५२७ ॥

(बाहटे)

माक्षिकं वा । मधुकपन्नककल्कस्तन्यसिद्धं वा सर्पिः ॥

(संग्रहे)

वामयेत् पिप्पलीसिद्धसर्पिःस्निग्धं कफोद्भवे ।

लशुनाद्रकशिग्रूणां सुरंग्या मूलकस्य च ॥ ५२८ ॥

कदल्याश्च रसः श्रेष्ठः कटुष्णः कर्णपूरणे ।

अर्काङ्कुरानम्लपिष्टांस्तैलाक्तान् लवणान्वितान् ॥ ५२९ ॥

सन्निधाय स्नुहीकाण्डे कोरिते तच्छदावृतान् ।

स्वेदयेत्पुटपाकेन सं रसः शूलजित्परम् ॥ ५३० ॥

रसेन बीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् ।

शुक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्वचूर्णयेत् ॥ ५३१ ॥

अजात्रिमूत्रवंशत्वक्सिद्धं तैलञ्च पूरणम् ।

सिद्धं वा सार्षपं तैलं हिङ्गुतुम्बुरुनागरैः ॥ ५३२ ॥

(बाहटे)

रसाञ्जनमार्कववैजयन्तीशिग्रुलशुनाद्रकमुरुङ्गीमूलकदलीनां वा पृथक्सम-
स्तानां रसेन मधुना वा रक्षोन्नतैलेन वा कर्णं चास्य पूरयेत् । धान्याम्ल-
क्वथितदश-मूलबाष्पेण नाडीस्वेदमाचरेत् । कफघ्नाश्च गण्डूषान् धा-
रयेत् ।

(सङ्ग्रहे)

रक्तजे पित्तवत्कार्यं सिरां वाशु विमोक्षयेत् ।

पक्वे पूयवहे कर्णे धूमगण्डूषनावनम् ॥ ५३३ ॥

युञ्ज्यान्नाळीविधानं च दुष्टव्रणहरं च यत् ।

स्रोतः प्रमृज्य दिग्धं च द्वौ कालौ पित्तवर्तिभिः ॥ ५३४ ॥

पुरेण धूपयित्वा तु माक्षिकेण प्रपूरयेत् ।

शूलक्रेदगुरुत्वानां विधिरेष निवर्तकः ॥ ५३५ ॥

नादबाधिर्ययोः कुर्यात् वातशूलोक्तमौषधम् ।

श्लेष्मानुबन्धे श्लेष्माणं प्राग्जयेद्दमनादिभिः ॥ ५३६ ॥

(बाहटे)

बाधिर्यं च बालवृद्धक्षीणकासशोषिणां चिरोत्थितं वर्जयेत् ।
 इतरत् तु स्नेहस्वेदनस्यशिरोवस्तिवस्तिकर्मप्रभृतिभिर्दोषानुबन्धमवेक्ष्य
 साधयेत् । तत्र प्रागेव पुराणसर्पिषा वातहरतैलेन वा स्निग्धं स्नेहेनैव
 विरेचयेत् । कृतसंसर्जनस्य पुनः स्निग्धस्य शोणितमपहरेत् । कर्णा-
 सन्नं जलौकोभिः । ततो वस्तिकर्ममूर्धतैलनस्यधूमान् कर्णपूरणं च
 शीलयेत् । तरुणबिल्वफलानि गोमूत्रेण क्वाथयेत् । तेन क्वाथेन सिता-
 मधुकबीजकबीजल्केन च पयोयुक्तं तैलं विपाचयेत् । तत्तैलमुष्णं शीते
 बिल्वक्वाथे प्रक्षिप्य मन्थयेत् । यावत् पिण्डीभूतमुद्घृत्य चैतत् पुन-
 रन्यत्र बिल्वोदके मन्थयेत् । ततश्चोद्घृत्याष्टगुणे पयसि मधुकगन्ध
 चन्दनगर्भं साधितमाशु कर्णपूरणात् बाधिर्यं नाशयति ॥

(संग्रहे)

परुषडिशिशुतरुणमूलकात्पत्रजे रसे ।

चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्मिते ॥ ५३७ ॥

यष्ट्याह्वक्षीरकाकोलीकल्कयुक्तं निहन्ति तत् ।

नादबाधिर्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः ॥ ५३८ ॥

पक्वं प्रतिविषाहिङ्गुमिसित्वक्स्वर्चिकोषणैः ।

सशुक्तैः पूरणात्तैलं रुक्मावसृतिनादनुत् ॥ ५३९ ॥

शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गु महौषधम् ।

शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारुशिग्रुरसाञ्जनम् ॥ ५४० ॥

सौवर्चलयवक्षारस्वर्चिकौद्धिदसैन्धवम् ।

भूर्जग्रन्थि विळं मुस्ता मधु शुक्तं चतुर्गुणम् ॥ ५४१ ॥

मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदलीस्वरसश्च तैः ।

पक्वं तैलं जयत्याशु सुकृच्छ्रानपि पूरणात् ॥ ५४२ ॥

कण्डूदण्डवल्गुना च तैलेन च पूरणात् ॥

क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयेषु च ॥ ५४३ ॥

यदि सुप्ताविव स्यातां कर्णौ रक्तं हरेत्ततः ।

सशोफक्लेदयोर्मन्दध्रुतेर्वमनमाचरेत् ॥ ५४४ ॥

(ब.हटे)

कर्णशूलः प्रणादश्च बाधिर्यं क्ष्वेळ एव च ।

चतुर्णामपि रोगाणां सामान्यं भेषजं विदुः ॥ ५४५ ॥

(सुश्रुतादौ)

प्रतिनाहे स्नेहस्वेदक्लिन्नं कर्णं कर्णशोधनेन विशोध्य तैलस्य पूरयेत्, मातुलङ्गरसस्य वा, सशुक्तक्षौद्रसैन्धवस्य । शोध्यमाने वेदना रक्तागमो वा यदि भवेत् ततो घृतमण्डेन पूरयेत् । नस्यं च शीलयेत् ।

(संग्रहे)

ऋमोऽयं मलपूर्णेऽपि कर्णे कण्डूवां कफापहम् ।

नस्यादिं तद्रच्छोफे च कटूष्णैश्चात्र लेपनम् ॥ ५४६ ॥

कर्णस्रावोदितं कुर्यात्पूतिक्रिमिकर्णयोः ।

पूरणं कटुतैलेन विशेषात् क्रिमिकर्णके ॥ ५४७ ॥

(वाहटे)

विशेषतस्त्वत्र क्रिमिघ्नो विधिः, तथा सर्षपतैलेन पूरणं, हरितालचूर्ण-
वता गोमूत्रेण वा, बार्त्ताकवीजेन धूपनम् ।

(संग्रहे)

धूपनं कर्णदौर्गन्धे गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ।

कर्णक्ष्वेले हितं तैलं सार्षपं चैव पूरणे ॥ ५४८ ॥

(पाठशुद्धौ)

बस्तमूत्रं क्षिपेत् कोष्णं सैन्धवेन समन्वितम् ।

सशब्दक्लेदवाहे च पूतिकर्णे च शस्यते ॥ ५४९ ॥

वरणार्ककपित्थाम्रजम्बूपल्लवसाधितम् ।

पूतिकर्णं हरेत्तैलं जातीपत्ररसोऽथवा ॥ ५५० ॥

(सिद्धसारे)

निर्गुण्डीस्वरसस्तैलं सिन्धुधूमरजो गुडः ।

पूरणं पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः ॥ ५५१ ॥

(पाठशुद्धौ)

वमिपूर्वा हिता कर्णविद्रधौ विद्रधिक्रियाः ।

पित्तोत्थकर्णशूलोक्तं कर्तव्यं क्षतविद्रधौ ॥ ५५२ ॥

अर्शोऽर्बुदेषु नासावद्, आमा कर्णविदारिका ।

कर्णविद्रधिवत् साध्या यथादोषोदयेन च ॥ ५५३ ॥

पालिशोषेऽनिलश्लेष्मशूलवन्नस्यलेपनम् ।
 स्वेदं च कुर्यात् स्विन्नां च पालिमुद्रतयेत्तिलैः ॥ ५५४ ॥
 प्रियाळबीजयष्टथाह्वहयगन्धायवान्वितैः ।
 ततः पुष्टिकरैः स्नेहैरभ्यङ्गं नित्यमाचरेत् ॥ ५५५ ॥
 श्रुतावरीवाजिगन्धापयस्यैरण्डजीवकैः ।
 तैलं विपक्वं सक्षीरं पालिनां पुष्टिकृत् परम् ॥ ५५६ ॥
 पालिं छित्त्वा तु संक्षीणां शेषां सन्धाय पोषयेत् ।
 याच्यैवं तन्त्रिकाख्यापि परिपोटेऽप्ययं विधिः ॥ ५५७ ॥
 उत्पाते शीतलैर्लेपो जङ्घकाहृतशोणिते ।

(बाहटे)

उन्मथे तीक्ष्णैः शिरोविरेकः । तिलसर्षपलोध्रहरिद्राद्वयैरुद्धत्ति-
 तायाः कर्णपाल्यास्तालीसतमालैलाकटफलरसाञ्जनैर्लेपः । तालपत्र्य-
 श्वगन्धार्कसैन्धवावल्गुजबीजसुरसलाङ्गलिकाभिर्गोधाकुलीरवसायुक्तं
 तैलं विपक्वमभ्यञ्जनम् । तैलमेव वा पटोलकटुरोहिणीरसाञ्जन-
 शिरीषैः ।

(संग्रहे)

दुर्विद्धेश्मन्तजम्बवात्रपत्रकाथेन सेचनम् ॥ ५५८ ॥
 लाक्षाबिल्वङ्गसिद्धं च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।
 स्विन्नां गोमयजैः पिण्डैर्बहुशः परिलेहिकाम् ॥ ५५९ ॥
 बिल्वङ्गसारैरालिम्पेदुरश्रीमूत्रकल्कितैः ।
 कौटजेज्जुदिकारञ्जबीजशम्याकवल्कलैः ॥ ५६० ॥
 अथवाभ्यञ्जने तैर्वा कटुतैलं विपाचयेत् ।
 सनिम्बपत्रमरिचमदनैर्लेहिकात्रणे ॥ ५६१ ॥

(बाहटे)

सर्वेषु च पालिरोगेषु स्नेहस्वेदशोधनाभ्यङ्गप्रदेहनस्यास्रविस्त्रा-
 षणानि यथार्हं प्रयुञ्जीत । कृशायां गोधावराहवसाभिः ।

(संग्रहे)

निर्गुण्डिजातिरविभृङ्गरसोनरंभा-

वार्ताकशिग्रुसुरसार्द्रककारबल्यः ।

तेषां रसे तिलरुहं शृतमाशु नाद-

बाधिर्यशूलमपहन्ति च पूतिकर्णम् ॥ ५६२ ॥

(योगामृते)

निर्गुण्डीरविशिग्रुमौर्वितुळसीधुधूरतालोद्भवे

रम्भावर्बरमूलकाळिरजनीगृथ्याद्रकोत्थे रसे ।

राज्युग्रालशुनद्रुकुष्ठपटुभिव्योषाग्निसर्जैः शृतं

तैलं बस्तजलेन कर्णजगदान् पङ्क्तिंशतिं नाशयेत् ॥

आजे मूत्रे साधितं विल्वमज्जा दध्ना चैतत्तैलमाशु व्यपोहेत् ।

कर्णस्त्रावं पूतिकर्णं सशूलं बाधिर्यं च क्ष्वेळनं कर्णगूथम् ॥

(तन्त्रान्तरे)

कृष्णशुण्ठीवचादारुशताह्लाहिङ्गुसैन्धवैः ।

बस्तमूत्रे शृतं तैलं पूरणाच्छ्रवणार्त्तिजित् ॥ ५६५ ॥

(सिद्धसारे)

सौवीरशुक्ताद्रकमातुलङ्गमांसीरसैर्गुगुलुसैन्धवैश्च ।

विपाच्य तैलं कटुकं निषिञ्चेत् तत्कर्णयोः कर्णरुजोपशान्त्यै ॥

(वररुचिः)

तरुणं कार्पासफलं पिष्ट्वा तैलं विपाच्य तद्विन्दून् ।

श्रवसि निदध्याद्विद्वान् वाञ्छति यदि पूयमुन्मार्ष्टुम् ॥ ५६७ ॥

(काञ्चीपुरवासी-)

रम्भार्कपत्रस्तुक्लिशुकन्दनिर्गुण्डिकार्द्रकात् ।

मौर्वीसोमलतापीलुगोर्णलशुनाद् रसैः ॥ ५६८ ॥

मस्त्वजामूत्रधान्याम्लैः पृथक्प्रस्थं समन्वितैः ।

पक्वं सर्षपतैलं च चतुर्थांशसमन्वितम् ॥ ५६९ ॥

वचाविषतुरुष्काण्डहिङ्गुसिन्धुनतामयैः ।

कुलीरक्षीरसंयुक्तैः पृथक् सम्यक्पलोन्मितैः ॥ ५७० ॥

सम्यक् सिद्धं परिस्त्राव्य स्थापयेच्छुद्धभाजने ।

एतत्तैलं नरेन्द्राणां कर्णरोगविनाशनम् ॥ ५७१ ॥

विशेषतः कर्णशूलं बाधिर्यं कर्णपूयताम् ।

अश्विभ्यां निर्मितं तैलं वैद्यानां कीर्तिकृतं परम् ॥ ५७२ ॥

(आश्विनीके)

छिन्नं तु कर्णं शुद्धस्य बन्धमालोच्य यौगिकम् ।

शुद्धासं लगयेत्प्रो सद्यच्छिन्ने विशोधनम् ॥ ५७३ ॥

(बाहटे)

त्र्यहाच्चतुरहाद्वा सलिलेन परिषिच्य पिचुं सूत्रं चापनयेत् ।
न चाशुद्धरक्तं अतिप्रवृत्तरक्तं क्षीणरक्तं वा कर्णं सन्दध्यात् । न
कर्णे शोफरागादियुक्ते सन्धानमाचरेत् ।

न घस्मरस्य नात्युष्णेनाविशुद्धतनोरपि ।

(संग्रहे)

सप्ताहादामतैलाक्तं शनैरपनयेत्पिचुम् ॥ ५७४ ॥

सुरूढं जातरोमाणं श्लिष्टसन्धिं समस्थिरम् ।

सुपक्ष्माणं सुरागं च शनैः कर्णं विवर्धयेत् ॥ ५७५ ॥

जलशूकं स्वयंगुप्तारजन्यौ बृहतीफलम् ।

अश्वगन्धाबलाहस्तिपिप्पलीगौरसर्षपाः ॥ ५७६ ॥

मूलं क्रोशातकाश्वघ्नरूपिकासप्तपर्णजम् ।

बुच्छुन्दरीकालमृता गृहं मधुकरीकृतम् ॥ ५७७ ॥

जतुका जलजन्मा च तथा शारकन्दकम् ।

एभिः कल्कैः खरं पक्कं सतैलं माहिषं घृतम् ॥ ५७८ ॥

हस्त्यश्वमूत्रेण परमभ्यङ्गात्कर्णवर्धनम् ।

(बाहटे)

भूमिकदम्बस्वरसे डाडिमकल्केन तिलजमाश्रं वा ।

कर्णकुचलिङ्गयोनीर्विवर्धयति यथेष्टमालेपात् ॥ ५७९ ॥

कर्णाद्याभिवृद्धिः स्यात्कृष्णिलफलतालपत्रिकायुक्तात् ।

माहिषीक्षीरादुद्धृतदधिसरभवाज्यलेपेन ॥ ५८० ॥

अश्वगन्धा तथालाबुचन्दनं चैव पेययेत् ।

सर्षपैः सह तत्कल्कः कर्णवर्द्धनमुत्तमम् ॥ ५८१ ॥

नवनीतं वचामूलं माषसक्तु तथैव च ॥ ५८२ ॥

पद्मपत्रं शताह्वा च लेपयेत् प्रमदास्तनम् ।
स संवर्धयति क्षिप्रं प्रयोगात् सप्तरात्रतः ॥ ५८३ ॥

(चन्द्रटे)

कुटचं करवीरं च लाङ्गलीकन्दचित्रकम् ।
अश्वगन्धामपामार्गं तिलतैलेन चूर्णितम् ॥ ५८४ ॥
कर्णवर्द्धनमेतच्च लेपनात् स्तनवर्धनम् ।

तुलसीजलशूककुक्कुटाण्डं

बृहतीभिश्च वराहकर्णमेतत् ।

महिषीघृतगोघृतेन सिद्धं

ध्वजकर्णस्तनवर्धनं करोति ॥ ५८५ ॥

भूमिकदम्बस्य रसः कृष्णतिलं माहिषं च नवनीतम् ।
दिनकरकिरणविपकं करोति पटहोपमं कर्णम् ॥ ५८६ ॥

(तन्त्रान्तरे)

कुर्याच्चाभ्यञ्जनालेपान् पालिशोषे प्रकीर्त्तितान् ॥ ५८७ ॥

(सङ्ग्रहे)

कर्णेऽम्बुपूर्णे हस्तेन मथित्वा तैलवारिणी ।

क्षिपेद्दधोमुखं कर्णं हन्याद्वा चूषयेत् वा ॥ ५८८ ॥

कीटे स्रोतोगते कर्णं पूरयेत्त्वणाम्बुना ।

शुक्तेन वा सुखोष्णेन मृते क्लेदहरो विधिः ॥ ५८९ ॥

अथ कुर्याद्व्यैस्थस्य छिन्नां शुद्धस्य नासिकाम् ।

छिन्द्यान्नासासमं पत्रं तत्तुल्यं च कपोलतः ॥ ५९० ॥

त्वङ्मांसं नासिकासन्ने रक्षंस्तत्तनुतां नयेत् ।

सीव्येद्गण्डं ततः सूच्या सीवन्या पित्तुयुक्तया ॥ ५९१ ॥

नासाच्छेदे च लिखिते परिवर्त्योपरित्वचम् ।

कपोलबन्धं संदध्यात् सीव्येन्नासां च यत्नतः ॥ ५९२ ॥

नाडीभ्यामुत्क्षिपेदन्तः सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ।

आमतैलेन सिक्त्वा तु पत्तङ्गमधुकाजनैः ॥ ५९३ ॥

शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ।

ततो मधुघृताभ्यक्तं बध्वाचारिकमादिशेत् ॥ ५९४ ॥

इति कर्णरोगचिकित्सा ॥

पृथग्दोषैर्निचयात् रक्तेन च पञ्च प्रतिश्यायास्तथा दुष्टप्रतिश्याय,
भृशक्षव, नासाशोष, नासानाह, घ्राणपाक, नासास्राव, पीनस, दीप्ति, पूति-
नास, पूयरक्त, पुटक, नासाशोनासारुदा इत्यष्टादश नासागतरोगाः ।

अवश्यायानिलरजोभाष्यातिस्वप्नजागरैः ।

नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥ ५९५ ॥

अत्यम्बुपानरमणछर्दिबाष्पग्रहादिभिः ।

कुद्धाः वातोल्बणा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः ॥ ५९६ ॥

जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्धमानं क्षयप्रदम् ।

तत्र वातजे प्रतिश्याये भृशक्षवमुखशोषस्वरसाददन्तकर्णशिरो-

रुजश्चिरात्पाकः शीताच्छकफस्रुतिश्च ।

पित्तजे तृट्ज्वरघ्राणपाकास्ताम्रोष्णपीतास्रावश्च । फले कास-
श्वासारुचिवमिमुखमाधुर्यं शुक्लघनस्रुतिश्च ॥

सर्वजः सर्वलिङ्गोऽकस्माद्दृष्टिहानियुतश्च । रक्तजे श्वासपूति-
त्वमुरस्सुप्तिः श्रोत्रादिषु कण्डूः पित्तलिङ्गं च । उपेक्षया सर्वे दुष्टतां
यान्ति । तस्मिन् दुष्टप्रतिश्याये यथोक्तोपद्रवाधिक्यमग्निंसादज्वरश्वास-
कासोरःपार्श्वरुजो मुखपूतित्वं पूयाभासितारक्तग्रन्थितकफस्रुतिः,
क्रिमिप्रादुर्भावश्च । सर्वेषु पक्षेषु गात्रलाघवं क्षयथुशमः पीतघनकफ-
स्रुतिर्गन्धरसज्ञानं च लिङ्गम् । तीक्ष्णाघ्राणादिना तृणादिभिरन्यै-
र्वातकोपनैर्नासातरुणास्थिन विघटिते वायुः कुद्धो रुद्धगतिर्भृशं क्षवथुं
कुर्यात् । स भृशक्षवः । वायुः सकफो नासास्रोतः शोषयन् कुञ्जो-
च्छ्वासं शूकपूर्णभनासत्वं कुर्यात्, असौ नासाशोषः । रुफरुद्धेन
वायुना नासानद्रत्वं नासानाहः, तत्र निश्वासोच्छ्वासरोधात् स्रोतः
पिहितमिव स्यात् ।

पित्तेन नासान्तस्त्वञ्जासपाकस्सदाहशूलो घ्राणपाकाख्यः ।
कफादच्छजलाभिस्रावो नासाम्नावः, स तु निश्चयधिकः । कफो नासा-
स्रोतो रुद्ध्वा सघुर्घुरुश्वासं पीनसाधिकवेदनमपीनसं कुर्यात् । तेना-
स्यावेरिव नासा सदा क्लिन्ना, पिच्छिलपीतघनस्रावा च । रक्तेन
नासा दग्धेव स्यात् । स्पर्शासहा धूमाभश्वासा दहतीव च सा दीप्तिः ।
गळतालुमूले दुष्टैर्मलैर्वासितो वायुः सकफो मुखनासिकात् पूतिर्निर्गच्छेत्,
स पूतिनासः । निचयादभिघाताद्वा सशिरोरुग्दाहो नासान्तः पूयामृक्-
स्रावः पूयरक्ताख्यः । पित्तकफरुद्धेन मरुतान्तः शोषितः कफः पुटतां
याति, तत्पुटकम् । नासाजाताशोर्बुदानि तदाख्यानि ।

सर्वेषु कृच्छ्रोच्छ्वसनं पीनसं प्रततं क्षुतम् ।

सानुनासिकवादित्वं पूतिनासः शिरोव्यथा ॥ ५९७ ॥

अष्टादशानामित्येषां यापयेद् दुष्टपीनसम् ।

सर्वेषु पीनसेष्वादौ निवातागारगो भवेत् ॥ ५९८ ॥

स्नेहनस्वेदमनधूमगण्डूषधारणम् ।

वासो गुरूष्णं सुघनं शिरसः परिवेष्टनम् ॥ ५९९ ॥

लध्वम्लस्निग्धलवणमुष्णं भोजनमद्रवम् ।

धन्वमांसगुल्क्षीरचणकत्रिकटूत्कटम् ॥ ६०० ॥

यवगोधूमभूयिष्ठं दधिदाडिमसाधितम् ।

बालमूलकजो यूषः कुलत्थोत्थश्च पूजितः ॥ ६०१ ॥

कवोष्णं दशमूळाम्बु जीर्णां वा वारुणीं पिबेत् ।

जिघ्रेश्चोरकतकारीवचांजात्युपकुञ्चिकाः ॥ ६०२ ॥

(बाहटे)

पाचनार्थं च गुळार्द्रकक्षीरत्रिकटुकाजमांसमद्याम्लभोजनानि ।
घृताक्तं सक्तुं धूमं च पिबेत् । पक्के तु शिरोविरेचनमवपीडनं च
युञ्ज्यात् ।

(सङ्ग्रहं)

व्योषताळीसचविकातिन्त्रिणीकाम्लवेतसम् ।

साग्न्यजाजीद्विपालिकमेलात्वक्पत्रपादिकम् ॥ ६०३ ॥

जीर्णाद् गुळात्तुलार्देन पक्केन वटकीकृतम् ।

पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥ ६०४ ॥

त्यजेत् स्नानं शुचं क्रोधं भृशं शय्यां हिमं जलम् ॥ ६०५ ॥

(बाहेट)

मण्डूकपर्णीभरिचोद्भवं वा महौषधोत्थं लशुनोद्भवं वा ।

स्यात् पीनसे व्योषभवं कषायं पथ्यामृतानागरदारुजं वा ॥

(सिद्धयोगे)

प्रतिवापितविश्वानिशाकर्षं सलिलन्तु नाळिकेरस्य ।

पीतं शमयति सद्यः पीनसमतिनिस्तृतासारम् ॥ ६०७ ॥

(काञ्चीपुरवासी)

तामलक्यभयाकृष्णाचित्रकैः समहौषधैः ।

क्वाथः पीनसदुर्नामशोषशूलाग्निमान्द्यजित् ॥ ६०८ ॥

(कृष्णात्रेये)

कवोष्णं दशमूलाम्बु सकणं पीनसी पिबेत् ।

अथवा रजनीक्वाथं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम् ॥ ६०९ ॥

(तन्त्रान्तरे)

रजनीनागरोद्भूतः क्वाथः कृष्णारजोन्वितः ।

प्रतिश्यायप्रमेहाग्निमान्द्यत्वग्विकृतिं जयेत् ॥ ६१० ॥

(दीपनीये)

निदिग्धिकां समरिचां क्वाथयित्वा पिबेन्नरः ।

निदिग्धिकामृताशुण्ठीक्वाथं वा पीनसी पिबेत् ॥ ६११ ॥

शुद्धशुण्ठीभृतं वापि पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।

(बृह-)

वत्सकादिगणक्वाथं पिबेत् पीनसनाशनम् ॥ ६१२ ॥

दध्ना भोजनमशनीयात् गुळार्द्रव्योषसंयुतम् ॥ ६१३ ॥

सद्य एतेन योगेन प्रतिश्यायं प्रशाम्यति ।

प्रातः कटुत्रिकयुतान्यभयात्रयाणां

चूर्णानि तैलसहितान्युपयुज्य पश्चात् ।

जिघ्रेत् सितेतरयवानिकपोद्बलानि

जीवेच्चिराय परिमुच्य स पीनसानि ॥ ६१४ ॥

(हारीवे)

पिबेद्वातप्रतिश्याय सर्पिर्वातघ्नसाधितम् ।

*पटुपञ्चकसिद्धं वा विदार्यादिगणेन वा ॥ ६१५ ॥

(बाहटे)

महापदपलं वा नागरं वा पयसा पिबेत् । कृष्णादशमूलशुण्ठी
यवैरण्डमूलकाथसिद्धेन पयसा उत्तमाङ्गं स्वेदयेत् । ससैन्धवं सर्पिर्वा
शिरोविरेचनं च ।

(सङ्ग्रहे)

स्वेदनस्यादिकां कुर्याच्चिकित्सामर्दितोदिताम् ।

पित्तरक्तोत्थयोः पेषं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ॥ ६१६ ॥

परिषेकान् प्रदेहांश्च शीतैः कुर्वीत शीतळान् ।

कफजे लङ्घनं लेपः शिरसो गौरसर्षपैः ॥ ६१७ ॥

(बाहटे)

ततस्तीक्ष्णधूमकबलयवान्नचणकप्रायाहारनाडीस्वेदैरुपाचरेत् ।
तैलाप्लुतो नागरचूर्णानुविद्धो मुद्ग आहारः । यथासात्म्यं च रूक्ष-
तीक्ष्णोष्णम् ।

कटुतीक्ष्णयुतैर्नस्यैः कवलेः सर्वजं जयेत् ।

तीक्ष्णानि च निरूहानुवासनानि । अरिष्टांश्च पानार्थम् ।

एवमप्यशान्तौ हिङ्गुशारामरदारुविषकं घृतं मांसरसानुमानं पिबेत् ।
पिप्पलीवर्द्धमानं चोपयुञ्जीत ।

रक्तज पैत्तिको रक्तपित्तोक्तश्च विधिः ।

(संप्रदे)

क्रियाभिराभिः प्रशमं नोपगच्छेद् यदा ततः ॥ ६१८ ॥

वयः कालं बलं वीक्ष्य सिरावेधमुपाचरेत् ।

(कृष्णात्रेये)

यक्ष्मकिमिक्रमं कुर्वन्यापयेद्दुष्टपीनसम् ॥ ६१९ ॥

(बाहटे)

क्रिमिघ्नैश्च योगैर्यापयेत् ।

(संप्रदे)

सर्पिर्मुस्ताहरिद्रानागरयवक्षारपूतीककरञ्च हरेणुकाभिरजाविगोमूत्र-
दधिभिश्च सिद्धं पाययेत् दुष्टप्रतिश्याये ॥

(महाधाने संग्रहे च)

क्षवथौ पुटकारुये च तीक्ष्णैः प्रथमं हितम् ।

शुष्ठीकुष्ठकणावेल्लद्राक्षाकल्ककषायवत् ॥ ६२० ॥

साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवपुटप्रणुत् ॥ ६२१ ॥

(बाहटे)

नासाशोषे क्षीरसर्पिः प्रधानं

सिद्धं तैलं चाणुकल्पेन नस्ये ।

सर्पिष्पानं जाङ्गलैर्भोजनं च

यच्चान्यत् स्यात् क्लेदि शीतं हितं च ॥ ६२२ ॥

(सौश्रुते)

नासाशोषे बलातैलं पानादौ भोजनं रसैः ।

स्निग्धो धूमस्तथा स्वेदो नासानाहेऽप्ययं विधिः ॥ ६२३ ॥

(बाहटे)

नासापाके पित्तहृत् संविधानं

कार्यं सर्वं बाह्यमाभ्यन्तरं वा ।

हृत्वा रक्तं क्षीरवृक्षत्वचश्च

साज्याः सेकाः योजनीयाश्च लेपाः ॥ ६२४ ॥

(सौश्रुते)

पाके दीप्तौ च पित्तघ्नं तीक्ष्णं नस्यादिकं स्तुतौ ।

कफपीनसवत् पूतिनासापीनसयोः क्रिया ॥ ६२५ ॥

लाक्षाकरञ्जमरिचवेल्लहिङ्गुकणागुलैः ।

अविमूत्रद्रुतैर्नस्यं कारयेद् वमने कृते ॥ ६२६ ॥

शिग्रुसिंहीनिकुम्भानां बीजैः सव्योषसैन्धवैः ।

सबेल्लसुरसैस्तैलं नावनं परमं हितम् ॥ ६२७ ॥

(बाहटे)

पूर्वोद्दिष्टे पूतिनासे च जन्तोः

स्नेहस्वेदौ स्नसनं छर्दनं च ।

युक्तं भक्तं तीक्ष्णमम्लं लघु स्यात्

उष्णं तोयं धूनपानं च काले ॥ ६२८ ॥

तुळसीस्वरसे सिद्धं कुन्दुरुष्कसमन्वितम् ।
 पूतिनासं भृशं हन्यात्तैलं दुष्टजलस्रुतिम् ॥ ६२९ ॥
 गृञ्जनस्वरसे सिद्धं मुनिवृक्षरसेन वा ।
 तैलं सिद्धं ससिन्धूत्थं पूतिनासमपोहति ॥ ६३० ॥

(हारिश्चन्द्रे)

सुरसव्योषकुष्ठैस्तु लाक्षाकदफलयोजितैः ।
 सविळङ्गं पचेत्तैलं सार्षपं पूतिनासजित् ॥ ६३१ ॥

(विन्दुसारे)

विळङ्गसिन्धुयष्ट्याह्वैर्देवदारुसमन्वितैः ।
 पचेन्नासामयार्त्तिघ्नं तैलं नस्यप्रयोगतः ॥ ६३२ ॥
 पूयरक्ते नवे कुर्याद्रक्तपीनमवत् क्रमम् ।
 अतिप्रवृद्धे नाडीवत् ॥ ६३३ ॥

(बाहटे)

अर्शासि विधिवत्क्षारेणाग्निना वा दहेत् । स्थूलानि तु शस्त्रेण
 स्पृष्ट्वा दाहानन्तरं शीतां क्रियां योजयेत् ।

(संग्रहे)

निकुम्भकुम्भासिन्धूत्थमनोह्वालवणाग्निकैः ।
 कल्कितैर्घृतमध्वक्तां घ्राणे वार्त्तिं प्रयोजयेत् ॥ ६३४ ॥
 शिम्वादिनावनं चात्र पूतिनासोदितं भजेत् ।

(बाहटे)

चित्रकाग्निकसिन्धूत्थेर्बीजैश्च सुरसोद्भवैः ॥ ६३५ ॥
 कण्टकारीसमायुक्तैर्कक्षीरसमन्वितैः ।
 चविकासहितैस्तुल्यैर्गोमूत्रपरिपेतैः ॥ ६३६ ॥
 घ्राणोत्थानि हरेत्तैलमर्शासि परिसाधितम् ।

(विन्दुसारे)

पक्कं सखण्डगण्डीरवाकुचीव्योषधान्यकैः ॥ ६३७ ॥
 चव्यक्षारयवक्षारवह्निक्षारैस्तु साधितम् ।
 घ्राणजानि हरेत्तैलमर्शास्यभ्यञ्जनाद् ध्रुवम् ॥ ६३८ ॥

अर्बुदं बलिशेनं गृहीत्वा मण्डलाग्रेण मूले समं छिन्ध्यात् ।
 ऽग्ने चोच्छिङ्खयेत् । चेलप्रमृष्टं च व्रणं शलाकया दहेत् तैलेन वा ।

अग्निदग्धं ग्रंक्षयेत् , ततः शिशिरैः प्रदेहैः । मांसमेदःसन्निपाताशो-
र्बुदानि चैवं साधयेदिति ।

हीनच्छेदात्पुनर्वृद्धिरतिच्छेदात्स्वरक्षयः ।

गन्धाह्वानं च वीसर्पो मूर्छा छिन्द्यादतः समम् ॥ ६३९ ॥

(रु.प्रहे)

निर्गुण्ड्या रसपात्रे तु तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

त्रिगन्धव्योषवर्षाभूजीरकद्वयसैन्धवैः ॥ ६४० ॥

मयूरबीजसहितैराजक्षीरेण तच्छृतम् ।

नस्थाभ्यङ्गाच्छिरःकर्णनासाःमयहरं परम् ॥ ६४१ ॥

(तन्त्रान्तरे)

दिङ्गुव्योषविलङ्गकट्फलवाराहूनीक्षुगन्धान्वितैः

द्राक्षहैमवतीकलिङ्गकयवैः पुष्पैस्तथा सौरसैः ।

इत्येभिः कटुतैलमेतदनले मन्दे सम्पुत्रं शृतं

पीतं नासिकया यथाविधि भवेन्नासामयेभ्यो हितम् ॥

(योगयुक्तौ)

इति नासारोगचिकित्सा ।

मत्स्यमाहिषवाराहपिशितामकमूलकम् ।

माषसूपदधिक्षीरशुक्लेशुरसफागितम् ॥ ६४३ ॥

अवाकशय्यां च भजतो द्विपतो दन्तधावनम् ।

धूमच्छर्दनगण्डूपानुचितं च सिस्रव्यधम् ॥ ६४४ ॥

कुट्टाः श्लेष्मोत्वणाः दोषाः कुर्वन्त्यन्तर्मुखे गदान् ।

पृथग्दोषैः निचयेन रक्तेन मांसेन क्षतेन मेदसा चाष्टावोष्ठ-

कोपास्तथा खण्डोष्ठार्बुदजलार्बुदा इत्येकादशोष्ठगता रोगाः । वाताद्

द्विधाकृत ओष्ठः खण्डोष्ठः । वातजाष्ठकोपे साव्यौ महारुजौ कृष्ण-

कर्कशावोष्ठौ । पित्तजे तीक्ष्णासहौ । सर्षपाभापिटकाचितौ सक्केदौ ।

कफजे शीतासहौ शूनौ सवर्णपिटकाचितौ च । निचयादनेकवर्णौ

पूतिस्रुतीविषमपाकिनौ च । रक्तजे रक्ताभौ सरक्तस्रुती च । अत्र

रक्तक्षयात् खर्जुराभमर्बुदं स्यात् । मांसजे मांसपिण्डाभौ सक्रियी

च । भेदोजे मृदू सशोफकण्डूतैलामक्केदौ । क्षतजे ग्रथितौ पाटनयुतौ
कण्डूलौ च । वातकफादोष्ठे जलबुद्बुदाभं जलाबुदम् । अत्र मांस-
रक्तोष्ठावर्बुदं निचयोष्ठकोपं च वर्जयेत् । शेषान् शस्त्रौषधैः साधयेत् ।

खण्डोष्ठस्य विलिखयान्तौ स्पृन्वा व्रणवदाचरेत् ॥ ६४५ ॥
यष्टिज्योतिष्मतीलोघ्रश्रावणीशारिबोत्पलैः ।

पटोल्या काकमाच्या च तैलमभ्यञ्जनं पचेत् ॥ ६४६ ॥
(बाहटे)

वातज ओष्ठकोपे देवदारुगुग्गुलुसर्जरसमधूच्छिष्टसिद्धेन महा-
स्नेहेनाभ्यङ्गः । तेनैव समधुकचूर्णेन प्रतिस्रावणम् । तदभ्यक्तेन
पिचुना प्रच्छादनम् । एरण्डपल्लवैः क्षीरोत्कथिनैः नाडीस्वेदः । खण्डो-
ष्ठोक्तं नावनं शिरोभ्यङ्गश्च । पित्तोत्थेऽभिघातजे च जळौकोभिर्विस्त्रा-
वणम् । पत्तङ्गयष्टीलिन्नरुहाविपक्वं सर्पिरभ्यङ्गः ।

(संग्रहे)

तैः सिद्धं घृतमिति ।

(बाहटे)

रक्तजेऽप्यचिरोत्थिते पैत्तिकवत् प्रतिकुर्यात् । कफजे जळौकोभिः
शाकादिपत्रैर्वा रक्तं विस्त्राव्य व्योपपाठायवक्षारस्वर्चिकाक्षारैः स-
क्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ।

(संग्रहे)

धूमनावनगण्डूषाः प्रयोज्याश्च कफच्छिदः ।
स्त्रिन्नं भिन्नं विमेदस्कं दहेन्मेदोजमग्निना ॥ ६४७ ॥

प्रियङ्गुलोघ्रत्रिफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ।
सक्षौद्रैर्घर्षणं तीक्ष्णैः छिन्ने शुद्धे जलाबुदे ॥ ६४८ ॥

अवगाढेऽतिवृद्धे वा क्षारोऽग्निर्वा प्रतिक्रिया ।

(बाहटे)

हरिद्रालोघ्रमधुकमालतीद्विहरेणुके ॥ ६४९ ॥
तगरैर्विपक्वं तैलं रोपणम् ।

(संग्रहे)

अज्झटानिम्बनिर्गुण्डीस्वरसेन विपाचितम् ॥ ६५० ॥

निशाकल्कयुतं तैलमोष्ठरोगविनाशनम् ।

(तन्त्रान्तरे)

गण्डालजी स्थिरः शोफो गण्डे दाहरुजान्वितः ॥ ६५१ ॥

गण्डालजीमपक्वां शोफवत्, विदग्धागुपनाह्य, पक्वां विदायं
व्रणवत् साधयेत् ।

(संग्रहे)

शीतदन्तदन्तहर्षदन्तभेददन्तचालकराळाधिदन्तदन्तशर्कराकपा-
लिकाश्यावक्रिमिदन्ता इति दश दन्तगता रोगाः । तत्र वातादुष्णसहा-
शीताधिकरुजो दन्ताः स्युः, स शीतदन्तः । दन्तहर्षे शीतासहा अम्ला-
शनात् सरुजश्चलिता इव द्विजाः । दन्तभेदे सतोदभेदस्फुटना
दन्ताः । भक्षणदतिव्यथैश्चलद्भिर्दन्तैश्चालः । कराळदन्तोद्गमः कराळ-
दन्तः । सन्निवेशादधिकदन्तस्तदारुयः । तस्मिन् जायमाने रुक् स्यात् ।
जाते शाम्यति । दन्ते मलः कफो वा वातशुष्कः पूतिः, स्थिरो दन्त-
शर्करारुयः । सा चोपेक्षयाऽणुशो दन्तकपालञ्जातनी दन्तकपालिका ।
वातरक्तपित्तैः श्यावत्वं गतो दन्तः श्यावदन्तः । दोषैरुदिक्तवातै-
र्दन्तमज्जशोषणादन्तर्जाते सुषिरेऽन्नमलपूरिते, ततः सूक्ष्मक्रिमिप्रादु-
र्भावादेहेतुतीव्रार्तिशमः कृष्णधलो दन्तः स्यात् । उद्धृते पूयरक्त-
स्रुक् च । स क्रिमिदन्तारुयः । तेषु श्यावदन्तकराळौ वज्र्यौ ।
याप्यो हर्षः स्यात् । दशने स्फुटिते दन्तभेदो साध्यो भवेदन्यथा
याप्यः ।

स्विन्नस्य शीतदन्तस्य पालिं बिलिखितां दहेत् ।

तैलेन प्रतिसार्या च सक्षौद्रधनसैन्धवैः ॥ ६५२ ॥

डाडिमत्वग्वराताक्षर्यकान्ताजम्ब्वस्थिनागरैः ।

कबळः क्षीरिणां क्वाथैरणुतैलं च नावनम् ॥ ६५३ ॥

दन्तहर्षे तथाभेदे सर्वा वातहराः क्रियाः ।

तिलयष्टीमधुशृतं क्षीरं गण्डूषधारणम् ॥ ६५४ ॥

(बाहटे)

स्निग्धाश्च नस्यादयः ।

संग्रहे)

सस्नेहं दशमूलाम्बुगण्डूषः प्रचलद्द्विजे ।
तुत्थलोध्रकणा श्रेष्ठा पत्तङ्गमधुघर्षणम् ॥ ६५५ ॥
स्निग्धाः शील्याः यथावस्थं नस्यान्नकबळादयः ।

(बाहटे)

चन्दनपद्मकमधुकविदारिकशेरुनीलोत्पलमृद्वीकाजीवकर्षभशर्कराणां प्रत्येकं पलेन क्षीरेण च मांसरसाद्विगुणेन तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
एतन्नस्यगण्डूषप्रयोगात् परं दशननयनश्रवणबलकरम् ।

(सङ्ग्रहे)

तिक्ताब्दतेजनीपाठानिशायुकूलोध्रकुष्ठजम् ॥ ६५६ ॥
ससमङ्गारजो घर्षात् दन्तकण्ड्वस्रतोदजित् ।

(सिद्धसारे)

दन्तहर्षे दन्तचाले मुखरोगे च वातिके ॥ ६५७ ॥

।ष्णमथ शीतं वा तिलकल्कोदकं हितम् ।
खदिरायोवरापार्थमदयन्त्याद्विमारकैः ॥ ६५८ ॥
गण्डूषोऽम्बुश्रुतैर्घार्यो दुर्बलद्विजशान्तये ।

(बाहटे)

मदिराखदिरासनलोहमल-त्रिफलाककुभैररिमेदयुतैः ।
सलिलं क्वथितं तिलतैलयुतं दृढयत्यचिरान्नलितं दशनम् ॥
(तन्त्रान्तरे)

तैलं पक्वं समतलपोटरसं नाळिकेरदुग्धभवम् ।
वयसि गळितेऽपि दन्ता गण्डूषयतो न विगळन्ति ॥ ६६० ॥
(कान्चीपुरवासी)

अधिदन्तकमालिप्तं यदा क्षारेण जर्जरम् ।
क्रिमिदन्तमिवोत्पाद्य तद्वच्चोपचरेत्ततः ॥ ६६१ ॥
अनवस्थितरक्ते च दग्धे व्रण इव क्रिया ।
अहिंसन् दन्तमूलानि दन्तेभ्यः शर्करां हरेत् ॥ ६६२ ॥
क्षारचूर्णैर्मधुयुतैस्ततश्च प्रतिसारयेत् ।

(बाहटे)

मूषाकर्परपाटलीत्वक्चूर्णेन प्रतिसारणम् ॥ ६६३ ॥
सदा च दन्तधावनादीन् सेवेत ।

(संग्रहे)

कपालिकायामप्येवं हर्षोक्तं च समाचरेत् ॥ ६६४ ॥

जयेद्विस्रावणैः स्वन्नमचलं क्रिमिदन्तकम् ।

स्निग्धैश्चालेपगण्डूषनस्याहारैश्चलापहैः ॥ ६६५ ॥

गुलेन पूर्णं सुषिरं मधुच्छिष्टेन वा दहेत् ।

सप्तच्छदार्कक्षीराभ्यां पूरणं क्रिमिशूलनुत् ॥ ६६६ ॥

हिङ्गुकदफलकासीसस्वर्चिकं कुष्ठवेल्लजम् ।

रजो रुजं जयत्याशु वस्त्रस्थं दशने धृतम् ॥ ६६७ ॥

(बाहटे)

एभिरेव च सिद्धं तैलं गण्डूषः । दृढगूढमूलमासे सरुजे विस्रावणम् ।

(संग्रहे)

पाठादावीपीतिकारुकुसुमद्गामुस्तातिकतालोध्रतेजोवतीनाम् ।

चूर्णं क्षौद्रैर्घर्षणं दन्तमांसं पाकास्त्रावं तोदकण्डूं च हन्ति ॥ ६६८ ॥

क्षौद्राज्यकृष्णा वदनेन धार्या शूले द्विजानामथ वाकुचीनाम् ।

कल्कं तथा हिङ्गुसुखोष्णमत्र चाले द्विजानां बकुलास्थि तद्वत् ॥

(योगा मृतम्)

अजाजी शृङ्गिबेरं च विळङ्गानि च सैन्धवम् ।

मधुतैलेन संपेष्य दन्ताग्रे सन्निधापयेत् ॥ ६७० ॥

गण्डीरमाग्निना दग्ध्वा भस्म संगृह्य बुद्धिमान् ।

दन्तान्तरं मर्दयेत् दन्तशूलविनाशनम् ॥ ६७१ ॥

फलैर्बकुलजैर्दग्धैः पिण्याकेन तथैव च ।

उपनाहेन दन्तानां सद्यः शूलं विनश्यति ॥ ६७२ ॥

(हारिश्चन्द्रे)

देवदारु च निर्गुण्डीं शिष्टमूलं पुनर्नवम् ।

अरिमेदत्वचं शुण्ठीं लशुनं सैन्धवं तथा ॥ ६७३ ॥

कल्कीकृत्य पृथक् सद्यो दन्तमूलेन धारयेत् ।

दन्तरोगेषु सर्वेषु श्रेष्ठं शूले विशेषतः ॥ ६७४ ॥

सिद्धार्थकैलात्रिकदुधान्यदीप्यकसैन्धवात् ।

धारपथ्यायुतात् कल्कं चूर्णं वा धारयेन्मुखे ॥ ६७५ ॥

कोष्णं शुक्तेन मूत्रैर्वा मण्डेनोष्णोदकेन वा ।
दन्तशूलं हरेत् घोरं विद्रधि पिळकार्बुदान् ॥ ६७६ ॥
अधिजिह्वोपजिह्वे च श्लेष्मास्रावाधिमांसकम् ॥

(योगे)

अतिमहाति द्विजशूले तदुपरि संस्वाप्य रामठं विदहेत् ।
रदमिह गण्डीरोत्थक्षारेण विमर्दयेदथवा ॥ ६७७ ॥

(सिद्धयोगे)

तलपोटकतैलम् ।

रामठलवणोपेतं तैलं यन्नालिकेरस्य ।
तलपोटकरससिद्धं चलरदशूलापहं सद्यः ॥ ६७८ ॥

(तन्त्रान्तरे)

गण्डूषः ।

तोथेन शुष्ठीपक्केन कल्कीकृत्य तिलानथ ।
तेन कोष्णेन गण्डूषो विधेयो दशनार्त्तिषु ॥ ६७९ ॥

(योगे)

नस्यम् ।

नस्यं जीमूतोत्थैः सलिलकणैः पञ्चषैः कृतं विदुषाम् ।
विजयालय इव निखिलां द्विजपीडामाशु नाशयति ॥ ६८० ॥

(काञ्चीपुरवासी)

दन्तमुद्घृत्य दाहः ।

चलन्तं वा पतन्तं वा बलवद्वेदनान्वितम् ।
दन्तमुद्घृत्य तन्मूलं तैलाग्निभ्यां विनिर्दहेत् ॥ ६८१ ॥

(महायाने - सिद्धसारे च)

दन्तोद्धरणविधिः ।

क्रियायोगैर्बहुविधैरित्यशान्तरुजं भृशम् ।
दृढमप्युद्धरेदन्तं पूर्वं मूलाद् विमोक्षितम् ॥ ६८२ ॥
सन्दंशकेन लघुना दन्तनिर्घातनेन वा ।

गण्डूषादयः ।

तैलं सयष्ट्याह्वरजो गण्डूषो मधु वा ततः ॥ ६८३ ॥

ततो विदारीयष्ट्याङ्गुशृङ्गाटककशेषभिः ।

तैलं दशगुणक्षीरसिद्धं युञ्जीत नावनम् ॥ ६८४ ॥

दनुद्वरणम् ।

कृशदुर्बलवृद्धानां वातार्चानां च नोद्धरेत् ।

नोद्धरेच्चोत्तरं दन्तं बहूपद्रवकृद्धि सः ॥ ६८५ ॥

एषामप्युद्धृते स्निग्धः स्वादुः शीतक्रमो हितः ॥

(वाहटे)

हनुमोक्षसमुद्दिष्टां कुर्याददितवत् क्रियाम् ॥ ६८६ ॥

उद्धृते चोत्तरे दन्ते समूले स्थिरबन्धने ।

रक्तातियोगात् पूर्वोक्ता रोगा घोरा भवन्ति हि ॥ ६८७ ॥

काणः संजायते जन्तुरदितं चास्य जायते ।

चलमप्युत्तरं दन्तमतो नापहरेद् भिषक् ॥ ६८८ ॥

दन्तरोगिणां वज्यानि ।

फलान्यम्लानि शीताम्बु रूक्षान्नं दन्तधावनम् ।

तथातिकठिनान् भक्ष्यान् दन्तरोगी विवर्जयेत् ॥ ६८९ ॥

(पाठशुद्धौ)

दन्तमूलगताः रोगाः ।

सीतादोपकुशदन्तपुष्पुटदन्तविद्रधिषुषिरमहासुषिराधिमांसक-
विदर्भास्तथा पूयवहाः पञ्चनाड्यः इति त्रयोदश दन्तमूलगता रोगाः ।
कफासृग्भ्यां दन्तमांसं पूतिमृदुक्लिन्नासितमकस्मादस्रवाहि शीर्यते च
स सीतादः । पित्तासृगुत्थः पाक उपकुशाख्यः । तत्र दन्तमांसं
दह्यते सोत्सेधं सकण्डुरक्तं रक्तवाहि च, दन्ताश्च चलाः मन्दरुजाः,
मुस्रं च पूति स्यात् । द्वयोस्त्रिषु वा दन्तेषु कफासृग्भ्यां कोलास्थि-
निभः शीघ्रपाकः तीव्ररुक् शोफो दन्तपुष्पुटकाख्यः । दन्तमांसं सास्रै-
रन्तर्बहिर्मलैः सरुदाहः, पक्के पूयास्रावः शोफो दन्तविद्रधिः । दन्तमूले
पित्तरक्तजः सरुजो लालास्रावी मांसशातनः शोफः सुषिराख्यः ।
स एव ससन्निपातज्वरो वा शीर्णदन्तवर्द्धनः सपूयास्रस्रुतिः महा-

सुषिराख्यः । कफेन दन्तान्ते हनुकर्णरुजाकरो भोजनविघातकः
क्रीलनिभः शोफोऽधिमंसाख्यः । दन्तमांसेऽभिघातजः ससंरम्भो दन्त-
चालनो महाञ्छोफो विदर्भः । साध्यदन्तमांसरोगोपेक्षया सूक्ष्मा
पूयस्राविणी त्वङ्मांसास्थिभेदनी गतिः स्यात् ता दन्तनाढ्यः पृथ-
ग्दोषनिचयशल्यनिमिक्ताः पञ्च, नाडीविज्ञाननिर्दिष्टैर्लिङ्गैर्विज्ञेयाः
तेष्वसाध्यो महासुषिरः, सन्निपातजा नाडी च ।

तेषां चिकित्सा ।

विस्त्रावितास्रे सीतादे सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ।

मुस्तार्जुनत्वक्त्रिफलाफलिनीताक्षर्यनागरैः ॥ ६९० ॥

तत्काथः कवलो नस्यं तैलं मधुरसाधितम् ।

(वाहटे)

तथा व्योषयवक्षारमनःशिलासैन्धवदार्वीत्वग्भिः, एभिरेव चौषधै-
गुलिका सर्वमुखरोगहराः ।

सीतादे सुतरक्ते तु तोये नागरसर्षपान् ।

निष्काध्य त्रिफलामुस्ता गण्डूषः सरसांजनः ॥ ६९१ ॥

प्रियङ्गवश्च मुस्तं च त्रिफला च प्रलेपनम् ।

(पाठशुद्धौ)

उपकुशस्य चिकित्सा ।

दन्तमांसान्युपकुशे स्विन्नान्युष्णाम्बुधारणैः ॥ ६९२ ॥

मण्डलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् ।

ततश्च प्रतिसार्याणि घृतमण्डमधुद्रुतैः ॥ ६९३ ॥

लाक्षाप्रियङ्गुपत्तङ्गलवणोत्तमगैरिकैः ।

सकृष्टशुण्ठीमरिचयष्टीमधुरसाञ्जनैः ॥ ६९४ ॥

सुखोष्णो घृतमण्डोऽनु तैलं वा कषळग्रहः ।

घृतं च मधुरैः सिद्धं हितं कवळनस्ययोः ॥ ६९५ ॥

(वाहटे)

पुनः पुनश्च रुधिरावसेकः ।

(सङ्गदे)

क्षौद्रयुक्तैश्च लवणैः सन्धोषैः प्रतिसारयेत् ।
 पिप्पलीं सर्षपाञ्ज्वेताभागरं नैत्रुळं फलम् ॥ ६९६ ॥
 सुखोदकेन संसृज्य कबळं चापि धारयेत् ॥

(पाठशुद्धौ)

दन्तपुष्पुटस्य चिकित्सा ।

दन्तपुष्पुटके स्वन्ने छिन्ने भिन्ने विलेखिते ।
 यष्ट्याह्रस्वर्जिकागुण्ठीसैन्धवैः प्रतिसारणम् ॥ ६९७ ॥
 (बाहटे)

दन्तपुष्पुटके कार्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ।
 सपञ्चलवणक्षारं सक्षौद्रं प्रतिसारणम् ॥ ६९८ ॥
 (पाठशुद्धौ)

दन्तविद्रधिचिकित्सा ।

विद्रधौ कटुतीक्ष्णोष्णरूक्षैः कबळलेपनम् ।
 घर्षणं कटुकाकुष्ठवृश्चिकाळीयवोद्भवैः ॥ ६९९ ॥
 रक्षेत् पाकं हिमैः, पक्वः पाट्यो, दाहोऽवगाढकः ॥
 (बाहटे)

त्रिफलासुमनोरिष्टकाथो गण्डूषः । यष्टीमधुकसिद्धः सर्पिर्बण्डो
 नस्यम् ।

(सङ्ग्रहे)

दन्तसुषिरस्य चिकित्सा ।

सौषिरे छिन्नलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ।
 लोध्रमुस्तमिसिश्रेष्ठातार्क्ष्यपचङ्गकिंशुकैः ॥ ७०० ॥
 सकट्फलैः कषायैश्च तेषां गण्डूष इष्यते ।
 यष्टीलोध्रोत्पलानन्ताशारिवागरुचन्दनैः ॥ ७०१ ॥
 सगैरिकसितापुण्डैः सिद्धं तैलं च नावनम् ।
 छित्त्वाधिर्मासकं चूर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ७०२ ॥

बन्धातेजोवतीपाठास्वर्जिकायावशूकजैः ।

पटोलनिम्बत्रिफलाकषायः कबळो हितः ॥ ७०३ ॥

(वाहटे)

अधिमांसस्य चिकित्सा ।

अधिमांसकमचिरोत्थितं स्नावयेत् । विवृद्धन्तु बलिशेन मुचुत्था
वा गृहीत्वा, मण्डलाग्रेण छित्त्वा, तीक्ष्णैः प्रतिसारयेत् । कटुतीक्ष्णैः
कबलसैलं वा यवक्षारावचूर्णितम् ।

(सङ्गहे)

धौद्रद्वितीयाः पिप्पल्यः कषळाश्चात्र कीर्तिताः ॥

(पाठशुद्धौ)

विदर्भचिकित्सा ।

विदर्भे दन्तमूलानि मण्डलाग्रेण शोधयेत् ।

क्षारं युज्यात्ततो नस्यं गण्डूषादि च शीतळम् ॥ ७०४ ॥

(वाहटे)

दन्तनाडीचिकित्सा ।

दन्तनाडीमेषयित्वा, संवृतां शस्त्रेण विवृतयित्वा तदाभित्तं
दन्तमशेषमुद्धृत्य शलाकया दहेत् । कुब्जामवगाढामनेकगतिं वा
गुळमधुसिक्थान्यतमपूर्णाम् ।

(संग्रहे)

धावनं जातिमदनस्वदिरस्वादुकण्टकैः ।

धीरिवृक्षाम्बुगण्डूषो नस्यं तैलं च तच्छृतम् ॥ ७०५ ॥

(वाहटे)

नार्डीशोधनतैलम् ।

दन्तीस्वदिरसारमदनस्वादुकण्टककाथे लोध्रवालकोशीरदेवदारु-
मञ्जिष्ठाधुक्कल्कविपकं तैलं सर्षपतैलं वा नार्डीशोधनरोपणम् ।
प्रपौण्डरीकहरिद्राद्वयमधुक्कमधूच्छिष्टलोध्रकटुकीर्करापक्कचन्दनमूर्वा-
पोदकावास्तुकतण्डुलीयकमञ्जिष्ठाभ्लिकाकपित्थपत्रैर्वा । धूमासुक्सा-
णनावनानि शीलयेत् । नस्यं च विळङ्गमधुक्कमुस्तानिर्गुण्डीस्वदिर-
मञ्जिष्ठोशीरसुरतक्षसिद्धं तैलम् । नार्डीसाधनं चेक्षेत ।

(संग्रहे)

पाठादावीत्वक्कुष्ठमुस्तासमङ्गा-
तिक्तापीताङ्गीलोध्रतेजोवतीनाम् ।

चूर्णः सक्षौद्रो दन्तमांसार्तिकण्डू-

पाकास्त्रावाणां नाशनो घर्षणेन ॥ ७०६ ॥

(बाहटे)

(एतत् सङ्ग्रहे सीतादचिकित्सिते तेजोवतीत्यादि पठितम् ।)

नागरादितैलम् ।

नागरस्य तुले द्वे स्तः स्यात्तुला चित्रकस्य च ।

देवदारु तदर्धं स्यात् तदर्धं द्विकरञ्जकम् ॥ ७०७ ॥

मुस्तारिमेदत्रिफला छत्रीदन्त्यर्कगुग्गुलु ।

तदर्धमिति संगृह्य पचेद् द्रोणद्वयेऽम्भसः ॥ ७०८ ॥

तैलाढकं विपक्तव्यं कार्षिकैः कल्कितैरिमैः ।

शटीपुष्करशाङ्गाष्टाहपुषापिप्पलीत्रयैः ॥ ७०९ ॥

भाङ्गीरास्त्रामधूच्छिष्टनिशाद्वयवचाम्बुदैः ।

चतुर्जातकमञ्जिष्ठाचन्दनागरुपत्रकैः ॥ ७१० ॥

मांसीलोध्रवराकुष्ठैः क्षीरद्विगुणसंयुतम् ।

तत् पक्वं विनिहन्त्याशु मुखजान् सकलामथान् ॥ ७११ ॥

पानाभ्यञ्जनगण्डूषनस्योन्मर्दनवास्तिभिः ।

पतितानां च दन्तानां भूयो बध्नाति तत्पदम् ॥ ७१२ ॥

अरिमन्दक्षीरिवृक्षतैलम् ।

अरिमेदत्वचो ग्राह्यं नवं पलशतं भवेत् ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवल्काच्छतं तथा ॥ ७१३ ॥

चतुर्द्रोणे जले पक्त्वा चतुर्भागांशेषिते ।

तैलाढकं पचेत्तत्र कार्षिकैः कल्कितैरिमैः ॥ ७१४ ॥

यष्टीत्रिजातमञ्जिष्ठागायत्रीलोध्रकदफलैः ।

क्षीरिवृक्षारिमेदत्वङ्मुस्तागरुहिमद्वयैः ॥ ७१५ ॥

कर्पूरजातीतकोलमांसाधाताकैरिगैः ।

मृणाळमिसिवैदेहीपत्रकेसरकुङ्कुमैः ॥ ७१६ ॥

लाक्षासमङ्गावृहतीविल्वमध्यसुरद्रुमैः ।
 शैलेयसरळस्पृकापलाशरजनीद्रयैः ॥ ७१७ ॥
 प्रियङ्गुतेजसीपार्थमर्दयन्तीफलत्रयैः ।
 कालेयपुष्करजटाव्याघ्रीमदनसंयुतैः ॥ ७१८ ॥
 जाते चिक्रणपाके तु परिस्त्राव्य निधापयेत् ।
 तन्नस्यपानगण्डूषवस्त्यभ्यङ्गेषु योजयेत् ॥ ७१९ ॥
 मुखजानामयान् हन्ति विशेषाद् दन्तरोगजित् ।
 जिह्वागण्डोष्ठरोगेषु चलदन्ते च शस्यते ॥ ७२० ॥
 मुखोत्थितानां सर्वेषां व्रणानां रोपणं परम् ॥

(तन्त्रान्तरे)

अरिमेदादितैलम् ।

अरिमेदत्वक्पलशतमभिनवमाहृत्य खण्डशः कृत्वा ।
 तोयाढकैश्चतुर्भिः प्रकाश्य चतुर्थशेषेण ॥ ७२१ ॥
 काथेन भिषङ्गमतिमान् तैलस्यार्धाढकं शनैर्विपचेत् ।
 कल्कैरक्षसर्माशैर्मञ्जिष्ठालोध्रमधुकानाम् ॥ ७२२ ॥
 अरिमेदमरिचकट्फललाक्षान्यग्रोधतोयदैलानाम् ।
 कर्पूरागरुपद्मकलवङ्कतकोलजातीनाम् ॥ ७२३ ॥
 पत्तङ्गपत्रगैरिकशतपुष्पाधातकीनाञ्च ।
 सिद्धं भिषङ्गं विदध्यादिदं मुखोत्थेषु रोगेषु ॥ ७२४ ॥
 परिशीर्णदन्तविद्रधिषौषिरसीताददन्तहर्षेषु ।
 क्रिमिदन्तदन्तचलनप्रघृष्टभग्नेषु जीर्णेषु ॥ ७२५ ॥
 मुखदौर्गन्धेषु तथा प्रागुक्तेष्वामयेषु नृणाम् ।
 धार्यं मुखेन मुखजेष्वरुषु संरोपणार्थाय ॥ ७२६ ॥

(चाक्षुषे)

अरिमेदलाक्षादितैलम् ।

कुड्मयित्वा पलशतं अरिमेदत्वचो नवम् ।
 काथयेत्सलिलद्रोणे यावत्पादावशेषितम् ॥ ७२७ ॥

ततः कल्कीकृतैरेतैः तैलस्यार्धाढकं पचेत् ।
 यष्टीमधुकमञ्जिष्ठालोध्रैलामुस्तगैरिकैः ॥ ७२८ ॥
 लाक्षारिमेदंखदिरवचाकट्वङ्गकटफलैः ।
 कर्पूरनागकुसुमघातकीचन्दनद्वयैः ॥ ७२९ ॥
 शारिर्बोपेयकोशीररजनीद्वयवंशजैः ।
 लवङ्गजातीकटुकतकोलैः कुष्ठसंयुतैः ॥ ७३० ॥
 कार्ष्णिकैश्च पृथक् सिद्धं स्वनुगुप्तं निधापयेत् ।
 प्रातः सायं च भुक्त्वा च गण्डूषं धारयेत्ततः ॥ ७३१ ॥
 दन्तेषु प्रचलेष्वेतत् विशर्षित्सु स्फुटत्सु च ।
 प्रलूनक्षतमांसेषु दन्तनाळीषु विद्रधौ ॥ ७३२ ॥
 विदर्भदन्तोपकुशसुषिरेषु च पूजितम् ।
 मुखोत्थितानामयांश्च तैलमेतद् व्यपोहति ॥ ७३३ ॥

प्रभञ्जनं तैलम् ।

नैवृद्धाभातिवालाच्च त्वक्तुलामरिमेदकात् ।
 द्रोणेऽपां विपचेत् पादशेषेऽस्मिन् क्षीरसंयुतम् ॥ ७३४ ॥
 लाक्षारससमं तैलप्रस्थं पिष्टैः पचेदिमैः ।
 लोध्रकटफलमञ्जिष्ठापद्मकेसरपद्मकैः ॥ ७३५ ॥
 चन्दनोत्पलयष्टयाह्वैर्धातक्या च पलोन्मितैः ।
 एतत्प्रभञ्जनं नाम तैलं गण्डूषधारणात् ॥ ७३६ ॥
 इन्ति दन्तामयान् सर्वान् दन्तमूलगतान् व्रणान् ।
 अन्यान् मुखोत्थितान् रोगान् कुर्याद् दन्तांश्च सुखिरान् ॥ ७३७ ॥

शरपुङ्खतैलम् ।

शरपुङ्खशिफापरिपक्वजले
 तिलजं विपचेदभयासहितम् ।

१. 'दमरिचवचा' इति पाठभेदः ।

२. 'नैवृद्धाभातिवालाश्च कमलाजवचारचेत् ।

त्वक्तुलामरिमेदस्य द्रोणेऽपां विपचेत् मिषक् ॥

पादशेषे तु तस्मिन् तु द्विगुणक्षीरसंयुतम् ।' इति च, पाठः.

वदनेन धृतं द्विजरोगहरं

वदनामयमाशु हरेदखिलम् ॥ ७३८ ॥

(तन्त्रान्तरे)

पुष्पकाथेऽभयाकल्कसिद्धं तैलं द्विजार्चिहृत् ।

(नाराचनीधे)

चित्रकादितैलम् ।

चित्रकत्रिकदुश्रेष्ठा बच्चा भाङ्गी च रोहिणी ।

मुस्तैलाकट्फलं लोभ्रं निम्बतकोलसैन्धवम् ॥ ७३९ ॥

अरिमेदत्वचो जातिपत्रं हिमनिशाद्वयम् ।

कल्कीकृत्य पचेन्नाळिकेरदुग्धे चतुर्गुणे ॥ ७४० ॥

तैलप्रस्थं ततो धार्यं मुखे व्योषरजोयुतम् ।

चलन्ति ये च दन्ताश्च विश्लिष्टा ये च वेष्टनात् ॥ ७४१ ॥

स्थिरा भवन्ति ते दन्ता दन्तशूलं च नश्यति ।

सर्वेषु मुखरोगेषु तैलमेतत्प्रशस्यते ॥ ७४२ ॥

(योगे)

जिह्वारोगनिदानचिकित्सा ।

पृथग्दोषैस्त्रयो जिह्वाकण्टकास्तथा जिह्वालसाधिजिह्वा उपजिह्वा
इति षट् जिह्वागता रोगाः ।

शाकपत्रखरा सुप्ता स्फुटिता वातदूषिता ।

जिह्वा पित्तात् सदाहोषा रक्तैर्मासाङ्कुरैश्चिता ॥ ७४३ ॥

शाल्मलीकण्टकाभैस्तु कफेन बहला गुरुः ।

कफपित्तादधःशोफो जिह्वास्तम्भकृदुन्नतः ॥ ७४४ ॥

मत्स्यगन्धिर्भवेत् पक्वः सोऽलसो मांसशातनः ।

कफपित्तादधो जिह्वामूले जिह्वाप्रसन्निभः ॥ ७४५ ॥

(वाहटे)

साङ्कुरो ळालोषास्तम्भवान् शोफोऽधिजिह्वाख्यः कण्ठरुजां-
वाक्याहारविघातकृच्च । जिह्वोपरि तादृक्शोफः उपजिह्वाख्यः । एषु
जिह्वालसं वर्जयेत्, पक्वामुपजिह्विकां च ।

जिह्वाकण्ठकषिकित्सा ।

कुर्याद्वातोष्ठकोपोक्तं कण्ठकेश्वनिळात्मसु ।

जिह्वायां पित्तजातेषु घृष्टेषु रुधिरै स्त्रुते ७४६ ॥

प्रतिसारणगण्डूषनावनं मधुरैर्हितम् ।

तीक्ष्णैः कफोत्थेष्वप्येवं सर्षपत्र्यूषणादिभिः ॥ ७४७ ॥

कण्ठकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वसृजः क्षये ।

(बाहदे)

पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्यस्तु प्रतिसारणे ।

गृहीयात्कबळांश्चापि गौरसर्षपसैन्धवैः ॥ ७४८ ॥

(पाठशुद्धौ)

करञ्जद्वयनिर्गुण्डीसुरसीदेवदारुभिः ।

त्रिपिप्पलीकमुद्गैश्च क्वाथो जिह्वारुजापहः ॥ ७४९ ॥

(सिद्धसारे)

पुनर्नवाभयाविश्वमरिचकथितेन च ।

गवां मूत्रेण गण्डूषो जिह्वाकण्ठकनाशनः ॥ ७५० ॥

त्रिफलां खादिरं सारं अरिमेदपुनर्नवौ ।

पक्त्वा मण्डूषणं कुर्याज्जिह्वाकण्ठकशान्तये ॥ ७५१ ॥

(योते)

जिह्वालसे नवोत्थिते तीक्ष्णाः प्रतिसारणादयः । न चाश्र

क्षमवचारयेत् । सिरां तु विध्येत् । अधिजिह्वासुन्नम्य बद्धिसेन गृही-

त्वा मण्डलाग्रेण छिन्द्यात् । तीक्ष्णाश्च नस्यादयः । उपजिह्वां शाकप-

त्रेणाङ्गुलिशस्त्रेण वा विस्राव्य यवक्षारेण प्रतिसारयेत् ।

(संप्रहे)

जिह्वारोगेषु सर्वेषु सिरां विध्येत्तदाभयाम् ।

हरेद् रक्तं जङ्घामिस्तोदशोफविनाशनम् ॥ ७५२ ॥

(तन्त्राम्तरे)

शिलादिचूर्णम् ।

शिलालदावीपट्टयावशूक-

निशावरा गोघृतमाक्षिकाभ्याम् ।

वक्त्रेण धार्यो द्विजमूलकण्ठ-

जिह्वोष्ठतात्वामयजित् क्षणेन ॥ ७५३ ॥

(योगामृते)

गण्डूषभेषजानि ।

व्याघ्रीबलामृताबिल्वसुरसादेवदारुभिः ।

कषायं क्षौद्रसंयुक्तं जिह्वारोगविनाशनम् ॥ ७५४ ॥

कदफलं खदिरः शुण्ठी तिक्ता दारु पुनर्नवम् ।

अरिमेदद्रयं दार्वीं यवानी तैः शृतं जलम् ॥ ७५५ ॥

गण्डूषं मधुसंयुक्तं कुर्याज्जिह्वामयापहम् ।

जिह्वाळसे विशेषेण धारयेत्सततं नरः ॥ ७५६ ॥

श्वदंष्ट्राबृहतीशुण्ठीकणादारुपुनर्नवम् ।

निर्गुण्डीमरिचीमूलं तैः काभस्तैलसंयुतः ॥ ७५७ ॥

जिह्वालसे विशेषेण शस्तो जिह्वामयापहः ॥

शिप्रकादिचूर्णम् ।

चित्रकं शृङ्गिचैरं च पिप्पल्यो मरिचानि च ।

यवक्षारो हरीतक्यश्चूर्णमेतत् प्रघर्षणम् ॥ ७५८ ॥

एतैरेवौषधगणैरवपीडं प्रयोजयेत् ।

नस्याय तैलं विपचेदुपजिह्वाप्रश्नान्तये ॥ ७५९ ॥

निर्गुण्ड्यादितैलम् ।

निर्गुण्डीमरिचीभृङ्गजातीनां च रसाढके ।

तैलं प्रस्यं पचेद्दीमान् कल्कैरेतैश्च कार्षिकैः ॥ ७६० ॥

कणाभार्ङ्गीवचाशिमुसितसर्षपनागरैः ।

हिङ्गुपाठाभिमन्थैश्च शुण्ठीसैन्धवकुङ्कुमैः ॥ ७६१ ॥

हन्ति जिह्वामयान् सर्वान् विशेषादुपजिह्विकाम् ।

षट्षष्टिं मुखरोगांश्च तैलमेतद् व्यपोहति ॥ ७६२ ॥

(हन्त्रान्तरे)

शुण्ठीग्रन्थिकपिप्पलीसुरसिकाभार्ङ्गीमधुच्छिष्टकं

कृष्णाचव्यहरेपुञ्जीरकघनं कृष्णं बिलङ्गागरु ।

माद्रीचित्रकदीप्यकंकिमिहरं दन्ती त्रिजातं तत-
त्रचूर्णं क्षौद्रयुतं गळोष्ठरसनारोगाञ्जयेद्दर्षणात् ॥ ७६० ॥

महायानादादाय श्लोकीकृतम् ॥

तालुरोगनिदानचिकित्सा ।

तालुपिटका गळशुण्डिका तालुसंहत्यर्बुदकच्छपपुष्पुटतालुपाकतालुशोषा
इत्यष्टौ तालुगता रोगाः ।

तालुमांसेऽनिले दुष्टे सतोदघनास्त्रावाः खरा बह्वयः पिटकाः स्युस्ताः
तालुपिटकारूपाः । सरक्तात् कफात् तालुमूले मत्स्यवस्तिनिभो मृदुः
प्रळम्बो नासयाहारमीरयन् कण्ठोपरोधतृदकासवमिकरः शोफो गळशु-
ण्डिकारूयः । तालुमध्ये निरुद्धमांसचयस्तालुसंहतिः । रक्तात् तालुमध्ये
पथनिभः शोफोऽर्बुदम् । कफात् तालुमध्ये कच्छपाकारो नीरुजः शोफः
कच्छपः । मेदःकफाभ्यां कोलाभो नीरुजः शोफः पुष्पुटः । पित्तान्म-
हारुजः पूयास्त्रावी पाकः पाकारूयः ।

वातपित्तन्वरायासैस्तालुशोषस्तदाह्वयः ।

तेषु कच्छपतालुपिटकार्बुदान् न साधयेत् ॥ ७६४ ॥

(तन्त्रान्तरे)

कफमैः शुण्डिका साध्या नस्यगण्डूषघर्षणैः ।

(बाहटे)

बृह्मयान्तूर्वाखीजनिभमसिराततमग्रमृपरि जिह्वाया निविष्टं बळिशेन
मृचुद्या वा वस्त्रवेष्टिताभ्यां वामाङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां गृहीत्वा मण्डलाग्रेण
नात्यग्रे नातिमूले छिन्द्यात् । अग्रच्छेदादनुपशमः शोफो, लालादिबृ-
द्धिर्वा । अतिच्छेदाच्छोणितक्षयेण मरणम् ॥

(सङ्ग्रहे)

नोच्छिष्टं नैव हीनं च त्रिभागं च्छेदयेद् भिषक् ॥ ७६५ ॥

(पाठशुद्धौ)

मरिचातिविषापाठावचाकुष्ठकुटञ्जैः ।

छिन्नायां सपटुक्षौद्रैर्घर्षणं कबळः पुनः ॥ ७६६ ॥

कटुकातिविषापाठानिम्बरास्त्रावचाम्बुभिः ।

(बाहटे)

क्षारसिद्धेषु यूषेषु मुद्गश्चाप्यशने हितः ॥ ७६७ ॥

(पाठशुद्धौ)

तिक्ता ब्योषाग्निसिन्धूत्थतेजोह्योग्रानिशामयैः ।

सागारधूमैः सक्षौद्रैर्घर्षयेद्गुण्डिकाम् ॥ ७६८ ॥

(तन्त्रान्तरे)

तालुसङ्घाते, पुष्पुटे, कच्छपे च नवे विधिरयम् । शस्त्रकर्मणि
तु विशेषः । अत्र हि विलेखनम् ॥

(सङ्ग्रहे)

सङ्घाते पुष्पुटे कूर्मे विलिख्यैवं समाचरेत् ।

अपक्वे तालुपाके तु कासीसक्षौद्रैर्ताक्ष्यजैः ॥ ७६९ ॥

घर्षणं कबलः शीतैः कषायमधुरौषधैः ।

पक्वेऽष्टापदवत् भिन्ने तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणम् ॥ ७७० ॥

वृषनिम्बपटोलाद्यैस्तिक्तैः कबलधारणम् ।

तालुशोषे संतृष्णस्य सर्पिरुत्तरभक्तिकम् ॥ ७७१ ॥

कणाशुण्ठीशृतं पानमम्लैर्गण्डूषधारणम् ।

घन्वमांसरसाः स्निग्धाः क्षीरसर्पिश्च नावनम् ॥ ७७२ ॥

(वाहटे)

स्निग्धो धूमः तृष्णाघ्नमन्नपानम् ॥

(सङ्ग्रहे)

कण्ठरोगाः ।

पृथग्दोषैरसृजा निचयेन च पञ्चरोहिण्यः । तथा शालूकः
बृन्दः तुण्डिकेरिका गलौघः बलयं गलायुकः शतघ्नी गलविद्रधिः
गलार्बुदं पवनकफमेदोभिः त्रयो गलगण्डाः स्वरघ्नश्चेत्यष्टादशकण्ठ-
गताः रोगाः ।

*जिह्वामूले च कण्ठादौ दारुणा मार्गरोधिनः ।

मांसाङ्कुराः शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी ॥ ७७३ ॥

१. 'त्वष्टस्य' क. ग. पाठः.

* 'शिङ्गाप्रबन्धने' कण्ठे ग, पाठः.

सा वातजा कण्ठास्यशोषकरी अजस्रं हनुभोत्ररुक्करी च । पित्तजा सरुद्धमो-
हज्वरोषा क्षिप्रजा क्षिप्रपाका, सरागा, स्पर्शासहा च । कफजा पाण्डुपि-
च्छिला स्यात् । रक्तजा सस्फोटा, तप्तगाराभा, कर्णरुक्करी, पित्तलिंगा
च । सर्वजा सर्वलिङ्गान्विता, गम्भीरपाका च । कण्ठे कफोल्बणैः मलै-
र्ग्रथितोन्नतः कोलाभो मार्गरोधनः शोफः शालूकः । गळपार्श्वगस्सदा-
हज्वरो वृत्तोन्नतः श्वयथुर्वृन्दाख्यः । कण्ठे हनुसन्धिजः कार्पासफ-
लाभः कठिनो मन्दरुजः शोफस्तुण्डिकेरिजा । कण्ठे मूर्धगौरवला-
लातन्द्राज्जरकरो गळमार्गे अर्गळोपमः बहिरन्तःशोफो गळौघाख्यः ।
तादृगायतोन्नतः शोफो वलयाख्यः । कण्ठे दोषैरेको नैको वा मन्द-
रुजः कृच्छ्रोच्छ्वासभोजनो मांसकीलः पृथुमूलः गिलायुकाख्यः ।
भूरिमांसाङ्कुरावृता सतृड्ज्वरा शतघ्नी नाम । व्याप्तसर्वगळः पूतिपूय-
निभास्त्रावी महारुजः शोफो गळविद्रधिः । दोषैः कण्ठादौ जिह्वावसाने
रक्तो नीरुगपाकः शोफो गळार्बुदाख्यः ।

पवनश्लेष्ममेदोभिर्गळगण्डो भवेद्बहिः ।

वर्धमानः स कालेन मुष्कवल्लंबते निरुक् ॥ ७७४ ॥

वातजः कृष्णोऽरुणो वा तोदकृष्णराजिघृतो वृद्धस्तालुगळशोषास्यवै-
रस्यकरः । कफजो गुरुः सवर्णः स्थिरः शीतः वृद्धस्तालुगळलेपास-
माधुर्यकरः ॥

मेदसा श्लेष्मवद्भानिवृद्धयोः सोऽनुविधीयते ।

देहं वृद्धश्च कुरुते गळे शब्दं स्वरेऽल्पताम् ॥ ७७५ ॥

वातेन जायमानः स रोगः नाम्ना स्वरहा स्यात्, येन नरः शुष्क-
कण्ठो हतस्वरस्ताम्यन् प्रसक्तश्वासी श्लेष्मरुद्धानिलगतिश्च । एतेषु
गळौघस्स्वरघ्नश्चतुर्घनीगळार्बुद्वलयानि, निचयाद्रक्ताच्च रोहिण्यौ
सकृच्छ्रोच्छ्वासस्वरभ्रंशमतीतवत्सरं गळगण्डं च न साधयेत् ॥

(तन्त्रान्तरे)

कण्ठरोगेषु तु ज्वराद्यनुपद्रुतेषु कटुतीक्ष्णैर्नस्यावर्षणगण्डूपा-
दयस्सिराव्यधो रसाञ्जनेन्द्रयवदावीनिम्बकाथपानम् ॥

(सङ्ग्रहे)

हरीतकीकषायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ।

श्रेष्ठान्योषयवक्षारदावीदीपिरसाञ्जनैः ॥ ७७६ ॥

सपाठातेजनीनिम्बैः शुक्तगोमूत्रसाधितैः ।

कबळो गुळिका चात्र कल्किता प्रतिसारणम् ॥ ७७७ ॥

निचुळं कटमी मुस्तं देवदारु महौषधम् ।

वचा दन्ती च मूर्वा च लेपः कोष्णोऽर्त्तिशोकहा ॥ ७७८ ॥

(वाइटे)

तालीसपत्रगृहधूमपञ्चकोलकैलामरिचपलाशमुष्ककक्षारयवक्षारै-
र्यवक्वाथेन गुळिकाः कृताः सर्वकण्ठरोगेष्वमृतोपमाः ॥

(संप्रहे)

कुलत्थमुद्गनिर्गुण्डीबुण्ठीवत्सकसम्भवः ।

काथः कणारजोयुक्तः सक्षौद्रः कण्ठरोगहा ॥ ७७९ ॥

(बृद्धहारीतः)

वत्सकातिविषादारुतिक्तापाठांबुदाः समाः ।

गोमूत्रकथिताः पेया गळरोगे समाक्षिकाः ॥ ७८० ॥

(हारिश्चन्द्रे)

साध्यानां रोहिणीनां तु हितं शोणितमोक्षणम् ।

घर्षणं धूमपानं च गण्डूषो नस्यकर्म च ॥ ७८१ ॥

(पाठशुद्धौ)

अथान्तर्बाह्यतः स्विन्नः वातरोहिणिकां लिखेत् ।

अङ्गुलीशङ्खकेणाशु पटुयुक्तनखेन वा ॥ ७८२ ॥

पञ्चमूलांबुकबळस्तैलं गण्डूषनावनम् ।

विस्राव्य पित्तसम्भूतां सिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः ॥ ७८३ ॥

घर्षयेच्छोधपत्तंगैः कबळः क्वथितैश्च तैः ।

उपाचरेदेवमेव प्रत्याख्यायास्रसम्भवाम् ॥ ७८४ ॥

सागारधूमैः कटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।

नस्यगण्डूषयोस्तैलं साधितं च प्रशस्यते ॥ ७८५ ॥

अपामार्गफलश्वेतादन्तीजन्तुघ्नसैन्धवैः ।

तद्वच्च वृन्दशालूकतुण्डिकेरीगळायुषु ॥ ७८६ ॥

(बाहटे)

अमर्मस्थं सुपक्वं च भेदयेद्गळविद्रधिम् ।

(पाठशुद्धौ)

विद्रधौ ज्ञाविते श्रेष्ठारोचनाताक्षर्यगैरिकैः ॥ ७८७ ॥

सलोध्रपट्टपत्तङ्गकणैर्गण्डूषघर्षणे ।

गळगण्डः पवनजः स्विस्रो निःस्रुतशोणितः ॥ ७८८ ॥

तिलैर्बीजैश्च लट्त्वोमाप्रियाळशणसम्भवैः ।

उपनाह्यो व्रणे रूढे प्रलेप्यश्च पुनः पुनः ॥ ७८९ ॥

शिशुतिल्वकतर्कारीगजकृष्णापुनर्नवैः ।

कालामृतार्कमूलैश्च पुष्पैश्च करहाटजैः ॥ ७९० ॥

एकैषिकान्वितैः पिष्टैः सुरया काश्चिकेन वा ।

गलूचीनिम्बकुटचहंसपादीबलाद्वयैः ॥ ७९१ ॥

साधितं पाययेत्तैलं सकृष्णादेवदारुभिः ।

कर्तव्यं कफजेऽप्येतत् स्वेदविम्लापने त्वति ॥ ७९२ ॥

लेपोऽजगन्धातिविषाविशल्यास्सविषाणिकाः ।

गुञ्जालाबुशुकारुयाश्च पलाशक्षारकल्किताः ॥ ७९३ ॥

मूत्रस्रुतं इठक्षारं पक्त्वा कोद्रवभुक् पिबेत् ।

साधितं वत्सकाद्यैर्वा तैलं सपट्टपञ्चकैः ॥ ७९४ ॥

कफघ्नान् धूमवमननावनादींश्च शीलयेत् ॥

(बाहटे)

पर्यायतश्च स्वेदं शोणितावसेचनं च । तथानुपशमे पाचयित्वा

अणवदुभावप्युपाचरेत् ।

(संभटे)

पाकक्रमोऽवाप्यनयोर्विधेयो

वैद्येन पाकं गतयोः कथाञ्चित् ।

कटुत्रिकसौद्रयुताः समूत्रा

भक्ष्या यथाभापि रसाश्च मौद्गाः ॥ ७९५ ॥

सम्बुद्धिवेराः सपटोलनिम्बा

हिताय देया गळगण्डरोगे ॥ ७९६ ॥

(पाठशुद्धौ)

मेदोद्भवे सिरां विध्येत् कफघ्नं च विधिं भजेत् ।

असनादिरजश्चैनं प्रातर्मूत्रेण पाययेत् ॥ ७९७ ॥

(बाह्ये)

एवमप्यशान्तौ शस्त्रेण विदार्य मेदो विशोध्य सीन्धयेत् । दाह-
योग्यं वा बसाघृतक्षौद्राद्यन्यतमेन यथावद्देहत् । रोचनाकासीसतु-
त्यकूर्णावचूर्णितं तैलं व्रणशोधनरोपणम् ॥

(संग्रहे)

इंसपाद्यमृतानिम्बपिप्पलीवृक्षकैः शृतम् ।

जलं तु गळगण्डं च गण्डमालां च नाशयेत् ॥ ७९८ ॥

लशुनं सैन्धवं शुण्ठी मातुलुंगार्कपूतिकम् ।

निर्गुण्ठीसर्षपं चैव वचां पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ॥ ७९९ ॥

गळगण्डविनाशाय स्नुहीपत्ररसायुतम् ॥

(हारिश्चन्द्रे)

मुखपाकनिदानचिकित्सा ।

पृथग्दोषैर्निचयाद्रक्तेन च पञ्चमुखपाकाः । तथोर्ध्वगुदारुदौ पूत्या-
स्यता चेत्यष्टौ सर्वमुखगता रोगाः । सर्वसरो वा वातो मुखस्यान्तर्ब्र-
णाम् रूक्षारुणान् कुर्यात्, तत्र ताम्रावोष्ठौ जिह्वा स्फुटिता कण्टका-
शृता शीतासहा स आतुरः कृच्छ्रेण मुखं विवृणोति, स रोगो मुखपा-
काख्यः । पित्तजे दाहोषा तित्कास्यता क्षारसिक्तसमव्रणाश्च । रक्तजे
पित्तवत् । कफजे मधुरास्यत्वं कण्डूमत्पिच्छिला व्रणाश्च । सास्रै-
र्मलैः सर्वैः सर्वलिङ्गो मुखपाकः स्यात् । अर्शोगुल्मादिभिरघः प्रति-
हतो वायुरूर्ध्वं याति मुखपूतित्वं कुर्वन्, स ऊर्ध्वगुदः । अन्तः कपोले
कफः पाण्डुश्यावमर्बुदं कुर्यात् । उद्घट्टनच्छेर्दनादिभिर्विर्धते । सास्रै-
र्मलैः पूतिमुखत्वं स्यात् दन्तकाष्ठादिविद्विषो नरस्य । तेष्वसाध्यावृ-
र्ध्वगुदारुदौ

छेदनभेदादिभिः च, छेदनमर्दनादिभिः ग. पा. ३.

मुखपाकेषु धावनीयौषधानि ।

मुखपाकेषु सामान्यतः त्रिफलाकवाथो मधुमान् । अम्ये च
तिक्तकटुकपाया मुखधावनाः ॥

(संग्रहे)

मुखपाकेषु सधौद्राः प्रयोज्या मुखधावनाः ॥ ८०० ॥

कण्ठितास्त्रिफलापाठामृद्वीकाजातिपल्लवाः ।

निष्ठेभ्या मक्षयित्वा वा कुठेरादिगणोऽथवा ॥ ८०१ ॥

(बाहटे)

दाकहरिद्रार्घतुलां विंशतिगुणेऽम्भसि श्रपयित्वा तं क्वाथं
सर्गेरिकमादर्वीप्रलेपात् साधितं धौद्रयुक्तं घृतभाजने निदध्यात् ।
एतन्निष्ठीवनं सर्वमुखामयनाढीघ्नम् ।

अयमेव च पृथक् कल्पो यष्टीमधुकपटोलीनिम्बाटरूपकजाती-
लोध्रारिमेदत्रिफलाजम्बूखदिरत्वचाम् । खदिरसारतुलामरिमेदवल्क-
लतुलाद्वयं च तोयवहेऽष्टभागावशेषं क्वाथयेत् । अवतारितं परिस्रुतं
च पुनराघनीभावात् । घनीभूते शीते च कार्ष्णिकाणि श्लक्ष्णीकृतानि
प्रक्षिपेत्, चन्दनपद्मकोशीरमरुमञ्जिष्ठाधातकीमुस्तप्रपौण्डरीकमधु-
कत्रिफलाचातुर्ज्जातकलाक्षानळदतार्क्ष्यशैललोध्रद्विरजनीसमङ्गापाठा-
कटफलैलाघनपचंगागरुगैरिकाजनानि । पलिकांश्च जातीफललवङ्ग-
तकोलकैवुकान् । कर्पूरार्घकुटुबं च । ता गुळिका वदनस्थाः सर्वान्
मुखरोगान्नाशयन्ति । सौरभं सौमनस्यं रुचिं च जनयन्ति ।
एषामेव कल्ककषायैस्तैलं साधितं कवळे नियुञ्ज्यात् ॥

(संग्रहे)

खदिरैता गुळिकास्तैलमिदं चारिमेदसा प्रथितम् ।

अनुशीलयन् प्रतिदिनं वृद्धोऽपि दृढद्विजो भवति ॥ ८०२ ॥

(बाहटे)

खपाके गण्डूषः ।

जातीपत्रामृतालाक्षायष्टिदार्वीफलत्रिकैः ।

क्वाथः धौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥ ८०३ ॥

(बिह्वारे)

सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्ता-

हरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।

यष्ट्याह्वाराजद्रुमचन्दनैश्च

क्वाथं पिबेत् पाकहरं मुखस्य ॥ ८०४ ॥

पटोलशुण्ठीत्रिफलाविशाला-

प्रायन्तितिक्ताद्विनिशामृतानाम् ।

पीतः कषायो मधुना निहन्ति

मुखस्थितश्वास्यगदानशेषान् ॥ ८०५ ॥

(बाहटे)

त्रिफलासैन्धवं मुस्तं समभागं प्रपेषयेत् ।

शौद्रेण सह संसृज्य मुखपाकेषु लेपयेत् ॥ ८०६ ॥

हरिद्रावितैलम् ।

हरिद्रानिम्बपत्राणि मधुकं पद्मकेसरम् ।

तैलमेतैर्विपक्वं तु मुखपाकस्य भेषजम् ॥ ८०७ ॥

हिरिवेरं हरिद्रे द्वे त्रिफला तण्डुलीयकम् ।

एतानि मधुयुक्तानि मुखपाकस्य भेषजम् ॥ ८०८ ॥

(हरिश्चन्द्रे-)

बातादिमुखपाकानां चिकित्सा ।

मुखपाकंऽनिलात् कृष्णा पट्वला प्रतिसारणम् ।

तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कबलनस्ययोः ॥ ८०९ ॥

(बाहटे)

पैत्तिके क्षीरेक्षुरसद्राक्षाशर्करोदकैर्गण्डूषः, मधुरद्रव्यसिद्धं पयः-
पानं, कबलो, नस्यं च ॥

(सङ्ग्रहे)

पित्तासे पित्तरक्तघ्नः कृफघ्नश्च कफे विधिः ।

लिखेच्छाकादिपत्रैश्च पिठकाः कठिनाः स्थिराः ॥ ८१० ॥

(बाहटे)

यथा दोषोदयं कुर्यात् सन्निपाते चिकित्सितम् ।

नवेऽर्बुदे प्रतिसारणादयः ।

नवेऽर्बुदे त्वसंबुद्धे छेदिते प्रतिसारणम् ॥ ८११ ॥

स्वर्जिकानागरक्षौद्रैः क्वाथो गण्डूष इष्यते ।

गुलूचीनिम्बकल्कोत्थो मधुतैलसमन्वितः ॥ ८१२ ॥

पूतिमुखे धूमादयः ।

वमिते पूतिवदने धूमस्तीक्ष्णः सनावनः ।

समङ्गाधातकीलोध्रफालिनीपत्रकैर्जलम् ॥ ८१३ ॥

धावनं वदनस्यान्तश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ॥

(षाढ्ये)

स्वर्चिकाहिङ्गुगृहधूममनःशिलैलाशुण्ठीविलङ्गतेजोवतीभिर्गुलिकाः
कृत्वा मधुदुता मुखपरिशोधनार्थं दद्यात् । सीतादोषकुशोक्तं च
कुर्यात् । नस्यधूमकचलांश्च शीलयेत् ।

(षड्ये)

मुखदौर्गन्धे गण्डूषादयः ।

तिक्तानि दन्तकाष्ठानि कषायकटुकानि च ।

गण्डूषो मुखदौर्गन्धे तिक्ततैलेन शस्यते ॥ ८१४ ॥

लोध्रमेलावराचव्यं पिप्पलतिण्डुलानि च ।

एतच्चूर्णं मधुयुतं प्रधानं मुखधावनम् ॥ ८१५ ॥

ताम्बूलस्य दलं शुष्कं सूक्ष्मचूर्णं तु कारयेत् ।

सक्षौद्रं धारयेद्वक्त्रे मुखदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ८१६ ॥

पिप्पल्येलामुस्तावरात्रयष्टयाङ्गकुष्ठचूर्णकृताः ।

गुलिकाः पूतिमुखानां भिषजा मुखधारणे कार्याः ॥ ८१७ ॥

(षड्मास्ये)

पिचुमन्दशलाकोद्भवचूर्णैः प्रातर्विषर्षणाद्दहनम् ।

हरदलितसरसिजोदरसोदरगन्धोपमं भवति ॥ ८१८ ॥

त्रिकटुत्रिफलागारधूमसिन्धूत्थचित्रकैः ।

ः शर्वरीयुक्तैर्घर्षणं मुखरोगनुत् ॥ ८१९ ॥

द्विधारत्रिफलाव्योषविलङ्गपटुचित्रकम् ।

श्लक्ष्णं सञ्चूर्ण्य गोमूत्रे विधिना लोलयन् पचेत् ॥ ८२० ॥

मुंखरोगेषु सर्वेषु शस्तः सोऽज्यमुदाहृतः ॥

(हारिश्चन्द्रे)

खदिरं राजवृक्षं च न्यग्रोधं च हरीतकीम् ।

गोमूत्रे काथयेत्तेन गण्डूषो मुखरोगनुत् ॥ ८२१ ॥

(योगसारे)

जातीपत्रारिमेदत्वगमृतानागराम्बुदैः ।

काथोऽयं मुखरोगेषु शस्तो गण्डूषधारणे ॥ ८२२ ॥

(सन्धान्तरे-)

त्रिफलाखदिरार्जुनलोहमलैः

सकरञ्जशिफैः सह मागधिकैः ।

घृततैलयुतं सलिलं वदने

निहितं वदनामयजित् ... ॥ ८२३ ॥

(योगाचूले)

फलत्रयादिगुलिका ।

फलत्रयद्वीपिकिराततिक्त-

यष्ट्याहसिद्धार्थकटुत्रिकाणि ।

मुस्ताहरिद्राद्वययावशूक-

बृक्षोम्ललोध्राम्लकवेतसं च ॥ ८२४ ॥

अश्वत्थजम्बाम्रघनञ्जयत्वक्

त्वक्चाहिमारात् खदिरस्य सारः ।

काथेन तेषां घनतां गतेन

तञ्चूर्णयुक्ता गुलिका विधेया ॥ ८२५ ॥

सा धारिता हन्ति मुखेन नित्यं

जिह्वामृताल्वादिगदान् सुकृच्छान् ।

विशेषतो रोहिणिकास्यशोष-

गन्धान् विदेहाधिपतिप्रणीता ॥ ८२६ ॥

१. 'लेहवत्' ख. ग. पाठः.

२. 'बृक्षाम्लकाम्लशिवेतवाश्व' इति मुद्रिताश्लक्ष्णव्यपाठः ।

श्राक्षागुलूच्यादिकषायः ।

श्राक्षागुलूचीसुमनःप्रवाल-

दावीयवाषत्रिफलाकषायः ।

क्षौद्रेण युक्तः कबळग्रहोऽयं

सर्वामयान्वक्त्रगताग्निहन्ति ॥ ८२७ ॥

कालकचूर्णम् ।

गृहधूमताक्षर्यपाठाव्येषक्षाराग्न्ययोवरातेजोद्वैः ।

मुखदन्तगळविकारे सक्षौद्रः कालको विधार्यश्चूर्णः ॥ ८२८ ॥

पीतकचूर्णम् ।

दावीत्वक्सिन्धूद्भवमनःशिलायावशुकहरितालैः ।

धार्यः पीतकचूर्णो दन्तास्यगळामये समध्वाज्यः ॥ ८२९ ॥

(वाहरे)

तिक्तकचूर्णम् ।

मुस्तं त्रिकटुकं पाठा त्वक् बीजं वत्सकस्य च ।

निम्बं पटोलं कटुकां हरिद्रां धन्वयाषकम् ॥ ८३० ॥

जातीप्रवालभूनिम्बमधुकं सरसाञ्जनम् ।

श्रायमाणां गुलूचीं च त्रिफलां चेति चूर्णयेत् ॥ ८३१ ॥

चूर्णोऽयं तिक्तको नाम कबळप्रतिसारणात् ।

दन्तमूलास्यगलजान् रोगान् सर्वानपोहति ॥ ८३२ ॥

(श्राक्षुषे)

गोमूत्रहरीतकी ।

गोमूत्रकथितविलीनविग्रहाणां

पथ्यानां जलमिसिकुष्ठभावितानाम् ।

अक्षारं नरमणवोऽपि वक्त्ररोगाः

श्रोतारं नृपमिव न स्पृशन्त्यनर्थाः ॥ ८३३ ॥

(वाहरे)

अजिन्यादिघृणम् ।

इजनीभृङ्गरसाभ्यां दशपाकशृतं घृतं हरेद्गन्धम् ।

सक्षौद्रं मुखरोगं कुवळयपत्रं यथागन्धम् ॥ ८३४ ॥

(काशीपुरवासी)

खादिरतैलम् ।

- खदिरतुलामम्बुघटे पक्त्वा तोयेन तेन पिष्टैश्च ।
चन्दनजोङ्गककुङ्कुमपरिपेलत्रवालकोशीरैः ॥ ८३५ ॥
- सुरतरुलोध्रद्राक्षामञ्जिष्ठाचोचपद्मकविलङ्गैः ।
स्पृकानतनखकट्फलमूक्षमलाध्यामकैः सपत्तङ्गैः ॥ ८३६ ॥
- तैलप्रस्थं त्रिपचेत् कर्पाशैः पाननस्यगण्डुषैस्तत् ।
हत्वास्ये सर्वगदान् जनयति मार्घी दृशं श्रुतिं च वाराहीम् ॥
- बाणोत्पलशतमुदकद्रोणे पक्त्वा पलार्धिकैत्र रसे ।
यष्टीखादिरानन्ताजम्बाम्रैः साहिमारनीलोत्पलकैः ॥ ८३८ ॥
- तैलप्रस्थं पाचयेत् श्लक्ष्णपिष्टै-
रेभिर्द्रव्यैर्धारितं तन्मुखेन ।
रोगान् सर्वान् हन्ति वक्त्रे विशेषात्
स्थैर्यं धत्ते दन्तपङ्केश्चलायाः ॥ ८३९ ॥

वाढटे)

गण्डूषः ।

- खदिरत्रिफलादावीपार्थक्षीरिद्रुमोत्थिते ।
कपाये व्योपरजनदावीलोध्रवटाङ्कुरैः ॥ ८४० ॥
- तैलं प्रसिद्धमास्यस्थं सर्वास्यामयनाशनम् ।
गोमूत्रत्रिफलाकल्कासिद्धं तैलं (चतुर्गुणम् ? च तद्गुणम्) ॥
- परिचौपथनिर्गुण्डीचित्रकान् काञ्चिके पचेत् ।
तत्काथे नालिकेरस्य तैलं सर्पिश्च पाचयेत् ॥ ८४२ ॥
- हिङ्गुत्रिजातत्रिकटुत्रिफलादारुसैन्धवैः ।
विलङ्गभर्षपत्रचायावशूकनिशाद्वयैः ॥ ८४३ ॥
- जीरकद्वयकर्पूरयवानीतिल्वकल्कितैः ।
तेन गण्डूषणं सर्वमुखरोगविनाशनम् ॥ ८४४ ॥

(सिद्धयोगे)

दन्तमूखादिरोगाणां कफहरं कर्मशस्तमिति ।

- मुखदन्तमूलगलजाः प्रायो रोगाः कफास्रभूयिष्ठाः ।
तस्मात् तेषामसकृद् दुष्टं विस्रावयेद् रुधिरम् ॥ ८४५ ॥

कायशिरसोर्विरेको वमनं कबलग्रहाः कटुकतित्ताः ।

प्रायः शस्तं तेषां कफरक्तहरं तथा कर्म ॥ ८४६ ॥

यवतृणधान्यं मक्तं विदलैः क्षारोपितैरपस्नेहाः ।

पृषामक्ष्याश्च हिता यच्चान्यच्छ्लेष्मनाशाय ॥ ८४७ ॥

(बाहटे)

मुद्गाः कुलत्थाश्च यवा गोधूमाः शालिजाङ्गलाः ।

कोरदूषाः सवरकाः भोजनाय मुखामये ॥ ८४८ ॥

(सिन्नसारे)

प्राणानिलपथसंस्थाः श्वसितमपि निरुन्धते प्रमादवतः ।

कण्ठामयाश्चिकित्सितमतो द्रुतं तेषु कुर्वीत ॥ ८४९ ॥

ओष्ठे गण्डे द्विजे मूले जिह्वायां तालुके गले ।

वन्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पञ्चसप्ततिरामयाः ॥ ८५० ॥

एकादशैको दश च त्रयो दश तथा च षट् ।

अष्टावष्टादशाष्टौ च तेषु विद्याद् यथाक्रमम् ॥ ८५१ ॥

(बाहटे)

इति योगरत्नसमुच्चये नेत्रकर्णनासामुख-

रोगचिकित्साधिकारः

चतुर्विंशतिः ।

अथ शिरोरोगचिकित्साधिकारः पञ्चविंशः ।

धूमातपतुषारजलक्रीडातिनिद्रारात्रिजागरणपुरोवातबाष्पनिरो-
धरोदनात्यम्बुपानभाष्यदुष्टामाद्यैः शिरोगता दोषा रोगानेकोनविंशतिं
जनयन्ति । तत्र वातजे शिरस्तापे शङ्खनिस्तोदघाटावभेदः सिरास्फु-
रणकन्धराहनुग्रहाः । प्रकाशासहता अकस्माद्यथाशमो मर्दनस्नेहस्वेद-
बन्धैर्मार्दवं च स्यात् । स एव शिरसोऽर्धे भवन्नर्धावभेदकाख्यः ।
उभयरूपोऽपि स्वयमेव शान्तः, पक्षाद्वा, मासाद्वा पुनः पुनराविर्भवति ।
वृद्धस्तु कर्णं वा नयनं वा नाशयति । पित्तजे ज्वरस्वेदतृत्दाहमूर्च्छा

निशि च शीतेन च शान्तिः स्यात् । कफजे मूर्धगौरवस्तैमित्यारोच-
काक्षिकूटशोफच्छर्दयो, रुजा च मन्दा अहनि, निश्यत्यधिका च स्यात् ।
रक्तजः पित्ताधिकरुजः । सर्वजः सर्वलिङ्गः । सङ्कीर्णभोजनान्मूर्ध्नि रक्त-
मांसे क्लेदिते सन्निपाते च कोपिते जाताः कृमयो मूर्धरक्तं पिवन्तो
घोरा वेदनाः कुर्युः । तत्र ज्वरकासचित्तनाशबलक्षयाः । कपालस्य शोफ-
कण्डूतोददाहपूतिता ताम्राच्छशिखाणकता कर्मनादश्च स कृमिजः ।
वातोल्बणैर्मलैः शिरःकम्पस्तदाख्यः । पित्तोल्बणैर्मलैस्सास्रैस्तीव्ररुजा
रागदाहप्रलापभ्रमतृज्वरश्शङ्खशोफः । स शंखाख्यः क्षिप्रकारी च, त्रिरा-
त्राज्जीवितं हन्ति । सिध्यत्यप्याशु साधितः । पित्तानुबन्धो वायुः शङ्खा-
क्षिभ्रूललाटेषु संस्पन्दनां अनुस्रयोदयादामध्याह्नं क्रमाद्वर्धमानां अतः
परं शान्तिमतीम् अव्यवस्थितशीतोष्णभुखां क्षुद्रतोऽधिष्ठां रुजां कुर्यात् ।
स सूर्यावर्तः । इति सर्वशिरोग्यापका रोगा दश । शिरस्येव कपाले नव
रोगा वक्ष्यन्ते । गर्भस्थस्य दुष्टो वायुस्सवर्णं नीरुजं कपाले शोफं कुर्यात्,
सं उपशीर्षकः । यथादोषोदयं ब्रूयात् पिट्कार्बुदविद्रधीन् । पित्तकफा-
सृक्कृमिभिः क्लेदबहुव्याः कङ्कुसर्षपाभाः पिट्काः अरूपिकाः । कफ-
वातात् कण्डूकेशच्युतिस्वापरौक्ष्यकारि सूक्ष्मं त्वचः स्फुटनं तद् दारुण-
कारुयम् । इन्द्रजित्ते रोमकूपानुगं सानिलं पित्तं रोमाणि च्यावयति ।
ततः सरक्तेन कफेन रोमकूपरोधादन्यरोमासम्भवः । तद्वत् खलतिरपि
स्यात् । तत्र क्रमाद् रोमशतनम् ।

सा वातादग्निदग्धाभा पित्तात् स्विन्ना सिरावृता ।

कफाद् घनत्वग्वर्णाश्च यथास्वं निर्दिशेत् त्वचि ॥ १ ॥

सर्वजा सर्वलिङ्गा । तासु वर्जयेदग्निदग्धामिव निर्लोमां नखप्रभां
सदाहां च । शोकादिजः शरीरोष्मा दोषैः सह केशान् पचति, तत्
पलितम् । तद् वातात् खररूक्षं स्फुटितं तनु जलप्रभं च । पित्तात् सदाहं
पीतामम् । कफात् स्निग्धं विवृद्धिमत् शुक्लं च । सर्वजं सर्वलिङ्गम् ।
अन्यत् पलितं शिरोरुजः स्यात्, तद्विवर्णं स्पर्शासहं च ॥

असाध्या सन्निपातेन खलतिः पलितानि च ।

शरीरपरिणामोत्थान्यपेक्षन्ते रसायनम् ॥ २ ॥

पवनजे शिरोभितापे चिकिरात् ।

शिरोऽभितापेऽनिलजे वातव्याधिविधिं चरेत् ।
घृतेनाक्तशिरा रात्रौ पिबेदुष्णपयोऽनुपः ॥ ३ ॥

माषान् कुलत्थान् मुद्गान् वा तद्वत्खादेत् घृतान्वितान् ।
तैलं तिलानां कल्कं वा क्षीरेण सह पाययेत् ॥ ४ ॥

पिण्डोपनाहस्वेदाश्च मांसधान्यकृता हिताः ।
वातघ्नदशमूलादिसिद्धक्षीरेण सेचनम् ॥ ५ ॥

स्निग्धं नस्यं तथा धूमः शिरश्रवणतर्पणम् ॥

(वाहटे)

माषान् वा ससर्पिष्कानुष्णपयोऽनुपानान् भक्षयेत् । आनूप-
पिशितवेशवारेण सवतिलमुद्गमाषकुलत्थकुष्ठदारुहरिद्रातसीसैन्धवैर्वा-
महास्नेहवतीमुत्कारिकां दत्त्वा शिरो वेष्टयेत् । ततः प्रत्यूषे दशमूलसिद्धेन
पयसा कवोष्णेन परिषेकं कुर्यात् । तत्सिद्धैश्च पायसैः पिण्डस्वेदं लेपं
वा । शिरोवस्तिं च शीलयेत् ।

(संप्रहे)

शीर्षरुजापहस्वेदः ।

कदुष्णैर्वत्सशकृतः पिण्डैः स्वेदो मुहुर्हितः ।
ललाटे घृतमण्डाक्ते सर्वशीर्षरुजापहः ॥ ६ ॥

(योगामृते)

वरणादिगणे क्षुण्णे क्षीरमधोदकं पचेत् ।
क्षीरावशिष्टं तच्छीतं मथित्वा सारमाहरेत् ॥ ७ ॥

ततो मधुरकैः सिद्धं नस्यं तत्पूजितं हविः ।
वर्गेऽत्र पक्वं क्षीरे च पेयं सर्पिः सशर्करम् ॥ ८ ॥

कार्पासमज्जात्वङ्मुस्तासुमनःकोरकाणि च ।
नस्यमुष्णांबुपिष्टानि सर्वमूर्धरुजापहम् ॥ ९ ॥

शर्कराकुंकुमशृतं घृतं पित्तासृगन्वये ।

प्रलेपः सघृतैः कुष्ठकुटिलोत्पलचन्दनैः ॥ १० ॥

देवदारुबलारास्नाशुण्ठीचन्दनकुष्ठजः ।

• पिष्टोऽयमारनाळेन लेपो वातशिरोत्तिनुत् ॥ ११ ॥

(हारिश्चन्द्रे)

यवान्मुद्गान् तिलान्माषान्कुलत्थान्भर्जितांस्तथा ।

कुष्ठं दारुहरिद्रां च सैन्धवं चेति चूर्णयेत् ॥ १२ ॥

तैलक्षीरघृतैर्युक्तां पचेदुत्कारिकां शुभाम् ।

युक्त्योपनाहः कर्तव्यः शिरसो वातनाशनः ॥ १३ ॥

(भेळे)

न चात्रं रक्तभवसेचयेत् । वातोद्रेकभयात् । एवमंसिद्धौ वातजे
इलेष्मजे च यथोक्तो दाहः ॥

(संग्रहे)

अर्धवभेदकेऽग्नेषा यथादोषान्वयात्क्रिया ।

(वाहटे)

निर्गुण्ठीपत्रस्वरसश्च सघृतमण्डसैन्धवो नस्यम् । शारिबोष्पल-

कुष्ठवचामधुकोपिप्पलीभिः सतैलाम्लो लेपः ।

(संग्रहे)

लेपे प्रपुन्नाटोऽम्लकलिकतः ।

(वाहटे)

सूर्यावर्ते सिरामांक्षादयः ।

सूर्यावर्तेऽपि तद्वत् । विशेषतस्तु सिरामोक्षः ॥

(संग्रहे)

सूर्यावर्ते सिरामोक्षो नावनं क्षीरसर्पिषा ।

हितं क्षीरघृताभ्यासं ताभ्यां चैव विरेचनम् ॥ १४ ॥

(वाहटे)

जाङ्गलानि च मांसानि कारयेदुपनाहनम् ।

तेनास्य शाम्यति व्याधिः सूर्यावर्तः सुदारुणः ॥ १५ ॥

(चन्द्रटे)

सिद्धं दुग्धे शर्करायष्टिकाभ्यां

सूर्यावर्तेऽर्धवभेदे च सर्पिः ।

नस्यं कुर्याच्छर्कराकुंकुमाभ्यां
सिद्धं सर्पिर्नावनं वा तथैव ॥ १६ ॥

(योगामृते)

शिरोभितापे सिरामोक्षादयः ।

शिरोभितापे पित्तोत्थे स्निग्धस्य व्यथयेत् सिराम् ।
शीताः शिरोमुखालेपसेकशोधनवस्तयः ॥ १७ ॥

जीवनीयशृते क्षीरसर्पिषी पाननस्ययोः ।

(वाहटे)

कुष्ठचन्दनलामज्जनिंबनिर्यासबाळकैः ॥ १८ ॥

पिष्ट्वा दुग्धेन सघृतो लेपः पित्तशिरोर्तिनुत् ।

(हारिश्चन्द्रे)

त्रिफलां च निषेवेत त्रिभागघृतमूर्च्छिताम् ॥ १९ ॥

बलाव्याघ्रनखोशीरमधुकोत्पलचन्दनैः ।

क्षीरपिष्टैः प्रलेपः स्यात् पैत्ते क्षीरादिसेचनम् ॥ २० ॥

त्वक्पत्रशर्कराः पिष्ट्वा नावनं तण्डुलांबुना ।

घृतं वा शर्कराद्राक्षायटीक्षीरैः प्रसाधितम् ॥ २१ ॥

(सिद्धसारे)

रक्तजशंखकयोः चिकित्सा ।

कर्तव्यं रक्तजेऽप्येतत् प्रत्याख्याय च शङ्खके ।

श्लेष्मजे वमनादयः ।

श्लेष्माभितापे जीर्णाज्यस्नेहितः कटुकैर्बमेत् ॥ २२ ॥

स्वेदप्रलेपनस्याद्या रूक्षतीक्ष्णोष्णभेषजैः ।

(वाहटे)

स्वेदः पिण्डेन रूक्षेण । शिमुर्निबैरण्डक्वाथेन वा नाडीस्वेदः ।
(संग्रहे)

मातुलंगस्य मूलानि शिमुमूलं तथैव च ॥ २३ ॥

कुष्ठजीरकशुण्ठीभिल्लेपः श्लेष्मशिरोर्तिनुत् ।

(हारिश्चन्द्रे)

दारुरोहिषशार्ङ्गाष्ठासिन्धूत्थसरळैर्दहेत् ॥ २४ ॥

(सिद्धसारे)

शस्यते चोपवासोऽत्र निचये मिश्रमाचरेत् ।

कृमिजे नस्यधूमादयः ।

कृमिजे शोणितं नस्यं तेन मूर्च्छन्ति जन्तवः ॥ २५ ॥

मत्ताः शोणितगन्धेन निर्यान्ति घ्राणवक्त्रयोः ।

सुतीक्षणनस्यधूमाभ्यां कुर्यान्निर्हरणं ततः ॥ २६ ॥

कृमिभिः पीतरक्तत्वाद्रक्तमत्र न निर्हरेत् ।

(वाहटे)

विलङ्गस्वर्जिकादन्तीर्हिगुगोमूत्रसंयुतम् ॥ २७ ॥

संसिद्धं सार्षपं तैलं कृमिघ्नं नस्यमुत्तमम् ।

करवीरार्कमूलत्वक्द्रवन्तीगजपिप्पली ॥ २८ ॥

सिद्धं तैलं तु तन्नस्याच्छिरःकृमिविनाशनम् ।

(चाक्षुषे)

कम्पस्थ सामान्याचिकित्सा ।

धाताभितापविहितः कम्पे दाहाद्विना क्रमः ॥ २९ ॥

(वाहटे)

शिरोरोगस्थ सामान्याचिकित्सा ।

विपाच्य स्वस्तिकं श्लोकं पयसा स्वेदमाचरेत् ।

घृतलिप्ते ललाटे तु घोरशीर्षरुजापहः ॥ ३० ॥

(भोषे)

सैन्धवो वा सकृसरः पायसो वा ससैन्धवः ।

शिरोरोगहरः कोष्णो ललाटे स्वेद उच्यते ॥ ३१ ॥

कार्पासस्य च पत्रैश्च पीलुः*पक्कफलैस्तथा ।

परूषकस्य तर्कार्याः पत्रैः स्वेदः शिरोरुजि ॥ ३२ ॥

नस्यम् ।

पिप्पलीसैन्धवैस्तैलं विपचेन्मतिमान् भिषक् ।

तेन नस्यं प्रदातव्यं शिरोरोगप्रणाशनम् ॥ ३३ ॥

(सारमंक्षेपे)

* 'पत्र' इति पाठान्तरम् ।

नस्यं विदध्याद् गुळनागरं वा ससैन्धवां मागधिकामथो वा ।
घ्राणास्यमन्याहनुबाहुपृष्ठशिरोक्षिदन्तश्रवणामयेषु ॥ ३४॥

(अभितप्रभीयात्)

नस्यं शिरोत्तौ स्तन्येन पत्तूरमहिमाम्बुना ।
त्वगन्दनग्रजिन्मुस्तसुमनःक्षारकाणि वा ॥ ३५ ॥

(सिद्धयोगे)

धूमनस्यादयः ।

विश्वोषणनिशाचूर्णवर्चस्तैलोक्षिताः पृथक् ।
धूमनस्याच्छिरोगं श्रमयन्ति यथा विषम् ॥ ३६ ॥

(नारायणीयात्)

स्तन्यनिघृष्टा शुण्ठी लेपादचिराच्छिरोत्तिमपनुदति ।
पुन्नागबीजमज्जेब सुपिष्टावन्तिसोमेन ॥ ३७ ॥

(काञ्चीपुरवासी)

शुण्ठीविळङ्गयष्ट्याहैः भृङ्गताये शृतं घृतम् ।
नस्यं षड्बिन्दुदानेन सर्वमूर्द्धगदापहम् ॥ ३८ ॥

(सिद्धसार)

कुशुत्तुङ्गतैलम् ।

यत्काकजङ्गाह्वयभृङ्गराजभात्रीविभीतस्वरसेषु सिद्धम् ।
तैलं शिरोरुक्षु भिषग्भिरामैरुक्तं कुलोत्तुङ्गसमाख्यमेतत् ॥ ३९ ॥

(बृहभवाः)

शिष्टमयूरकबीजैर्नीलीस्वरसे श्रुतेन तैलेन ।
नस्यादार्तिः शिरसो नश्येच्चिरकालरूढापि ॥ ४० ॥

(काञ्चीपुरवासी)

षड्बिन्दुतैलम् ।

एरण्डमूलं तगरं शताह्वा जीवन्ति रास्त्रा लवणोत्तमं च ।
भृङ्गं विळङ्गं मधुयष्टिका च विश्वौषधं चेति समानि कुर्यात् ॥ ४१ ॥

एतैर्विपक्वं पयसा च तैलं चतुर्गुणे भृङ्गरसे तथैव ।
षड्बिन्दवो नासिकयोः प्रयुक्ताः सर्वाग्निहन्त्युश्शिरसो विकारान् ॥ ४२ ॥

* 'हरति' ग. पाठः.

† 'नादेयं' इति पाठान्तरम् ।

च्युतांश्च केशान्पततश्च दन्तानबद्धमूलांश्च दृढीकरोति ।
सुपर्णानागप्रतिमं च चक्षुर्बाहोर्बलं चाप्यधिकं करोति ॥ ४३ ॥

तन्त्रान्तरादिति चन्द्रटे षड्बिन्दुतैलम् ॥

कुमारीतैलम् ।

मञ्जिष्ठाञ्जनशारिबाब्दकटुकातकौलजातीफल-

श्रीकण्ठत्रिफलाजटातगररुग्यष्टीचतुर्जातकैः ।

सोशीरागरुचोरयुग्मभृगनाभिन्दूत्पलाम्भोविसै-

स्तैलं नेत्रशिरोत्तिहारि सपयःसिद्धं कुमारीरसे ॥ ४४ ॥

अमृतामलकतैलम् ।

क्वाथे धात्रीगुळ्च्योर्विसमधुकबलाशारिवोशीरपत्रैः

काकोळ्यादित्रिजातागरुसरळमधूकोत्पलाम्भोवरीभिः ।

श्रेष्ठातकौलजातीतगरभृगमदैश्वन्दनाब्देन्दुचोरै-

स्तैलं पक्वं सदुग्धं शमयति नितरां रोगजातं शिरोक्ष्णोः ॥ ४५ ॥

अमृतबलातैलम् ।

तैलं हन्ति सदुग्धमक्षिशिरसो रोगान् गुळ्चीबला-

क्वाथे साधितमब्दचोरकशटीतकौलजातीहिमैः ।

काकोळ्यादिमधूकदारुसरळश्रेष्ठाचतुर्जातकै-

र्यष्टीसैव्यविसोत्पलागरुवरीकर्पूरकुष्ठाम्बुभिः ॥ ४६ ॥

कन्यागुळ्चीतैलम् ।

तैलं चन्दनगोपिकारुयगरुक्पुन्नागमुस्तेजुद-

द्वन्द्वोद्गन्धिजटाम्बुचम्पकचतुर्जाताब्दसेव्भानतैः ।

कस्तूरीमृगकुङ्कुमेन्दुकटुकातकौलजातीफलै-

र्वासादक्षिशिरोत्तिनुत् किमु शृतं कन्यागुळ्चीरसे ॥ ४७ ॥

भृङ्गामलकादितैलम् ।

भृङ्गामलकरसप्रस्थं तैलप्रस्थं पलं च मधुकस्य ।

क्षीराढके विपक्वं बलाकामपि कोकिलां कुरुते ॥ ४८ ॥

अन्धमनन्धं कुरुते बधिरमबधिरं तथैव चलदन्तम् ।
उपचितपीनोरस्को भवति युवा मासमात्रयोगेन ॥ ४९ ॥

शीतपिण्डतैलम् ।

अरुणरिपुगळोजीकूलकाबिल्वधात्री-

तरुणजलकुमारीकेतकीस्वस्तिकानाम् ।

स्वरसमपि मकुष्ठस्यापि तैलं पयश्चे-

त्यखिलमिह समानं भागतो लौहपक्कम् ॥ ५० ॥

अगरुबिसगळोजीजातितकोलयुक्तै-

र्मधुकनयनभूषाशारिबावारिशीतैः ।

त्रिकसुरभिशटीरुक्सेव्यमुस्तोत्पलाब्दै-

र्मिसितगरविदारीस्पृकमांसीक्षतोत्थैः ॥ ५१ ॥

एतत्तैलं नामतः शीतपिण्डं

चक्षुर्मूर्ध्नोर्दाहपाकौ निहन्यात् ।

केशानां यौ स्फोटजातौ च रौक्ष्यं

नेत्रास्रावं तैमिरं नीलिकां च ॥ ५२ ॥

तुङ्गदुग्धादितैलम् ।

तुङ्गदुग्धस्य तरुणस्य जले सुगन्धा-

लामञ्जयष्टिमधुकोल्पलचन्दनानाम् ।

कल्केन दुग्धसंहितेन विपक्वमेत-

त्तैलं शिरोनयनतर्पणमर्पणेन ॥ ५३ ॥

बलाधाश्यादितैलम् ।

एको भागो बलाधाश्याद्योर्गुल्फ्यास्तु तदर्धकम् ।

उशीरस्य तदर्धं स्यात्तदर्धं हिरिवैरकम् ॥ ५४ ॥

तदर्धं चन्दनं यष्टि प्रसूनं बकुळस्य च ।

द्रोणेऽपां विपचेत्सम्यक् चतुर्भागावशेषितम् ॥ ५५ ॥

अत्र कल्कं प्रदातव्यं मधुकं चन्दनद्वयम् ।

कुष्ठमुल्पलमब्दं च शारिबा च त्रिजातकम् ॥ ५६ ॥

जातीफलं सतकोलं कर्पूरं च शतावरी ।

जीवकर्षभकौ मेदा मृद्धीका कुंकुमं तथा ॥ ५७ ॥

लामञ्जकं च शालुकं चोरकद्वयपुष्करम् ।

नागपुष्पं नखं स्पृका मञ्जिष्टः कटुरोहिणी ॥ ५८ ॥

अंजनं सरलं दारु चंपकं मृगनाभिकम् ।

मधुकपुष्पं श्योनाकं त्रिकला फलिनी मिसी ॥ ५९ ॥

मुस्तागरु तथा मांसी तगरं पद्मेमेरम् ।

कपायस्य समं क्षीरं रसमामलका तथा ॥ ६० ॥

दत्त्वा तद्वच्छतावयोः तैलप्रस्थं विभाचयेत् ।

एतत्तैलं निहन्त्याशु पानाभ्यङ्गतावनैः ॥ ६१ ॥

शिरोनेत्रगतान् रोगानन्यथा पित्ताभिलोद्भवान् ।

भंगदाहे शिरोरोगे नेत्ररोगे च शस्यते ॥ ६२ ॥

क्षतक्षयहरं वृष्यं रक्तवाग्बलप्रदम् ।

ऊर्ध्वजत्रुविकारेण विशेषेण प्रशस्यते ॥ ६३ ॥

(तन्त्रान्तरगत)

उपशोषकचिकित्सा ।

नवं जन्मोत्तरं जातं योजयद्दर्शार्षके ।

वातव्याधिक्रियां पक्वं कर्म विद्राघेचोदितम् ॥ ६४ ॥

भ्रामपक्वे यथायाम्यं विद्रधीपिटकार्बुदे ।

अरुणिकाचिकित्सा ।

अरुणिका जळकाभिर्हृतास्त्रा निम्बवारिणा ॥ ६५ ॥

सित्ता न भूतलवणैलिपेदश्वशकृद्रसैः ।

पटोलनिम्बपत्रैर्वा सहरिद्रैः सुकलिकतैः ॥ ६६ ॥

गोमूत्रतिलपिण्याककृत्तवाशुमैरपि ।

कपालभृष्टं कुष्ठं वा चूर्णितं तैलसंयुतम् ॥ ६७ ॥

रुणिकालेपनं कण्डूक्लेददाहार्तिनाशनम् ।

मालतीचित्रकाश्चघ्ननक्तमलैः प्रसाधितम् ॥ ६८ ॥

वचारुणिकयोस्तैलमभ्यङ्गः क्षुरघृष्टयोः ॥

(वाहटे)

मनःशिलैलाहरितालपिप्पलीकुष्ठकार्सासहरिद्राकरञ्जतगरमुस्तत्रिङ्ग-
 चित्रकसिद्धार्थककरवीरमूलचूर्णगर्भं तैलमादित्यपाकं त्रणरोपणम् ।
 एवमनुपशमे वमनधूमकायशिरोविरेकान् कुर्यात् ॥

(सङ्ग्रहे)

दारुणके सिरावेधादयः ।

विध्येत्सिरां दारुणके लालाट्यां शीलयेन्मृजाम् ।
 नावनं मूर्ध्नि वस्ति च लेपयेच्च समाक्षिकैः ॥ ६९ ॥
 प्रियाळबीजमधुककुष्ठमाषैः समर्षपैः ।
 लाक्षाशम्याकपत्रैडगजधात्रीफलैस्तथा ॥ ७० ॥
 कोरदूषवृणक्षारवारिप्रक्षालनं हितम् ॥

(बाह्ये)

गुस्तादिगुलिका ।

गुस्ताकारभिकोषणनिम्बत्वग्धात्रीभिः क्रमात्पिष्टैः ।
 गुलिकाः प्रलेपयुक्ताः सर्वोर्वासापहाः केश्याः ॥ ७१ ॥
 धात्रीफलेन लिप्ते लिकुचफलस्वरसगाढपिष्टेन ।
 मूर्धनि सोर्वासरुजः प्रभवति कण्डवादिक्कं हर्तुम् ॥ ७२ ॥
 (कान्चीपुरवासी)

त्रिकुचस्वरसे तैलं पचेन्मरिचकारभी ।
 कल्कीकृत्य तदभ्यङ्गात्केश्यमुर्वासकण्डुहृत् ॥ ७३ ॥

धुधूरकतैलम् ।

धुधूरकस्य स्वरसे तद्बीजैः श्लक्ष्णकलिकतैः ।
 पक्वं तैलं निहन्त्याशु कण्डूकेशच्युतिं नृणाम् ॥ ७४ ॥
 कुण्डलीफलसारेण बहुशः परिभावितम् ।
 अङ्गोळबीजमरिचकुष्ठचूर्णं ततः पुनः ॥ ७५ ॥
 तैलेन मिश्रितं धान्ये स्थापयेद्दशवासरम् ।
 मत्केशदोषकण्टूतिनाशनं केशरोहणम् ॥ ७६ ॥

(वृद्धशर्माः)

चिञ्चादितैलम् ।

चिञ्चार्काळर्कनालीवसुककुरुदुकाः केतकी सेन्द्रवल्ली
वीरा जीमूतभृङ्गावमृतद्वठनिशाः कुण्डली चापि तेषाम् ।
तैलं सिद्धं रसेषु त्रिकटुकरजनीसोमराजी च पथ्या
सिद्धं सिद्धार्थकैस्तत्प्रणुदति शिरसो रोगजातानि केश्यम् ॥ ७७ ॥

(तन्त्रान्तरे)

जीमूतादितैलम् ।

जीमूतभृङ्गकरवीरनिशार्कनील्य-
स्तेषां रसे तिलजमेकरसेन तुल्यम् ।
कार्पासमूलसहितं मृदुवृद्धिपक्व-
मृर्वासकेशशतनं विनिवृन्ति कण्डूम् ॥ ७८ ॥

(तन्त्रान्तरे)

इन्द्रलसे प्रलेपादयः ।

इन्द्रलसे यथासन्नं सिरां विध्वा प्रलेपयेत् ।
प्रच्छायगाढं कासीसमनोद्घातुत्थकोषणैः ॥ ७९ ॥
वन्यामरतरुभ्यां वा गुञ्जामूलफलैस्तथा ।
तथा लांगलिकामूलैः करवीररसेन वा ॥ ८० ॥
धूर्धूरकस्य पत्राणां भल्लातकरसेन वा ।
अथवा माक्षिकहविस्तिलपुष्पत्रिकण्टकैः ॥ ८१ ॥
तैलाक्ता हस्तिदन्तस्य मषी चाप्यौषधं परम् ।
शुक्लरोमोद्गमे तद्वन्मषी भेषविषाणजा ॥ ८२ ॥
वर्जयेद्वारिणा सेकं वावद्रोमसमुद्गमः ॥

(वाहटे)

घृष्टलिप्तमेरुण्डपत्रावच्छादितं सत् रात्रिमुषितं प्रातर्माहिषनवनीतेन
लिम्पेत् । मार्कवपत्रसहचरपुष्पपक्वं वा । वार्ताकफलैर्वा तैलं पक्वं
क्षौद्राञ्जनयुक्तमालेपः । सक्षौद्रो वा क्षुद्रवार्ताकरसः । जलशूको वा
पलाशक्षारसान्द्रः । गोशकृता वा घृष्टमिन्द्रलुप्तमरुष्कररसेनावलिष्या-

न्तर्धूमदग्धकूर्ममध्यावचूर्णयेत् । कूर्मकपालभस्मना वा सुरसारसाक्तेन
प्रदिह्यात् । हस्तिदन्तमष्या वा तैलान्वितया । पूतीकरञ्जपत्राणि
वा ससैन्धवानि लेपः । पिप्लयज्जनसाञ्जनवाकुचिकाफललोहरजांसि
वा गोमूत्रपिष्टानि । खलतिविहितानि चाचरेत् ॥

(संग्रहे)

केशरोहणादियोगाः ।

छगलक्षीररसाञ्जनदग्धेभविषाणलेपनात्केशाः ।
रोहन्ति करतलेष्वपि किं पुनरन्यप्रदेशेषु ॥ ८३ ॥

मधुकाञ्जनतिलकुसुमैर्लोहिततर्कारिपुष्पसंयुक्तैः ।
साजक्षीरो लेपो नखेऽपि रोमाद्रमं कुरुते ॥ ८४ ॥

(तन्त्रान्तरादिति चन्द्रदे)

खलतौ पलिते वल्यां हरिल्लोम्नि च शोधितम् ।
नस्यवक्त्रशिरोऽभ्यङ्गप्रदेशैः समुपाचरेत् ॥ ८५ ॥

सिद्धं तैलं बृहत्याद्यैर्जावनीयैश्च नावनम् ।
मासं वा निम्बजं तैलं क्षीरमुष्णावयेद्यतिः ॥ ८६ ॥

(बाहटे)

नीलोत्पलमुशीरं च तगरं नागकेसरम् ।
शारिबां चैव कुष्ठं च अजाक्षीरेण पेषयेत् ॥ ८७ ॥

तैलमेतैर्विपक्वं तु रोम्णां जननमुत्तमम् ॥

(वृद्धभवाः)

त्रिफलार्जुनसैर्यकत्वक्पुष्पकृष्णपिण्डीतकफलमूलनीलोत्पललोहचूर्ण-
कासीसजम्बूमार्कवमञ्जिष्टामेषशृङ्गीसदिररजःसकर्मभर्दितोक्ताणुतैल-
युक्तमसनसारसमुद्गके न्यस्तं कदमे मासं निखातं स्थितमुद्धृतं सूची-
कूर्चेण प्रच्छितायाः खलतेर्लेपः परं लोमसंजननः । खलतिपलितयोश्च
प्रयोगान् परस्परं विदध्यात् ॥

(सङ्ग्रहे)

वटावरोहकेशिन्योश्चूर्णेनादित्यपाचितम् ।

गुद्धचीस्वरसे तैलमभ्यङ्गात्केशरोहणम् ॥ ८८ ॥

स्तुहीपयः पयोऽर्कस्य लाङ्गलीमार्कत्रौ विषम् ।
 मूत्रमाजं सगोमूत्रं रक्तकेशेन्द्रवारुणम् ॥ ८९ ॥
 सिद्धार्थं तीक्ष्णगन्ध्यां च कलकं दत्त्वा विपश्चिता ।
 वह्निना मृदुना पक्वं तैलं स्वाहित्यनाशनम् ॥ ९० ॥

(सिद्धकारे)

नीलीभृङ्गादितैलम् ।

नीलीभृङ्गरजःशतक्रतुलताधात्रीफलानां रसे
 क्षीरैराजकनालिकेरमहिषीधेनुद्भवैः सञ्चितम् ।
 तैलं तत्पयसैव पिष्टलुब्धैर्यथ्याह्वगुञ्जाङ्गनैः
 केशान् संजनयेत्तलेऽपि करयोरास्तामकेशं शिरः ॥ ९१ ॥

(तन्त्रान्तरे)

नभ्यतैलम् ।

क्षीरात्सहचराद् भृङ्गरजसः सौरसाद्रसात् ।
 प्रस्थैस्तैलस्य कुडुबो यष्टीमधु पलाश्वितः ॥ ९२ ॥
 सिद्धः शैलासने भाण्डे शृङ्गे भेषस्य वा स्थितः ।
 नस्थं स्यात्क्षीरपिष्टौ वा दृग्बिक्ताकरवीरकौ ॥ ९३ ॥
 उत्पाद्य पलितं देयावाशये पलितापहौ ।

महानीलतैलम् ।

आदित्यवल्क्या मूलानि कृष्णमैरीयकस्य च ॥ ९४ ॥

फलं कृष्णशणात्पत्रं सुरसायष्टिमाकवम् ।
 सुराह्वं काकमाची च पृथग्दशपलांशिकम् ॥ ९५ ॥
 प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठा लोध्रकृष्णागरूत्पलम् ।
 आम्रास्थि कर्दपः कृष्णा मृणाळी रक्तचन्दनम् ॥ ९६ ॥

नीलीभक्षातकास्थीनि कासीसं मद्यन्तिका ।
 सोमराज्यसनः शस्त्रं कृष्णं पिण्डीतचित्रौ ॥ ९७ ॥

पुष्पाण्यर्जुनकाष्मर्यादामजम्बूफलाङ्गनम् ।
 प्रत्येकं पञ्चपलिकं पिष्टं सत्रिफलाकणम् ॥ ९८ ॥

अक्षतैलाढकं तेन पचेद् धात्रीरसार्मणे ।
 कुर्यादादित्यपाकं वा यावच्छुष्को भवेद्रसः ॥ ९९ ॥
 लोहपात्रे ततः पूतं महानीलं प्रयोजितम् ।
 तत्पाने नावनाभ्यङ्गे शुद्धस्य नियतात्मनाम् ॥ १०० ॥
 सर्वजत्रूर्ध्वरोगघ्नं पल्लितघ्नं विशेषतः ॥

(सङ्ग्रहे चरकत्रिमर्मेके च)

तिलाः सामलकाः पद्मकिञ्जल्को मधुकं मधु ।
 रजयेद् बृंहयेच्चापि केशान्मूर्ध्नि प्रलेपनात् ॥ १०१ ॥

(वाहटे)

नीलवादि तैलम् ।

नीलीदलं भृङ्गरजोऽर्जुनत्वक्
 पिण्डीतकं कृष्णमयोरजश्च ।
 बीजोद्भवं साहचरं च पुष्पं
 पथ्याधधात्रीसहितं विचूर्ण्य ॥ १०२ ॥
 एकीकृतं सर्वमिदं प्रमाय
 पङ्केन सुख्यं नलिनीभवेन ।
 संयोज्य प । कलशे निधाय
 लोहे दृढे सन्नानि मापिधाने ॥ १०३ ॥

अनेन तैलं विषवेद्विमिश्रय रसेन भृङ्गात्रिफलाभवेन ।
 आसन्नपाके च परीक्षणार्थं पत्रं बलाकाभवमाक्षिपेच्च ॥ १०४ ॥
 भवेद्यदा तद् अमराङ्गनीलं तदा विपकं विनिधाय पात्रे ।
 कौर्णायसे मासमवस्थितं तदभ्यङ्गयोगात् पलितं निहन्यात् ॥

(सुश्रुतान्मिश्रके नील्याद्यं तैलम्)

मन्निष्ठदितैलम् ।

माञ्जिष्ठा पद्मकं कुष्ठं चन्दनं गैरिकं बलाम् ।
 हरिद्रे द्वे प्रियङ्गुं च नागयष्टीं सवाकुचीम् ॥ १०६ ॥

दारु प्रपाण्डरीकं च पिष्ट्वा तु पलिकानि तु ।
 तैलग्रस्थं गवां क्षीरं ग्रस्थं काथं तथासनात् ॥ १०७ ॥
 चतुर्गुणं भृङ्गरसं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 अस्य तैलस्य पक्वस्य शृणु वीर्यमतः परम् ॥ १०८ ॥
 केशशाते शिरोदुःखे मन्यास्तम्भे हनुग्रहे ।
 कर्णदन्ताक्षिशूले च नस्येऽभ्यङ्गे च योजयेत् ॥ १०९ ॥
 सुकुञ्चिताग्रान् स्निग्धांश्च केशान् संजनयेद् बहून् ।
 पलित चेन्द्रलुप्ते च तैलमेतत्प्रशस्यते ॥ ११० ॥
 मञ्जिष्ठाद्यभिद्रं नाम्ना शिरोरोगनिवारणम् ॥

(तन्त्रान्तरे)

महिषीनवनीतप्रयोगः ।

क्षीरोदकवितुषीकृतसितगुञ्जाकल्कमानिकोन्मिश्रात् ।
 कंसं महिषीक्षीरात् सततं दध्यैर्घट्टयन्दिपचेत् ॥ १११ ॥
 दध्नस्ततः सुजातं नवनीतं सार्धफलभुजङ्गरजः ।
 लोहसमुद्धान्तःस्थितयाकाष्ण्याद् व्रीहिरातिमिष्यस्थम् ॥ ११२ ॥
 त्रिफलाजलधौतशिराश्चत्वारिंशदिनान्वयाभ्यञ्ज्यात् ।
 जितमधुकरनिकुरुम्बच्छवयः केशाः स्युरातीवम् ॥ ११३ ॥

लोहवरादितैलम् ।

लोहवरासुकट्फलजपाप्रभूनक्तिमिष्वनीलीनाम् ।
 काथे केतकिनीलीभृङ्गपयोभिः शृतं तैलम् ॥ ११४ ॥
 जम्बूवन्दाकायःकुष्ठरजोन्मिश्रितं समभ्यङ्गात् ।
 जितचमरवालभारस्निग्धवनोदारकेशः स्यात् ॥ ११५ ॥

केतक्यादितैलम् ।

केतकवट्मृगधात्रीभृङ्गयमृतानालिकेरवलकलजे ।
 धात्रीकल्केन रसे तैलं केश्यं समक्षीरे ॥ ११६ ॥

(काञ्चीपुरवासी)

नावनतलम् ।

प्रपौण्डरीकयष्टाह्वपिप्पल्युत्पलचन्दनैः ।

धात्र्यम्बुसाधितं तैलं नावनस्पलितादिजित् ॥ ११७ ॥

रामाशेलुतिलाक्षाणां तैलं नावनतो जराम् ।

भृङ्गनीलीङ्गुरण्डाह्वक्षिरीवाम्बुजुषां हरेत् ॥ ११८ ॥

शिखिपित्तविषात्रास्थिमदयन्त्यञ्जनोत्पलैः ।

सनीलीभृङ्गकासीसैरक्षतैलं समैः पचेत् ॥ ११९ ॥

लोहभाण्डे स्थितं मासमकालंपलितं जयेत् ।

एतदभ्यङ्गमात्रेण नात्रयेनापि काळजम् ॥ १२० ॥

(सिद्धकारे

पचेत् सन्धयशुक्ताम्लैरयश्चूर्णं सतण्डुलम् ।

तेनालिप्तं शिःशुद्धमस्निग्धमुपतं निद्याम् ॥ १२१ ॥

तत्प्रातस्त्रिफलाधौतं स्यात् कृष्णास्निग्धमूर्धजम् ॥

(संप्रदे)

अन्यत्रान्तिलैः ॥

धामण्डको बला भृङ्गी गुल्फवी चन्द्रवल्लिका ।

सुनिपण्णो हृत्श्वदि पञ्चाक्षः केतकी तथा ॥ १२२ ॥

एतेषां स्वरसां ग्राह्यां कृष्णाणां च पृथक् पृथक् ।

बीजकाधिफलानीलीकाथार्धेन समायुते ॥ १२३ ॥

विपचेत्सप्तगुणिते स्वरसे भातिमात् शिषक् ।

तिलात् कृष्णात्सुजातं वा तैलं वैभीतकं तु वा ॥ १२४ ॥

क्षीरं तु मादिषं तत्र स्नेहात् षड्गुणमावपेत् ।

तत्र कल्कानिमान्दद्यादसनोदकपेषितान् ॥ १२५ ॥

श्यामापुष्पं दातुलुङ्गं नीली कृष्णायसंरजः ।

त्रिफलापत्रिनीमूलं पुष्पं सहचरस्य च ॥ १२६ ॥

सोभराजीमृणालं च पुष्पं पिण्डीतकस्य च ।

अर्जुनत्वक्तथा मुस्ता तिलाः कृष्णास्तथैव च ॥ १२७ ॥

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठाचन्दनं शारिवाद्द्वयम् ।

वर्षाभृश्चूतमज्जा च जम्बूपुष्पं तथासनम् ॥ १२८ ॥

इङ्गुदी मदयन्ती च उशीरं सुरसं तथा ।

शतपुष्पाभद्रदारु काकमाची च मार्कषम् ॥ १२९ ॥

नीलोत्पलं कर्दमं च मूर्वामूलं तथाञ्जनम् ।
 मधुकं चेति तुल्यांशं लाभतः संग्रहेद् बुधः ॥ १३० ॥
 आयसे भाजने सिद्धं मृदुपांकेन गाळयेत् ।
 एकमासं यथावस्थं धान्यपाकं प्रकल्पयेत् ॥ १३१ ॥
 निदध्यादायसे भाण्डे वैजके वाथ भाजने ।
 अथैतदुपयुञ्जीत शीतगन्धाधिवासितम् ॥ १३२ ॥
 नस्योपमर्शनालेपपानाम्यङ्गविधानतः ।
 तैलं प्रथमयेदोषं खालित्यादिं शिरोगतम् ॥ १३३ ॥
 इन्द्रलक्ष्मे शिरोलिप्तमेतेन सुनिरन्तरम् ।
 जायते माममात्रेण श्लक्ष्णनीलाळकाचितम् ॥ १३४ ॥
 अश्लीयान्माश्रूषेण पयसा वा घृतेन वा ।
 शाल्यञ्च कृसगञ्च वा सात्स्यं सेवेद्यथाविधि ॥ १३५ ॥
 महानीलमिति स्यात्तं केच्यमिन्द्रियवर्धनम् ।
 तैलोत्तममिदं प्राह विदेहाधिपतिः स्वयम् ॥ १३६ ॥

केदारवृजनाभि तैलमिति ।

सैरीयजम्बवर्जुनकाशमरीजं
 पूष्पं तिलो मार्कवचृतबीजे ।
 पुनर्नवौ कर्दमकण्टकागौ
 कासीसपिण्डीतकबीजमारम् ॥ १३७ ॥
 फलत्रयं लोहरजोऽञ्जनं च
 यष्ट्याह्वयं नीरजशारिचे च ।
 पिष्ट्वा च सर्वं सह मादयन्त्या
 साराम्भसा बीजकसम्भवेन ॥ १३८ ॥
 साराम्भसा सप्तभिरेव पश्चात्
 प्रस्थैः समालोड्य दश्राहगुप्तम् ।
 छौडे सुपात्रे च निधाय तैल-
 मक्षौद्भवं तच्च पचेत् प्रयत्नात् ॥ १३९ ॥

पक्वं च लौहेऽभिनवे विधाय
 नस्यं विदध्यात्परिशुद्धकायः ।
 अभ्यञ्जयेन्नित्यमनेन केशान्
 भुञ्जीत माषान् कृसरानथो वा ॥ १४० ॥

मासोपरिष्ठाद् घनकुञ्चिताग्राः
 केशा भवन्ति भ्रमराञ्जनाभाः ।
 केशास्तथान्ये खलतौ भवेयु-
 र्जरा न चैनं सहसाम्युपैति ॥ १४१ ॥

(पाठशुद्धौ)

समाम्नास्थयश्चूर्णं तत्समं त्रैफलं रजः ।
 स्तोकं नीलाञ्जनाच्चूर्णमेतच्चूर्णचतुष्टयम् ॥ १४२ ॥
 षट्गुणेन कपायेण त्रिफलाया विलोळितम् ।
 द्विगुणेन तु तैलेन लाहपात्रे त्रिमर्दितम् ॥ १४३ ॥
 ततो निधापयेद्धान्यगर्शो मासचतुष्टयम् ।
 तत्करोति बलाकाभान् केशान्नीलाञ्जनोपमान् ॥ १४४ ॥

धात्रीवन्दाकतैलम् ।

धात्रीवन्दाकभृङ्गीत्रिफलरसयुतं लोहचूर्णेन युक्तं
 गुञ्जायाश्चापि मूलं समधरणभृतं क्षीरपिष्टं हि सर्वम् ।
 तैलेऽस्मिन् पच्यमाने जपकुसुमदलं प्रक्षिपेद्रागहेतो-
 रेतस्माद्रोमकूपादळिकुलसदृशा जायते रोमराजिः ॥

(तन्त्रान्तरे)

श्लेष्मातकतैलम् ।

वीजैः श्लेष्मानकस्य व्यपगमितनुपैः काञ्चिकश्लक्ष्णपिष्टै-
 र्यल्लिप्ताल्लोहदण्डाद्दिनकरकिरणैस्तापितात्प्रच्यवेत ।
 तत्तैलं केशकार्ण्यं जनयति परमं नावनाभ्यञ्जनाभ्यां
 मूर्धघ्राणाक्षिदन्तध्रवणगळरुजं हन्ति निःशेषतश्च ॥ १४६ ॥

(सङ्ग्रहे)

कीचकफलतैलम् ।

- कीचकानां फलैः पिष्टैः कटुतैलं विपाचितम् ।
सगोमूत्रं तदभ्यङ्गात् कपोलव्याधिनाशनम् ॥ १४७ ॥

(चन्द्रटे)

जम्बीरादिनैलम्

- अङ्गोलबीजमरिचकुष्ठैः कल्कीकृतैर्भिषक् ।
पचेत् बकुळपत्रस्य जम्बीरस्य रसाढके ॥ १४८ ॥
तैलप्रस्थं शिरोऽभ्यङ्गात् शिरःकुष्ठविनाशनम् ।
गुर्वी स केशकण्ठं च शिरोरोगांश्च नाशयेत् ॥ १४९ ॥
केशानां वर्धनं नित्यमङ्गर्दाम्भिन्ध्यनाशनम् ।
तैलप्रस्थं सधान्याम्लं जम्बीरस्य रसाढके ॥ १५० ॥
प्रस्थे च तुलसीचिञ्चानीलीबकुळजाद्रसात् ।
प्रत्येकं कल्कितैरेभिः कुण्डलीफलजाम्बुना ॥ १५१ ॥
यष्टीत्रिजातकोशीरकुष्ठजातीरसाम्बुदैः ।
तकोलबीजमञ्जिष्ठाकर्पूरमृगनाभिभिः ॥ १५२ ॥
त्रिफलाङ्गोलबीजैश्च चन्द्रनागरकुङ्कुमैः ।
सम्यक् सिद्धमिदं केश्यं कृमिकण्डूविनाशनम् ॥ १५३ ॥
शिरःकुष्ठं शिरोरोगानुर्वासङ्केशशतनम् ।
निहन्त्यभ्यङ्गमात्रेण देहदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ १५४ ॥
कुष्ठाधिकारनिर्दिष्टं पञ्चतैलं च योजयेत् ।

(योगमाहायाम्)

मायूरधृतम् ।

- मायूरं पक्षपित्तान्त्रपादविट्पुण्डवर्जितम् ।
दशमूलबलारास्नामधुकंस्त्रिफलैर्युतम् ॥ १५५ ॥
जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।
कल्कितैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ १५६ ॥
तदभ्यासीकृतं पानवस्त्यभ्यङ्गननावनैः ।

एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५७ ॥
 चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्षिकैः ।
 जीवन्तीत्रिफलाभेदामृद्धीकाद्विपरूषकैः ॥ १५८ ॥
 समङ्गाचविकाभाङ्गीकार्भरीकर्कटाह्वयैः ।
 आत्मगुप्तामहाभेदातालखर्जूरमस्तकैः ॥ १५९ ॥
 मृणालबिसखर्जूरयष्टीमधुकर्जावकैः ।
 शतावरीबिदारीश्लुबृहतीशारिवायुगैः ॥ १६० ॥
 दूर्वाश्वदंष्ट्र्पभकशृङ्गाटककशेरुकैः ।
 रास्नास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशटिपौष्करैः ॥ १६१ ॥
 पुनर्नवातुकाक्षीरीकाकोलीधन्वयापकैः ।
 मधूकाक्षोळवाताममुञ्जानाभिपुँकरपि ॥ १६२ ॥
 महामायूरमित्येत्नमायरादधिकं गुणैः ।
 धात्वान्द्रियस्वरभ्रंशश्वासकासाद्धितापहम् ॥ १६३ ॥
 योन्यसृक्कुलकदोषेषु शस्ते वन्द्यासुतप्रदम् ।
 आसुभिः कुक्कुटर्हसैः शशैश्चैव प्रकल्पयेत् ॥ १६४ ॥
 जत्रूर्ध्वजानां व्याधीनामेकार्त्रिशच्छतद्वयम् ।
 परस्परमसङ्कीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ॥ १६५ ॥
 ऊर्ध्वमूलमधःशाखमृपयः पुरुषं विदुः ।
 मूलप्रहारिणस्तस्माद्रोगाञ्छीघ्नतरं जयेत् ॥ १६६ ॥

इति योगरत्नसमुच्चये शिरोरोगनिकित्साधिकारः ।

पञ्चविंशतितमः ।

शालाक्यतन्त्रं समाप्तम् ।

अथ व्रणाधिकित्साधिकारः ।

व्रणो द्विधा निजागन्तुदुष्टशुद्धविभेदतः ।

निज्जां दोषैः शरीरोत्थैरागन्तुर्बाह्यहेतुजः ॥ १ ॥

दोषैरधिष्ठितो दुष्टः शुद्धस्तैरनधिष्ठितः ।

संघृतत्वं विघृतता काठिन्यं मृदुतापि वा ॥ २ ॥

अत्युत्सन्नावसन्नत्वमत्यौष्ण्यमनिशीततां ।

रक्तत्वं पाण्डुता काण्यं पूतिपूयपरिस्फुतिः ॥ ३ ॥

पूतिमांसमिरास्नायुच्छन्नतोत्सङ्गतातिरुक् ।

संरम्भदाहश्वयथुकण्ड्वादिभिरुपद्रुतिः ॥ ४ ॥

दीर्घकालानुबन्धश्च विद्याद् दुष्टव्रणाकृतिम् ।

स च दुष्टव्रणा पञ्चदशधा स्याद्यथा पृथक् ॥ ५ ॥

(वाहटे)

पृथग्दोषैः संसर्गाच्चियेन च सप्तविधः । सरक्तैस्तैस्तावान् ।
केवलेनासृजैक इति ॥

तत्र व्रानेन श्यावलुष्कारुणो मस्मनिभो वा मांसमस्तु पुला-
काम्बुनुल्यः तन्वल्पाम्नावयुतः सतोदो निर्मांसो रूक्षश्च । पिचेन
नीलपीतकपिलः क्षिप्रजः किंशुकमस्माम्बुमूत्रनैलाभः बहुष्णाम्नावः
मरागोष्मपाकश्च । कफेन पाण्डुः कण्डूमान् बहुसितघनम्भावः कठिनो
मन्दरुजः म्थूलोऽप्युश्च । रक्तेन श्यालरक्तः सरक्तपूयास्त्रावा वाजि-
स्थानतुल्यगन्धः पिनालिङ्गश्च । मिश्रो मिश्रालिङ्गः ॥

(सन्नाभर)

शुद्धव्रणालङ्कारः ।

जिह्वाप्रभो मृदुः स्फुरणः श्यावोष्णः पिटिकः समः ।

किञ्चिद्गुणतमध्यो वा व्रणः शुद्धोऽनुपद्रवः ॥ ६ ॥

श्यावोष्णो यान् ॥

श्वगामिपसिरास्नायुसन्ध्यस्थीनि व्रणाशयाः ।

कौष्ठो मर्म च तान्यथै दुःसाभ्यान्युत्तरोत्तरम् ॥ ७ ॥

सुसाध्यः सत्वमांसायिवयोबलवति व्रणः ।

पृथो दीर्घस्त्रिपुटकश्चतुरस्राकृतिश्च यः ॥ ८ ॥

तथा सिफकपायुमेदौष्ठपृष्ठान्तर्वक्त्रगण्डगः ।

हृच्छसाध्योऽक्षिदशननासिकापाङ्गनामिषु ॥ ९ ॥

सीवनीजठरश्रोत्रपार्श्वकुक्षिस्तनेषु च ।

फेनपूयानिळवहः शल्यवानूर्ध्वनिर्वमी ॥ १० ॥

भगन्दरोऽन्तर्वदनस्तथा फट्यास्थिसंश्रितः ।

कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ॥ ११ ॥

व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां च स्युर्व्रणे व्रणाः ।

नैव सिध्यन्ति वीसर्पज्वरातीसाः सिनाम् ॥ १२ ॥

पिपासूनामनिद्राणां श्वासिनामविपाकिनाम् ।

भिन्ने शिरःकपाले वा मस्तुळुंगस्य दर्शने ॥ १३ ॥

स्नायुकुक्केदात्सिराच्छेदाद् गाम्भीर्यात्कृमिभक्षणात् ।

अस्थिभेदात्सशल्यत्वात्सविपत्वादतर्कितात् ॥ १४ ॥

मिथ्याबन्धादतिस्नेहाद्रौक्ष्याद्रौमादिवद्धनात् ।

क्षोभादशुद्धकोष्ठत्वात्सौहित्यादतिकर्शनात् ॥ १५ ॥

व्रणो मिथ्योपचाराच्च नैव साध्योऽपि रोहति ।

मद्यपानादिवास्वप्रादृषवायाद्रात्रिजागरात् ॥ १६ ॥

(बाहट)

(इति विशेषः संप्रहे)

तत्र वयःस्थानां प्रत्यग्रधातुत्वादाशु व्रणसंरोहो भवति ।
 इष्टानां स्थिरबहुमांसन्वाच्छस्त्रप्रवचार्यमाणं सिरास्त्राव्यादःन्न प्रा-
 मोति । प्राणवतां वेदनाहारविहारयन्त्रणादिभिर्न ग्लानिः । सत्ववतां
 दारुणैरपि क्रियाविशेषैर्न व्यथा भवति । आत्मवतां सुनियमिताहा-
 रविहारादिभिरुपदेशैर्नान्यथा भवति । दीप्ताग्नीनामप्रकृिभेदेहत्वात् ।
 प्रकृतितश्चाप्रकृदिशरीराणां तद्विधयोश्च देशकालयोः आस्रावदौर्गन्ध्या-
 भावादाशु विशुद्धेन मांसेनानुपद्रवमापूरणम् । एत एव गुणा बृद्ध-
 कृशाल्यप्राणभीरुमन्दाग्निप्रकृदिदेहदेशकालेषु विपरीताः ।

(संप्रहे)

तस्य व्रणस्य षष्टिरुपक्रमा भवन्ति, अपकर्षणालेपपरिषेकाभ्य-
 स्स्वेदविम्बप्रनोपनाहपाचनविस्त्रावणादयः ।

(सौश्रुते)

अथात्र शोफावस्यायां यथासन्नं विशोधनम् ।

योज्यं शोफो हि शुद्धानां व्रणश्चाशु प्रशाम्यति ॥ १७ ॥

(वाहटे)

तत्रापतर्पणमेवादौ प्रधानतमम् ।

रागसंरम्भरहिताः परिम्लाना हृताश्रयाः ।

सद्यः शाम्यन्ति शुद्धानां व्रणाः शोफाश्च देहिनाम् ॥ १८ ॥

(संग्रहे)

कुर्याच्छीतोपचारं च शोफावस्थस्य सन्ततम् ।

दोषाग्निरग्नियत्नेन प्रयाति सहसा शनम् ॥ १९ ॥

व्रणः संजायते प्रायः पाकाच्छवयधुपूर्वकात् ।

तमेवोपचरेच्छस्माद्रश्नन् पाकं प्रयत्नतः ॥ २० ॥

सुशीतलेपसेकासृङ्गमोक्षमंशोधनादिभिः ।

शोफोऽल्पोऽल्पोऽप्यरुक्मामः सवर्णः कठिनः स्थिरः ॥ २१ ॥

(वाहटे)

वेदनोपशमार्थाय तथा पाकभयाय च ।

अचिरोत्पत्तिने शोफे कुर्याच्छोपिनमोक्षणम् ॥ २२ ॥

(सौभते)

शोफे व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते ।

विषयुक्ते विशेषेण जलजाद्यैर्हरेदसृक् ॥ २३ ॥

दुष्टास्त्रेऽपगते सद्यः शोफरागरुजां शमः ।

हृते हृते च रुधिरं सुशीतैः स्पर्शवीर्ययोः ॥ २४ ॥

सुश्लक्ष्णैस्तदहःपिष्टैः क्षीरेक्षुस्वरसद्रुतैः ।

शतर्धातघृतोपेतैर्मुहुर्न्यैरशोपिभिः ॥ २५ ॥

प्रतिलोमं हितो लेपः सेकाभ्यङ्गाश्च तत्कृताः ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपुश्ववेतसवलकलैः ॥ २६ ॥

प्रदेहो भूरिसर्पिर्भिः शोफनिर्वापणः परम् ।

(वाहटे)

प्रदेहः ससितस्तद्वत्सक्तत्रो मधुकं घृतम् ॥ २७ ॥

यथाम्बुभिः मिच्यमानः शान्तिमग्निर्नियच्छति ।

दोषाग्निरेवं सहसा प्रलेपाद्यैः प्रयोजितैः ॥ २८ ॥

तथाप्यनुपशाम्यति प्रविलायनं अविळीयमाने चोपनाहनं प्रति-
लोममेव चानुलिम्पेभानुलोमम् । तथा शौषधं सम्यगवतिष्ठते । शोफे तु
तैलमूत्रधारोदकसुरांशुक्तकफघ्नौषधनिष्कार्थैः । भवति चात्र श्लोकः ।

यथाम्बुभिः सिच्यमानः शान्तिमग्निर्नियच्छति ।

दोषाग्निरेवं सहसा परिषेकेण शाम्यति ॥ २९ ॥

(सौश्रुते)

निःशेषोद्धृतमूलं मूत्रविलेपाभिदहन्ति वाराह्याः ।

शोफविसर्पो तद्वत्तच्चूर्णं मेहहृन्मधुना ॥ ३० ॥

(काम्भीपुरवासीः)

स्वेदलपादयः ।

बातोत्त्वणानां स्तब्धानां कठिनानां महारुजाम् ।

सुतासृजां च शोफानां व्रणानामपि चेदशाम् ॥ ३१ ॥

ग्राम्यान्पौदकामिषवेशवारक्रमरपायमात्कारिकाभिः स्वेदो
बोज्यः । सदाहशूलास्तु तिलानतमीध भृष्ट्वा पयसि निर्वाप्य तेनैव
क्षीरेण पिष्ट्वा प्रलेपयेत् । बलामधुकृष्णिपर्णाच्छिन्नरुहाभीरुजीवन्ती-
शर्करामदनक्षीरमहास्नेहसिद्धोल्कारिकाः कवोष्णाः शूलदाहहराः ।
तद्वन्मधुकयवचूर्णतैलमर्पिर्भिः हाष्ण आलेपः, तथा मतिलो मुद्गपायस
उपनाहः । दशमूलसिद्धेन सुखांष्णेनाम्भसा पयसा घृततैलाभ्यां वा
परिषेकः शोफे व्रणे वा दाहशूलघ्नः ।

(संग्रहे)

स्थिरान्मन्दरुजाञ्जोफान्मनेर्द्वैर्वातकफापटैः ।

अभ्यज्य स्वेदायित्वा च वेणुनाढ्या ततः शनैः ॥ ३२ ॥

विम्लापनार्थं मृद्नीयात्तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ।

यवगोधूममुद्गैश्च दुग्धपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ ३३ ॥

(दाहटे)

ते तु प्रविशन्ति च रोमकूपान् । न तु शुष्यदुपोक्षितव्यमन्यत्र
पीडयितव्यान् । शुष्कं हि दाहोषारागश्यावत्वशूलानि वर्धयति । यस्तु
शीतस्तनुर्मुहुर्मुहुश्च प्रयुज्यते स प्रदेहो रक्तपित्तत्वां प्रसादकृत् । लेप-
स्तूष्णः शीतो वा बहलश्च तथा वातश्लेष्मप्रशमनः । तस्योपयोगः
ज्ञताज्ञतेषु । यस्तु क्षतेषूपयुज्यते स भूयः कल्क इति संज्ञां लभते ।

दशविधश्च समासादालेपः । तद्यथा — स्नेहिको निर्वापणः प्रसादनः
स्तम्भनो विलायनः पाचनः पीडनः शोधनो रोपणः सवर्णीकरणश्च ।
नामभिरेव चैषां स्वरूपमाख्यातम् । न च प्रदेशं रात्रावुपयुञ्जीत ।
मा भूच्छैत्यविहतस्योष्मणो बहिरनिस्मरणाद्विकारपरिरुद्धिः । पुष्क-
लावतस्तु पठति ।

*तमसा विहतो ह्युष्मा रोमकूपैरनाश्रुतः ।

लेपाद्विनेत्रं निर्याति रात्रौ नालेपयेदातः ॥ ३४ ॥

न च पर्युषितं लेपं दद्याद् भूयस्तमेव वा ।

व्यम्लः पर्युषितो हि स्याद् भ्रष्टवीर्यस्तथेतरः ॥ ३५ ॥

(मद्धह)

वातशोफे तु वेदनोपशमनार्थं सर्पिस्तैलधान्याम्लैर्यामरसवातहरौ-
पधनिष्कार्यैश्शीतैः परिषेकान् कुर्यात् । पित्तशक्ताभिघातविषानिमित्तेषु
क्षीरघृतमधुशर्कराशुक्रशुरतमधुरौषधैर्मृत्क्षनिष्कार्यैरनुष्णैः परिषेकान्
कुर्यात् । श्लेष्मशोफेषु तैश्चसूत्रशरोदकसुराशुक्तहस्तौषधनिष्कार्यै-
रशीतैः परिषेकान् कुर्यात् ।

(मौपुत्रे)

आस्फोतपत्राश्चर ह्येतेनालेपः, तृणितृष्विः सघृतेर्मृद्वपागोधूमैवा ।

विष्ठीयते स चेज्ये उतस्त्वष्टुपनाडयेत् ।

अविदग्धस्तथा शान्तिं विन्द्यात् पाकमाहनुते ॥ ३६ ॥

संगे

अपनाडः ।

शोफयोष्पनाड तु कुर्यात् (अविदग्धयोः) ।

अविदग्धाश्च शान्त्यानि पाकं यान्ति विदाहिनः ॥ ३७ ॥

निवर्तते न यः शोफो विरेकान्तरूपाम्ने ।

तस्य संपाचनं कुर्यात् समाहृत्यौषधानि तु ॥ ३८ ॥

दधितक्रसुराशुक्तधान्याम्लैर्यांशितानि तु ।

स्निग्धानि लवणीकृत्य पचेद्दुत्कारिकां शुभाम् ॥ ३९ ॥

* 'तमसा विहतो' इति मुद्रितसंप्रहपाठः.

सैरण्डपत्रया शोफं नाहयेदुष्णया तथा ।
 अतसीशणशिश्रूणि मूलकं तिलसर्षपाः ॥ ४० ॥
 सक्तवः किण्वमुष्णानि द्रव्याण्यपि विपाचनम् ।

(सौभ्रुते)

सकोलतिलवेह्लोमा दध्यम्ला सक्तुपिण्डिका ।
 सकिण्वकुष्ठलवणा कोष्णा शस्तोपनाहने ॥ ४१ ॥

(वाहटे)

शिश्रुशणफलचित्रकाकेष्वनिष्पावसर्षपातिलातसीसक्तुकोलगृह-
 धूमैरम्लपिष्टैः सुखोष्णैः स्निग्धैः सलघणैरुत्कारिकां कृत्वा तथा प्र-
 लिप्यैरण्डपत्रेणावच्छाद्य बध्नीयात् ।

(सङ्ग्रहे)

शालितिलैरण्डफलं पिष्ट्वा घृतेन कर्तव्यम् ।
 सन्तर्पणाहयोऽसावुपनाहो ग्रन्थिशोफघ्नः ॥ ४२ ॥

(वृद्धे)

लाजं तिलानां शालीनां चूर्णितं घृतसंयुतम् ।
 उपनाहविभं कुर्याद् ग्रन्थिशोफावनशनम् ॥ ४३ ॥

(हारिश्चन्द्रे)

तैलेन वा सर्षपा वा ताभ्यां वा सक्तुपिण्डिका ।
 सुखोष्णा शोफपाकार्यमुपनाहः प्रशस्यते ॥ ४४ ॥

(चरके)

पच्यमानशोफलिङ्गम्

पच्यमानो विवणस्नु रागी वस्तिरिवाततः ।
 स्फुटतीव सनिस्नादः माङ्गमर्दविजृम्भिकः ॥ ४५ ॥

संरम्भारुचिदाहोषान्त्रज्वरानिद्रनान्वितः ।

स्त्यानं विष्यन्द्यत्याज्यं व्रणवन्स्पर्शनासहः ॥ ४६ ॥

(वाहटे)

पाकाभिमुखे भोजनबाधः ।

पाकाभिमुखे च शोफे यथेष्टमातुरं भोजयेत् पाचनार्थं पाक-
 वेदनाशस्त्रकर्मसहनार्थं च ।

(संग्रहे)

पक्कलिङ्गम् ।

पक्केऽल्पवेगता ग्लानिः पाण्डुता नलिसम्भवः ।
नाभोऽन्तेषुन्नतिर्मध्ये कण्ठशोफादिमार्दवम् ॥ ४७ ॥
स्पृष्टे पूयस्य सञ्चारो भवेद्वस्ताविवाम्भसः ।
शूलं नर्तेऽनिलाहाटः पित्ताच्छोफः कफोदयान् ॥ ४८ ॥
रागो रक्ताश्च पाकः स्यादतो दोषैः लक्षणितैः ।
पाकेऽतिवृद्धे सुषिरस्तनुस्त्वग्दोषभक्षितः ॥ ४९ ॥
बलीभिराचितः श्यावः शीर्यमाणतनूरुहः ।

रक्तपाकम् ।

कफजेषु तु शोफेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृक ॥ ५० ॥
पक्कलिङ्गं ततोऽस्पृष्टं यत्र स्याच्छीतशोफता ।
त्वक्सावर्ण्यं रुजोऽल्पत्वं घनस्पर्शत्वमश्मवत् ॥ ५१ ॥
रक्तपाकमिति ब्रूयात् प्राज्ञो मृक्तमंशयः ।

दारणादि ।

सुपक्वे पिण्डिते शोफे पीडनैरुपपीडिते ॥ ५२ ॥
दारणं दारणार्हस्य सुकुमारस्य चेष्यते ।
भल्पसत्त्वेऽबले बाले पाके चान्यर्थमुद्धते ॥ ५३ ॥
दारणं मर्मसन्ध्यादिस्थिते चान्यत्र पाटनम् ।
गुग्गुल्वतसिगोदन्तस्त्र्यर्णशीरिकपांतविद् ॥ ५४ ॥
क्षारौषधानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणम् ।
प्राक्छन्नकर्मणश्चेष्टं भोजयेदन्नमातुरम् ॥ ५५ ॥
पानपं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं यो वेदनासहः ।
न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ॥ ५६ ॥
अन्यत्र मूदगर्भाश्ममुखरोगोदरातुरान् ॥

(वाहटे)

अथाहृतयन्त्रशस्त्रक्षाराग्निजाग्निवौष्टपितुष्टोतपत्रक्षत्रचर्मपट्टमधु-
स्नेहकषायालेपकल्कमेकोदकुम्भगीतोष्णोदककटाहव्यजनादि व्रणोप-
योगिसर्वोपकरणमाश्रितशयनीयमुपरिथतस्थिरस्नेहवलयदवलम्बकपुरु-
षमिष्टेऽहनि गृह्णते च दध्यक्षतान्नपानरुक्मरत्नार्चितविभ्रं प्रणतेष्टदैवतं
कृतमङ्गलं भुक्तवन्तमातुरं प्राह्मुखमुपवेद्य गवेश्य वा यन्त्रार्थत्वां प्रत्य-
ह्मुखो वैद्यो मर्मसिगास्नागृणन्ध्यस्थिधमनीः परिहरन्नतुलोमं शस्त्रं नि-
दध्यादापूयदर्शनात् । सकृदेवाहरेच्छस्त्रमाशु च । महत्स्वपि च पाकेषु
अङ्गुले शस्त्रपदमुक्तम् । अङ्गुलान्तरं व्यङ्गुलान्तरं वा । ततः शस्त्रमवचार्य
शीताभिरग्निरातुरमाश्रास्य समन्तान् प्रतिपीड्याङ्गुल्या व्रणमपि प्र-
क्षाल्य कषायेण व्रणात् प्रोतेनाम्भोऽपनीय वेदनारक्षोभैर्गुग्गुल्वगरु-
सर्जरसादिभिर्धूपयेत् ॥

(सहदे)

यतो गतां गतिं विद्यादन्मङ्गो यत्र यत्र च ।

तत्र तत्र व्रणं कुर्यान्मुविभक्तं निराशयम् ॥ ५७ ॥

आयतं च विशालं च यथा दोषो न तिष्ठति ।

तिलकल्काज्यमधुभिर्यथास्वं भेषजेन च ॥ ५८ ॥

दिग्धां वृत्तिं ततो दद्यात्तैरेवाच्छादयेच्च ताम् ।

घृताक्तैः सक्तुभिश्चोर्ध्वं, घनां कबलिकां ततः ॥ ५९ ॥

निधाय युक्त्या रक्षीयात्पट्टेन मुसमाहितः ।

पार्श्वं मध्येऽपमये वा नाधस्तान्नैव चोपरि ॥ ६० ॥

(बाह्ये)

ततः स्नेहोक्तं दिनचर्योक्तं चाचारमनुवर्तेत । पुनश्च तृतीयेऽह्नि
प्रक्षालनादि व्रणार्थं पूर्ववत् कुर्यात् । द्वितीयदिवसे विमोक्षणादिप्रथितो
व्रणधिरादुपसरोहति ।

(संग्रहे)

विकेशिकापुणः ।

सपूतिमांसं सोत्संगं सगतिं पूयगर्भिणम् ।

व्रणं विशोधयेच्छीघ्रं स्थिता ह्यन्तर्विकेशिका ॥ ६१ ॥

(बाह्ये)

अवध्यमानः पुनर्दशमशकवृणकाष्टुर्पासुशीतवातातपादिसंपर्काद्
विविधोपद्रवोपद्रुतो दृष्टव्रणतामुपैति । स्नेहश्चात्र न चिरं तिष्ठति ।
भेषजमचिरच्छुष्यति । रूढे च अवर्णं भवति । अपि च —

वृणितं मथितं भग्नं विश्लिष्टमथ पादितम् ।

अस्थिस्नायुमिराच्छिन्नमाशु बन्धेन गंहति ॥ ६२ ॥

कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिटृकामधुमोहिनाम् ।

कर्णिकाश्रोन्दुरुचिगे क्षारदग्धाविषान्विताः ॥ ६३ ॥

बन्धनीया न मांस्पाके गुदपाके च दारुणे ।

शीर्यमायाः गरुडादाः शोफास्था विसर्पिणः ॥ ६४ ॥

(सङ्घरे)

आमच्छेदे व्यापदः ।

आमच्छेदे सिराम्नायुव्यापदोऽसृगतिश्रुतिः ।

रुजानिशृद्धिर्दरुणं विसर्पा वा श्वतोद्भवं ॥ ६५ ॥

व्यम्लं तु पादितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत् ।

भोजनैरुपनाहंश्च नातिव्रणविरोधिभिः ॥ ६६ ॥

तिर्यकच्छेदाविषयः ।

तिर्यक् छिन्याल्ललाटभ्रुदन्तवेष्टकजवृणि ।

कुक्षिकक्षाक्षिकूटौष्टकपोलगळवंक्षणे ॥ ६७ ॥

अन्यत्र छेदनात्तिर्यक् सिरास्नायुविषाटनम् ।

पीडनम् ।

पूयगर्भानशुद्वारान् सोत्सङ्गान्मर्मगानपि ॥ ६८ ॥

निःस्नेहैः पीडनद्रव्यैः समन्तात्प्रतिपीडयेत् ।

शुष्यन्तं समुपेक्षेत प्रलेपं पीडनं प्रति ॥ ६९ ॥

न मुखे चैनमालिम्पेत्तथा दोषः प्रसिच्यते ।

कलाययवगोधूममाषमुद्गहरेणवः ॥ ७० ॥

द्रव्याणां पिच्छिलानां च त्वङ्मूलानि प्रपीडनम् ॥

(साङ्घरे)

विवर्णान् पिच्छिलान् पूतिगन्धीन् क्लेदरुजावतः ।
व्रणानशुद्धान् विज्ञाय शोधनैरेभिराचरेत् ॥ ७१ ॥

(सङ्ग्रहे)

क्षाळनादयः ।

सप्तसु क्षाळनाद्येषु सुरसारगवधादिकौ ।
भृशं दुष्टव्रणे योज्यौ मेहकुष्ठव्रणेषु च ॥ ७२ ॥
अथवा क्षाळनं क्वाथः पटोलीनिम्बपत्रजः ।
अविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्वगुद्भवः ॥ ७३ ॥
पटोलतिलयष्ट्याह्वत्रिवृदन्तीनिशाद्वयम् ।
निम्बपत्राणि चालेपः सपदुर्व्रणशोधनः ॥ ७४ ॥
व्रणान्विशोधयेद्वर्त्या सूक्ष्मास्यान्सन्धिमर्मगान् ।
कृतया त्रिवृतादन्तीलाङ्गलीमधुसैन्धवैः ॥ ७५ ॥

(बाहरे)

त्रिकल्कः ।

निम्बपत्रनिशाकल्कः सतिला माक्षिकान्वितः ।
त्रिकल्क इति विख्यातो व्रणशोधनरोपणः ॥ ७६ ॥

(हारिश्चन्द्रे)

ः शोधनानि ।

पुनर्नवाङ्घ्रिसिन्धूत्थनिशाकल्कः समाक्षिकः ;
स दुःखसाध्यानुत्सङ्गान् व्रणानाशु विशोधयेत् ॥ ७७ ॥
पुनर्नवनिशाकल्कलदगुञ्जाफलैः कृतः ।
सिन्धूत्थवकुलैः कल्को मध्वाढ्यो व्रणशोधनः ॥ ७८ ॥
दुष्टव्रणानां सर्वेषां कल्को लाङ्गलिमूलकैः ।
शस्तं तत् पक्वतैलं वा शोधने सैन्धवान्वितः ॥ ७९ ॥
तिलसैन्धवयष्ट्याह्वनिम्बपत्रनिश्चायुतैः ।
त्रिवृत् घृतयुतैः पिष्टैः प्रलेपो व्रणशोधनः ॥ ८० ॥

(सिद्धसारे)

धूपः ।

बाताभिभूतान्सास्त्रान्वा धूपयेदुग्रवेदनान् ।
यवाज्यभूर्जमदनश्रीवेष्टकसुराहयैः ॥ ८१ ॥

वत्सादनम् ।

निर्वापयेद् भृशं शीतैः रक्तपित्तविषोल्बणान् ।

शुष्काल्पमासे गंभीरे व्रण वत्सादनं हितम् ॥ ८२ ॥

(वाहटे)

अश्वगन्धापामार्गतालपत्रीसुवर्चलाबलातिबलानन्ताधातकीकु-
मुमसमंगाभिः पद्मकादिवर्गेण न्यग्रोधादिना च कल्कः, तथा सर्पी
प्यम्यञ्जनार्थे ।

(सङ्गहे)

अद्यान्मांसादमांसानि विधिनोपहितानि च ।

मांसं मांसादमांसेन वर्धते शुद्धचेतसः ॥ ८३ ॥

उत्सन्नदुष्टमांसानां व्रणानामवसादनम् ।

जातीमुकुळकासीसमनोह्वालपुराग्रिकैः ॥ ८४ ॥

श्वारकर्मणा विशोभ्याः ।

वत्सन्नमांसान् कठिनान् कंडूयुक्तांश्चिरोत्थितान् ।

वपान् सुदुःखशोभ्यांश्च शोधयेन् श्वारकर्मणा ॥ ८५ ॥

अधिकर्मणा शोभ्याः ।

स्रवन्नोऽश्मरिजा सूत्रं ये चान्ये रक्तवाहिनः ।

लिङ्गाश्च सन्धयो येषां यथोक्तैर्ये च शोधनैः ॥ ८६ ॥

माध्यमाना न शुभ्यन्ति शोभ्याः स्युस्तेऽधिकर्मणा

मक्रीणा व्रणानां चोक्तस्य ।

श्ररक्षया व्रणे यास्मिन्माक्षिका निक्षिपेत्कृमीन् ॥ ८७ ॥

ने भक्षयन्तः कुर्वन्ति रुजाशोकास्रसंश्रवान् ।

सप्तपर्णकरञ्जार्कनिम्बराजानन्दन्वचः ॥ ८८ ॥

गोमूत्रकल्कितो लेपः सेकः धाराम्बुना हितः ।

प्रच्छाद्य मांसपेश्या वा व्रणं तानाशु निर्हरेत् ॥ ८९ ॥

(वाहटे)

धीरमौदुम्बरं शस्तं तथा चास्फोटजं पयः ।

व्रणजन्तुषु सर्वेषु दुग्धं चोत्तमकार्णिकम् ॥ ९० ॥

(हारिश्चन्दे)

व्रणस्योदरस्थं कृमिवातमुग्रं

वटक्षीरबिन्दुनिषिक्तो निहन्ति ।

अलब्धे च तस्मिन् सुपिष्टा च *गृष्टिः

सुधा च प्रदेया वधाय कृमीणाम् ॥ ९१ ॥

कटुकक्षारसंयुक्तं कल्कमश्वघ्नमूलजम् ।

व्रणकृमिं निहन्त्याशु व्रणदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ९२ ॥

(तन्त्रान्तरे)

कार्पासफलादिरसक्रिया ।

कार्पासं फलगेहधूमबकुळं गुञ्जाफलं शंखजं

क्षारं रोममर्षीं च नागसहितं पथ्यां रसे कैशुकं ।

पिष्ट्वा कंसधुगेन तैलसहितं घृष्टेयमान्कार्ण्यतः

क्षिप्रं हन्ति रसक्रिया चिरभवान्दुष्टव्रणान्सन्वृतीन् ॥ ९३ ॥

(वृद्ध-)

व्रणानामथ शुद्धानां रोपणानि प्रयोजयत ॥

(संभवे)

क्षाळनादिः ।

प्रक्षाळनार्थं तु पयोघ्रिपानां काथं तिलारिष्टनिशांशकल्कम् ।

शौद्रेण दद्याद् व्रणशोधनार्थं तत्कल्कमाज्येन तु रोपणाय ॥ ९४ ॥

(योगामृते)

रोपणम् ।

शुद्धानां रोपणे योज्यमृन्मादाय यदीरितम् ।

अश्वगन्धा रुहा लोत्रं कटुफलं मधुयष्टिका ॥ ९५ ॥

समञ्जा धातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ।

अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ॥ ९६ ॥

कल्कं संरोपणं कुर्यात् तिलजं मधुमंयुतम् ।

स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकषायत्वैः स सर्वजित् ॥ ९७ ॥

* काराश्रादिद्वन्द्वपर्यायो गृष्टिश्चन्द इति वैद्यकचन्द्रसिन्धोरवगम्यते

सक्षौद्रनिबपत्राभ्यां युक्तः संशोवनं परम् ।
पूर्वाभ्यां सर्पिषा चासौ युक्तः स्यादाशु रोपणः ॥ ९८ ॥
(बाहटे)

पित्तोपसृष्टान् गंभीरान् दाहपाकप्रपीडितान् ।
कार्पासफलमिश्रेण जयेच्छोधनसर्पिषा ॥ ९९ ॥
(सौश्रुते)

घृतानां निदेशाः ।

सास्रपित्तविषागन्तुगम्भीरान् सोष्मणो व्रणान् ।
क्षीररोपणभैषज्यश्रुतेनाज्येन रोपयेत् ॥ १०० ॥
रोपणौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥
(बाहटे)

अबध्यानां चलस्थानां शुद्धानां वा प्रदुष्यताम् ।
यथास्वं रोपणैः कुर्याद्रसजांशनिशाद्वयैः ॥ १०१ ॥
समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्णं इष्यते ।
नीरुजामवगाढानां शुद्धानां वर्तयो हिताः ॥ १०२ ॥
(सङ्ग्रहे)

अन्तःशुल्यानणुद्वारान् गम्भीरान्मांससंश्रितान् ।
सन्धिमर्मनिविष्टांश्च शोधयेद्वर्तिभिर्व्रणान् ॥ १०३ ॥

उत्सन्नदुष्टपिशिते संक्लिष्टध्यामशोणिते ।
व्रणे प्रच्छर्दनं शतं कफदुष्टे विशेषतः ॥ १०४ ॥

विरेचनं पित्तदुष्टे दीर्घकालानुबन्धिनि ।
रूक्षे सवेदने वस्तिरधःकाये विशेषतः ॥ १०५ ॥

जत्रूर्ध्वजे च श्वथौ कण्ड्वाह्ये तीक्ष्णनावनम् ।
तज्ज एवाऽनिलाह्ये तु श्वथौ स्नेहनावनम् ॥ १०६ ॥

तथा सशोफरूक्सावे धूमो वातकफोल्बणो ।
रुजादिमति वक्त्रस्थे यथास्वं कबलो हितः ॥ १०७ ॥
(संग्रह)

द्वे पञ्चमूले वर्गश्च वातघ्नो वातिके हितः ।
 न्यग्रोधपद्मकाद्यौ तु तद्वत्पित्तप्रदूषिते ॥ १०८ ॥
 आरग्वधादिः श्लेष्मघ्नः कफे मिश्रस्तु मिश्रजे ।
 एभिः प्रक्षाळनालेष्वृततैलरसक्रियाः ॥ १०९ ॥
 चूर्णो वस्तिश्च संयोज्या व्रणे सप्त यथायथम् ॥

(वाहटे)

पानसेकादिषु घृतम् ।

पित्तविद्रधिषीसर्पशोफकुष्ठघृतानि च ।
 सर्वव्रणेषु योज्यानि पानसेकप्रलेपने ॥ ११० ॥

(संग्रहे)

दूर्वास्वरसकल्काभ्यां सिद्धं तैलं च रोपणम् ।

(क्षारपाणिः)

प्रपौण्डरीकमधुककाकोळीद्वयचन्दनैः ॥ १११ ॥

साधितं तैलमाज्यं वा तद्वत्कम्पिल्यकेन वा ।

दूर्वारसेन वा दाप्यास्तिश्च वा व्रणरोपणम् ॥ ११२ ॥

(सङ्ग्रहे)

जान्यादिघृतम् ।

जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादार्वीनिशाशारिवा-

मज्जिष्ठाभयतुत्थसिक्थमधुकेनक्ताह्वयीजैः समैः ।

सर्पिः सिद्धमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः स्त्राविणो

गम्भीराः सरुजा व्रणाः सगतिकाः शुध्यन्ति रोहन्ति च ॥ ११३ ॥

(वाहटे)

निरुप्ययावदादितैलम् ।

निम्बेक्ष्वाकुपटोलजातिरजनीतोथे मृगन्धाशिफा-

दार्वीतुत्थकरञ्जबीजमधुकेनमज्जिष्ठसिक्थभाभयैः ।

सिद्धं तैलमथाज्यमेभिरथवा मर्माश्रिताः स्त्राविणः

सूक्ष्मास्याः सरुजा व्रणाः सगतिकाः शुध्यन्ति रोहन्ति च ॥ ११४ ॥

(सिद्धयोगे)

यष्टवादिभिः रकन्दतैलम् ।

यष्टथाह्वप्रपुनादबीजफलिन्याव्योपाब्दवज्रीपय-

रिसद्धार्थत्रिफलाविळंगहुतहृत्केजोवतीशारिवाः ।

मञ्जिष्ठासननक्ततुत्थतिमिशं सिन्धूत्थलोध्राकवं

• सिद्धं मार्कवकाकभाचिकरसे तैलं व्रणे शोधनम् ॥ ११५ ॥

स्कन्दतैलमिदं नाम्ना नाळीरोपणमुत्तमम् ।

दुष्टव्रणापचिग्रन्थिगण्डमालाहरं परम् ॥ ११६ ॥

(चन्द्रटे)

निम्बाळर्कादितैलम् ।

निम्बाळर्कनिशास्नुक्कुरुटकरसे शृतं तैलम् ।

कल्कं लाङ्गल्यनलं व्रणशोधनरोपणे शस्तम् ॥ ११७ ॥

पुरान्तकतैलम् ।

निम्बाकुलीवसुकरभ्यकनक्तवैरी-

चिंचाव्रणघ्नसुवहासरमञ्जरीणाम् ।

निम्बस्य वापि वनजस्य रसे विपकं

तैलं पुरान्तकभिदं व्रणरोपणाय ॥ ११८ ॥

(चन्द्र-)

व्रणयानि तैलानि ।

दिनेन्द्रवल्लीस्वरसे विपकं तच्चर्मकल्केन पुनर्नवस्य ।

सारे च तैलं व्रणरोपणार्थं संशोधनार्थं च वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ११९ ॥

(वाग्भिश्वन्दे)

महावृक्षाकंजे दुग्धे मधूच्छिष्टेन साधितम् ।

तैलं सकृत्प्रयोगेण दुष्टव्रणविरोपणम् ॥ १२० ॥

दुग्धे कल्केन शृतं वर्षाभूभूकदम्बमूलभ्रवा ।

तैलं रोपयति द्राक् व्रणमपि गाढं सपूयमपि ॥ १२१ ॥

दोषाव्रणघ्नपूगत्रिफलातुल्यैः खरांशुमन्वपम् ।

धुर्धूरदिनेशत्वक्चूर्णैस्तैलं भवेद् व्रण्यम् ॥ १२२ ॥

मरिचनिशाहंसाङ्घ्रिक्षीरद्रुमतुल्यसिपूगमेदोभिः ।

व्रणहितकदम्बजम्बूतृपतरुचिञ्चास्थिनिर्माकैः ॥ १२३ ॥

सलिलरिपुभेदहारीकृष्णबृहत्त्वक्षु साधितं तैलम् ।

पदुरोमभस्मयुक्तं व्रणहितमिति कथ्यते सद्भिः ॥ १२४ ॥

पञ्चत्रिफलरजनीतुत्थसमङ्गासु साधितं तैलम् ।

नाशयति व्रणजालं लोभ एक इव गुणजालम् ॥ १२५ ॥

(कान्चीपुरवासी)

ककुभादिचूर्णम् ।

ककुभोदुम्बराश्वत्थजम्बूकट्फललोध्रजैः ।

त्वचमाशु निगृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ॥ १२६ ॥

(वाहटे)

त्रिफलादिचूर्णम् ।

त्रिफला मधुकं लोध्रं मञ्जिष्ठा विल्वपेशिका ।

समङ्गा धातकी लाक्षा निर्यासः शालमलेरपि ॥ १२७ ॥

पलाशस्य च निर्यासो निर्यासः ककुभस्य च ।

सूक्ष्मान्येतानि चूर्णानि व्रणानां चापि रोपणम् ॥ १२८ ॥

(भेळात्)

कठिनत्वं व्रणा यान्ति सारैर्गन्धैश्च धूपिताः ।

*सर्पिर्मज्जावसातैः शैथिल्यं यान्ति हि व्रणाः ॥ १२९ ॥

(चरके)

प्रलेपाः ।

लाक्षामनोह्वामञ्जिष्ठाहरितालनिशाद्वयैः ।

प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परम् ॥ १३० ॥

कालीयकलताम्रास्थिहेमकालारसोत्तमैः ।

लेपः सगोमयरसः सवर्णकरणः परम् ॥ १३१ ॥

अयोरजस्सकामीसत्रिफलाकुंकुमानि च ।

प्रलेपः कुरुते काण्ड्यं सद्य एव नवत्वचि ॥ १३२ ॥

दग्धयानूपसत्वानां श्लक्ष्णचूर्णितया त्वचा ।

भ्रष्टाततैलाप्लुतया शुद्धमालेपथेद् व्रणम् ॥ १३३ ॥

(सङ्ग्रहे)

त्रिफलामार्कवं लाक्षां कासीसं लोहजं रजः ।

लेपोऽयमचिरात्कुर्याद् व्रणकाण्ड्यं नवत्वचि ॥ १३४ ॥

१. 'कालेयकः' मुद्रितसङ्ग्रहे ।

* सर्पिर्मज्जावसाधूपैः इति मुद्रितचरके

रोचना कुंकुमाग्रास्थि तुत्थं शाल्मलिकण्टकाः ।

• काळीयकं च सावर्ण्यं कुर्युर्व्यासिसमासतः ॥ १३५ ॥

(क्षारपाणिः)

सिद्धं शृङ्गीरसे धात्रीदन्तीदन्तमपीयुतम् ।

• तैलमासनपात्रस्थं केश्यं स्याद् व्रणकाण्यकृत् ॥ १३६ ॥

(काञ्चीपुरवासी)

दग्धो वारणदन्तोन्तर्धूमं तैलं रसाञ्जनम् ।

रोमसंजननो लेपस्तद्वत्तैलपरिप्लुता ॥ १३७ ॥

चतुष्पान्नखरोमास्थित्वक्च्छृङ्गखुरजा मपी ॥

(वाहटे)

कपित्थान्मांसमुद्धृत्य मूत्रस्याज्यस्य पूरणम् ।

क्षिपेच्चात्र मनोह्वेलावंशनिर्लेखरोचनाः ॥ १३८ ॥

कासीसं च प्रपुञ्जाटं मासं न्यस्तं ततो भुवि ।

अधोऽर्जुनस्य तच्छुक्लव्रणालेपः सवर्णकृत् ॥ १३९ ॥

(सङ्ग्रहे)

व्रणानां पथ्यापथ्यम् ।

• भोजनं तु यथासात्म्यं यवगोधूमषष्टिकाः ।

मसूरमुद्गतुवरीजीवन्तीसुनिषण्णकाः ॥ १४० ॥

बालमूलकवात्तार्कतण्डुलीयकवास्तुकम् ।

कारवेल्लककर्कोटपटोलकटुकाफलम् ॥ १४१ ॥

सैन्धवं डाडिमं धात्री घृतं तप्तहिमं जलम् ।

जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णादकोत्तरम् ॥ १४२ ॥

भुञ्जानो जांगलैर्मासैः शीघ्रं व्रणमपोहति ।

अशितं मात्रया काले पथ्यं याति जरां सुखम् ॥ १४३ ॥

अजीर्णात्त्वनिलादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत् ।

ततःशोफरुजापाकदाहानाहानवाप्नुयात् ॥ १४४ ॥

(वाहटे)

व्रणे श्वयथुरायासात् स च रागश्च जागरान् ।

तौ च रूक् च दिवास्वप्नात् ते च मृत्युश्च मैथुनात् ॥ १४५ ॥
(सिद्धसारे)

स्थानासनं चक्रमणमुच्चैर्भाषणमेत च ।

व्रणितो न निषेवेत शक्तिमानपि मानवः ॥ १४६ ॥

नवधान्यमाषतिलकळायभस्महरणुशाकाम्ललवणापिण्याकपिष्ट-
मयवल्लूरजाङ्गलमांसमत्स्यशीतोदकपायसदुग्धदधितकप्रभृतीनि च
परिहरेत् ॥

(भवक)

तक्रान्तो नवधान्यादिर्योऽयं वर्म उदीरितः ।

दोषसञ्जननो ह्येष विज्ञेयः पृथक्पथेनः ॥ १४७ ॥

(सौश्रुते)

न चैनं त्वरमाणोऽन्तस्सदोषमुपरोहयेत् ।

सोऽल्पेनाप्यपचारेण भूगो विकुरुते यतः ॥ १४८ ॥

रूढेप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीनि विनयेत् ।

मासान् पद सप्त वा नृणां विधिरेष प्रशम्यते ॥ १४९ ॥

(सङ्गहे)

सद्योव्रणाः ।

सद्योव्रणा ये सहसा सम्भवन्त्यभिघातनः ।

अनन्तैरपि तैरङ्गमुच्यते जुष्टमपथा ॥ १५० ॥

घृष्टावकृत्तविच्छिन्न*प्रविलम्बिनिघातितम् ।

विद्धं भिन्नं विदलितं, तत्र घृष्टं लोभिकया ॥ १५१ ॥

रक्तलेशेन वा युक्तं सप्तोपं छेदनात्मवेत् ।

अवगाढं ततः कृत्तं विच्छिन्नं स्यात्ततोऽपि च ॥ १५२ ॥

प्रविलम्बि सशेषेऽस्थि पातितं पातितं तनोः ।

मूक्ष्मास्यशल्यविद्धं तु विद्धं कोष्ठविवर्जितम् ॥ १५३ ॥

भिन्नमन्यद्विदलितं मज्जरक्तपरिप्लुतम् ।

प्रहारपीडनोत्पेषात्सहास्रा पृथुतां गतम् ॥ १५४ ॥

(बाहटे)

१. प्रहारपीडनोद्घृष्टास्महास्रा ख. पाठः. * प्रविलम्बितपातितम् इति मुद्रित-
बाहटे ।

आगन्तोर्व्रणस्य प्रागुपादिष्टः सम्भवः । तत्र यथायथं प्रती-
कारश्च । विविधाभिघातजनितस्तु सुवह्वाकृतिभिरपि सद्योव्रणैरधिष्ठित-
मङ्गं समप्सात् त्रिविधं भवति । छिन्नं विद्धं पिच्छितं च । त्रिविधमपि
द्वैतचवगादिक्षणनात् क्षतमित्युच्यते । तत्र छिन्नं पञ्चधा भिद्यते ।
विद्धं त्वष्टविधम् । पिच्छितं तु द्विविधम् ।

(सङ्ग्रहे)

समासतो लक्षणतः षड्विधः परिकीर्तितः ।

छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्छिलमेव च ॥ १५५ ॥

घृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।

(इति सांश्रुते)

षड्विधविधिः ।

सद्यः सद्योव्रणान्सीव्येद् विवृतानभिघातजान् ॥ १५६ ॥

भेदोजान् छिन्नितान् ग्रन्थीन् हस्ताः पालीश्च कर्णयोः ।

शिरोऽक्षिकूटनारीः षुगण्टकण्ठोरुणाद्गुप्सु ॥ १५७ ॥

ग्रीवाललाटमुष्कस्फिङ्गेद्विपादुदरादिषु ।

गम्भीरेषु प्रदेशेषु भागलेखनलेपे च ॥ १५८ ॥

न तु वंक्षणकक्ष्यादावरेणानि चले व्रणान् ।

वायुनिर्वाहिणः शल्यमसाकारविपात्रिजान् ॥ १५९ ॥

सीव्येच्चलास्थिशुष्कास्वदुपरोरुपादनीय तु ।

प्रलीम्बमांसं विच्छिन्नं निवेश्य सन्निवेशने ॥ १६० ॥

सन्ध्यस्थवस्थिते रक्ते स्नात्वा मुत्रेण वल्कलैः ।

सीव्येन्न दूरे नारुणे भृङ्गनाल्पे च वा बहु ॥ १६१ ॥

सान्त्वयित्वा तत्स्थाने व्रणे मधुघृतदुतैः ।

अञ्जनक्षौमजमपीफालिनीरुह्यकीर्तलैः ॥ १६२ ॥

सलोध्रमधुकैर्दिग्धे युष्ण्याद्वा कर्णोदि पूर्ववत् ।

व्रणो निःशोणितौष्टो यः किञ्चिद्वावलिरुच्य तम् ॥ १६३ ॥

सञ्जातरुधिरं सीव्येत् सन्धानं ह्यस्य शोणितम् ।

(वाहटे)

बन्धनम् ।

बद्ध्वागन्तुं व्रणं सद्यो घृतक्षौद्रसमन्वितम् ।

क्षीता क्रिया प्रयोक्तव्या पित्तरक्तोष्मशातनी ॥ १६४ ॥

(सिद्धसारे)

सद्यः सद्योव्रणं शुद्धं संसीव्याब्जनलोध्रकम् ।

फलिनीसर्जलाक्षांश्च दत्त्वा सञ्चूर्ण्य बन्धयेत् ॥ १६५ ॥

आसप्तारात्रमाज्येन मध्वाढ्येन प्रलेपयेत् ॥

(सिद्धयोगे)

तालस्य पेशीं क्रमुकं च बालं

लाक्षाब्जनं सर्जरसं कपित्थम् ।

पथ्यां च सञ्चूर्ण्य परिक्षतानां

क्षतेषु दत्त्वा परिवन्धनीयम् ॥ १६६ ॥

(तन्त्रान्तरे)

पाचितलिकुचकवोष्णस्वरसेन विदिह्य बन्धयेत् सद्यः ।

सद्योव्रणं समस्तं विदिह्याच्छगणशुद्धपिण्डेन ॥ १६७ ॥

(काञ्चीपुरवासी)

पत्रेण खरमञ्जर्या मृदितेनावपीडितम् ।

क्षणेन रुधिरं तिष्ठेत् सेतुबन्धादिवोदकम् ॥ १६८ ॥

(तन्त्रान्तरे)

अपामार्गस्य संसिद्धं पत्रोत्थेन रसेन तु ।

सद्योव्रणेषु रक्तं तु प्रवृत्तं परितिष्ठति ॥ १६९ ॥

उदगाशागतं मूलं शाल्यास्तण्डुलवारिणा ।

पिष्ट्वा प्रलेपनं दद्यात् सद्यःक्षतविरोपणम् ॥ १७० ॥

(बिन्दुसारे)

श्वेतस्य श्वरपुङ्खस्य मूलं जग्ध्वेतरस्य वा ।

व्रणे निष्ठीवनं कुर्यात् सद्योव्रणचिकित्सितम् ॥ १७१ ॥

(श्रीधरमुष्टे)

सद्यः सद्योव्रणं सिञ्चेद्यष्टीमधुकसर्पिषा ।

तीव्रव्यथं कवोष्णेन बलातैलेन वा पुनः ॥ १७२ ॥

क्षतोष्मणो निग्रहार्थं तत्कालं विसृतस्य च ।
कषायक्षीतमधुरस्निग्धा लेपादयो हिताः ॥ १७३ ॥

(वाहटे)

शालजत्रणचिकित्सा ।

या वेदना शृङ्खनिपातजाता
तीव्रा शरीरं प्रदुनोति जन्तोः ।
घृतेन सा शान्तिमुपैति सिक्ता
कोष्णेन यष्टीमधुकान्वितेन ॥ १७४ ॥

(पाठशुद्धौ)

मासाहिको विधिः ।

सद्योव्रणेष्वायतेषु सन्धानार्थं विशेषतः ।
मधुसर्पिः प्रयुञ्जीत पित्तघ्न्यश्च हिमाः क्रियाः ॥ १७५ ॥
ससंरम्भेषु कर्त्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।
उपवासो हितं भुक्तं प्रततं रक्तमोक्षणम् ॥ १७६ ॥
घृष्टपिच्छितयोरेष सुतरामिष्यते विधिः ।
तयोर्द्वयं स्रवत्यस्रं पाकस्तेनाशु जायते ॥ १७७ ॥
अत्यर्थमस्रं स्रवति प्रायशोऽन्यत्र विक्षते ।
ततो रक्तक्षयाद्वायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥ १७८ ॥
स्नेहपानपरीषेकस्वेदलेपोपनाशनम् ।
स्नेहवस्ति च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधितम् ॥ १७९ ॥
इति साप्ताहिकः प्रोक्तः सद्यो व्रणहितो विधिः ।
सप्ताहाद् गतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥ १८० ॥

(वाहटे)

क्षालनार्थं आरग्वधादि ।

क्षालनाभ्यङ्गसेकेषु तस्मिन्दुष्टे प्रयोजयेत् ।
आरग्वधादिकं वर्गं सुरसादिं च शोधनम् ॥ १८१ ॥
कल्कस्त्रिष्टितिलैरण्डपत्रैर्योज्यः ससैन्धवैः ।
वातिके पैत्तिके कुम्भयष्ट्याह्वरजनीतिलैः ॥ १८२ ॥

१. 'घृष्टे विदलिते वैष' इति च मुद्रिताष्टाङ्गद्वयपाठः.

शैष्मिके तिबतेजोह्वानिकुम्भस्वार्चिकामिकैः ॥

(सङ्ग्रहे)

दुष्टव्रणेषु कर्तव्यमूर्ध्वं चाधंश्च शोधनम् ।

विशोषणं तथाहारं शोणितस्य च मोक्षणम् ॥ १८३ ॥

(सौश्रुते)

सद्योन्नये पृथक् पृथक् सामान्यं कर्म ।

प्रायः सामान्यकर्मेदं वक्ष्यते तु पृथक् पृथक् ।

घृष्टे रुजां निगृह्याशु व्रणे चूर्णानि योजयेत् ॥ १८४ ॥

कल्कादीन्यवकृत्ते तु विच्छिन्नप्रविलम्बिनोः ।

सीवनं विधिनोक्तेन बन्धनं चानुपीडनम् ॥ १८५ ॥

असाध्यं स्फुटितं नेत्रमुदीर्णं लम्बते तु यत् ।

सन्निवेश्य यथास्थानमव्याविद्धसिरं गिपक् ॥ १८६ ॥

पीडयेत्पाणिना पद्मपत्रव्यवहितेन तत् ।

ततोऽस्य सेचने नस्ये तर्पणे च हितं हविः ॥ १८७ ॥

विपक्वमाजं यष्ट्याह्वजीवकर्षभकोल्पलैः ।

सपयस्कैः परं तद्धि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥ १८८ ॥

गलपीडावसन्नेऽक्षिणं वमनोत्कसनक्षवाः ।

प्राणायामोऽथवा कार्यः क्रिया च क्षतनेत्रवत् ॥ १८९ ॥

कर्णे स्थानाच्च्युते स्यूत्वा स्रोतस्तैष्टेन पूरयेत् ।

रुकाटिकायां छिन्नायां निर्गच्छत्यपि मारुते ॥ १९० ॥

समं निवेश्य बध्नीयात् स्यूत्वा शीघ्रं निरन्तरम् ।

आजेन सर्पिणा चात्र परिपेकः प्रशस्यते ॥ १९१ ॥

वृत्तानोऽन्नानि भुञ्जीत शयीत च सुयन्त्रितः ।

घातं शाखासु तिर्यक्स्थं गात्रे सम्यङ्निवेशिते ॥ १९२ ॥

स्यूत्वा वेष्टितबन्धेन बध्नीयाद् घनवाससा ।

चर्मणा गोष्फणाधन्धः कार्यश्चासङ्गते व्रणे ॥ १९३ ॥

पादौ विलम्बिमुष्कस्य प्रोक्ष्य नेत्रे च वारिणा ।
 प्रवेश्य वृषणौ सीव्येत् सेवन्या तुन्नसंज्ञया ॥ १९४ ॥
 कार्बश्च गोष्फणावन्धः कट्यामावेश्य पट्टकम् ।
 स्नेहसेकं न कुर्वीत तेन क्लिद्यनि हि व्रणः ॥ १९५ ॥
 कालानुसार्यगर्वेलाजातीचन्दनपर्पटैः ।
 शिलादार्व्यमृतातुत्यैः सिद्धं तैलं च रोपणम् ॥ १९६ ॥
 छिन्नां निःशेषतः शाखां दग्ध्वा तैलेन युक्तितः ।
 बध्नीयात्कोशबन्धेन ततो व्रणवदाचरेत् ॥ १९७ ॥
 कार्यः शल्याहृते विद्धे क्रमो भङ्गानुपिच्छते ।
 शिरसोऽपहृते शल्ये बालवर्तिं प्रवेशयेत् ॥ १९८ ॥
 मस्तुलुङ्गस्रुतेः कुद्धो हन्यादेनश्चलोऽन्यथा ।
 व्रणे रोहति चकैकं शनैरपनयेत्कचम् ॥ १९९ ॥
 मस्तुलुङ्गस्रुतो खादेन्मस्तिष्कानन्यजीवजान् ।
 शल्ये हनेऽङ्गादन्यस्मात्स्नेहवर्तिं निधापयेत् ॥ २०० ॥
 दूरावगाढाः सूक्ष्मास्या ये व्रणाः सुतशोणिताः ।
 सेचयेच्चक्रतैलेन सूक्ष्मनेत्रार्पितेन तान् ॥ २०१ ॥
 भिन्ने कोष्ठेऽसृजा पूर्णे मूर्च्छां हृत्पार्श्ववेदना ।
 ज्वरो दाहस्तृडाध्यानं भक्तस्थानभिनन्दनम् ॥ २०२ ॥
 सङ्को विष्मूत्रमरुतां श्वासः स्रग्दोऽक्षिरक्तता ।
 लोहगन्धित्वमास्ये स्याद् गात्रेऽपि च विगन्धिता ॥ २०३ ॥
 आमशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि ।
 आध्मानेनातिमात्रेण शूलेनापि विशस्पते ॥ २०४ ॥
 पक्काशयस्थे रुधिरे सशूलं गौरवं भवेत् ।
 नाभेरधस्ताच्छीतत्वं स्वेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥ २०५ ॥

१. कार्या शल्याहृते विद्धे भङ्गाद्विशालने क्रिया इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठाः ।

१. 'लोहगन्धित्वमास्यस्य स्याद् गात्रे च विगन्धिता' इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः ।
 लोहगन्धित्वमास्येऽस्य स्याद् गात्रे च विगन्धिता इति सम्प्रदायाः । ३. 'शूलेन च'
 ति सङ्गहेऽष्टाङ्गहृदये च ।

अभिन्नोऽप्याशयः सूक्ष्मैः स्रोतोभिरभिपूर्यते ।
 असृजा स्यन्दमानेन पार्श्वे मूत्रेण वस्तिवत् ॥ २०६ ॥
 तत्रान्तर्लोहितं शीतपादोच्छ्वासकराननम् ।
 रक्ताक्षं पाण्डुवदनमानद्धं च विवर्जयेत् ॥ २०७ ॥
 आमाशयस्थे वमनं हितं पक्काशयाश्रिते ।
 विरेचनं निरूहश्च निःस्नेहोष्णौर्विशोधनैः ॥ २०८ ॥
 यवकोलकुलत्थानां रसैः स्नेहविवर्जितैः ।
 धुञ्जीतार्त्तं यवागूं वा पिबेत्सैन्धवसंयुताम् ॥ २०९ ॥
 अतिनिश्चुतरक्तस्तु भिन्नकोष्ठः पिबेदसृक् ।
 अभिन्नमन्त्रं निष्क्रान्तं प्रवेश्यं न त्वतोऽन्यथा ॥ २१० ॥
 प्रक्षाल्य पयसा दिग्धं तृणशोणितपांसुभिः ।
 प्रवेशयेत् क्लृप्तनखो घृतेनाक्तं शनैः शनैः ॥ २११ ॥
 क्षीरेणाद्रीकृतं शुष्कं धूरिसर्पिः परिप्लुतम् ।
 अङ्गुल्या प्रमृशेत्कण्ठं जलेनोद्वेजयेदपि ॥ २१२ ॥
 तथान्त्राणि विशन्त्यन्तस्तत्कालं पीडयेत् च ।
 वैष्टयित्वा तु पट्टेन घृत्नेन परिषेचयेत् ॥ २१३ ॥
 अनुवर्तेत वर्षं च यथोक्तां व्रणयन्त्रणाम् ।

तालीसाद्यं तैलम् ।

तालीसं पद्मकं मांसी हरेण्वगरुचन्दनम् ॥ २१४ ॥
 हरिद्रे पद्मबीजानि सोशीरं मधुकं च तैः ।
 पकं सद्योव्रणेषूक्तं तैलं रोपणमुत्तमम् ॥ २१५ ॥

गूढप्रहारादिचिकित्सा ।

गूढप्रहाराभिहते पतिते विषमोच्चकैः ।
 कार्यं वातास्राजिघृसिमैर्दनाभ्यञ्जनादिकम् ॥ २१६ ॥

१. 'पीडयन्ति च' इत्यष्टाङ्गहृदयपाठः. २. 'वैष्टयित्वा' इति अष्टाङ्गहृदये
 संग्रहे च। ३. 'मर्दनाभ्यञ्जने च' ।

विश्लिष्टदेहं मथितं क्षीणं मर्महताहतम् ।

वासयेत्तैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसाग्निम् ॥ २१७ ॥

(वाहटे)

रोपणे परिषेके च पाने च व्रणिनां सदा ।

तैलं घृतं वावचार्यं शरीरं चानवेक्ष्य च ॥ २१८ ॥

घृतानि यानि वक्ष्यामि यत्नतः पित्तविद्रधौ ।

सद्योव्रणेषु देयानि तानि वैद्येन जानता ॥ २१९ ॥

(सौश्रुते)

(भङ्गस्य स्वरूपम्)

पतनपीडनादिभिरभिघातविशेषैरनेकविधमस्थिभङ्गमुपादिशन्ति । तत्तु भङ्गजातं व्यधिष्ठानं सन्धावसन्धौ च । तत्र सन्धिमुक्तं षड्विधम् । उत्पिष्टं विश्लिष्टमवाक्षिप्तमक्षिप्तं तिर्यक्क्षिप्तं विवर्तितमिति । तस्य च सामान्यलक्षणं प्रसारणाकुञ्चनविवर्तनाक्षेपणाशक्तिरुग्ररुजता स्पर्शासहिष्णुत्वं च । असन्धिभ्रमं पुनर्द्वादशविधम् । तद्यथा— कर्कटकं बकं स्फुटितं वेह्लितं अस्थिशल्लिकाश्वकर्णं पिन्चितं दारितं चूर्णितमतिपातितं शोषितं मज्जानुगतमिति । श्वथुवाहुल्यस्पन्दनस्पर्शासहिष्णुता भवपीड्यमाने सशब्दसस्ताङ्गता वेदनातिप्रवृत्तिस्पर्शासु चावस्थासु शर्म न भवतीति साधारणमसन्धिभ्रमरूपम् ॥

(सुप्रहे)

साम्यासाध्यम् ।

प्राज्याणुदारि यच्चस्थि स्पशे शब्दं करोति यत् ।

यत्रास्थिलेशः प्रविशेन्मध्यमस्थनो विदारितः ॥ २२० ॥

भ्रमं यद्वाभिघातेन किञ्चिदेवावशेषितम् ।

उन्नम्यमानं क्षतवद्यच्च मज्जनि मज्जति ॥ २२१ ॥

तदुःसाधं कृशाक्षक्तवातलाल्याशिनामपि ।

भिन्नं कपालं यत्कट्यां सन्धिमुक्तं च्युतं च यत् ॥ २२२ ॥

जघनं प्रतिपिष्टं च भ्रमं यत्तद्विवर्जयेत् ।

असंश्लिष्टकपालं च ललाटं चूर्णितं तथा ॥ २२३ ॥

यच्च भग्नं भवेच्छङ्काशिरःपृष्ठस्तनान्तरे ।
 सम्यग्यमितमप्यस्थि दुर्न्यासाद् दुर्निबन्धनात् ॥ २२४ ॥
 संक्षोभादपि यद् गच्छेद् विक्रियां तद्विवर्जयेत् ।
 आदितो यच्च दुर्जातमस्थिसन्धिरथापि वा ॥ २२५ ॥
 तरुणास्थीनि नाम्यन्ते भज्यन्ते नलकानि तु ।
 कपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्त्यन्यानि भूयसा । २२६ ॥
 (बाहटे)

भङ्गञ्च बन्धनादयः ।

भग्नं संस्थापनोपायैस्तैः संस्थाप्य निश्चलम् ।
 पङ्केनाथ घृताढ्येन परिवेष्टयोपरि क्षिपेत् ॥ २२७ ॥
 बटादिवल्कं वंशं वा मध्यमं बन्धमाचरेत् ॥
 (तन्त्रान्तरे)

शिथिलेन हि बन्धेन सन्धेः स्थैर्यं न जायते ।
 गाढेनातिरुजादाहपाकश्वयथुसम्भवः ॥ २२८ ॥
 ज्यहात् ज्यहादृत्तौ घर्मे सप्ताहान्मोक्षयेद्विमे ।
 साधारणे तु पञ्चाहाद् भङ्गदोषवशेन वा ॥ २२९ ॥
 न्यग्रोधादिकषायेण ततः शीतेन सेचयेत् ।
 तं पञ्चमूलसिद्धेन पयसा तु सवेदनम् ॥ २३० ॥
 मुखोष्णं चावचार्यं स्याच्चक्रतैलं विज्ञानता ।
 विभज्य देशं कालं च वातघ्नौषधसंयुतम् ॥ २३१ ॥
 प्रततं लेपसेकांश्च विदध्याद् भृशशीतलान् ।
 पृष्टिधीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ॥ २३२ ॥
 प्रातः प्रातः पिबेद् भग्नः शीतलं लाक्षया युतम् ।
 सत्रणस्य तु भग्नस्य ब्रणो मधुघृतोत्तरैः ॥ २३३ ॥
 कषायैः प्रतिसार्योऽथ शेषो भग्नोदितः क्रमः ।
 कम्बानि ब्रणमांसानि प्रालिप्य मधुसर्पिषा ॥ २३४ ॥
 स्रन्दभीत ब्रणान् वैद्यो बन्धनैश्चौपपादयेत् ।
 तान् समान् सुस्वितान् ज्ञात्वा फलिनीलोध्रकदफलैः ॥ २३५ ॥

समङ्गाघातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ।
 • घातकीलोध्रचूर्णैर्वा रोहन्त्याशु तथा व्रणाः ॥ २३६ ॥
 (वाहटे)

विश्लिष्टोत्तिष्ठयोः सन्धिमेवमेवाविघट्टयन् ।
 उपाचरेद्यथास्वम् च विसर्पादीनुपद्रवान् ॥ २३७ ॥
 (संग्रहे)

इति भङ्ग उपक्रान्तः स्थिरघातोर्द्ध्वतौ हिमे ।
 मांसलस्याल्पदोषस्य सुसाधो दारुणोऽन्यथा ॥ २३८ ॥
 पूर्वमध्यान्तवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ।
 मांसैः स्थैर्यं भवेत्सन्धेर्यथोक्तं भजतो विधिम् ॥ २३९ ॥
 (वाहटे)

अङ्गुल्यादिभग्नस्य चिकित्सा ।

सामान्यसाधनमिदं विशेषो वक्ष्यते त्वतः ।
 भग्नां सन्धिविमुक्तां वा कृत्वा पूर्ववदङ्गुलिम् ॥ २४० ॥
 तनुनात्रेष्टेषु पट्टेन घृतमेकं प्रदापयेत् ।
 कौर्परं तु भिषक् सन्धिमङ्गुष्ठेनानुमार्जयेत् ॥ २४१ ॥
 अनुमृज्य ततः सन्धि पीडयेत्कूर्पराच्च्युतम् ।
 प्रसार्याकुञ्चयेच्चैनं स्नेहसेकं च कारयेत् ॥ २४२ ॥
 माणिवन्धे च जानौ च गुल्फे चैष क्रियाक्रमः ।
 उभे तले समे कृत्वा तलभग्नस्य देहिनः ॥ २४३ ॥
 बध्नीयाञ्चामतैलेन परिषेकं च कारयेत् ।
 प्राग्गोमयमयं पिण्डं धारयेन्मृण्मयं ततः ॥ २४४ ॥
 हस्ते जातवले कार्यं क्रमात्पाषाणधारणम् ।
 दन्तानभग्नांश्चालितान् सरक्तानवपीडयेत् ॥ २४५ ॥
 वयस्थस्याम्बुभिः शीतैः परिषिच्य प्रलेपयेत् ।
 बहिर्निर्वापणैरन्तः सन्धानीयैरुपाचरेत् ॥ २४६ ॥

बलाद्वयशृते क्षीरे पद्मकादिशृतं घृतम् ।
 नस्यगण्डूषयोर्योष्यं चलद्द्विजहितानि च ।
 त्रीन्मांसान्मृदु भुञ्जीत रसान्नं कठिनं त्यजेत् ॥ २४७ ॥
 (सङ्ग्रहे)

कटीजङ्घोरुभग्नानां क्वाटशयनं हितम् ।
 यन्त्रणार्थं तथा कीलाः पञ्च कार्या निबन्धनाः ॥ २४८ ॥

जङ्घोरुपार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कीलकः ।
 श्रोण्यां वा पृष्ठवंशे वा वक्षस्यक्षकयोस्तथा ॥ २४९ ॥

विमोक्षे भग्नसन्धीनां विधिमेवं समाचरेत् ।
 सन्धींश्चिरविमुक्तांस्तु स्निग्धस्विन्नान्मृदूकृतान् ॥ २५० ॥

उक्तैर्विधानैर्युक्त्या च यथास्वं स्थानमानयेत् ।
 असन्धिभग्ने रूढे तु विषमोल्बणसाधिते ॥ २५१ ॥

आपोऽथ्य भग्नं यमयेत्तनौ भग्नवदाचरेत् ।
 भग्नं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ॥ २५२ ॥

पक्वमांससिरास्नायुसन्धिश्लथं न गच्छति ।
 (वाहटे)

शालिक्षीररसाज्याद्यैः पौष्टिकैरविदाहिभिः ॥ २५३ ॥

मात्रयोपचरेद् भग्नं मन्ध्रिसंश्लेषकारिभिः ।
 ग्लानिर्हि न हिता तस्य सन्धिविश्लेषकारिका ॥ २५४ ॥
 (संग्रहे)

लवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपम् ।
 व्यायामं च न सेवेत भग्नो रूक्षान्नमेव च ॥ २५५ ॥

मांसं मांसरसं क्षीरं सर्पिर्यूषं सतीनजम् ।
 बृंहणं चान्नपानं च देयं भग्नाय जानता ॥ २५६ ॥
 (सौश्रुते)

हैयंगवीनं सपटुप्रलिम्पे-

चीक्ष्णाम्लवल्कं तु तुषोदकेन ।

चिन्चाश्चिबलक्षोषणकुम्भकार-

कपालपथ्यामपि भग्नशोफे ॥ २५७ ॥

(सिद्धयोगे) ०

वातव्याधिभिर्निर्दिष्टान् स्नेहान् भग्नस्य योजयेत् ।
चतुष्प्रयोगान् बल्यांश्च वस्तिकर्म च शीलयेत् ॥ २५८ ॥
अनुल्बणमनाविद्धं स्वस्थाने पर्यवस्थितम् ।
अवेदनं च चेष्टायां भग्नं विद्यात्सुसाधितम् ॥ २५९ ॥

(सङ्ग्रहे)

गन्धतैलम् ।

कृष्णांस्तिलान्विरजसो हृदवस्त्रयद्धान्
सप्तक्षपा वहति वारिणि वासयेत् ।
संशोषयेदनुदिनं प्रविसार्य चैतान्
क्षीरे तथैव मधुककथिते च तोये ॥ २६० ॥
पुनरपि पीतयस्कान्स्तान् पूर्ववदेव शोषितान् षाढम् ।
बिगततुपानरजस्कान् सञ्चूर्ण्य विचूर्णितैर्युञ्ज्यात् ॥ २६१ ॥
नळदवाळकलोहितयष्टिकान्स्वामिसिद्धवकुष्ठबलाद्वयैः ।
अगरुकुङ्कुमचन्दनशारिवासरळसर्जरसामरदारुभिः ॥ २६२ ॥
पद्मकादिगणोपेतैस्तिलपिष्टं ततश्च तत् ।
समस्तगन्धभैषज्यासिद्धदुग्धेन पीडयेत् ॥ २६३ ॥
शैलेयरास्नांशुमतीकशेरुकाळानुसारीनतपत्रलोध्रैः ।
सक्षीरशुक्लैः सपयस्कदूर्वेस्तैलं पचेत्तन्मळादिभिश्च ॥ २६४ ॥
गन्धतैलमिदमुत्तमवस्थिस्थैर्यकुञ्जयति वाशु विकारान् ।
वातपित्तजनितानतिवीर्यान् व्यापिनोऽपि विविधैरुपयोगैः ॥

(बाहटे)

एतत्तैलं सदा पथ्यं भग्नानां सर्वकर्मसु ।
भाक्षेपके पक्षघाते तालुशोषेऽर्दिते तथा ॥ २६६ ॥
मन्यास्तम्भे शिरोरोगे कर्णशूले हनुग्रहे ।
बाधिर्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः ॥ २६७ ॥
पथ्यं पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये वास्तिषु भोजने ।
बाहुस्कन्धोरसां वृद्धिरमुनैवोपजायते ॥ ३३८ ॥

१. श्रीवास्कन्धोरसां इति मुद्रितसुश्रुते ।

मुखं च पद्मप्रतिमं ससुगन्धिसमीरणम् ।
गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्ववातविनाशनम् ॥ २६९ ॥
राजार्हेमेतत्कर्तव्यं राज्ञामेव विचक्षणैः ।

(सौश्रुते)

दग्धव्रणस्य लेपादयः ।

पयसि हन्ति हुताशनजं जपा
कुसुमवल्कशृतं तिलजं तथा ।
अपि च रोमयुतं तिलजं शृतं
सपदि केवलमेव विनिःसृतम् ॥ २७० ॥

बदरीतिलकल्काढ्यकाञ्चिके कथितोद्धृतम् ।
फेनं प्रलिम्पेद् घटजं पङ्कं वाग्निकृते व्रणे ॥ २७१ ॥
सिक्थं सौवीरसंपिष्टं नन्द्यावर्त्ताङ्घ्रिमेव वा ।
नवनीतेन संयुक्तं लेपयद्दहनव्रणम् ॥ २७२ ॥
मथितेऽवन्तिसोमाढ्ये कर्दमं पोट्टुलीकृतम् ।
विपाच्य तेन कोष्णेन सेकः स्याद्दहनव्रणे ॥ २७३ ॥
मत्स्याक्षिसाधितं सर्पिर्दहनव्रणनाशनम् ।
शतधौताज्यलेपश्च गोमिःकल्कप्रलेपनम् ॥ २७४ ॥

(सिद्धयोगे)

दलान्यामलकानां तु सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
दग्धव्रणोपरि क्षिप्त्वा तैलेनाभ्यञ्जनं हितम् ॥ २७५ ॥
शमीपत्रशिरीषत्वक्छारिवा मधुकोत्पलम् ।
दूर्वा चातिबलोशीरे प्रदेहपरिषेचनम् ॥ २७६ ॥
दग्धव्रणहरं श्रेष्ठमग्निवीसर्पनाशनम् ॥

क्षीरिवृक्षादितैलम् ।

क्षीरिवृक्षत्वचो धात्रीचन्दनं मधुयष्टिका ॥
एषां काथे जपापुष्पकल्कगर्भं विपाचयेत् ॥ २७७ ॥

मथितोद्धृतम् । ग. पाठः.

क्षीरप्रस्थं घृतात्तैलात् प्रस्थं च परिपाचितम् ।
तत्तैलं साधयेदग्निदग्धान् घोरव्रणानपि ॥ २७८ ॥

कार्पासदूर्वासहदेविकाक-

माचीव्रणग्रीखरमञ्जरीभिः ।

सहामृताचन्दनयष्टिकाभिः

सर्पिर्विपक्वं दहनव्रणघ्नम् ॥ २७९ ॥

(एतानि तन्त्रान्तरात्)

ताम्बूलचूर्णसन्दग्धे काञ्चिकं धारयेन्मुखे ।

ताम्बूलचूर्णदग्धस्तु धारयेच्च प्रयत्नतः ॥

गण्डूषं तिलतैलस्य पुरुषः सुखवाञ्छया । २८० ॥

(चन्द्रदे)

इति योगरत्नसमुच्चये व्रणचिकित्साधिकारः

पङ्क्तिशतः ।

अथ भगन्दरचिकित्साधिकारः ।

निदानम् ।

हस्त्यश्वपृष्ठगमनकठिनोत्कुटकासनैः ।

अशोनिदानाभिहितैरपरैश्च निषेधितैः ॥ १ ॥

अनिष्टादिष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः ।

प्रायेण पिटकापूर्वो योऽङ्गुले अङ्गुलेऽपि वा ॥ २ ॥

पायोर्व्रणान्तर्बाह्यो वा दुष्टासृङ्गांसगो भवेत् ।

वस्तिमूत्राशयाभ्याशगतत्वात् स्यन्दनात्मकः ॥ ३ ॥

भगन्दरः स सर्वथ दारयत्यक्रियावतः ।

भगवस्तिगुदांस्तेषु दीर्यमाणेषु भूरिभिः ॥ ४ ॥

वातमूत्रशकृच्छुक्रं खैः सूक्ष्मैर्वमति क्रमात् ।

दोषैः पृथग्युतैः सर्वैरागन्तुस्सोऽष्टमः स्मृतः ॥ ५ ॥

अपक्वं पिटकामाहुः पाकप्राप्तं भगन्दरम् ।

गूढमूलां ससंरम्भां रुगाढ्यां रूढकोपिनीम् ॥ ६ ॥

भगन्दरकरीं विद्यात् पिटकां नत्वतोऽन्यथा ॥

(बाहटे)

तत्र वातजा पिटका श्याबारुणा सतोदस्फुरणा । पक्वा तु श्वतपोनकवदण्मुखैः सफेनाच्छस्त्रावैः छिद्रैः क्रमाच्छीर्यते । सोऽयं श्वतपोनकाख्यो भगन्दरः । पित्तजा रागोष्मज्वरवती तनुरुष्ट्रग्रीवावदुच्छ्रिता सोऽयमुष्ट्रग्रीवाख्यः । कफजा महामूला पाण्डुरा कण्डूमती । पक्वा तु बहुपिच्छा परिस्त्राविणी । स परिस्त्रावाख्यः । धातपित्तजा घोररुजा सदाहोषा । पक्वायां प्राकारपरिखेव परितो गुदं परिक्षिप्य गतिर्जायते । स परिक्षेपो नाम । धातकफजा पाण्डुरा कृच्छ्रपाका पक्वायामृज्वागत्या गुदो दीर्यते, सोऽयमृज्वाख्यः । कफपित्तात् पूर्वोत्थमर्शः संश्रित्य कुपिता दर्शोमूले कण्डूदाहादिमाञ्छोफः स्यात् । स शीघ्रं पक्वभिन्नो मूळमर्शसः क्लेदयन् गतिभिरजस्रं स्रपति । सोऽयन्दर्शोभगन्दरः । सर्वजा पादाङ्गुष्ठसमा विविधरुजा सशूलारोचकटृज्वरच्छर्दिदाहा । पक्वा तु शम्बुकावर्तसाभिभा । स शम्बुकावर्तकाख्यः । मांसगृद्ध्या भुक्तोऽस्थिलेशस्तिर्यङ्गुनिर्गच्छन् गुदं यदा क्षिणोति तदा गतिः स्यात् । तत्र मांसकोथजा कृमयो गुदं खादन्तः परितो दारयन्ति । सोऽयं क्षतजो भगन्दर छन्मार्गाख्यः ।

चिकित्सा ।

षट् कृच्छ्रसाधनास्तेषां निश्चयक्षतजौ त्यजेत् ।

प्रवाहिणीं वर्डीं प्राप्तं सीवनीं वा समाश्रितम् ॥ ७ ॥

अथास्य पिटकामेव तथा यत्नादुपाचरेत् ।

शुद्धयसुकृच्छ्रुतिसेकाद्यैर्यथा पाकं न गच्छति ॥ ८ ॥

पाके पुनरुपस्निग्धं स्वेदितं चावगाहतः ।

यन्त्रयित्वा र्शसमिव पश्येत्सम्यक् भगन्दरम् ॥ ९ ॥

अर्वाचीनपराचीनमन्तर्मुखबहिर्मुखम् ।

अथान्तर्मुखमेषित्वा सम्यक् शस्तेण पाटयेत् ॥ १० ॥

बहिर्मुखं च निश्शेषं ततः क्षारेण साधयेत् ।

अग्निना वा भिषक् साधु क्षारेणैवोष्कन्धरम् ॥ ११ ॥

(वाहटे)

ततो निर्वापणशोधनरोपणैर्यथाकालं साधयेत् ।

(सङ्ग्रहे)

एषां तु शस्त्रपतनाद्वेदना यदि जायते ।

तत्राणुतैलेनोष्णेन परिषेकः प्रशस्यते ॥ १२ ॥

(सुश्रुतादिति चन्द्रटे)

अर्शोभगन्दरे पूर्वमर्शाशांसि छिद्यात् । ततो गत्यनुसारेण भग-
न्दरम् ।

भगन्दरे बहुच्छिदे छेदमालोच्य योजयेत् ।

आस्रावमार्गान् निश्शेषं समस्तांश्चाग्निना दहेत् ॥ १३ ॥

यतेत कोष्ठशुद्धौ च भिषक् तस्यान्तरान्तरा ।

(संग्रहे)

कल्कः कोष्णः शुण्ठीमुरारिपुशयनेष्टकापुनर्नवजः ।

लेपाद् भगन्दरघ्नो वराजलेऽस्थीत्र वैलाळम् ॥ १४ ॥

(काञ्चीपुरवासी)

लेपो व्रणे विडालास्थित्रिफलारसकल्कितम् ॥

(वाहटे)

पुनर्भूवटपत्राणि गुल्मी विश्वभोगजम् ।

सेष्टकास्तक्रपिष्टास्तु लेपो हन्ति भगन्दरम् ॥ १५ ॥

भारग्वधनिशालाक्षाचूर्णाज्यक्षौद्रसंपुता ।

सूत्रवर्तिव्रणे योज्या शोधनी मन्निनाशनी ॥ १६ ॥

(सिद्धसारे)

तिलकुम्भवरादन्तीतुत्थसिन्धूत्थमाक्षिकम् ।

सकृष्णारोचनं कुष्ठं शोधनं मांसकृत्पुनः ॥ १७ ॥

मञ्जिष्ठासैन्धवक्षौद्रनागदन्तीत्रिवृत्तिलाः ।

(सङ्ग्रहे)

त्रिवृत्तेजोवतीदन्तीमञ्जिष्ठारजनीद्वयम् ।

ताक्ष्यजं निम्बपत्रं च लेपो नाळीव्रणापहः ॥ १८ ॥

(सिद्धसारे संग्रहे च)

त्रपुताम्रसीससंभवकल्कमिदं तैलमायसे पात्रे ।

घृष्टं बहुशो लिप्तं भगन्दरघ्नं तथा त्रण्यम् ॥ १९ ॥

(काञ्चीपुरवासी)

ज्योतिष्मतीमलयुलाङ्गलिसेलुपाठा-

कुम्भाग्निसर्जकरवीरवचासुधाकैः ।

अभ्यञ्जनाय विपचेत भगन्दराणां

तैलं वदन्ति परमं हितमेतदेषाम् ॥ २० ॥

(बाहटे)

एतत्तैलं विष्यन्दनारुयामिति संग्रहे ।

करवीरतैलम् ।

करवीरनिशादन्तीलाङ्गलीलवणाग्निभिः ।

भातुल्लङ्कार्कवत्साह्वैः पञ्चतैलं भगन्दरे ॥ २१ ॥

(सिद्धसारे)

फलत्रयाग्निद्रिष्टदिन्द्रवारुणी-

शताह्वकुष्ठैः करवीरलाङ्गलैः ।

निशार्ककासीसकरञ्जसैन्धवैः

सतिन्त्रिणीबीजनिक्कम्भनिम्बजैः ॥ २२ ॥

साजाजिकाङ्गोलवचाकदुग्रयै-

गिरीन्द्रकर्णिकदुरोहिणीयुतैः ।

सहाश्वमारैः खरपर्णिकान्वितै-

र्महातरुक्षीरकुरूटकान्वितैः ॥ २३ ॥

तैलं घृतं वा विपचेत्कृपाये

कल्कीकृतैस्तैर्विधिवद्विधिभिः ।

प्रयोजयेत्तच्च भगन्दरेषु

रुजाहरं शोधनमाशु रोपणम् ॥ २४ ॥

तदेव नाड्यर्बुददुष्टकुष्ठ-
मेहव्रणघ्नं व्रणजन्तुजिह्व ॥

(सारसंक्षेपे)

चिञ्चापत्रेण केतक्या ताम्बूलीनां दलेन वा ।
उपनाहक्रियां कुर्याद् भगन्दरविनाशनीम् ॥ २५ ॥

(योगमालायाम्)

मधुकरोध्रकणात्रुटिरेणुकाद्विरजनीफलिनीपटुझारिवाः ।
कमलकेसरपद्मकधातकीमदनसर्जरसामयरोध्रकाः ॥ २६ ॥

सर्षीजपूरच्छदनैरोभिन्तैलं विपाचितम् ।

भगन्दरापर्षीकुष्ठमधुमेहव्रणापहम् ॥ २७ ॥

मधुतैलयुता विलङ्गसारत्रिफलाभागधिकाकणाश्च लीढाः ।
कृमिकुष्ठभगन्दरप्रमेहसतनाडीव्रणरोपणा भवन्ति ॥ २८ ॥

अमृतात्रुटिवेष्टवत्सकं कलिपत्रसारलकानि गुग्गुलुः ।
क्रमवृद्धमिदं मधुद्रुतं पितृकास्थौल्यभगन्दरान् जयेत् ॥ २९ ॥

गुग्गुलुपञ्चपलं फलिकांया

मागधिका त्रिफला च पृथक् स्यात् ।

त्वक् त्रुटिकर्षयुतं मधुलीढं

कुष्ठभगन्दरगुल्ममतिघ्नम् ॥ ३० ॥

शुक्लिवेररजोयुक्तं तदेव तु शुभावितम् ।

काथेन दशमूलस्य विशेषाद्वातरोगजित् ॥ ३१ ॥

(वाइटे)

निर्गुण्डीविरणैरण्डाचित्रकैः काथितं जलम् ।

ससैन्धवं तु तैलाद्ध्वं हन्ति पञ्चभगन्दरम् ॥ ३२ ॥

(हारिश्चन्द्रे)

विल्वाग्निमन्थार्तगलचित्रकः क्षिप्रशृतं जलम् ।

त्रिवृत्कणाभयार्चुण्युक्तं हन्ति भगन्दरान् ॥ ३३ ॥

(सिद्धयोगे)

निश्नाग्निपाठानृपतीन्द्रवारुणी-

करञ्जनिम्बासनचित्रमूलकैः ।

शृतं जलं सैन्धवहिङ्गुसंयुतं

भगन्दरार्शासि निहन्ति तत्क्षणात् ॥ ३४ ॥

पटोलशृण्ठीगिरिकर्णिकावचा-

कुळत्थदन्तीसुरदारुशिग्रुभिः ।

शृतं जलं सैन्धवहिङ्गुसंयुतं

भगन्दरार्शासि निहन्ति तत्क्षणात् ॥ ३५ ॥

(योगमाळायाम्)

खदिराम्बुरतो भूत्वा कपायं त्रैफलं पिबेत् ।

महिषाक्षविलङ्गाभ्यां भगन्दरहरं परम् ॥ ३६ ॥

(विन्दुसारे)

आर्द्रकस्य रसे सिद्धं कल्के वा पाययेद् घृतम् ॥

(संग्रहे)

पिबेद्वाताधिकारोक्तं घृतं गुल्गुलुत्तिककम् ।

योज्यं यक्ष्माधिकारोक्तं सप्तविंशतिगुल्गुलु ॥ ३७ ॥

(कुत्रचित्)

भगन्दरेष्वेष विशेष उक्तश्लेषाणि तु व्यञ्जनसाधनानि ।

व्रणाधिकारात् परिशीलनाच्च सम्यग्विदित्वौषधिकं विदध्यात् ॥ ३८ ॥

अश्वपृष्ठगमनं चलोरोधं मद्यमैथुममजीर्णमसात्म्यम् ।

साहसानि विविधानि च रूढे वत्सरं परिहरेदधिकं वा ॥ ३९ ॥

(वाहटे)

इति भगन्दरचिकित्सा ॥

ग्रन्थिनिदानम् ।

कफप्रधाना कुर्वन्ति मेदोमांसास्रगा मलाः ।

वृक्षोन्नतं यं श्वयथुं स ग्रन्थिग्रथनात्स्मृतः ॥ १ ॥

दोषासृग्मांसमेदोऽस्थिसिराव्रणभवा नव ।

(वाहटे)

तत्र वातजः सतोदमेदः कृष्णः स्थानात् स्थानान्तरगतिरहेतुवृ-
द्धिहानिः । पक्वभिन्नोऽच्छमसृक् स्रवति । पित्तजः शीघ्रपाको
रक्तः सदाहः स्यात् । भिन्नोऽस्रमुष्णं स्रवति । कफजः सर्पणः शीतो
नीरुजो घनः । पक्वो घनपूयास्रावः । रक्तजः पित्तलिङ्गः, सिरामांसा-
श्रयो बहुकुमिस्वापश्च । मांसलाहारदूषितं मांसं कफग्रन्थिलिङ्गं स्निग्धं
महान्तं कठिनं ग्रन्थिं कुर्यात् । मेदुराहारवृद्धं मांसे त्वचि वा
वायुना नीतं मेदः स्निग्धं मृद्रु चलं कफलिङ्गं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयं
ग्रन्थिं कुर्यात् । स भिन्नो घनताप्रसितासितमेदःस्रावी । अस्थि-
भङ्गादभिघाताद्वा यदुन्नतमवनतं वास्थिं सोऽस्थिग्रन्थिः । पदातेस्तु
सहसा जलावगाहनाभ्यायामतान्तस्य वा सरक्तं सिराजालं वायुः
संपीड्य संकोच्य वक्त्रीकृत्य विशोष्य च निःस्फुरं नीरुजं ग्रन्थि
कुर्यात् । स सिराग्रन्थिः । व्रणेषु यथोक्तक्रियावैकल्यादङ्गोऽश्महते वा
कुपितो वायुर्दुष्टमस्रुतमस्रं संशोष्य ग्रथितं कण्डूदाहयुतं व्रणं कुर्यात् ।
स नाम्ना व्रणग्रन्थिः । तत्र दोषास्रमेदोजाः पञ्च साध्याः । न तु
स्थूलखराश्रलाः मर्मकण्ठोदरस्थाश्च ॥

।चाकत्सा

ग्रन्थिष्वामेषु कर्तव्या यथास्वं शोफवत् क्रिया ।

वृहतीचित्रकव्याप्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥ २ ॥

स्नेहयेच्छुद्धिकामं च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।

संस्वेद्य बहुशो ग्रन्थिं विमृद्नीश्वत्पुनः पुनः ॥ ३ ॥

(बाहटे)

अङ्गोलमधुकमातुलङ्गहिंसापूर्तीदारुभिल्वमूलसरळकुष्ठवचावरणत्व-
कालातिविषाजगन्धाभिलेपः । श्यापासुरदारुसमङ्गाकोशातकीसर्षप-
पुनर्नवैर्वा । सशोफरुक्स्तम्भे चोपनाहो यवसक्तुमधुकुष्ठशतपुष्पा-
देवदारुभिर्घृतयुक्तैः ।

(संग्रहे)

एष वाते विशेषेण क्रमः पित्तास्रजे पुनः ।

जळौकसो हिमं सर्वं कफजे वातिको विधिः ॥ ४ ॥

तथाप्यपक्वं छिच्चैनं स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।

साध्वशेषं सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥ ५ ॥

(बाहटे)

वातजे ग्रन्थौ विविधाश्च वातव्याधिविहिताः स्नेहस्वेदोपनाहाः ।
तथानुपशमे सिराव्यधः । पक्वं तु विदार्य निरस्तपूर्यं कृत्वाकार्कादि-
वर्गाम्भसा प्रक्षाल्य तिलकल्केन सचित्रकसैन्धवेन लेपयेत् । कफज-
मन्तःशुद्धस्य भृशं स्वेदयेत्, विम्ब्यापयेच्च ।

(संग्रहे)

दन्तीचित्रकमूलत्वक्सौधारकपयसीगुडः ।

भल्लातकास्थि कासीसं लेपो भिन्ध्याच्छिलामपि ॥ ६ ॥

बहिर्मागार्गाश्रितं ग्रन्थि किं पुनः कफसम्भवम् ।

दीर्घकालस्थितं ग्रन्थिमोभिर्भिन्ध्याच्च भेषजैः ॥ ७ ॥

मांसव्रणोद्भवौ ग्रन्थी *पाचयेदेवमेव च ।

कार्यं मेदोभवेऽप्येतत्तप्तैः फालादिभिश्च तम् ॥ ८ ॥

प्रमृज्यात्तिलदिग्धेन छन्नं द्विगुणवाससा ।

सुतप्तयाथ दर्व्या वा बहुशो जतुलिप्तया ॥ ९ ॥

शस्त्रेण पाटयित्वा वा देहन्मेदासि स्रद्धृते ॥

(बाहटे)

सुपक्वं वा विपाठ्य मूत्रक्षालितं क्षौद्रसैन्धवसुवर्षिकाकाञ्चनक्षीरिह-
रितालमिश्रैः क्षीरवल्कप्रगाढैस्तिळैरालेपयेत् । गुग्गुआद्विकरञ्जतापसवृक्ष-
बंशावलेखमूत्रसिद्धं तैलमभ्यङ्गः । सम्यक्च्छुद्धं चैनं रोपयेत् ॥

(संग्रहे)

सिराग्रन्थौ नवे पेयं तैलं साहचरं तथा ।

उपनाहोऽनिलहरैर्वस्तिकर्म सिराव्यधः ॥ १० ॥

(बाहटे)

नागः किंशुकसारेण लेपो नागकृतेन तु ।

चषकेनोपनाहः स्याद्रात्रौ मेदःसमुत्थिते ॥ ११ ॥

(सिद्धयोगे)

* पाटयेदिति मुद्रिताष्ठाङ्गहृदयपाठः । यापयेदिति संग्रहे तालपत्रात्मके अष्टाङ्गहृदये च ।

- कैडर्यमूलं करवीरमूलं सलाङ्गलीकन्दमहौषधं च ।
वचाभया शिशुकमूलमेषां कल्कः स्नुहीजस्वरसेन पिष्टः ॥ १२ ॥
मेदःसमुत्थं विनिहन्ति सद्यो ग्रन्थि तथा विद्रधिमर्बुदांश्च ।
सश्लीपदान्वालजिगण्डमालां द्वयं त्रयं चापि चतुष्टयं वा ॥ १३ ॥
सुपिष्टमेतत्सकलौषधं वा प्रलेपमात्रेण ससैन्धवं तु ।
... .. वहन्ति ॥ १४ ॥

(हारिश्चन्द्रे)

स्नुह्या विदह्य पेशलपत्रमिदं मेदसा ग्रन्थौ ।
संस्वेदयेत बहुशो द्वित्रिदिनैर्द्रावयेत्तमभ्यञ्ज्य ॥ १५ ॥
(कुत्रचित्)

कुष्ठं स्तन्येन सम्पिष्टं मेदोग्रन्थिविलायनम् ॥
(काञ्चीपुरवासी)

पुनर्नवार्काभयशिशुमूलकरञ्जसिन्धूत्थमहौषधानाम् ।
कल्कः प्रलिप्तः पशुमूत्रपिष्टो ग्रन्थ्यर्बुदं हन्त्यपर्चीं च सद्यः ॥ १६ ॥
(योगसारे)

मूलं पूतीकरञ्जस्य चित्रको लवणं सुधा ।
उपनाहः प्रधानोऽयं समस्तग्रन्थिभेदनः ॥ १७ ॥
शङ्खभस्मप्रलेपोऽयं ग्रन्थौ शस्तः सशर्करः ।
धीरमौदुम्बरं शस्तं शस्तमास्फोटजं पयः ॥ १८ ॥
प्रलेपने प्रशंसन्ति दुग्धं चोत्तमकर्णिजम् ॥

(हारिश्चन्द्रे)

समस्तमिन्द्रवल्याश्च सोपोदक्यास्तथैव च ।
अनन्तायाश्च निखिलं कन्दं नीलोत्पलस्य च ॥ १९ ॥
एतानि पिष्ट्वा संस्वेद्य कदुष्णं लवणोत्तरम् ।
ग्रन्थिजातिषु सर्वासु विधेयमुपनाहनम् ॥ २० ॥
शङ्खचूर्णसमायुक्तं तैलं कंसविघटितम् ।
ग्रन्थेरालेपनं कार्यं पच्यमानस्य दारणम् ॥ २१ ॥
तिलमेरण्डजं बीजं शालिलाजघृतेन च ।
विधेयमुपनाहाय ग्रन्थौ भृष्टं सुचूर्णितम् ॥ २२ ॥

गोघृतं गोशकृद् भस्म बहुशः कंसमर्दितम् ।
ग्रन्थौ पाकोन्मुखे पक्के तोदहृद् भेदनं भवेत् ॥ २३ ॥
(वृषः)

पूतिकसैन्धवजठरं धूर्धूरफलं विदद्य मृच्छिषम् ।
अथ परिपिष्टं पयसा सर्वानुन्मूलयेद् ग्रन्थीन् ॥ २४ ॥
(कुत्रचित्)

गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः सम्मूर्च्छिता मांसमभिप्रदूष्य ।
वृत्तं मृदुं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्धिजातम् ॥ २५ ॥
कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाढं तदुर्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति ॥
(सुश्रुते)

महत्तु ग्रन्थितोऽर्बुदम् ।

तल्लक्षणं च मेदोन्नैः षोढा दोषादिभिस्तु तत् ॥ २६ ॥
प्रायो मेदःकफाढ्यत्वात् स्थिरत्वाच्च न पच्यते ।
सिरास्थं शोणितं दोषः सङ्कोच्यानुप्रपीड्य च ॥ २७ ॥
पाचयेत् तदानद्यं सास्त्रावं मांसपिण्डितम् ।
मांसाङ्कुरैश्चितं याति घृद्धिं चाशु स्रवेत्ततः ॥ २८ ॥
अजस्रं द्रुष्टरुधिरं भूरि तच्छोणितार्बुदम् ।
तेष्वसृङ्मांसजे बर्ज्ये चत्वार्यन्यानि साधयेत् ॥ २९ ॥
अर्बुदे ग्रन्थिवत्कुर्यात् यथास्वं सुतरां हितम् ॥
(वाहटे)

सपनाहादयः ।

वातार्बुदमेरण्डप्रियाळनाळिकेरमज्जोर्वारुककर्कारुकवीजोल्कारिकयोपनाह
येत् । आनूपामिषवेशवारैर्वा । नालीस्वेदं च कुर्यात् । बहुशश्चात्र शृङ्गेण
रुधिरमवसेचयेत् । पित्तोत्थे मृदून् स्वेदोपनाहान् कायविरचनं च
प्रयोजयेत् । श्लाकाकोदुम्बरिकापत्रघृष्टे च प्रियङ्गुपत्रङ्गसैर्जरसाञ्जनलो-
ध्रमधुमधुकैलेपः । श्लेष्मजे तूर्ध्वमधश्च हृतदोषस्य सुतरक्तस्य च वमन-

१. 'पूरित' ख. पाठः. २. 'स्थिरं' ३. चिरवृद्ध्यपाकं इति च; मुद्रितसुश्रुतपाठः.
४. सङ्कोच्यान्तः प्रपीड्य च मुद्रिताष्टाङ्गद्वयपाठः.
५. 'सर्जरसार्जुन' इति मुद्रितसंग्रहपाठः.

विरेचनद्रव्यैः प्रलेपः । काकादनीशुकबर्हाग्निजिह्वामूलकदक्षकपोतगृध्र-
पुरीषकाशमूत्रैर्वा पलाशक्षीरपिष्टैः ॥

निष्पावपिण्याककुलत्थकल्कैर्मांसप्रगाढैर्दधिमस्तुयुक्तैः ।

लेपं विदध्यात् क्रमयो यथात्र मूर्च्छन्ति मुञ्चन्त्यथ मक्षिका वा ॥३०॥

अल्पावशिष्टे कृमिभिः कृते च

लिखेत्ततोऽग्निं विदधीत पश्चात् ।

यदल्पमूलं त्रपुताम्रसीसं

पट्टैः समावेष्ट्य तदायसैर्वा ॥ ३१ ॥

क्षाराग्निशस्त्राण्यसकृद्विदध्यात्

प्राणानर्हिसन् भिषगप्रमत्तः ॥

(पाठशुद्धौ)

लेपास्वादलोभेन च निलीयमाना मक्षिकाः समुपेक्षेत । तद्विमुक्तैः
कृमिभिरितैर्वा भक्ष्यमाणं च । ततः कृमिभक्षितावशेषं शाकादिपत्रै-
र्विलिख्याग्निना प्रतिसारयेत् । जात्यास्फोटकरवीरपल्लवांश्च त्रणशोधनाय
कल्कादौ । तैलं चात्र पाठाविलङ्गभाङ्गत्रिफलाकषायसिद्धमभ्यञ्ज-
नम् । मेदोऽर्बुदं स्विन्निभिन्नं सुशोधितमेदस्कमुपशान्तरक्तस्रावं सद्यः
सीव्येत् । ततो गृहधूमलोध्रमनश्शिलाहरिद्रापत्तङ्गचूर्णैर्मधुमाद्भिः प्रतिसार-
येत् । करञ्जतैलं चाभ्यञ्जनार्थं प्रयुञ्जीत । सर्वार्बुदानि च यदृच्छ-
या पर्यागतानि सुपरिशोधितानि रोपयेत् ।

अपि च ।

सशेषदोषाणि च योऽर्बुदानि

करोति तस्याशु पुनर्भवन्ति ।

तस्मादशेषोद्धरणं प्रशस्तं

क्षारेण शस्त्रेण तथाग्निना वा ॥ ३२ ॥

(संग्रहे)

चित्रकं चिरिबिल्वं च शृङ्गिवेरं पुनर्नवम् ।

लाङ्गलीशिमुमूलं च दन्ती लवणपञ्चकम् ॥ ३३ ॥

सकणामरिचं पिष्ट्वा गोमूत्रेण प्रलेपयेत् ।

सर्वार्बुदानि नश्यन्ति न रोहन्ति पुनर्नृणाम् ॥ ३४ ॥

दहनकुटचकुष्ठाश्चत्थमल्लातपथ्या
 त्रिकटुविषसुधारकं व्याधिघातं हरिद्रा ।
 वरणलवणशुण्ठीनिर्म्बपुन्नाटबीजं
 सुरतरुगृहधूमं भृश्रिरीषं करञ्जम् ॥ ३५ ॥
 कृमिजशिखिवच्चाभिः शिशुमूलेन युक्तं
 पशुसलिलनिपिष्टं लैपयेत् लाभतस्तत् ।
 अपहरति समस्तान्यर्बुदानि स्थिराणि
 द्रुतमपचिविकारं श्लीपदं ग्रन्थिजालम् ॥ ३६ ॥

(तन्त्रान्तरादादाय श्लोकीकृतम्)

सर्वारूपश्चाङ्गुलनालिकेर-
 प्रियाळकोर्वारुकबीजचूर्णैः ।
 दुग्धाम्लमूत्राज्ययुतैः प्रयुञ्ज्या-
 छेपोपनाहान् सकलार्बुदेषु ॥ ३७ ॥

(सिद्धसारे)

श्लीपदनिदानम् ।

प्रस्थिता वंक्षणोर्वादिमधःकायं कफोल्बणाः ।
 दोषा मांसास्रगाः पादौ कालेनाश्रित्य कुर्वते ॥ ३८ ॥
 शनैः शनैश्च तं शोफं श्लीपदं तत्प्रचक्षते ।
 परिपोटयुतं कृष्णमनिमित्तरुजं स्वरम् ॥ ३९ ॥
 रूक्षं च वातात्, पित्तात्तु पीतं दाहज्वरान्वितम् ।
 कफाद् गुरुस्निग्धमसृक् चितं मांसाङ्कुरैर्बृहत् ॥ ४० ॥
 तस्यजेद्वत्सरातीतं सुमहत्सुपरिस्रुति ।
 पाणिनासौष्ठकर्णेषु वदन्त्येके तु पादवत् ॥ ४१ ॥
 श्लीपदं जायते तच्च देशेऽनूपे भृशं भृशम् ।
 श्लीपदेऽनिलजे विध्येत् स्निग्धस्विन्नोपनाहिते ॥ ४२ ॥

चिकित्सा ।

सिरामुपरि गुल्फस्य अङ्गुले पाययेच्च तम् ।
 मासमेरण्डजं तैलं गोमूत्रेण समन्वितम् ॥ ४३ ॥

जीर्णे जीर्णान्नमश्नीयाच्छुण्ठीशृतपयोऽन्वितम् ।
त्रैवृतं वा पिबेदेवमशान्तावग्निना दहेत् ॥ ४४ ॥

(वाहटे)

वस्ति च युञ्जीत ।

(सङ्ग्रहे)

गुल्फस्याधस्सिरामोक्षः पैचे सर्वं च पित्तजित् ।
सिरामङ्गुष्ठके विध्वा कफजे शीलयेद्यवान् ॥ ४५ ॥

(वाहटे)

सक्षौद्रांश्च कफघ्नान् कषायानभीक्षणं पाययेत् । यथाबलं वा
पि*प्पलीर्वर्धमानाः । तैलं वा पिबेद्विळंगार्कभरिचचित्रकशुण्ठीदेवदा-
वैलावालुकलवणपञ्चकैः सिद्धम् । आलेपयेच्च नागरामृताविळंगकडु-
काभद्रदारुभिर्मूत्रपिष्टैरुरुस्तम्भोक्तैश्च भेषजैः ॥

(संग्रहे)

सक्षौद्राणि कषायाणि वर्धमानास्तथाभयाः ।
लिम्पेत्सर्षपवार्त्ताकीमूलाभ्यां धान्ययोथवा ॥४६ ॥

(वाहटे)

यवामृताकूलकशृङ्गिवेर-
सुरद्रुमारिष्टकमुद्रवारि ।
वरारजोयुक्तमिदं निपीतं
शोफापचीश्लीपदमाशु हन्ति ॥ ४७ ॥

(हारिश्चन्द्र)

शाकोटकीयं मधुना कषाय
पिबन्ति ये क्षीरभृजस्त्यजन्ति ।
ते श्लीपदं विद्रधिशोफमुग्र-
मुन्मादशूलानपि पाण्डुरोगान् ॥ ४८ ॥

(योगामृते)

विश्वौषधं वा कथितं गळोची
शृतं सुराह्वाकथितं पिबेद्वा ।

समाक्षिकं श्लीपदरोगवान् यः

सिद्धार्थकास्तस्य हिताः प्रलेपे ॥ ४९ ॥

पिबेद्दार्वाभयाकल्कं मूत्रेणान्यतमेन वा ।

पिबेत्सर्षपतैलं वा श्लीपदानां निवृत्तये ॥ ५० ॥

सर्षपविजयानागरहिङ्गुवचाशिमुरविमूलैः ।

दिनकरपयसा पिष्टैः श्लीपदनाशाय लेपनं कुर्यात् ॥ ५१ ॥

दिनकरमूलं पिष्ट्वा दिनकरपयसा प्रलेपयेदथवा ।

नागरसर्षपलुङ्गं श्लीपदनाशाय हिङ्गुयुतम् ॥ ५२ ॥

(सिद्धयोगे)

कुठेरकविमिश्रेण मृगशृङ्गान्वितेन च ।

साज्येनालेपितं क्षिप्रं श्लीपदं संप्रणश्यति ॥ ५३ ॥

श्लीपदं संप्रणश्येत पक्षार्धेनाधिकेन वा ।

कटुतैलप्रघृष्टेन मृगशृङ्गेन लेपितम् ॥ ५४ ॥

पिष्टैरेरण्डनिर्गुण्डीवर्षाभूशिमुरसर्षपैः ।

प्रलेपः श्लीपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥ ५५ ॥

शीतं देशं विशरणमन्नपानं च शीतलम् ।

दधि मांसानि शाकानि वर्जयेच्छ्लीपदी नरः ॥ ५६ ॥

(सिद्धसारे)

तुषपयसा गोनासादृढतरुरूपनाहपानलेपाद्यैः ।

जयति तथा निःशेषमुपोदकाश्लीपदस्यार्त्तिम् ॥ ५७ ॥

गोमूत्रेण विपक्कः शाकोटकवृक्षवल्कलकाथः ।

शमयति श्लीपदविपदं हंसपदी खल इवात्सृतिं ॥ ५८ ॥

(काशीपुरवासी)

अपचीनिदानम् ।

मेदःस्थाः कण्ठमन्याक्षकक्षवंक्षणगा मलाः ।

सवर्णान् कठिनान् स्निग्धान् वार्त्ताकामलकाकुतीन् ॥ ५९ ॥

अवगाढान् बहून् गण्डांश्चिरपाकांश्च कुर्वते ।
 पच्यन्तेऽल्परुजंरतेऽन्ये स्रवन्त्यन्येऽतिकण्डुराः ॥ ६० ॥
 नश्यन्त्यन्ये भवन्त्यन्ये दीर्घकालानुबन्धिनः ।
 गण्डमालापची चेयं दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ॥ ६१ ॥
 तां त्यजेत् सज्वरच्छर्दिपार्श्वरुकांसपीनसाम् ॥

(वाहटे)

चिकित्सा ।

हंसपाद्यमृतानिम्बपिप्पलीवृक्षकैः शृतम् ।
 जलं गळजगण्डं च गण्डमालां च नाशयेत् ॥ ६२ ॥

(हारिश्चन्द्रे)

निम्बत्वक्कृष्णवृहतीरात्रिवराकूलकामृताविश्वैः ।
 काथः प्रगे निपीतः समधु पुरो गण्डमालाघ्नः ॥ ६३ ॥
 (योगसुधाकरे)

ऊर्ध्वाधःशोधनं पेयमपचयां साधितं घृतम् ।
 दन्तीद्रवन्तीतृष्टताजालिनीदेवदारुभिः ॥ ६४ ॥
 शीलयेत्कफमेदोघ्नं धूमगण्डूयनावनम् ।
 सिरयापहरेद्रक्तं पिबेन्मूत्रेण ताक्षवेजम् ॥ ६५ ॥
 ग्रन्थीनपकानालिपेत् नाकुलीषडुपागरेः ।
 स्वन्नान् लवणपोट्टव्या कठिन्नानसु मर्दयेत् ॥ ६६ ॥
 शमीमूलकशिमूणां वीजैः सस्यवर्षाभिः ।
 लेपः पिष्टोऽम्लतक्रेण ग्रन्थिगण्डात्रिज्वयनः ॥ ६७ ॥
 पाकोन्मुखान्मुतास्रस्य पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् ।
 अपकानेव चोद्घृत्य क्षाराग्निभ्यामुपाचरेत् ॥ ६८ ॥
 काकादनीलाङ्गलिकानहिकोस्तु कटुकफलैः ।
 जीमूतबीजकर्कोटीविशालाकृतवेधनैः ॥ ६९ ॥

१. 'जस्तव्ये', २. 'दालिभिः', ३. 'विलापनः', ४. 'गुण्डकीफलैः'

पाठान्वितैः पलाधार्शैर्विषकर्षयुतैः पेचपै ।
 प्रस्थं करञ्जतैलस्य निर्गुण्डीस्वरसाढके ॥ ७० ॥
 अनेन माला गण्डानां चिरजा पूयवाहिनी ।
 सिध्यत्यसाध्यकल्पापि पानाभ्मजननावनैः ॥ ७१ ॥
 तैलं लाङ्गलिकीकन्दकल्कपादे चतुर्गुणे ।
 निर्गुण्डीस्वरसे पक्वं नस्याद्यैरपचीप्रणुत् ॥ ७२ ॥
 भद्रश्रीदारुमरिचद्विहरिद्रात्रिवृद्धनैः ।
 मनाशिलालनलदविशालाकरवीरकैः ॥ ७३ ॥
 गोमूत्रपिष्टैः पलिकैर्विषस्यार्द्रपलेन च ।
 ब्रह्मीरसार्कजक्षीरगोशकृद्रससंयुतम् ॥ ७४ ॥
 प्रस्थं सर्षपतैलस्य सिद्धमाशु व्यपोहति ।
 पानाद्यैः शीलितं कुष्ठं दुष्टनालीत्रणापचीः ॥ ७५ ॥
 वचादितैलम् ।

वचाहरीतकीलाक्षाकटुरोहिणिचन्दनैः ।
 तैलं प्रसाधितं पीतं समूलामपचीं जयेत् ॥ ७६ ॥
 शरपुंखोद्भवं मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
 नस्याल्लेषाच्च दुष्टारुरपचीविषजन्तुजित् ॥ ७७ ॥
 मूलैरुत्तमकारिण्याः पीलुपर्ण्याः सहाचरात् ।
 सलोध्राभययष्ट्याहशताह्वादीपिदारुभिः ॥ ७८ ॥
 तैलं क्षीरसमं सिद्धं नस्येऽभ्यङ्गे च पूजितम् ।
 गोऽव्यजाश्वखुरा दग्धाः कटुतैलेन लेपनम् ॥ ७९ ॥

(वाहटे)

सौवचंलादितैलम् ।

सौवर्चलसैन्धवौद्धिददन्तीभल्लातचित्रककल्केन सिद्धं तैल-
 मभ्यङ्गोऽपच्यां तण्डुलीयकस्वरसेन वा । सनिर्गुण्डीस्वरसं वा तैलं
 साधितमभ्यङ्गपाननावनैः गण्डमालानालीत्रणकुष्ठानिलात्तिहरम् । मां-

सीसर्जरसकार्पासीर्मुलसैन्धवैः स्तन्यापिष्टैस्तैलं विपक्वमम्यङ्गो व्रण-
काठिन्यघ्नः ॥

(सङ्ग्रहे)

व्यीषं विळङ्गं मरिचं सैन्धवं देवदारु च ।

तैलमेभिः शृतं नस्यात्कृच्छ्रामप्यपर्चीं जयेत् ॥ ८० ॥

(चाक्षुषे)

गण्डमालापहं तैलं सिद्धं शाकोटकत्वचा ॥

(सिद्धसारे)

तुंबीरसेन कटुकेन चतुर्गुणेन

कल्कीकृतैर्मरिचमागधिकौषधैश्च ।

तैलं शृतं हरति श्लीपदगण्डमाला-

ग्रन्ध्यर्बुदानपि गळे गळगण्डरोगान् ॥ ८१ ॥

(चिकित्साकलिकातः)

कृतमालकपूतीककुटचातिविषाविषैः ।

क्षारैस्त्रिकटुकैः सिद्धं सर्पिः स्यादपर्चीहरम् ॥ ८२ ॥

(महाघाने)

स्नुहार्कदुग्धपिष्टनागरपट्वम्बिकांघ्रिवकुळास्थि ।

अपचीनाशनमुदितं यथा शकृद्भस्म गोऽश्वतैलेन ॥ ८३ ॥

खदिराग्निदग्धदक्षिणगोशृङ्गमपीसमाप्लुतं तैलम् ।

नाशयति द्रागपर्चीं विधिरिव विमुखो नृणां यत्नम् ॥ ८४ ॥

(काञ्चीपुरवासी)

स्नुहार्कदुग्धलवणं प्रदिहेदपच्यां

विश्वाम्लिकांघ्रिवकुलास्थि तथैव लिपेत् ।

निर्गुण्डिकादलरसेषु हलेन सिद्ध-

मभ्यंजनं तिलरुहं तु विनाशनं स्यात् ॥ ८५ ॥

(योगामृते)

पूतीकलुक्नौषधसिन्धुवाररसोनरक्षोघ्नपटूग्रकाकैः ।

स्नुहीदलान्निः सह लेपयेत्तद् द्रुतं निहन्याद्

गळगण्डमालाम् ॥ ८६ ॥

(सिद्धयोगे)

वरणार्कगळामण्डवाजिगन्धामरद्रुमैः ।

जीमूतरससंपिष्टैर्लेपोऽयं गण्डमालनुत् ॥ ८७ ॥

(हारिश्चन्द्रे)

ध्रुणानि निम्बपत्राणि तसैर्मल्लोत्तकैः सह ।

शरावसंपुटे दग्ध्वा सह सिद्धार्थकैः समैः ॥ ८८ ॥

पिष्ट्वा तु च्छागसूत्रेण गण्डमालां प्रलेपयेत् ।

सर्षपाः शिशुमूलाभिः कर्कशादीनां शीयवाः ॥ ८९ ॥

मूलकस्य च बीजाणि तद्यैवाग्लेन पेपयेत् ।

गण्डानि ग्रन्थयथैव गण्डमालासुस्थिताः ॥ ९० ॥

आलेपात्तेन शाम्यन्ति विषयं यान्ति चाशु ते ॥

कुक्कुटविट्फलमग्निसमानं सुकृत्स्नत्वा सह पेष्यमथैतत् ।

एष विलेपविधिः पुरुषाणां प्राणपथी भविलामपहन्ति ॥ ९१ ॥

(तन्त्रान्तरे)

आरग्वधशिफा क्षिप्रं सम्मल्लण्डुलवारिणा ।

पिष्ट्वा नस्यमलेपाम्बुं गण्डमालां सगुद्रेत् ॥ ९२ ॥

फले द्वे त्रीणि वा प्रातः त्रिभिर्विष्य दिनत्रयम् ।

पिवेदलंबुपरसं गण्डमालारुजापहम् ॥ ९३ ॥

(चन्द्रटे)

पाययेदभयारिष्टं गण्डीशरिष्टमेव वा ।

पिप्पलीवर्द्धमानं वा गण्डमालां तु योजयेत् ॥ ९४ ॥

(भेकात्)

इत्यशान्तौ गदस्यान्यपार्श्वजंघासमाश्रितम् ।

वस्तेरूर्ध्वमधस्ताद्वा सेदो हृत्वाग्निना दहेत् ॥ ९५ ॥

पार्णिं प्रति द्वादश चांगुलानि

मुक्त्वेन्द्रवस्तिश्च भदान्यपार्श्वे ।

विदार्य मत्स्याण्डानिभानि मध्या-

ज्जालानि कर्पोदिति सुश्रुतोक्तिः ॥ ९६ ॥

आगुल्फकर्णात् सुमितस्य जन्तो-

स्तस्याष्टभागं खुळकाद्विमुच्य ।

घ्राणार्जवेऽधः सुरगजवस्ते-

भिन्वाक्षमात्रं त्वपरे वदन्ति ॥ ९७ ॥

(बाहटे)

मणिवन्धोपरिष्ठादा कुर्याद्रेखाग्रयं भिषक् ।

अङ्गुलान्तरितं सम्भगधर्षिनामिदृत्तये ॥ ९८ ॥

(पाठशुद्धौ)

अभेदात्पक्षशोफस्य व्रणे वाऽप्यध्वेऽपि ।

अनुग्रविश्य मांसादीन् दूरं पूरे ऽभिधावति ॥ ९९ ॥

गतिः सा दूरगमनान्नाडी नाडी । पेश्वुतेः ।

नाड्येकानृजुरन्धेयां सैतानेकमोर्षेतिः ॥ १०० ॥

सा दोषैः पृथगेकस्थैः कल्प्येहस्तुतः पश्वमी ॥

(बाहटे)

१. अन्तःस्थवनाह्वं शल्यं ताडी कुर्यात् ।

तत्र वातजा सरुजा सूक्ष्मरथा गैलिद्वया निश्यधिकसत्तावा
च । पित्तजा सतृड्ज्यादादा प्रुणसत्तावा दिग्धिकसुतिश्च । कफजा
कण्डुला घनपिच्छिलक्षुतिर्दिग्धिकसत्तावा । सर्वजा सर्वलिङ्गा । सा
त्वसाध्या । अन्तःस्थवनाह्वं शल्यं ताडी कुर्यात् । सा सास्रफेनरुजं
तनुमच्छमुष्णं पूयं स्रवति ।

१. अन्तःस्थवनाह्वं ।

रूपनाद्यानेलान्नाडां पादितानां तेषु लपयत् ।

प्रत्यक्पुष्पीफलधुतैस्तिरैः पिष्टैः सौन्धवैः ॥ १०१ ॥

पैत्तिकीं तिलमज्जिष्ठानागदन्तीं निशाद्वयैः ।

श्लैष्मिकीं तिलसौराष्ट्रीं भिक्षुंभारिष्ठसैन्धवैः ॥ १०२ ॥

शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिडन्वसोधिताम् ।

अशस्त्रकृत्याभेपिण्या भिन्वान्ते पृथगेपिताम् ॥ १०३ ॥

क्षारपीतेन सूत्रेण बहुशो शस्येद् गतिम् ।

व्रणेषु दुष्टसूक्ष्मास्यगंभीरादिषु साधनम् ॥ १०४ ॥

या वर्त्यो यानि तैलानि तन्नाडीष्वपि चिष्यते ।

पिष्टं चञ्चुफलं लेपान्नाडीव्रणहरं परम् ॥ १०५ ॥

(बाहटे)

१. 'अस्यते' इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः

घोण्टाफलत्वग्ज्वणं सलाक्षं
 पूगस्य पत्रं वनितापयश्च ।
 स्नुह्यकंदुग्धान्वित एष कल्को
 वर्तकृतो हन्त्यचिरेण नाळीम् ॥ १०६ ॥

विभीतकाम्रास्थिवटप्रवाल-
 हरेणुकाश्लमलिबीजयुक्ता ।
 बराहापिष्टा च मषी सुगन्धा
 तैलाप्लुता सर्वगतिं निहन्ति ॥ १०७ ॥

घत्तूरकं मदनकोद्रवजं च बीजं
 कोशातकी शुकनसा मृगभोजनी च ।
 अंकोळजं च कुसुमं परिकल्प्य चूर्णं
 लाक्षोदकापहतदोषगतौ प्रयोज्यम् ॥ १०८ ॥

मिश्रितं तेन तैलं च परमं गतिरोपणम् ।
 सौवहेषु च कन्देषु कृतं वज्राह्वयेषु च ॥ १०९ ॥

भल्लातकार्कमधुकैलवणोत्तमेन
 सिद्धं विळंगरजनीद्वयचित्रकश्च ।
 तैलं समार्कवरसैर्विनिहन्ति कृच्छ्रं
 नाळीं कफानिलकृतामपचीव्रणांश्च ॥ ११० ॥

(सङ्ग्रहे)

त्रिवृत्तेजोवतीदन्तीमञ्जिष्ठारजनीद्वयम् ।
 ताक्ष्यजं निम्बपत्रं च लेपो नाळीव्रणापहः ॥ १११ ॥
 कटुकारोहिणीकृष्णाविळंगमरिचानि च ।
 अर्काकुरं वेश्मधूमं नाळीव्रणमपोहति ॥ ११२ ॥

इति योगरत्नसमुच्चये भगन्दरग्रन्थ्यर्बुदश्लोपदा-
 पचीनाळीव्रणाचिकित्साधिकारः
 सप्तविंशतितमः ॥

अथ क्षुद्ररोगचिकित्साधिकारः ।

वातकफाभ्यां स्निग्धां सवर्णां मुद्गसमा नीरुजा पिटका बाला-
नामजगल्लिकाख्या । ताभ्यां यवसमा घना मांसाश्रिता यवग्रख्या नाम ।
सैवावक्रा वृत्ता घना च सती नाम्नाऽलजी । कच्छपाभाः स्वल्पपूयाः
पञ्च वा षट् वा ग्रन्थयः नाम्ना कच्छपी । कर्णस्योर्ध्वं परितो वा
शालकाभा कठिनोग्ररुजा पिटका पनसिका । ताभ्यां हनुसन्धिजः
स्थिरोऽल्परुजः शोफः पाषाणगर्दभाख्यः । ताभ्यां यूनां मुखे शल्म-
लीकण्टकाकारः मेदोगर्भाः सरुजो घनाः पिठका मुखदूपिकाख्याः । त
एव नीरुजः सिताः पद्ममिव कण्टकाः शरीरं व्याप्ताः पद्मकण्टकाख्याः ।
पित्तात्पक्रोदुम्बराभा सदाहृज्वरा वृत्ता विवृतास्या विवृता नाम ।
पित्तैर्गात्रेषु मुखान्तश्च सदाहरुज्वरा मसूरप्रमाणवर्णाः घनाः पिटकाः
मसूरिकाख्याः । ततः कष्टतरा स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजा । वात-
पित्ताभ्यां पद्मकर्णिकाभा पिटकाचिता पिटका विद्धा नाम । ताभ्या-
मेव स्याद् गर्दभी मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटकाचिता च ।
ताभ्यां कक्षासन्नेषु प्रायो देशेषु सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः पिटका
कक्ष्या नाम । तादृशी महत्येका गन्धा नाम । घर्मस्वेदयुतेऽङ्गे राजि-
कामानवर्णा सरुजो घना पिटका राजिका नाम । पित्तोल्बणैर्मलै-
श्चिरकारिभिरपाकस्तनुस्ताम्रः सज्वरः शोफो विसर्पवद्विसर्पी जाल-
गर्दभाख्यः । दोषैः पित्तोल्बणैः कक्ष्याभागजाः सज्वरमांसदारुणा
येऽग्न्याभाः स्फोटाः साग्निरोहिणी पञ्चाहात्सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा जी-
वितं हन्ति ॥

त्रिलिङ्गा पिटकावृत्ता जन्तूर्ध्वमिरिगल्लिका ।

विदारीकन्दकठिना विदारी कक्षवंक्षणे ॥ १ ॥

मेदोऽनिलकफैः स्नायुमांससिरास्थैर्ग्रन्थिः स्यात् । भिन्नो
वसाज्यमध्वाभस्त्रावी च । तत्रं वृद्धो वायुर्मांसं विशोष्य ग्रथितां पृत्ति-
क्लिभां नानावर्णरक्तस्रावां शर्करां कुर्यात् तच्छर्करार्जुदम् । तद्वत् पाद-

पाणितले सन्धौ जत्रूर्ध्वं वा वरुमीकवच्छनैर्ग्रन्थिरुपचीयते । सरुग्दाह-
कण्डूक्रेदो बहणुमुखश्च स वरुमीकारुयः सन्निपातात् । शर्करामि-
हते कण्टकादिक्षते वा(वातेःपादे)कीलवदुत्सन्नो ग्रन्थिः स्यात् । तत्क-
दरं नाम । वेगधारणकुपितं वासुध्यानो गुदभार्गं बाह्याभ्यन्तरणू-
करोति । ततो दुःखं शङ्खुर्निर्गच्छति । स रोगो रुद्धगुदाख्यः ।
पित्तानिलात्सरुग्ज्वरो नखमांसस्य पाकश्चिरं नाम । तदक्षतरोगमुप-
नखाख्यं च । अभिघातात्कृष्णो रक्तः खरो नखः कुनखाख्यः ।
दुष्टपङ्कस्पर्शनादंगुलयः सारुग्दोषाचाराः अलतमित्याहुः । त्वक्स्थाः
कृष्णा नीरुजस्तिलाभाः पित्तकालकाः । त एवोन्नता मदाः । मशेभ्य-
स्तूनततराचर्मकीलाः शिवा अनिता मा । तत्समोन्नतिः सहजो
लोहितो जतुमणिः ।

कृष्णं सितं वा सहजं मण्डलं लान्छनं सप्तम् ।

शोकक्रोधदिकुपिताद्वातान्निवृत्तौ तनुखे तनु ॥ २ ॥

श्यामलं मण्डलं वृद्धं रक्तादन्यत्र नीलिका ।

वातात्परुषं श्यावं पद्मसू ।

पित्तात् ताम्रान्तगानीलं क्षेप्तान्तं कण्डुमत्कफात् ।

रक्ताद्रक्तान्नाशानार्थं शोषं विविचिषायते ॥ ३ ॥

वातेरितः कफस्त्वचं पाप्यं तितुष्पति । ततस्त्वक् पाण्डुरल्प-
कण्डूरविक्रेदा क्रमाद् विचेतना च तदुपारुषा ।

असम्यग्वमनादीणमित्तश्लेष्माक्षनिर्गहैः ।

मण्डलान्यतिकण्डूनि रा ज्वलि वृहनि च ॥ ४ ॥

उत्कोठः सोऽनुवद्रस्तु शोथ इत्यभिधीयते ।

अजेरिगल्लिका विद्धा जालसापाणगर्दभौ ॥ ५ ॥

यवप्रख्या पनमिका कच्छी विवृतालजी ।

रोहिणी गन्धविम्फोटौ विदारी पद्मकण्टकः ॥ ६ ॥

गर्दभी राजिका कक्ष्या असूरी मुखदूपिका ।

प्रसुप्त्युत्कोठकोठाख्यवरुमीकमशकालसाः ॥ ७ ॥

लाञ्छनव्यङ्गकदरं कुनखं शर्करार्बुदम् ।
 चर्मकीलं जतुमणिः मण्डला चिप्यकालकाः ॥ ८ ॥
 सरुद्धगुदमित्युक्ताः क्षुद्राः षट्त्रिंशदामयाः ।
 प्रवृद्धं सुबहुच्छिद्रं सशोफं मर्मणि स्थितम् ॥ ९ ॥
 बल्मीफं हस्तपादे च वर्ज्यं साध्यमतोऽन्यथा ।
 मसूरविदलप्रख्यास्तथा विद्रुमसन्निभाः ॥ १० ॥
 अन्तर्वक्त्राः किणाभाश्च विस्फोटा देहनाशनाः ।
 सहजं लाञ्छनं साध्यं ... .. ॥ ११ ॥

(पाठशुद्धादौ)

विस्त्रावयेज्जङ्घकाभिरपक्वामजगलिकाम् ॥

(बाहटे)

यवक्षारशुक्तिसौराष्ट्रीकल्कैश्च लेपयेत् ।

(संप्रहे)

पद्मपत्रस्वरसे सक्षीरं यष्टीमधुककल्केन तैलं घृतं वा सिद्धमज-
 गल्लिकाहरम् । पुष्पाश्वत्थतैलं च योज्यम् ।

(इह-)

स्वेदयित्वा यवप्रख्यां विलयाय प्रलेपयेत् ।

दारुकुष्ठमनोह्वलैरित्यापाषाणगर्दभात् ॥ १२ ॥

विधींस्तांश्चाचरेत् पक्वान् व्रणवत्साजगलिकान् ।

लोध्रकुस्तुम्बुरुवचाप्रलेपो मुखदूषिके ॥ १३ ॥

वटपल्लवयुक्ता वा नाळिकेरोत्थशुक्तयः ।

अशान्तौ वमनं नस्यं ललाटे च सिरान्वयधः ॥ १४ ॥

निम्बाम्बुवान्तो निम्बाम्बुसाधितं पद्मकण्ठके ।

पिबेत्सौद्रान्वितं सर्पिर्निम्बारग्वधलेपनः ॥ १५ ॥

विबृताद्यांस्तु जालान्तांश्चिकित्सेत्सेरिगलिकान् ।

पित्तवीसर्पवत्तद्वत् प्रत्याख्यायाभिरोहिणीम् ॥ १६ ॥

(बाहटे)

विशेषतो राजिकाभपाकशर्करां वा कण्टकशर्कराभिः क्षीरपि-
ष्टाभिलेपयेत् । अभीक्ष्णं च मृजाशीलनम् । जालगर्दभे धात्रीफलान्युप-
युञ्जीत ॥

(संग्रहे)

मसूरिकायां कफविमर्षकुष्ठहरं प्रलेपनादिक्रियाविधिमुपादि-
शन्ति ॥

(पाठशुद्धौ)

अग्निरोहिणीं पक्वां तु मधुरवर्गसिद्धेन सर्पिषा रोपयेत् ।

(संग्रहे)

विदारिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।

(वाहटे)

विदारिकान्त्वनुपशाम्यन्तीमभ्यज्य स्वेदयित्वा विम्लापयेत् ।
पक्वां शस्त्रेण विदार्य निम्बालिपटोलकलकेन प्रच्छाद्य बन्धीयात् ।
क्षीरवृक्षकदरखदिरकषायेण प्रक्षाळनम् । शुद्धां मधुरकषायसंस्कृतेन
वैलेन रोपयेत् ॥

(सङ्ग्रहे)

मेदोऽर्बुदक्रियां कुर्यात् सुतरां शर्करार्बुदे ।

प्रवृद्धं सुबहुच्छिद्रं सशोफं मर्मणि स्थितम् ॥ १७ ॥

वल्मीकं हस्तपादे च वर्जयेदितरत्पुनः ।

शुद्धस्यास्त्रे हृते लिम्पेत सपद्मारग्वधामृतैः ॥ १८ ॥

श्यामाकुलत्थिकामूलदन्तीपललसक्तुभिः ।

पक्के तु दुष्टमांसानि गतीः सर्वाश्च शोधयेत् ॥ १९ ॥

शस्त्रेण सम्यगनु च क्षारेण ज्वलनेन वा ।

(वाहटे)

शुद्धे व्रणे भल्लातकमनःशिलैलाकाळानुसार्यगरुचन्दनैर्निम्ब-
त्रैलं रोपणार्थं साधयेत् ॥

(सङ्ग्रहे)

शस्त्रेणोत्कृत्य निःशेषं स्नेहेन कदरं दहेत् ।

निरुद्धमणिवत्कार्यं रुद्धपायौ चिकित्सितम् ॥ २० ॥

चिल्यं शोणितावसेकसंशोधनैरुपाचरेत् । व्यपगतोष्माणं चैन-
मुष्णाम्बुना परिषिच्य यथायोगं शस्त्रेण परिकृत्यापनयेत् ॥

(संग्रहे)

चक्रतैलेनाभ्यज्य सर्जरसचूर्णेनावचूर्ण्य व्रणं बन्धेनोपचरेत् ।
एवमशक्यमग्निना दहेत् । ततो रसाञ्जनरोचनामनशिशिलातेजोवती-
कल्कैरम्लपिष्टैः संशोध्य काल्द्वेयकागरुहरिद्रारसाञ्जनसिद्धेन तैलेन
रोपयेत् । मधुरौषधसिद्धेन वा । कुनखेऽप्येष एव क्रियाविधिः ॥

(पाठशुद्धौ)

अन्तर्धूमं सदुग्धस्य हरितालान्वितस्य तु ।

तण्डुलीयकमूलस्य चूर्णं पूतिनखापहम् ॥ २१ ॥

(चन्द्रटे)

गोमूत्रं सैन्धवोपेतं पादांशघृततैलकम् ।

सुखोष्णमवगाहः स्यान्नखरोगविनाशनम् ॥ २२ ॥

तिन्त्रिणीकरसोपेतं तैलं स्यान्नखरोगनुत् ।

वटक्षीरं मधूच्छिष्टं निशा लाक्षा नखामये ॥ २३ ॥

पारावतस्य शकृता शस्यते परिलेपनम् ।

सदा तैलेन वा लेपः प्रशस्तो नखरोगिणाम् ॥ २४ ॥

हरीतकीं च लाक्षां च मधूच्छिष्टं ससैन्धवम् ।

घृततैलसमायुक्तं स्नेहनं नखरोगनुत् ॥ २५ ॥

(तन्त्रान्तरे)

व्रणपूतिपूयजुष्टं नखविवरं मंथु रोपयत्यभया ।

नानाविधैः किमेतैरास्फोतारविकुरुटकक्षीरैः ॥ २६ ॥

(काष्ठीपुरवासी)

दुष्टकर्दमसंस्पर्शात् पादेऽङ्गुल्यन्तरव्रणम् ।

कण्डूषाक्लेदकोथाढ्यं सपित्तं कुरुते कफम् ॥ २७ ॥

तिन्त्रिणीकफलं दग्ध्वा कोष्णमालेपयेद् व्रणम् ।

रजनीतिलकल्कं च शोधनार्थं प्रशस्यते ॥ २८ ॥

नाळिकेरस्य कोष्णेन तैलेन परिषेचयेत् ।

कर्दमव्रणनाशाय धान्याम्लेनाथवा तथा ॥ २९ ॥

(सिद्धयोगे)

... चरणावलसे पुनः ।

धान्याम्लसिक्तौ कांसीसपटोलीरोचनातिलैः ॥ ३० ॥

सनिम्बपत्रैराळिम्पेत् ... .. ।

(वाहटे)

निदिग्धिकारससिद्धेन सर्षपतैलेनाभ्यज्य रोचनकांसीसमन-
शिलाचूर्णैः प्रतिसारयेत् । दहेत्तु तिलकाळकान्मशाश्च सूर्यकान्तेन
क्षारेण यदि वाग्निना ॥

(सङ्ग्रहे)

तद्दुःकृत्य शस्त्रेण चर्मकीलजतूमणी ।

लाञ्छनादित्रये कुर्याद्यथासन्नं सिराव्यधम् ॥ ३१ ॥

लेपयेत् क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिवृक्षत्वगङ्कुरैः ।

व्यङ्गेषु चाजुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाधिके ॥ ३२ ॥

लेपः सनवनीता वा श्वेताश्वखुरजा मषी ।

रक्तचन्दनमञ्जिष्ठाकुष्ठलोध्रप्रियङ्गवः ॥ ३३ ॥

वटाङ्कुरा मसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ।

द्वे जीरके कृष्णतिलाः सर्षपाः पयसा सह ॥ ३४ ॥

पिष्टाः कुर्वन्ति वक्त्रेन्दुमपास्तव्यङ्गलाञ्छनम् ।

क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषाः ॥ ३५ ॥

मसूराः क्षीरपिष्टा वा कृष्णाः शल्मलिकण्टकाः ।

सगुळः कोलमज्जा वा शशाङ्क क्षौद्रकल्कितः ॥ ३६ ॥

सप्ताहं मातुलुङ्गस्थं कुष्ठं वा मधुनान्वितम् ।

पिष्ट्वा वा छागपयसा सक्षौद्रा मौसलीजटाः ॥ ३७ ॥

गोरस्थि मौसलीमूलयुक्तं वा साज्यमाक्षिकम् ।

जम्बवाभ्रपल्लवामस्तु द्वे हरिद्रे नवो गुडः ॥ ३८ ॥

लेपः सवर्णकृत् पिष्टं स्वरसेन च तिन्दुकम् ।

यवान् सर्जरसं लोभ्रमृशीरं मर्दनं मधु ॥ ३९ ॥

घृतं गुळं च गोमूत्रे पचेदादर्विलेपनात् ।
तदभ्यङ्गाभिहन्त्याशु नीलिकाव्यङ्गदूषिकान् ॥ ४० ॥
मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ।

(बाहटे)

मार्कवस्वरसक्षीरतोयनीष्टानि नावने ॥ ४१ ॥

(तन्त्रान्तरान्)

विशेषेण व्यङ्गेषु असृक्स्नाहपूर्वमर्जुनपरिपोटैर्लेपः । अजाक्षा-
गार्द्रडाडिमत्वक् । तेनैव वा बालामळकं गोमूत्रे सप्ताहं स्थितम् ॥

(संग्रहे)

सत्पल्लपत्रं तगरं प्रियङ्गुकाळीयकं बदरमञ्जा ।
इदमुद्वर्तनमास्यं करोति शतपत्रसङ्काशम् ॥ ४२ ॥
एभिरेवौषधैः पिष्टैः मुखाभ्यङ्गाय साधयेत् ।
यथादोषर्तुकान् स्नेहान् समधुक्काथसंयुतैः ॥ ४३ ॥

(बाहटे)

गोमयस्वरसं सर्पिर्मातुलुङ्गं मनश्शिला ।
मुखवर्णकरं श्रेष्ठं तिलकानां विनाशनम् ॥ ४४ ॥

(चन्द्रटे)

पिष्ट्वा जम्बीरबीजं तु क्षौद्रेण च गुळेन च ।
व्यङ्गानां नाशनं भेष्टं सम्यक् च रुधिरं तथा ॥ ४५ ॥

(बाहूपीये)

कुङ्कुमोशीरकाळीयः शायष्टथाहचन्दनम् ।
न्यग्रोषपादांस्तान् पद्मकं पद्मकेसरम् ॥ ४६ ॥

नीलोत्पलं समाञ्जष्टं पालिकं सलिलाढके ।
पक्त्वा पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्षिकैः ॥ ४७ ॥

लाक्षापत्तङ्गमञ्जिष्ठायाष्टीमधुकुङ्कुमैः ।
अजाक्षीरद्विगुणितं तैलस्य कुडुवं पचेत् ॥ ४८ ॥

नीलिकापकितव्यङ्गवल्लीतिळकदूषिकान् ।
हन्ति तन्नस्यमभ्यस्तं मुखोपचयवर्णकुत् ॥ ४९ ॥

माञ्जुष्ठाशबराद्भवस्तुवारकालाक्षाहरिद्राद्वयम्

नेपालीहरितालकुङ्कुमगदागोरोचनागैरिकम् ।

पत्रं पाण्डुवटस्य चन्दनयुगं कालेयकं पारदं

पचङ्गं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केसरम् ॥ ५० ॥

सिकथं तुत्थं पद्मकाद्यो वसाज्यं

मज्जा क्षीरं क्षीरिष्ठक्षाम्बु चाप्रौ ।

सिद्धं सिद्धं व्यङ्गनील्यादिनाशे

वक्त्रे च्छायामैन्दवीं चाशु धत्ते ॥ ५१ ॥

प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तं कुर्यात् दाहं च वह्निना ।

उत्कोठे कफपित्तोक्तं कोठे सर्वं च कौष्ठिकम् ॥ ५२ ॥

(बाहरे)

उत्कोठे पित्तश्लेष्महरो विधिः । सक्षारलवणं च तैलभक्ष्यङ्गः ।

(सिद्धे)

क्षयं गते श्लेष्मणि पादलघ्ने

सञ्चारिष्णां देहभृतामजसम् ।

नातः सपित्तोऽङ्घ्रितलेषु दुष्टो

भेदान् करोत्यप्रतिकारनिम्नान् ॥ ५३ ॥

वटाङ्कुरारुष्करसिकथचूत-

निर्याससिन्धुवमर्कदुग्धम् ।

एभिर्महिष्यास्तु घृतं विपक्वं

पादप्रभेदं विनिहन्ति सद्यः ॥ ५४ ॥ ॥

अर्काविस्तुहिदुग्धं सिकथं पटुतैलसंयुतं पिष्टम् ।

पादविलिप्तं सद्यः करोति कमलोपमं चरणम् ॥ ५५ ॥

स्तुर्धर्कदुग्धसैन्धवहयसुरचूर्णं सनवनीतम् ।

न्यस्तं तुम्बफले तत्प्रदारिकां पादयोर्हन्त्यात् ॥ ५६ ॥

(सिद्धयोगे)

पाददार्यां तु सिरां विद्व्वा पादौ तु स्नेहस्वेदोपपन्नौ मधु-

च्छिष्टं घृतवसामज्जादिभिर्यवक्षारमिश्रैरालेपयेत् ।

(पाठशुद्धौ)

स्नुहर्कच्छागपयोलवणमधूच्छिष्टचूतनिर्यासम् ।
 माहिषनवनीतयुतं विपादिकां हन्यलाबुस्थम् ॥ ५७ ॥
 भतिपक्वशुष्ककेतकदलभसितं घृतपटूपेतम् ।
 कंसनिघृष्टं लेपात् करोति कमलोपमं चरणम् ॥ ५८ ॥
 नश्यति तथा विपादी पुष्यलतानीलमूलमृततैलात् ।
 कार्पासभुजगवल्लीपटुतिलजैर्नस्यतो यथा शूलम् ॥ ५९ ॥
 (काञ्चीपुरवासी)

पलं पलं समं देयं सर्जनिर्याससर्पिषोः ।
 तयोस्तुल्यं गुळं दत्त्वा सम्यग्दृषदि पेषयेद् ॥ ६० ॥
 अर्कदुग्धपलार्धं तु क्षिप्त्वा लेपं प्रयोजयेत् ।
 तेनैव लेपितः पादो भवत्यब्जदलप्रभः ॥ ६१ ॥
 शुक्लिकाभस्मसिन्धूत्थं सर्पिः सज्जरमं पयः ।
 पादयोः स्फुटने लेपस्तिक्तालालुव्यवस्थितः ॥ ६२ ॥
 सक्षीरं तु स्नुहीकाण्डं विडसौवर्चलान्वितम् ।
 अन्तर्धूमं निगन्धन्तु छागं सर्पिस्समान्वितम् ॥ ६३ ॥
 त्रिदिनं कटुतुम्बस्थं पादलेपं प्रयोजयेत् ।
 अनेन स्फुटितौ पादौ भवेज्जिह्वोपमौ नृणाम् ॥ ६४ ॥
 पूरितोपरि सिक्थेन वह्निना तापिता भृशम् ।
 असाध्यापि ब्रजत्यस्तं क्षिप्रमेव विपादिका ॥ ६५ ॥
 (चन्द्रटे)

करञ्जबीजं रजनीकटुत्रयं
 समानभागं लवणस्य मृत्तिकाम् ।
 दग्ध्वा समालोक्ष्य घृतेन लिम्पेत्
 पादौ विनश्येत् विपादिका ध्रुवम् ॥ ६६ ॥
 (सम्ब्रान्तरे)

पादयोः कण्टके विद्धे रविदुग्धेन पूरयेत् ।
 उद्धृतेऽनुद्धृते चाथु पतति स्वप्नमेव तद् ॥ ६७ ॥

धेन्धवं तत्र संस्थाप्य दहेल्लोहशङ्काकया ।
 कुमार्या वा दलं कोष्णं बन्धनं तत्र कारयेत् ॥ ६८ ॥
 लवणोदकसेकं वा सन्धा(नोऽनौ)दनबन्धनम् ।
 तण्डुलीयकमूलाढ्यं लवणं सपुनर्नवम् ॥ ६९ ॥
 पुनर्नवं वा सपट्टु चिह्नीं वा स्नेहसंयुताम् ।
 भृष्टं प्रबन्धनं कुर्यात् पायसं कोरदूषजम् ॥ ७० ॥
 व्रणक्रियां च कुर्वीत पक्वे दुष्टं पुनर्देहेत् ।

(सिद्धयोगे)

शतावरीमूळरसात् फेनेन परिच्छेपितौ ॥ ७१ ॥
 परितापाद्विमुच्येते चरणौ क्षिप्रमेव तु ।
 मसूरविदलैः पिष्टैः भृशं शीतेन वारिणा ॥ ७२ ॥
 चरणौ लेपयेत्सम्यक् पाददाहप्रशान्तये ।
 नवनीतेन संलिप्तौ वह्निना परिपाचितौ ॥ ७३ ॥
 मुच्येते चरणौ क्षिप्रं परितापात्सुदारुणात् ।
 घृताक्तैः सक्तुभिः श्लक्ष्णैरजाक्षीरसमन्वितैः ॥ ७४ ॥
 लेपयेच्चरणौ सद्यः परितापविमुक्तये ।

(चन्द्रटे)

लिम्पेत्सेव्यजलारिष्टैः शतधौतघृतेन वा ॥ ७५ ॥
 पाददाहेषु चरणौ सेकं काश्चिकसर्षिषा ।
 कुमारीकृतसेको वा जव्काभिर्हरदेसृक् ॥ ७६ ॥

(तन्त्रान्तरे)

लिप्ता सर्षपकक्केन स्वेदिता चाश्मना भृशम् ।
 पादपाण्योर्न्यथा तीव्रा पक्षार्धेन प्रणश्यति ॥ ७७ ॥
 अगस्तिपुष्पचूर्णेन माहिषं श्रपयेत्पयः ।
 तदुत्थनवनीताक्तो देहस्य स्फुटितं जयेत् ॥ ७८ ॥
 हरीतकीं तु सम्पिष्य गात्रमुद्धर्त्तयेन्नरः ।
 पश्चात् स्नानं प्रकुर्वीत देहस्वेदः प्रशाम्यति ॥ ७९ ॥

(चन्द्रटे)

१. 'वाचसीं वा पट्टयुतां चिह्नीं वा स्नेहसंयुताम्' इति पाठान्तरम् ।

गोमूत्रेण समाच्छोध्य माहिपं शुकुदुत्तमम् ।

तेनैव लेपनं कुर्याद्देहदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ८० ॥

शिरीषलामज्जकहेमलोध्रै-

स्त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः ।

पत्राम्बुलोहैरथ चन्दनाभ्यां

शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रलेपः ॥ ८१ ॥

तिन्त्रिणीस्वरसे तैलप्रस्थं सम्यक् पचेद्भिषक् ।

अत्र कल्कार्थभेतानि वातघ्नानि च योजयेत् ॥ ८२ ॥

शिशुसैन्धवदुर्गन्धा लशुनं च साचित्रकम् ।

एतच्छरीरदौर्गन्ध्यकण्डूतिस्वेदनाशनम् ॥ ८३ ॥

तिन्त्रिणीकदलोद्भूतं स्वरसं लेपयेन्नरः ।

बहुशो देहदौर्गन्ध्यं कण्डूकोठविनाशनम् ॥ ८४ ॥

शौद्रेण पौष्करं रेणुषेकविधातिप्रमरान् ।

लिहतां देहदौर्गन्ध्यं नउपेक्षिच्छेपवाङ्गिनाम् ॥ ८५ ॥

द्विनिशातिलरुग्राजीकल्कोद्वितिविग्रह ।

यः स्नाति तस्य देहः स्यात्सुगन्धिर्भास्करच्छविः ॥ ८६ ॥

प्रपीतं जलमत्यर्थं कुक्षिमाध्मातयत्यपि ।

गात्राणां सीदनं चापि ग्रीवास्तम्भं तथैव च ॥ ८७ ॥

कुरुते चित्तसंमोहं मूर्च्छां मरणमेव वा ।

संज्ञावन्तं तथा प्राज्ञ आरभेत चिकित्सितुम् ॥ ८८ ॥

(तन्त्रान्तराच्च)

(अप्यु मग्नस्य)

अपां पूर्णं विधुनुयादवाक्छिरसमायतम् ।

वामयेच्चापुखं भस्मराशौ वा निखनेच्च तम् ॥ ८९ ॥

(बाहटे)

(वैद्युताग्निदग्धस्य)

वैद्युताग्निदग्धस्य परिषेकालेपनानि चाम्ललवणप्रायाणि तैल-
युक्तानि कुर्वीत । अग्निना च तापयेत् । स्वेददग्धस्य मधुरशीत
स्निग्धमाहारं परिषेकं च कुर्वीत ।

(तन्त्रान्तरे)

वैद्युताग्निदग्धस्यानुपगतमनसो विकलेन्द्रियस्य प्रकुर्वीत आग्ने-
 शीपधप्रदेहपरिषेकाखेपनानि सर्पिःक्षीरेधुरसतण्डुलोदकमिश्राणि । अग्नि-
 तापदग्धस्याम्लतैलघृतवसापरिषेकमभीक्ष्णं कुर्वीत ॥

(सारसंक्षेपे)

इति शुद्धरोगचिकित्सा ।

अथ गुह्यरोग(निदान)चिकित्सा ।

स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य महसा भजतोऽथवा ।
 दोषाध्युषितसङ्कीर्णमलिनाणुरजःपथाम् ॥ १ ॥
 अन्ययोनिमनिच्छन्तीप्रगम्यां नवसूतिकाम् ।
 दूषितं स्पृशतस्तोयं रतान्तेष्वपि नैव वा ॥ २ ॥
 विवर्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।
 हृष्टिदन्तनखोत्पीडाविषवच्छुक्लपातनैः ॥ ३ ॥
 वेगनिग्रहदीर्घातिस्वरस्पर्शाविघट्टनैः ।
 दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान् ॥ ४ ॥
 जनयन्त्युपदंशादीनुपदंशोऽत्र पञ्चधा ।

(उपदंशः १)

मेदूशोक्त उपदंशाख्यः । तत्र वातजे चित्रा रुजः स्तम्भस्त्वक्-
 पोटश्च । पित्तजः पक्कोदुम्बराभः सज्वरश्च । श्लेष्मजः कठिनः स्निग्ध-
 शीतः कण्डूयुतश्च । रक्तजः सकृष्णस्फोटास्रद्युतिज्वरः । सर्वजः
 सर्वलिङ्गो मुष्कशोफतीव्रव्यथाशुपाकदरणकृमियुतश्च ।

याप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृत्यवे सन्निपातजः ॥ ५ ॥

(योन्यर्थाः १)

गुह्यासृङ्गमांसगैर्षलैरन्तर्बहिर्वा मेदूस्य मांसाङ्कुराः कण्डूलाः
 पिच्छिलास्रत्रा जायन्ते ते अर्शासि । तान्युपेक्षया पुंस्त्वं घ्नन्ति ।
 तद्दधोनौ च स्युः । तानि ह्यत्रनिभान्युपेक्षया चार्चवं घ्नन्ति ।

(पिटकाः)

गुह्यस्यान्तर्बाहिर्वा कफरक्ताभ्यां सर्पपमानसंस्थानाः पिटकाः
 जाम्ना सर्पपिकाख्या भवन्ति । ताभ्यां बहवो दीर्घाः सरुजा रोमहर्षणाः
 पिटका मध्यतो दीर्यन्ते च सोऽवमन्थः ।

कुम्भीका रक्तपित्तोत्था जांबवास्थिनिभाशुजाः ।

अलर्जी प्रमेहपिटकापरीतालजीवद्विद्यात् । पित्तरक्तान्मापमुद्राभा
 पिटका स्यादुत्तमाख्या । पिटकाचिता पुष्करकर्णिकाभा पिटका पुष्क-
 रिका नाम ।

पाणिभ्यां भृशसंव्यूढे संव्यूढापिटका भवेत् ॥ ६ ॥

मृदितं सद्वातकोपात्तरब्धं मृदिताख्यम् । वाताद्विभक्ता कठि-
 ना भुग्ना पिटकाष्टीलिकाख्या । वातान्मर्दनादिदुष्टान्मेदूर्चनं निरर्गते
 सरुग्दाहं च । रुदाचित्पाकं च याति । तन्धर्म मणेरथः प्रउम्बं पिण्डितं
 ग्रथितं निवृत्तसंज्ञम् ।

दुरूढं स्फुटितश्चर्म निर्दिष्टमपटिका ।

(निरुद्धमणिः)

बातदूपितेन मणिसक्तेन चर्मणा स्रोतोरोधान्मूत्रस्य पन्दनिर्ग-
 मनं मणेरिक्तासरोधश्च स्यात् । स रोगो निरुद्धमणिर्नाम ।

लिङ्गं शूकैरिवाकीर्णं ग्रथिताख्यं कफोद्धवम् ॥ ७ ॥

शूकदूपितरक्तोत्था स्फूर्तिहानिस्तदाह्वया ।

वातरक्ताद् बह्वणुमुखच्छिद्राचितं लिङ्गं शतपोनकाख्यम् ।
 पित्तरक्तजः सज्वरदाहस्त्वक्पाकस्तदाख्यः । मांस्पाकस्सर्वजः सर्व-
 वेदनो मांसशातनः । रक्तार्बुदे मेहनं कृष्णरक्तस्फोटपिटकाचितमुग्र-
 रुजं स्यात् ।

मांसार्बुदं प्रागुदितं विद्रधिश्च त्रिदोषजः ॥ ८ ॥

निचयात्पक्वं मेदूमांसं कृष्णं विशीर्यते स तिलकाळकाख्यः ।

मांसोत्थमर्बुदं पाकं विद्रधिं तिलकाळकान् ।

चतुरो बर्जयेदेषां शेषान्छीघ्रमुपाचरेत् ॥ ९ ॥

उपदंशेषूपन्नमात्रेषु पाकपरिहारार्थं मेढूमध्ये सिरां विध्येत् ।
जलौकसो वा योजयेत् ॥

(संग्रहे)

शीतां कुर्यात्क्रियां शुद्धिं चिरेकेण विशेषतः ।

(बाह्ये)

एवं सद्य एव रुक्च्छोफतोदरागसंरम्भाः निवर्तन्ते ।

(संग्रहे)

तिलकल्कघृतक्षौद्रैर्लेपः पक्के तु पाटिते ॥ १० ॥

जम्बाम्रसुमनोनीपश्वेतकांबोजिकांकुरान् ।

सल्लकीवदरीविल्वपलाशतिनिशोद्भवाः ॥ ११ ॥

त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च पचेज्जले ।

स काथः क्षालनं तेन पक्वं तैलं च रोपणम् ॥ १२ ॥

तुत्थगौरिकलोध्रैलामनोह्वालरसाञ्जनैः ।

हरेणुपुष्पकासीससौराष्ट्रैलवणोत्तमैः ॥ १३ ॥

लेपः क्षौद्रयुतैस्सूक्ष्मैरुपदंशत्रयापहः ।

कपाले त्रिफला दग्धा सधृता रोपणं परम् ॥ १४ ॥

सामान्यं साधनमिदं अतिदोषं तु शोफवत् ।

(बाह्ये)

अपक्वं बृहतीफलेन पलाण्डुना वा स्वेदयेत् ।

(काम्बीपुरवासी)

श्वेतकांबोजिकाङ्कुरकल्कं विपक्वं तैलं व्रणरोपणम् । काञ्चिके

नालिकेरशलादुवल्कलकल्कविपक्वं तैलं व्रणहितं च ॥

(वृद्ध-)

आदारिपत्रकल्कं स्यादुपदंशप्रशान्तये ॥ १५ ॥

(भद्रव)

महातिक्तं पिवेत्सर्पिरुपदंशनिपीडितः ।

पुण्डरीपत्रजं तोयं सैन्धवं तैलसंयुतम् ॥ १६ ॥

धर्षयेच्चाभ्रपात्रस्य पृष्ठे कांस्येन भूरिशः ।

(तन्त्रान्तरे)

उपदंशव्रणानां तु रोपणं या व्रणक्रिया ॥ १७ ॥

त्रिफलायाः कषायेण भृंगराजरसेन वा ।
व्रणप्रक्षालनं कुर्यादुपदंशमशान्तये ॥ १८ ॥

सृगाललिण्डस्य मपी घृताक्ता
लिप्ता निहन्याद् ध्वजयोनिरोगम् ॥ १९ ॥

(योगात्)

न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ।
पक्वैः स्नायुसिरामांसैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः ॥ २० ॥

(बाहटे)

करवीरस्य मूलेन परिपिष्टेन वारिणा ।
असाध्यानि व्रजन्त्यूर्ध्वं लिङ्गोत्थानि प्रलेपनात् ॥ २१ ॥

सम्यक् सपत्रमूलेन मार्कवेण त्रयत्नतः ।
लेपितो वारिपिष्टेन लिङ्गव्याधिः प्रशाम्यति ॥ २२ ॥

दार्वीसुरसयष्टचाह्वृहधूमनिशान्वितम् ।
तैलमभ्यञ्जनात्पक्वं मेहुरोगं निवारयेत् ॥ २३ ॥

(चन्द्रटे)

(अर्श आदीनां चिकित्सा)

अर्शसां छिन्नदग्धानां क्रिया कार्यापदंशवत् ।
सर्पपा लिखिताः सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत् ॥ २४ ॥

तैरेवाभ्यंजनं तैलं साधयेद् व्रणरोपणम् ।
क्रियेयमवमन्थेऽपि रक्तं स्नाव्यं तथोभयोः ॥ २५ ॥

कुम्भीकायां हरेद्रक्तं पक्कायां शोधिते व्रणे ।
तिन्दुकत्रिफलालोघ्रैः लेपस्तैलं च रोपणम् ॥ २६ ॥

अलज्यां सुतरक्तायां अयमेव क्रियाक्रमः ।
उत्तमाख्यां तु पिटकां सञ्छिद्य वडिशोद्धृताम् ॥ २७ ॥

कल्कैश्चूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ।
क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करव्यूढयोर्हितः ॥ २८ ॥

त्वक्पाके स्पर्शहान्यां च सेचयेन्मृदितं पुनः ।
बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ २९ ॥

अष्टीलिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।

निवृत्तं सर्पिषाभ्यज्य स्वेदयित्वापोनाहयेत् ॥ ३० ॥

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सुस्निग्धैः साल्वलादिभिः ।

स्वेदयित्वा ततो भूयः स्निग्धं चर्म समानयेत् ॥ ३१ ॥

मणिं प्रपीड्य शनकैः प्रविष्टे चोपनाहनम् ।

मणौ पुनः पुनः स्निग्धं भोजनं चास्य शस्यते ॥ ३२ ॥

अयमेव प्रयोज्यः स्यादवपात्र्याम्पि क्रमः ।

नाळीमुभयतो द्वारां निरुद्धे जतुना सृताम् ॥ ३३ ॥

स्नेहाक्तां स्रोतसि न्यस्य सिञ्चेत्स्नेहैश्चलापहैः ।

व्यहात्त्र्यहात्स्थूलतरां न्यस्य नाडीं विवर्द्धयेत् ॥ ३४ ॥

स्रोतोद्वारमसिद्धौ तु विद्वाञ्छस्त्रेण पाटयेत् ।

सीवनीं वर्जयन्पुञ्ज्यात्सद्यःक्षतविधिं ततः ॥ ३५ ॥

प्रथितं स्वेदितं नाड्या स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ।

लिम्पेत्कपायैस्सक्षौद्रैर्लिखित्वा शतपोनकम् ॥ ३६ ॥

रक्तविद्रधिक्कार्या चिकित्सा शोणितार्बुदे ।

ब्रणोपचारं सर्वेषु यथावस्थं च योजयेत् ॥ ३७ ॥

(योनिव्यापदां निदानम्)

विंशतिर्व्यापदो योनौ जायन्ते दुष्टभोजनात् ।

विषमस्थांगशयनभृशमैथुनसेवनैः ॥ ३८ ॥

दुष्टार्तवादपद्रव्यैर्वाजदोषेण दैवतः ।

तत्र योनौ क्रुद्धोऽनिलस्तोदायामसुप्तता स्तम्भान् फेनिलात्पार्श्व-
धस्तुतिर्वक्षणाक्षिव्यथां क्रमाद् गुल्मं च कुर्यात् । सा व्यापद्वातिकी नाम ।
सैवातिव्यवायात् सशोफातिचरणा नाम । आतिबालाया मैथुनादायुर्वक्ष-
णादिरुजां कुर्वन्योनिं दूषयेत् । सा प्राक्चरणा नाम ॥

वेगरोधेन कृपितानिच्छपीडिता योनिः फेनिलं आर्तवं कृच्छ्रादु-
दावर्तं विमुञ्चति । इयं उदावर्ताख्या । दुष्टार्तवोद्भवं जातं सुतं यदा-
निलो हन्ति सा जातघ्नी । भ्रति भुक्त्वा सुरते विषमं स्थिताया वायुर्षो-
निमुखं तीव्ररुजं ब्रूयेत् सान्तर्मुखी नाय ।

मातुर्वातलाहारसेवनात्कुपितो वायुः योनिमणुद्वारां कुर्यात्सा
[स्त्री । ऋतौ वेगरोधाद्वायुर्विण्मूत्रग्रहं योनिशोषं अतिरुजं च
[सा शुष्कारुया । षडहात्सप्तरात्राद्वा वायुना गर्भाशयाच्छुक्रं
सा व्यापद्दामिनी नाम ॥

योनौ वातोपतप्तायां स्त्रीगर्भे बीजदोषतः ॥ ३९ ॥

नृद्वेषिण्यस्तनी च स्यात्षण्डसंज्ञानुपक्रमा ।

वायुर्योनिमुखगर्भाशयौ विष्टभ्य योनिं विवृतां स्रस्तामुत्तमन्त्रमांसां
जं कुर्यात् । सा महायोनिः । पित्तं वृद्धं योनिमाश्रित्य तां सदा-
पूतिगण्डज्वरामत्युष्णभूरिपीतासितार्तवां कुर्यात्सा पैत्तिकी । सैव
तेस्रुते रक्तयोन्याख्या । कफो वृद्धः कण्डुलां शीतामवेदनां पा-
च्छिलस्रुतिं योनिं कुर्यात् । सा श्लैष्मिकी । वातपित्ताभ्यां रज-
सदाहकाश्यां व्यापल्लोहितक्षयाख्या । पित्तलाया मैथुने क्षवादिरो-
सपित्तो वायुर्योनिं स्पर्शासहां नीलपीतास्रसावां सातिसारारोच-
क्षगौरवां श्रोण्यादिरुजाज्वरयुतां कुर्यात् । सा परिप्लुता । वातक-
श्वेतपिच्छिलस्रावा उपप्लुताख्या । अधावनाज्जातजन्तुः कण्डुला
वातिरतिप्रिया विप्लुताख्या । वेगोदीरणाद्वायुः सकफरक्तो योनौ
पार्गनिरोधिनीं कर्णिकां कुर्यात् । सा कर्णिनी । सर्वजा व्यापत्
ज्ञा ॥

(योनिभ्यापच्छिकित्सा)

योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वाताजित् ॥ ४० ॥

स्नेहनस्वेदवस्त्यादि वातजासु विशेषतः ।

नहि वातादृते योनिर्वनितानां प्रदुष्यति ॥ ४१ ॥

अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजम् ।

पाययेत् बलातैलं मिश्रकं सुकुमारकम् ॥ ४२ ॥

(बाहटे)

स्वेदः पायससंघातैः सतैलपिचुधारणम् ।

स्नेहसेकोत्तरोवस्तिर्बातयोन्यां प्रशस्यते ॥ ४३ ॥

(सिद्धसारे)

स्निग्धस्विन्नां तथा योनिं दुस्थितां स्थापयेत्समाम् ।
 पाणिना नमयेज्जिह्वां संवृतां प्रैथयेत् पुनः ॥ ४४ ॥
 प्रवेशयेन्निस्मृतां च विवृतां परिवर्तयेत् ।
 स्थानापवृत्ता योनिर्हि शल्यभूताः स्त्रियो मैताः ॥ ४५ ॥
 कर्मभिर्वमनाद्यैश्च मृदुभिर्योजयेत्स्त्रियम् ।
 सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते ॥ ४६ ॥
 वस्त्यभ्यंगपरीषेकप्रलेपपिचुधारणम् ।

(बाह्ये)

सैरीयत्रिफला भाङ्गी रास्ना चिड्वा शतावरी ।
 निशे पुनर्नवं मेदे कार्षिकं प्रस्थमाज्यतः ॥ ४७ ॥
 पक्वं क्षीरेण तत्पीतं योनिवातविकारनुत् ।
 गर्भसंस्थापनं मुख्यं पित्तयोन्थां च शस्यते ॥ ४८ ॥

(विद्वरे)

गळ्चीमालतीरास्ना बलामधुकषितकैः ।
 निदिग्धिकादेवदारुयुथिकामिथ कार्षिकैः ॥ ४९ ॥
 तैलप्रस्थं गवां मूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ।
 वातार्तायाः पिचुं दद्यात् सर्वदा प्रणयेच्च तम् ॥ ५० ॥

(सङ्घटे)

वचोपकुशिकाजाजीकृष्णावृषकसैन्धवम् ।
 अजमोजायवक्षारशर्कराचित्रकान्वितम् ॥ ५१ ॥
 पिष्ट्वा प्रमल्लयालोडय खादेत्तद् घृतभर्जितम् ।
 योनिर्वोतार्तदृद्रोगगुल्मार्शोत्रिनिवृत्तये ॥ ५२ ॥

(बाह्ये)

बृहतीनतदारुसिन्धुकुष्ठैः
 शृततैलं पिचुना शृतं च योन्याम् ।
 वृषगोधुररास्नकैः प्रपीतं
 श्रितदुग्धं च निहन्ति योनिशूलम् ॥ ५३ ॥

(योगामृते)

१. 'पाणिनोन्नमयेत्', २. 'व्यपयेत्', ३. 'भवेत्', ४. 'पार्श्वार्ति'

सौवर्चलोपकुञ्चिकापिप्पलीर्वा मयेनावन्तिसोमेन वा दन्ती-
त्रिफलागुलूचीकाथः सुखोष्णो योनेः परिषेकः ॥

(संग्रहे)

पिबेद्वा दर्भनिर्यूहं मिद्धं गोक्षुरकेण वा ।

पचः सशर्करं शीतं योनिशूलनिपीडिता ॥ ५४ ॥

(हारीतः)

बिल्वमर्कस्य मूलं च पिष्ट्वा मद्येन पाययेत् ।

तेन योनिगतं शूलमाशु शाम्यति योषितः ॥ ५५ ॥

(भद्रव-)

द्वरण्डतैलसम्मिश्रं धान्यमुस्तामहौषधैः ।

सोशीरैः साधितं क्षीरं शर्करापरिमिश्रितम् ॥ ५६ ॥

मधुमात्रासमायुक्तं योनिशूलनिषूदनम् ।

(बिन्दुसारे)

योनिविशोधनीवर्ति ।

शताह्वाकुष्ठमरिचपिप्पलीमापसैन्धवैः ।

वर्तिस्तुल्यकराकुष्ठा धार्या योनिविशोधनी ॥ ५७ ॥

(हारिश्चन्द्रे)

योनिशूलायाम् ।

वृषोपकुञ्चीवृषकोपकुल्या-

चव्योषणग्रन्थिकनागराणाम् ।

कल्कः सुखोष्णेन जलेन पीतः

शूलेषु योनिप्रभवेषु शस्तः ॥ ५८ ॥

(सन्त्रान्तरे)

पित्तयोन्यां स्नेहनादिक्रिया ।

पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपित्तुक्रियाः ।

शीताः पित्तजितः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ५९ ॥

शतावरीघृतम् ।

शतावरीमूलाचतुष्कात्क्षुण्णपीडितात् ।

रसेन क्षीरतुल्येन पाचयेत् घृताढकम् ॥ ६० ॥

जीवनीयैः शतावर्या मृद्धीकाभिः परूषकैः ।

पिष्टैः प्रियाळैश्चाक्षौर्द्विबन्धामधुकान्बितैः ॥ ६१ ॥

सिद्धशीते तु मधुना पिप्पल्याश्च पलायकम् ।
 शर्कराया दशपलं क्षिपेच्छिद्यात्पिचुं ततः ॥ ६२ ॥
 योन्यसृक्शुक्लदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं परम् ।
 क्षतं क्षयमसृक्पित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ॥ ६३ ॥
 कामिलां वातरुधिरं विसर्पं हृन्निष्ठरोग्रहम् ।
 अपस्मारार्दितायाममदोन्मादांश्च नाशयेत् ॥ ६४ ॥
 एवमेव पथः सर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ।
 गर्भदं पित्तजानां च नारीणां परमं हितम् ॥ ६५ ॥

बलाद्रोणद्वयकाथे घृततैलादकं पचेत् ।

क्षीरे चतुर्गुणे कुष्णाकाकनासामितान्वितैः ॥ ६६ ॥
 जीवन्तीक्षीरकाकोलीस्थिरावीरद्विर्जीवकैः ।
 पयस्याश्रावणीमुद्गपीलुमाषाख्यपर्णिभिः ॥ ६७ ॥
 वातपित्तामयान् हन्वा पानाद् गर्भं दधाति तत् ।

रक्तयोन्यामौषधम् ।

रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबन्धमवेक्ष्य च ॥ ६८ ॥
 यथादोषोदयं पुञ्ज्यादुक्तस्थापनमौषधम् ।
 (बाहटे)
 चूर्णं पुण्यानुगं योज्यं शोनिर्गमविनाशनम् ॥ ६९ ॥
 (तन्त्रान्तरे)

श्लेष्मदुग्ध्यां योन्याम् ।

योन्यां बलासदुष्टायां सर्वं रूक्षोष्णमौषधम् ।
 यवाक्षमभयारिष्टं सीधुं तैलं च योजयेत् ॥ ७० ॥
 पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयोगांश्च समाश्लिकान् ।
 आरग्वधादिवर्गस्य कषायः परिषेचने ॥ ७१ ॥
 दुर्गन्धानां कषायः स्यात्तैलं वा कल्क एव वा ।
 चूर्णो वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणः ॥ ७२ ॥

स्नेहनस्वेदबस्त्यादि वातलास्वनिलापहः ।
 कारयेद्रक्तपित्तघ्नं शीतां पित्तकुतासु च ॥ ७३ ॥
 श्लेष्मलासु च रूक्षोष्णं कर्म कुर्याद्यथाबलम् ।
 सन्निपाते विमिश्रं तु संसृष्टासु च कारयेत् ॥ ७४ ॥
 (सङ्ग्रहे)

इति योगरत्नसमुच्चये गुह्यरोगचिकित्साधिकारो
 अष्टाविंशतितमः ।

अथ विषचिकित्साधिकारः ।

विषोत्पत्तिमाह ।

मध्यमाने जलनिधावमृतार्थं सुरासुरैः ।
 जातः प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥ १ ॥
 दीप्ततेजाश्चतुर्दंष्ट्रो हरिकेशोऽनलेश्वरः ।
 जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञितः ॥ २ ॥
 हुङ्कृतो ब्रह्मणा मूर्ती ततः स्थावरजङ्गमे ।
 सोऽध्यतिष्ठन्निभं रूपमुज्झित्वा वञ्चनात्मकम् ॥ ३ ॥
 स्थिरमत्युल्बणं शीघ्रं यत्कन्देषु प्रतिष्ठितम् ।
 सर्पलूतादिदंष्ट्रासु तारुणं जङ्गमं विषम ॥ ४ ॥
 स्थावरं जङ्गमं चेति विषं प्रोक्तमकृत्रिमम् ।
 कृत्रिमं गरसंज्ञं तु क्रियते विविधौषधैः ॥ ५ ॥
 हन्ति योगवशेनाशु निराच्चिरतराश्च तत् ।
 शोफपाण्डूदरोन्मादकुर्नाभादीन् करोति वा ॥ ६ ॥
 तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदं व्यवाय्याशुकरं लघु ।
 विक्राषि सूक्ष्ममव्यक्तरसं विषमपाकि च ॥ ७ ॥
 ओजसो विपरीतं तत्तीक्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः ।
 वातपित्तोत्तरं नृणां सद्यो हरति जीवितम् ॥ ८ ॥

विषं हि देहं संघ्राप्य प्राग्दूपयति श्लोणितम् ।
 कफपित्तानिर्वाहानु समं दोषान् सदाशयान् ॥ ९ ॥
 ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्पते ।
 स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे पूर्वं प्रजायते ॥ १० ॥
 जिह्वायाः श्यावता स्तम्भो मूर्छा त्रासः क्लमो वमिः ।
 द्वितीये वेपथुः स्वेदो दाहः कण्ठे च वेदना ॥ ११ ॥
 तालुशोषस्तृतीये तु शूलं चामाशये भृशम् ।
 चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥ १२ ॥
 कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्वभेदश्च पञ्चमे ।
 सर्वदोषप्रकोपश्च पक्वाधाने च वेदना ॥ १३ ॥
 षष्ठे संज्ञाप्रणाशश्च सुभृशं चातिसार्यते ।
 स्कन्धपृष्ठकटीमङ्गो भवेन्मृत्युश्च सप्तमे ॥ १४ ॥

विषवेगानुरोधेन चिकित्सा ।

प्रथमे विषवेगे तु वान्तं शीताम्बुसेचितम् ।
 सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्तमगदं पाययेद् द्रुतम् ॥ १५ ॥
 द्वितीये पूर्ववद्वान्तं विरिक्तं चानुपाययेत् ।
 तृतीयेऽगदपानं तु हितं नस्यं तथाञ्जनम् ॥ १६ ॥
 चतुर्थे स्नेहसंयुक्तमगदं प्रतियोजयेत् ।
 पञ्चमे मधुककाथमाक्षिकाभ्यां युतं हितम् ॥ १७ ॥
 षष्ठेऽतिसारवत्सिद्धिरवपीडस्तु सप्तमे ।
 अञ्जनं तगरं कुष्ठं हरितालं मनश्शिला ॥ १८ ॥
 फलिनी त्रिकटुः स्पृका नागपुष्पं सकेसरम् ।
 हरेणु मधुकं मांसी रोचना काकमालिका ॥ १९ ॥
 श्रीवेष्टकं सर्जरसः श्रुताह्वा कुंकुमं बला ।
 तमालपत्रतालीसभूर्जोशीरे निशाद्वयम् ॥ २० ॥
 कन्योपवासिनी स्नाता शुक्रवासा मधुद्रुतैः ।
 द्विजानभ्यर्च्य तैः पुष्पैः कल्पयेदगदोत्तमम् ॥ २१ ॥

वैद्यश्चात्र ततो मन्त्रं प्रयतात्मा पठेदिमम् ।

चन्द्रोदयो नामागदः ।

नमः पुष्यसिंहाय नमो नारायणाय च ॥ २२ ॥

यथासौ नाभिजानाति रणे कृष्णपराजयम् ।

एतेन सत्यवाक्येन अगदो मे प्रसिद्धयतु ॥ २३ ॥

नमो वैदूर्यमाते हुलुहुलु रश्म मां सर्वविषेभ्यः । गौरि गान्धारि
चण्डालि मातङ्गि स्वाहा । पिष्टे च द्वितीयो मन्त्रः । ओं हरिमाषि
स्वाहा ।

अश्वेषविषवेतालप्रहकार्मणपाप्मसु ।

मारकभ्याधिदुर्मिक्षयुद्धाशनिभयेषु च ॥ २४ ॥

पाननस्याञ्जनालेपमणिबन्धादियोजितः ।

एष चन्द्रोदयो नाम शान्तिः स्वस्थ्ययनं परम् ॥ २५ ॥

(बाहवे)

वासवो हृत्रमवधीत् समारण्डोऽमुना किल ।

विषपीतस्य समधु बमनं गोमयाद्रसः ॥ २६ ॥

हृदयावरणं सर्पिरगदांश्च प्रयोजयेत् ।

रजनी सैन्धवधौद्रसंयुक्तं घृतमुत्तमम् ॥ २७ ॥

पानं मूलविषार्तस्य दिग्धविद्धस्य चेष्यते ।

(सिद्धसारे)

भौमानां सर्पाणां त्रैविध्यम् ।

दर्शिकरा मण्डलिनो राजीमन्तश्च पन्नगाः ॥ २८ ॥

त्रिधा समांसतो भौमा भिद्यन्ते ते त्वनेकधा ।

व्यासतो योनिभेदेन नोच्यतेऽनुपयोगतः ॥ २९ ॥

विषं दर्शिकरादीनां क्रमाद्वातादिकोपनम् ।

ब्राह्मणादीनां सर्पाणां सत्तारकालादि ।

पूर्वमध्यापराह्वेषु चरन्ति ब्राह्मणादयः ॥ ३० ॥

अस्तं गते रवौ शूद्रा, दृशन्ति ब्राह्मणाः पुरः ।
 संस्थिता दक्षिणे पार्श्वे क्षत्रिया वामतो विश्वः ॥ ३१ ॥
 शूद्रास्तु पृष्ठतो विभास्त्रीनप्यनिलपूर्वकान् ।
 कोपयन्ति क्रमाद्दोषांस्त्रीस्त्रयः क्षत्रियादयः ॥ ३२ ॥

सर्पाणां दंशहेतुः ।

आहारार्थं भयात्पादस्पर्शादतिविषात्कुपः ।
 पापवृत्ततया वैरादेवर्षियमचोदनात् ॥ ३३ ॥
 दृशन्ति सर्पास्तेषूक्तं विषाधिक्यं यथोत्तरम् ।

दंशकक्षमम् ।

यत्र कालापरिक्लेदमात्रं गात्रे प्रदृश्यते ॥ ३४ ॥
 न तु दंष्ट्राकृतं दंशं तत्पुण्ड्राहतमादिञ्चेत् ।
 एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्यालीढारुयमशोणितम् ॥ ३५ ॥
 दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुसं त्रीणि तानि तु ।
 मांसच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि द्रष्टव्यम् ॥ ३६ ॥
 दंष्ट्रापदानि चस्वारि तद्दृष्टानपाडितम् ।
 निर्विषं द्वयमत्रायमसाध्यं पथिमं वदेत् ॥ ३७ ॥

जलाप्लुतादिस्वरूपाः सर्पाः भक्षपविषाः ।

जलाप्लुता रतिक्षीणा भीता नकुलनिर्णिताः ।
 शीतवातातपस्याधिष्णुत्तृष्णाश्रमपीडिताः ॥ ३८ ॥
 तूर्णं देशान्तरायाता विमुक्तविपकञ्चुकाः ।
 कुशौपधीकण्टकवये चरन्ति च काननम् ॥ ३९ ॥
 देशं च दिव्याद्ध्युषितं सर्पास्तेऽल्पविषा मताः ।

श्मशानादिषु दंशं त्यजेदिति ।

श्मशानचित्तिचैत्यादौ पञ्चमीपथसन्धिषु ॥ ४० ॥
 अष्टमी नवमी सन्ध्या मध्यरात्रं दिनेषु च ।
 याग्याग्नेयमघाश्लेषा विशाखापूर्वनैर्ऋते ॥ ४१ ॥

नैर्ऋताख्ये मुहूर्ते च दष्टं मर्मसु च त्यजेत् ।

असाम्यलक्षणम् ।

दष्टमात्रेऽसितास्याक्षः शीर्यमाणतनूरुहः ॥ ४२ ॥

स्तब्धजिह्वो मुहुर्मूर्च्छच्छीतोच्छ्वासो न जीवति ।

हिष्मा श्वासो वमिः कासो दष्टमात्रस्य देहिनः ॥ ४३ ॥

जायन्ते युगपद्यस्य स हृच्छ्रुली न जीवति ।

फेनं वमति निस्संज्ञः श्यावपादकराननः ॥ ४४ ॥

नासावसादो भङ्गोऽङ्गे विह्वेदः श्लथसन्धिता ।

विषपीतस्य दष्टस्य दिग्धेनाभिहतस्य च ॥ ४५ ॥

भवन्त्येतानि लिङ्गानि सम्प्रामे जीवितक्षये ।

नष्टजीवलक्षणम् ।

न नस्यैश्चेतना तीक्ष्णैर्न क्षतात्क्षतजागमः ॥ ४६ ॥

दण्डाहतस्य नो राज्ञिः प्रधातस्य यमान्तिकम् ।

सविषाविषदंशलक्षणम् ।

तुद्यते सविषो दंशः कण्डूशोफरुजान्वितः ॥ ४७ ॥

दद्यते ग्रथितः किञ्चिद्विपरीतस्तु निर्विषः ।

देहे विषस्य व्याप्तिः ।

मात्राशतं विषं स्थित्वा दंशे दष्टस्य देहिनः ॥ ४८ ॥

देहं प्रक्रमते धातून् रुधिरादीन् प्रदूषयत् ।

शीघ्रं विषस्य प्रतीकारे हेतुः ।

पतस्मिन्नन्तरे कर्म दंशस्योत्कर्तनादिकम् ॥ ४९ ॥

कुर्याच्छीघ्रं यथा देहे विषवल्ली न रोहति ।

सद्यः करणीयानि ।

दंशं मण्डलिनां मुक्त्वा पित्तलत्वाद्वाथापरम् ॥ ५० ॥

'दष्टमात्रः सि' २. 'शिरोरुहः' ३. 'विकेदः' ४. 'रूपाणि' इति

द्वयपाठः.

प्रतप्तैर्हैमलोष्टाद्यैर्देहेदाशूलक्रेन वा ।

करोति मस्मसात्सद्यो वह्निः किं नाम न क्षणात् ॥ ५१ ॥

दष्टमात्रो दशेदाशु तमेव पवनाशिनम् ।

लोष्टं महीं वा दशनेऽश्लिष्टत्वा चानुससंभ्रमम् ॥ ५२ ॥

निष्ठीवेन समालिम्पेद् दंशं कर्णमलेन वा ।

(बाहरे)

आषुषणछेदनदाहबन्धास्त्रावांश्च कुर्यादिह दष्टमात्रे ॥ ५३ ॥

सर्वैरेवादितः सर्वे शास्त्रादष्टस्य देहिनः ।

यत्नेनोपरि बध्नीयाद्दंशात् चतुरङ्गुले ॥ ५४ ॥

शकृद्रससमं सर्पिः पाययेत्तु गवां बुधः ।

हृदयावरणं नाम जीवरक्षाकरं परम् ॥ ५५ ॥

मरिचं कुडुबं पिष्ट्वा घृतस्य कुडुबं पिबेत् ।

हृदयावरणं नाम जीवरक्षाकरं परम् ॥ ५६ ॥

(सम्प्रान्तरे)

अण्वपि विषं रक्तं प्राप्य वर्धतेति ।

विषं नाहेयमप्राप्य रक्तं दूषयते वपुः ।

रक्तमण्वपि तु प्राप्तं वर्धते तैलमम्बुवत् ॥ ५७ ॥

विषे स्थानान्तरप्राप्ते सिरामोक्षादयः ।

विषे प्रविशते विष्येत् सिरां सा परमा क्रिया ।

रक्ते निर्द्ध्यमाणे तु कृत्स्नं निर्द्ध्यते विषम् ॥ ५८ ॥

सिरास्वदृश्यमानासु योज्या मृङ्गजलौकसः ।

चन्दनोशीरयुक्तेन सलिलेन च सेचनम् ॥ ५९ ॥

(बाहरे)

अदिनादौ करजादित्वचं दष्टपरीक्षणम् ।

फणिनो मधुरे तिक्ते राजिभान्मण्डलीकटौ? ॥ ६० ॥

सामान्यचिकित्सा ।

सिन्दुवारकमूळानि रसेन स्वेन पेषयेत् ।

मधुयुक्तोऽयमगदः पानं दर्वीकृतां विषे ॥ ६१ ॥

गोक्षीरेणैव संपिष्य वज्रवल्लीमतन्द्रितः ।

तेनैष पाययेत्सर्वं विषं मण्डलिनां हरेत् ॥ ६२ ॥

दधि नवनीतं क्षौद्रं सिन्धूत्थं कटुत्रयान्वितं पीतम् ।

मण्डलिविषेण भवं रक्तोद्धारं च नाशयति ॥ ६३ ॥

करञ्जस्य समाहृत्य मूलं पत्रं फलं त्वचम् ।

विषे मण्डलिनां प्राज्ञो भिषक् सर्वत्र पाययेत् ॥ ६४ ॥

अटवीकारवल्यास्तु कन्दं क्षीरेण पाययेत् ।

क्षारिवायास्तया मूत्रैर्नस्याद्यैर्हन्ति राजिलम् ॥ ६५ ॥

विषे सर्वत्र योज्या स्याच्छ्वेता च गिरिकर्णिका ।

अङ्गुशो वा समूलं वा संपिष्टोत्तरकर्णिकम् ॥ ६६ ॥

पानलेपननस्याद्यैर्हन्ति सर्वाविषाणि तु ।

सर्पादिविषनाशाय टङ्गणस्य रजोऽम्भसा ॥ ६७ ॥

पानालेपननस्याद्यै रहस्यमिदमुत्तमम् ।

... ध्वाङ्गमध्ये सुषिरं विधाय

तन्मध्येमापूर्य च रामठेन ।

एतद्रसा ....

... .. ॥ ६८ ॥

... .. जिघ्रेत् ।

सुखी भवेद्वासुकिनापि दष्टः ॥ ६९ ॥

अवचूर्ण्य वचाहिङ्गुमरिचानविशङ्कितः ।

कारवल्लीरसैः कुर्यान्नस्यं दष्टेऽह्यहीश्वरैः ॥ ७० ॥

दद्यानां नष्टसंज्ञानां कुर्यान्नस्याञ्जने यदि ।

रसोऽभिगृ .... ॥ ७१ ॥

(प्रयोग)

... .. ।

क्षिपलं नतकृष्णाभ्यां घृतक्षौद्रचतुष्पलम् ॥ ७२ ॥

अपि तक्षकदृष्टानां पानमेतत्सुखप्रदम् ।
 तण्डुलीयकमूलं तु पीतं तण्डुलवारिणा ॥ ७३ ॥
 तक्षकेनापि संदष्टं निर्विषं कुरुते नरम् ।
 सम्यक्मधुकसारेण गोमूत्रे भावितेन तु ॥ ७४ ॥
 दध्याद्विषापहं नस्यं सिध्मध्नं च प्रलेपनम् ।
 सर्पदष्टप्रदेशे तु स्वयमेव विचक्षणः ॥ ७५ ॥
 मूत्रयेत क्षणादेव निर्विषत्वमवाप्नुयात् ।

धूपः ।

शिखिपत्रान्वितैर्धूपः सम्यक् सर्षपचन्दनैः ॥ ७६ ॥
 देयः सर्पविनाशाय तद्विषस्य च शान्तये ।

पञ्चशिरीषागदः ।

शिरीषपत्रमूलत्वक्फलपुष्पकृतोऽगदः ॥ ७७ ॥
 सिद्धः पञ्चशिरीषोऽयं चरस्थिरविषापहः ।

(क्षारपाणिः)

विषसुप्तप्रबोधनम् ।

सैन्धवं मरिचं तुल्यं निम्बबीजं तयोः समम् ॥ ७८ ॥
 घृतमध्वन्वितो हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ।
 नक्तमालफलं व्योषं बिल्वमूलं निशाद्वयम् ॥ ७९ ॥
 पुष्पं च सौरसं पिष्टमञ्जनं वस्तवारिणा ।
 भोजश्चैतरेणोद्दिष्टं विषसुप्तप्रबोधनम् ॥ ८० ॥

(तन्त्रान्तरे)

विषोपद्रवचिकित्सा ।

बिल्वस्य मूलं सुरसस्ये पुष्पं फलं करञ्जस्य नतं सुराङ्गम् ।
 फलत्रयाव्योषनिशाद्वयं च वस्तस्य मूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टम् ॥ ८१ ॥
 भुजङ्गलूतोन्दुरुष्टशिकाद्यैर्विषूचिकाजीर्णगरज्वरैश्च ।
 नार्ताघ्नान् भूतविधर्षितांश्च स्वस्थीकरोत्यञ्जनपाननस्यैः ॥ ८२ ॥

शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् ।
भ्रावितं सर्पदृष्टानां पाननस्याञ्जने हितम् ॥ ८३ ॥

(बाहवे)

सञ्जीवनो नामागदः ।

चन्दनं कुङ्कुमं कुष्ठं कांशिकाक्षाप्रियङ्गवः ।
मुस्तास्थौणेयशैलेयरोचनामदनं प्लवम् ॥ ८४ ॥
श्रीवेष्टकविलङ्गैलाविशालालमनशिशलाः ।
सुरसमसवं स्पृका रजनीद्वयबाळकम् ॥ ८५ ॥
हिङ्गुसिद्धार्थकान् पद्मचारिणी पद्मकेसरम् ।
जात्याः पुष्पप्रवाळाश्च पुष्पमर्कशिरीषयोः ॥ ८६ ॥
दिलोध्नृहतीकौन्तीमधुकागन्धनाकुलीः ।
सुद्वर्षणी कणा श्यामा ध्यामकं नळदं नतम् ॥ ८७ ॥
सिन्दुवारकसम्याकदेवदारुमयूरकम् ।
पुष्ये समाहृतैः पिष्टैः योज्यस्तेरगदोत्तमः ॥ ८८ ॥
सञ्जीवनः प्रागमृताद्विहितोऽयं स्वयम्भुवा ।
पाननस्याञ्जनघ्राणधूमालेपनधारणैः ॥ ८९ ॥
जीवनो विषसुप्तानां राजद्वारे जयावहः ।
धन्यो धान्यधनायुःश्रिक्षेमपुष्टिसुखप्रदः ॥ ९० ॥
गृहे स्थितो विषालक्ष्मीमन्त्रज्वरगरग्रहान् ।
कृत्याकार्मणकाखोर्द्व्याळजन्तुसरसृपान् ॥ ९१ ॥
स्वप्नोपघातदुःस्वप्नतोयाग्निरिपुतस्करान् ।
निहन्त्यकालमरणमारकाशाविनिग्रहान् ॥ ९२ ॥

सङ्गदे

कद्रुत्रिकं च लशुनं वचा हिङ्गु तथैव च ।
बकुळास्थि च कारञ्जं शिरीषं केतकीयुतम् ॥ ९३ ॥

अश्वगन्वासमायुक्तं लांगलीकन्दसंयुतम् ।
 टंक्रणं देवताळीं च पारतं गन्धकत्रयम् ॥ ९४ ॥
 समभागानि सर्वाणि नरमूत्रेण पेपयेत् ।
 गुळिकां कारयेत्तेन लेपनं नस्यमेव च ॥ ९५ ॥
 सर्वसर्पहरं श्रेष्ठं मण्डलीनां विशेषतः ।

(सम्प्राञ्जरे)

विषदिग्धाविद्धस्य लक्षणम् ।

विषदिग्धेन विद्धस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ॥ ९६ ॥
 विवर्णभावं भजते विषादं चाशु गच्छति ।
 कीटैरिवावृतं चास्य गात्रं चिमिचिमायते ॥ ९७ ॥
 भोगिपृष्ठशिरःस्कन्धसन्धयः स्युः सवेदनाः ।
 कृष्णादुष्टासविस्त्रावी तृष्मूर्च्छाज्वरदाहवान् ॥ ९८ ॥
 दृष्टिकालुष्यवमथुश्वासकासकरः क्षणात् ।
 आरक्तपीतपर्यन्तश्यावमभ्योऽतिरुग्रणः ॥ ९९ ॥
 शूलयते पच्यते सद्यो गत्वा मांसं च कृष्णताम् ।
 प्रक्लिभं शीर्यतेऽभीक्ष्णं सपिच्छिलपरिस्रवम् ॥ १०० ॥
 कुर्यादमर्मविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतम् ।

विषनाशविद्धे चिकित्सा ।

शूल्यमाकृष्य तप्तेन लोहेनाशु दहेद् व्रणम् ॥ १०१ ॥
 व्रणे तु पूतिपिशिते क्रिया पित्तविसर्पवत् ।
 शुक्रनासाप्रतिविषाव्याघ्रीमूलैश्च लेपयेत् ॥ १०२ ॥

(वाहवे)

विषभवे व्रणे तैलम् ।

समूलवालिकल्कयुक्तमरुलकाञ्चिके
 क्रमेण मन्दपावके विपाच्य साधु साधितम् ।

प्रयोजितं भिषग्वरेण तैलमाशु रोपयेद्

घ्नं सपूयवेदनं विशेषतो विषोद्धवम् ॥ १०३ ॥

(कम्भीपुरवाही)

विषार्तानामुपद्रवाः ।

ज्वरकासवमिश्वासहिध्मातृष्णातिमूर्च्छनम् ।

विशो भेदोऽतिकाठिन्यमानाहो वस्तिमूर्धरुक् ॥ १०४ ॥

श्वयथुः पूतिदंशत्वं रक्तस्रावो विषानिलः ।

इति षोडश निर्दिष्टा विषार्तानामुपद्रवाः ॥ १०५ ॥

गच्छन्त्युपेक्षया नाशं यैर्जुष्टा विषरोगिणः ।

विषज्वरे काथः ।

राजवृक्षफलोशीरघनकाष्मर्यपन्नकात् ॥ १०६ ॥

काथस्सशकरक्षौद्रो विषज्वरहरः परम् ।

पीता तण्डुलतोयेन कटुका ससितोपला ॥ १०७ ॥

विषज्वरहराजाजीजीवकर्षभकोल्पलम् ।

कोलमज्जसिताधान्यं भार्ग्वीयष्ट्याह्वकेसरम् ॥ १०८ ॥

विषज्वरवमिश्वासकासतृष्णानिबर्हणम् ।

त्रिफलारग्वधव्याघ्रीकाथो ज्वरषिवन्धनुत् ॥ १०९ ॥

षलाबिल्ववचास्तुक्ताकषायस्सपुनर्नवः ।

ज्वराग्निसादश्वयथुन्निहन्ति विषसम्भवान् ॥ ११० ॥

विषज्वरे वैदेहिकादि ।

वैदेहिकारामठकं कपित्थरससैन्धवम् ।

ससितं माक्षिकं लीढं कासश्वासज्वरापहम् ॥ १११ ॥

विषकासे ।

सद्राक्षानागरं कृष्णामथवा सवराघनाम् ।

लीढ्वाण्यमधुना कासान्मुच्यते विषसम्भवात् ॥ ११२ ॥

विषवम्याम् ।

विषवम्यां पिबेत् काथं बिल्वमूलाद्रजोथवा ।

भात्रीपरुषकद्राक्षामधुकं पयसा द्रुतम् ॥ ११३ ॥

बेह्लाम्यंजनसोशीरयष्ट्येळाकणकेसरम् ।

लिह्यान्मरिचकुम्भीं वा घृतपुष्परसद्रुताम् ॥ ११४ ॥

क्षीरिवृक्षाक्षुरक्षौद्रसितास्तद्वमथुच्छिदः ।

जीर्णशाल्योदनं क्षौद्रं क्षीरं चन्दनसाधितम् ॥ ११५ ॥

शीताम्भोऽनु पिबेद् भुक्त्वा विषच्छर्दिमपोहति ।

विषश्वासे ।

तैलगोविद्रसक्षौद्रैर्लिह्यात् कृष्णाप्रियङ्गुके ॥ ११६ ॥

श्वासी क्षौद्रेण वा द्राक्षाशृंगीमागधिकासिताः ।

गुळनागरवैदेहीविजयामलकानि वा ॥ ११७ ॥

विषहिध्यायाम् ।

हिध्यायां शङ्खकनककडुकास्वर्णगैरिकम् ।

बेह्लशुण्ठीकणोशीररजनीद्वितयानि वा ॥ ११८ ॥

लिह्याद्वा व्योषमृद्रीकां बीजपूररसेन वा ।

सक्षौद्रं बालकरजः काथं वा सगुळं पिबेत् ॥ ११९ ॥

विश्वभेषजगायत्रीहरिद्राजरदारुजम् ।

दन्तीन्द्रवारुणीद्वीपीकल्कं सौवीरकेण वा ॥ १२० ॥

तृणं मूर्च्छायाञ्च ।

तृणमूर्च्छयोराशिरसोर्लपसेका हिमा हिताः ।

अम्भोजनालकुसुमचन्दनोशीरमौक्तिकैः ॥ १२१ ॥

वैहायससितातोयक्षीराज्येक्षुरसाप्लुतैः ।

बीजनं तालवृन्तेन शीते सिकतिले स्थितिः ॥ १२२ ॥

कमलोत्पलकिञ्जल्कपटलावृतवारिषु ।

विषतृद्दाहमूर्च्छाघ्नं सरसीष्ववगाहनम् ॥ १२३ ॥

विषवेगसमृत्थायां तृष्णायां लाजतर्पणम् ।

शर्कराढाडिमक्षौद्रसालिलाप्लावितं पिबेत् ॥ १२४ ॥

पटवेतसजम्बाम्रसेव्यतोयं च शीतलम् ।

विषजातिसारे ।

धूम्रम्बुस्तकडुकात्रायन्तीन्द्रयवान्समान् ॥ १२५ ॥

द्वौ भागौ चित्रकादष्टौ कुटजाद्वारिणा पिबेत् ।
 विषातिसारोदावर्तकासन्धासज्वरापहम् ॥ १२६ ॥
 कोध्रमोचरसाम्बष्टाधातकीस्तण्डुलाम्बुना ।
 समाक्षिकाः पिबेच्चद्रन्नागरातिविषाभयाः ॥ १२७ ॥
 सधातकीस्सकुटजाः माञ्जनाः श्लक्ष्णचूर्णिताः ।
 पाठानागरचूर्णं वा दध्ना युक्तं समाक्षिकम् ॥ १२८ ॥

विषजेषु वस्तिरूगादिषु ।

वस्तिरुग्वर्तनाहेषु फलवर्षिं प्रयोजयेत् ।
 सारग्वर्षां सत्रिवृतां सोपकुल्यां हरीतकीम् ॥ १२९ ॥
 पिबेद् घृतेन सक्षौद्रां वस्तिशूलादिनाशिनीम् ।
 गृहधूमनतश्यामानीलिनीतण्डुलीयकैः ॥ १३० ॥
 सिद्धं वाज्यं तथा सिद्धं वराक्राथत्रिवृषुतम् ।

विषजे मूर्धरूजे ।

काष्ठीक्षीरिवृक्षत्वग्द्राक्षायष्ट्याह्वशर्कराः ॥ १३१ ॥
 नस्यं विषशिरोरुग्घ्नं संयोज्यं शीतवारिणा ।

विषश्वयथौ ।

श्वयथौ शुद्धकाष्ठस्य पयः पाने हितं शृतम् ॥ १३२ ॥
 विश्वभेषजवैदेही कटुका देवदारुभिः ।
 सुरसामूलकल्कैर्वा छागं वा पिप्पलीशृतम् ॥ १३३ ॥
 त्रिफलायाः कषायेण त्रिवृता भाविता ज्यहम् ।
 आलोच्य सर्पिषा पीता विषश्वयथुनाशिनी ॥ १३४ ॥
 मधुघ्न्योषवरावेष्टसुराह्वोशीरपक्वकैः ।
 विषश्वयथुजिल्लेपस्तथा स्वादुकषायकैः ॥ १३५ ॥
 शिरोषपुष्पाहिशिरोनतकुष्ठघृतान्वितः ।
 भूपोऽगदः श्वयथुजित्समस्तविषनाशनः ॥ १३६ ॥
 अल्पेनाप्यपचारेण दंशः पूतित्वमश्नुते ।
 प्रायो न सहते तीक्ष्णमुष्णं वा भेषजं विषम् ॥ १३७ ॥

विषव्रणे सेकलेपाः ।

मधुरस्निग्धशीतानि गुञ्ज्याद्विषभवे व्रणे ।
 सेकाळेपांश्च सखीरैः कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ॥ १३८ ॥
 न्यग्रोधभृङ्गमधुकतिलसर्षपसैन्धवम् ।
 सामया निम्बपत्राज्यं दंष्ट्रपूतित्वनाशनम् ॥ १३९ ॥
 कर्णिकापातनं भेष्टं विषव्रणविशोधनम् ।

।वषव्रणात्प्रफलावे ।

रक्ते क्षयत्यतिभृशं घृतं समरिचं पिबेत् ॥ १४० ॥
 तण्डुलीयकमूलेन सितया वा समन्वितम् ।
 दंष्ट्रं मलेपयेद्यास्य दाव्या सुश्लक्ष्णपिष्टया ॥ १४१ ॥
 सितोपलाधौद्रघृतछागदुग्धानि नावनम् ।
 शमीकल्कं पिबेच्छ्लक्ष्णमङ्गं लिम्पेद्विशालया ॥ १४२ ॥
 नावने हेमशुक्ला च ततः शाम्यति शोणितम्

कृशस्य चेद्वस्तिप्रयोगः ।

कृशस्यातिश्रुते रक्ते रूक्षैरत्यर्थसेवितैः ॥ १४३ ॥
 विषस्य च स्वभावेन मातरिक्षा प्रकुप्यति ।
 उन्मादाक्षेपगमनो भ्रंशापस्मृतयस्ततः ॥ १४४ ॥
 तत्रेष्टं स्नेहनं वस्तिनस्यप्रथमनाशनम् ।

विषवातविकारे ।

नागदन्त्यभयाकुष्ठपिप्पलीवृषकट्फलम् ॥ १४५ ॥
 भङ्गातकास्थिकटुकाबिल्वप्रतिविषाघ्निकाः ।
 सखीरं तैर्घृतं सिद्धं विषवातविकारजित् ॥ १४६ ॥
 पिबेदेरण्डतैलं वा छागमांसरसान्वितम् ।
 ऐक्यं घृततैलं वा मेथ्यमांसरसाशनः ॥ १४७ ॥
 कार्पासमूलं मरिचं हरिद्रे नलदं नलम् ।
 पिप्पलीं स्वर्षिकां कुष्ठं जलेनालोच्य पाययेत् ॥ १४८ ॥

अन्वयं विषयात्मकं तथापस्मारिणं नरम् ।

सर्वविषे वचादिः ।

व्याहंसपदीभ्योषदधित्थं इस्तिपिप्पलीम् ॥ १४९ ॥

देवदाहवकाविन्वकमिजित्कुष्ठुडुण्डुकम् ।

ओभासुकुर्ण्यतिविषाः क्षीरं सर्पिश्च पाययेत् ॥ १५० ॥

निहन्ति पानाम्यङ्गाभ्यां घृतं सर्वविषाणि तत् ।

प्रतिपुर्याषवास्वं च रोगेष्वेवं परेषु च ॥ १५१ ॥

दोषान्नुबन्धमालोच्य विषतन्त्राविरोधतः ।

(वाग्दे)

वस्मादत्यर्बुम्भुषं च तीक्ष्णं च पठितं विषम् ॥ १५२ ॥

अतः सर्वविषेषूक्ताः परिषेकास्तु शीतलाः ।

सर्वेषु सर्वावस्थेषु विषेषु न घृतोपमम् ॥ १५३ ॥

(तन्त्राग्धरे)

विषते भेषजं किञ्चिद्विशेषात्प्रबलेऽनिले ।

(वाग्दे)

विषानां नानां वक्ष्यामि ।

दिवास्वप्नं व्यवायं च व्यायामं क्रोधमातपम् ॥ १५४ ॥

सुरातिलकुलत्थाश्च बर्जयेत् विषातुरः ।

विद्राहीन्यन्नपानानि विषार्त्तानां त्रिवर्जयेत् ॥ १५५ ॥

(नारदीये)

हाकं तिष्ठान् कुलत्थाश्च मांसं मत्स्यं दधि स्त्रियः ।

व्यायाममातपं क्रोधं विषार्त्तः परिवर्जयेत् ॥ १५६ ॥

(महावामे)

विषरोगिणां शीतवीर्यमौषधम् ।

शीतमेव च कुर्वीत विषानं विषरोगिणाम् ।

सुक्त्वा कीटविषं तद्धि शीतेनाभिप्रवर्धते ॥ १५७ ॥

शालयः षष्टिका जीणोः कोरदूषाः त्रियङ्गवः ।

सूद्रो हरेणुस्तुवरी पटोलं वेत्रपल्लवाः ॥ १५८ ॥

तण्डुलीयकजीवन्नीवार्ताकस्तुनिषण्णकाः ।

जाङ्गलं डाडिमं धात्री कपित्थं सैन्धवं सिता ॥ १५९ ॥

अविदाहि यदन्यच्च विज्ञायान्नस्वरूपतः ।

विषवर्धने हेतुमाह ।

क्षुत्तृष्णाघर्मदौर्वलयक्रोधशोकभयश्रमैः ॥ १६० ॥

अजीर्णवर्षोद्भवता पित्तमारुतवृद्धिभिः ।

तिक्तपुष्पफलाघ्राणभूवाष्पधनगर्जितैः ॥ १६१ ॥

हस्तिमूषिकवादित्रनिस्स्वर्नैर्विषसङ्कटैः ।

पुरोवातोत्पलामोदमदनैर्वर्धते विषम् ॥ १६२ ॥

सर्पाङ्गाभिहतलक्षणम् ।

भीरोस्तु सर्पसंस्पर्शाद् मयेन कुपितोऽनिकः ।

कदाचित्कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतं तु तत् ॥ १६३ ॥

शङ्काविपलक्षणम् ।

दुर्गन्धकारे विद्रस्य केनचिद्वृष्टशङ्कया ।

विषोद्देगो ज्वरच्छर्दिमृच्छोदाहोर्जप वा भवेत् ॥ १६४ ॥

ग्लानिर्माहातिसारो वा तच्छंकाविषमुच्यते ।

सर्पाङ्गाभिहतशङ्कापयत्ताश्चाकल्पाः ।

सिता वैगन्धिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ॥ १६५ ॥

नावनं मन्त्रपूताम्युभोक्षणं सान्त्वहर्षणम् ।

सर्पाङ्गाभिहतं युञ्ज्यात्तथा शङ्काविषार्हिते ॥ १६६ ॥

दूषीविषलक्षणम् ।

जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दात्राग्निवातातपशोषितं वा ।

स्वभावतो वा सगुणैर्न युक्तं दूषीविषारूपां विषमभ्युपैति ॥ १६७ ॥

षीर्याल्पभावादविभान्यमंतत्कफावृतं वर्षगणानुबन्धि ।

दूषीविषार्तलक्षणम् ।

तेनार्दितो भिन्नपूर्राषवर्णो दुष्टास्त्रगोगी वृडरोषकार्थः ॥ १६८ ॥

मूर्च्छन् वमन् गद्गदवान्निष्ठुह्यन

भवेच्च दृष्योदरलिङ्गजुष्टः ।

आमाशयस्थे कफवातरोगी

पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तगोमी ॥ १६९ ॥

भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो विल्वनपक्षः स यथा विहङ्गः ।

स्थितं रसादिष्वथवा विचित्रान् करोति धातुप्रभवान्विकारान्

॥ १७० ॥

दूषीविषस्यैवैवम् ।

प्राण्वाताजीर्णश्रीतांभ्रदिवास्वहाहिनाशनैः ।

दुष्टं दूषयते धातुगतो दूषीविषं स्मृतम् ॥ १७१ ॥

दूषीविषार्थिकस्या ।

दूषीविषार्थं सुस्विन्नमूर्ध्वं चाधश्च शोभितम् ।

दूषीविषारिमगदं लेहयेन्मधुनाप्लुतम् ॥ १७२ ॥

दूषीविषारिनामागदः ।

पिप्पल्यनेष्यामकं मांसीलोभ्रमेलासुवर्चिका ।

हृदयद्वं नतं कुष्ठं यष्टीचन्दनगैरिकम् ॥ १७३ ॥

दूषीविषारिनाम्नोऽयं न चान्यत्रापि वार्यते ।

सौभाग्यार्थं स्त्रियो भर्त्रे राज्ञे वाऽरातिचोदिताः ॥ १७४ ॥

गरमाहारसंपृक्तं यच्छन्त्यासन्नवर्तिनः ।

को नाम गर इति ।

नानाप्राण्यङ्गमलचिरुद्धीपतिः समनाम् ॥ १७५ ॥

विषाणां चाल्पवीर्याणां येऽपी गर इति स्मृतः ।

गरं ययुक्तं च लक्षणम् ।

तेन पाण्डुः कृशोऽल्पाक्षिः कासश्चातज्वरार्दितः ॥ १७६ ॥

वायुना प्रतिलोमेन स्वप्नचिन्तापरायणः ।

महोदरयकृत्प्लीही दीनः पाण्डुर्बलोऽलसः ॥ १७७ ॥

श्लोकवान् सतताध्मातः श्लष्कपादकरः क्षयी ।

स्वप्ने गोमायुमार्जारनकुलव्याळवानरान् ॥ १७८ ॥
 प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पतिजलाशयान् ।
 मन्यते कुष्णमात्मानं गौरो गौरं च कालकः ॥ १७९ ॥
 विकर्णनासानयनं पश्येत्तद्विहतेन्द्रियः ।
 एतैरन्यैश्च बहुभिः क्लिष्टो चोरैरुपद्रवैः ॥ १८० ॥
 गरार्तो नाशमाप्नोति कश्चित्सद्योऽचिकित्सितः ।

गरार्तस्य चिकित्सा ।

गरार्तो बान्तवान् ध्रुवत्वा तन्पथ्यं पानभोजनम् ॥ १८१ ॥
 शुद्धहृन्शीलयेद्धेम सत्रस्थानविधेः स्मरन् ।
 शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं नाप्यमुवर्णयोः ॥ १८२ ॥
 लेहः प्रथमयत्युग्रं सर्वयोगकृतं विषम् ।
 ईर्वामृतानतकणापटोलीनव्यचित्रकान् ॥ १८३ ॥
 बचामुस्तविलंगानि तक्रकोष्णाश्चुमस्तुभिः ।
 पिबेद्रसेन चाम्लेन गरोपहतपात्रकः ॥ १८४ ॥
 पागावतामिषशटीपुष्कराह्वं शृतं हिमम् ।
 गरतृष्णारुजाकासश्वासहिष्माज्वरापहम् ॥ १८५ ॥
 माङ्गीनागरनिर्यूहः शिशिरश्च समाधिकः ।

गरेण श्वगुपहने लेपः ।

हरेणुचन्दनं श्यामानलदं श्लक्ष्णपेषितम् ॥ १८६ ॥
 विलेपनं प्रयोक्तव्यं गरेणोपहतन्बचाम् ।
 मञ्जिष्ठा किट्टिहीनिम्बरजस्यश्चन्धचन्दनैः ॥ १८७ ॥
 प्रघर्षणं कुशानां तु गरेण क्षपितौजसात् ।

गरे क्षीरसर्पिषोः शीकनम् ।

पथ्यं परममुद्दिष्टं शीलनं क्षीरसर्पिषोः ॥ १८८ ॥
 विषनिम्बपटोलीनां काथेन निपचेद् घृतम् ।

अमयानभिणं श्रेष्ठं तद्वरस्य निवर्हणम् ॥ १८९ ॥

हरिद्रां नाकुलीं प्रातीं पृथक् पिष्ट्वा विपाचयेत् ।

घृतत्रयं गरार्त्तानां एतदारोग्यदं वाम् ॥ १९० ॥

वण्डुकीयकमूलेन गृहधुमेन चैकतः ।

क्षीरेण च घृतं सिद्धं समस्तविषरोगनिन ॥ १९१ ॥

नागदन्ती त्रिवृहन्ती द्रवन्ती इत्युक्तपथः पलेः ।

साधितं माहिसं सर्पिः मगोभूत्राडकः ॥ १९२ ॥

सर्पकीटविषार्त्तानां गरान्जानां च कालदेः ।

अथैव धानि

मधुकं तगरं कुष्ठं मद्रदारुहरणवः ॥ १९३ ॥

मच्छिष्टैलैकपालानि नागपुष्पोत्पलं चक्रवर्णः ।

चिकङ्गं चन्दनं पत्रं प्रियङ्गुध्यामर्कं बला ॥ १९४ ॥

अंशुमन्थौ हरिद्रे द्वे बृहत्यां शारिवाद्रथम् ।

एषां कन्कैर्घृतं मिह्रमजेय नाम विश्रुतम् ॥ १९५ ॥

विषाणि हन्ति सर्वाणि शीघ्रमेव प्रयोजितम् ।

अथैव सर्पिः ।

श्वेते कपोते बीजानि अन्यैः पुष्पांश्चिरीयतोः ॥ १९६ ॥

गोमूत्रपिष्टैस्तेः सिद्धं सर्पिविषहर पद्मैः ।

अमृतं नाम विख्यातमपि संजीवयेन्मुनम् ॥ १९७ ॥

शिरीषत्रयाद् गर्भि

शिरीषस्वक् त्रिकटुर्षं विदारीचन्दनोल्पलम् ।

द्वे बले शारिवास्फोटवृहतीनिम्बपल्लवान् ॥ १९८ ॥

बन्धुजीवाटकीमूर्वावाश्यागुरसवन्सकान् ।

पाण्डुलोलाश्वगन्धार्कमूलयष्ट्याङ्गपत्रकम् ॥ १९९ ॥

विज्ञानाबृहतीलाक्षाकोविदारश्रुतावरीः ।

कटभीदन्त्यपामार्गपृभिपर्णीरसाञ्जनम् ॥ २०० ॥

श्वेती पाणाम्बुसुरकौ कुष्ठदाकमियङ्गुकाः ।

सारं मधुकात्रिकलां करञ्जस्य फलं वचाम् ॥ २०१ ॥

रत्नान्बौ लोभ्रमक्षांश्च पिष्ट्वा साध्यं घृताढकम् ।

तुष्याम्बुच्छागगोमूत्रज्यादके तद् विषापहम् ॥ २०२ ॥

अपस्मारक्षयोन्मादभूतग्रहगरोदरान् ।

पाण्डुरोगकुमिष्ट्रीहगुल्मोरुस्तम्भकामिलाः ॥ २०३ ॥

हनुस्तम्भग्रहादींश्च पानाम्यध्ननानानैः ।

हन्ति सञ्जीवयति च विषोद्वन्धहताभरान् ॥ २०४ ॥

(संभवे)

अङ्गोक्तमूलं निष्काथ्य फाणितं सघृतं लिहेद् ।

तैलाकस्त्रिभसर्वाङ्गो गरदोषाद्रिमुच्यते ॥ २०५ ॥

मद्य

शिताचन्दनचात्रीणां पूर्णं मधुसमन्वितम् ।

मलिष्ठात्प्रातरुत्थाय गरदोषनिवारणम् ॥ २०६ ॥

बुष्काङ्गोलशिकाकल्कं तत्कार्यं वा दिनत्रयम् ।

पिबेद् गरविकार्वानां सम्यक् स्वास्थ्यकरं परम् ॥ २०७ ॥

स्तुक्धीरदन्तिनलिनीरवनीभिः प्रकल्पिता ।

गुळिका कोळमात्रा च सम्यग्गोमूत्रपेषिता ॥ २०८ ॥

मस्यमाणा प्रतिदिनं शूपं? कोष्ठप्रभेदिनी ।

गरद्वीनिषार्वानां हितं स्यादमृतं यथा ॥ २०९ ॥

(विशुद्धारे)

हरितालभासितस्य लक्षणम् ।

भक्षिते हरिताले तु हृदि दाहोरसाग्रहः ।

आनाहोऽम्लस्य वपनं पीतहारिद्रविट्स्त्रुतिः ॥ २१० ॥

तथा मण्डलिसर्पोक्ता विकाराम्तश्च भेषजम् ।

तत्र !यक्षिसा ।

विभक्ष्य योजयेद्दूर्ध्वमथः संशोधितं च तम् ॥ २११ ॥

अङ्गोक्तालिनीबीजशुकनासाप्रियङ्गुकाः ।

लोभध्यामकताक्षीमनतपष्टयाङ्गुणुत्तुङ्ग ॥ २१९ ॥

हीवेरं भद्रकाष्ठं च लहयेन्मधुसर्पिणा ।

दद्यान्नकुलगोपितघुक्तं नश्येन्नरं च तत ॥ २१३ ॥

धुधूरकोपयोगेन लक्षणम् ।

धुधूरकोपयोगेन भवे पश्यति पीतकम् ।

कम्पलालामदच्छदिस्मृतिभ्रंशभ्रमान्वितः ॥ २१४ ॥

ताम्बाकृष्णा

तं वामयेत मधुरैः पाययेद्वा सितापयः ।

कोरद्वैर्मदनकैः प्रायो धुधुरेवद्भवाः ॥ २१५ ॥

घन्मादोऽखिविनाशश्च तत्रापि वमनं हितम् ।

कृष्माण्डकं च समुक्तं बहुशस्तत्र मध्येत् ॥ २१६ ॥

(कृष्णे)

भाषणादौ नान्यत्र च धुधुरेवम् ।

विषं तैजोमयं मन्त्रैः सत्यब्रह्मतपोमयैः ।

यथा निवार्यते शीघ्रं प्रमुक्तैर्न नशौवधैः ॥ २१७ ॥

न च सर्वेषुनुप्यायां पितृभिषजमरुहः ।

अज्ञानरोगसद्भावे योग्यता वातिदुर्लभा ॥ २१८ ॥

प्रकृष्यति विषं भूयः कवलीशौचवैजितम् ।

भवाप्ती सिद्धमन्त्राणां यतेतातधिक्रिमकः ॥ २१९ ॥

कीटाः अनुपकाराः ।

सर्पाणामेव विष्णुमृत्रशुक्राण्डशक्रकोथजाः ।

शौषेभ्यस्तैस्समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ॥ २२० ॥

निर्दिष्टानां लक्षणम् ।

दृष्टस्य कीटैर्वायव्यैर्दशस्तांदरुजोल्बणः ।

आग्नेयैरल्पसंस्त्रावो दाहरागविमर्षवान् ॥ २२१ ॥

पक्वपीलुफळप्रख्यः खर्जूरमहशोऽथवा ।

कृष्णाधिकैर्मन्दरुजः पक्वोदुम्बरसन्निभः ॥ २२२ ॥

साषाढ्यः सर्षपिङ्गस्तु विवर्ज्यस्साभिपातिकैः ।
 वातपित्तोत्तराः कीटाः श्लैष्मिकाः कणभोन्दुराः ॥ २२३ ॥
 प्रायो वातोत्पणविषा वृश्चिका सोष्धूपकाः ।

वातिकविवलक्षणम् ।

हृत्पीडोर्ध्वानिलस्तम्भः सिरायामोऽस्त्रिपर्वक ॥ २२४ ॥
 धूर्धनोद्देष्टनं गात्रश्यावता वातिके विषे ।

पैत्तिकविवलक्षणम् ।

संज्ञानाशोष्णनिःश्यासां हृषाहः कटुकास्पता ॥ २२५ ॥
 मांसावदरणं शोफो रक्तपीतम् पैत्तिके ।

कफाधिकविवलक्षणम् ।

उर्ध्वरोचकहृद्भासप्रसेकोऽश्लेषीनसं ॥ २२६ ॥
 सञ्चैत्यहृत्स्रमाधुर्येर्विद्याच्छ्लेष्माधिकं विषम् ।

नेधु मथाक्रमं वेपाटय ।

पिण्याकेन व्रणः क्लेपस्तेलाभ्यङ्गश्च वातिके ॥ २२७ ॥
 स्वेदो नालीपुलाकाद्यैः वृद्धणश्च विधिर्हितः ।
 पैत्तिकं स्तम्भयेत्सर्पैः प्रदेहेष्यापि शीतलैः ॥ २२८ ॥
 लेखनच्छेदनस्वदवधनेनैः श्लैष्मिकं नयेत् ।
 कीटानां त्रिप्रकाराणां त्रैविध्येन प्रतिक्रिया ॥ २२९ ॥
 स्वेदक्लेपनमेकास्तु कोष्णान् प्रायोवचारयेत् ।
 अन्यत्र मूर्च्छितादंशपाकतः क्रोधनोऽपि वा ॥ २३० ॥
 विषघ्नं च विधिं कुर्यात् सर्वं जंशोषनानि च ।
 माधयेत्सर्पवदृष्टान् विषोर्ध्वैः कीटवृश्चिकैः ॥ २३१ ॥
 नूकेशाः सर्षपाः पीता गुलो जीर्णश्च धूपनम् ।
 विषदंशस्य सर्वस्य काठयपः परमब्रवीत् ॥ २३२ ॥
 तण्डुलीपकतुल्यांशां वृष्टतां सर्पिषा पिबन् ।
 याति कीटविषैः कर्म्यं न कैलास इवानिष्ठैः ॥ २३३ ॥

क्षीरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ।

• मुक्तालेपो वरः शोफतोददाहव्रणप्रणुत् ॥ २३४ ॥

दशाङ्गमगदम् ।

वचाहिङ्गुविलङ्गानि मन्थवं गजपिंपली ।

पाठा प्रतिविषा व्योषं काश्र्यपेन विनिर्मितम् ॥ २३५ ॥

दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयत् ।

(बाहटे)

कीटेषु मन्दं नात्युष्णं बहुधातकफं विषम् ॥ २३६ ॥

भतः कीटविषे चापि स्वतो न प्रविषिष्यते ।

क्षारवचानतहिङ्गुव्योषमदामिन्धुवेष्टकांघृष्टाः ॥ २३७ ॥

सातिविषा कीटविषं घृति त्रिवृदभ्रनादन्तर्पापि ।

(पर्य-म-)

कीटघ्नं तुळसीमूलं पीतं ज्येष्ठाभ्युक्लिकतम् ॥ २३८ ॥

रजनीद्वयमञ्जिष्ठापत्तङ्गमनकेसरीः ।

शीताभ्युषिष्टैगालेपः सर्वकीटविषं हरेत् ॥ २३९ ॥

(पर्य-म-)

• स्वल्पत्रपुष्पाणि फलं मधुलं कानः शिरीषात्त्रिकटुप्रगाढः ।

धौद्रेण युक्तो लक्षणभयमो विविधतः कीटविषं निहन्ति ॥ २४० ॥

साधुनाम्

शुश्रूषावपलक्षणम्

शुश्रूकस्य विषं तीक्ष्णमार्दौ दृश्यते मद्धिवत् ।

ऋध्वमारोहति त्रिप्रं दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ २४१ ॥

दंशः सद्योजनिरुक्षयावस्तुयते स्फुटतीव व ।

ने त्रिविधा मन्दविषा मध्यविषा महाविषा इति । तत्र

मन्दाः पीताः सिताः श्यावा रूक्षकर्बुरमेचकाः ॥ २४२ ॥

रोमंशा बहुपर्वाणो लोहिताः पाण्डुरोदराः ।

मध्याः त्रिपर्वाणो धूम्रोदराः । कपिलारुणाः विशङ्गाः शवराः

चित्राः शोणिताभाः । महाविषा

अग्न्याभा ऋकपवर्णः एकतासितासितोदराः ॥ २४३ ॥

तैर्महाविषैर्दृष्टः शूनजिह्वः सञ्जरः खैः शोणितं वमन् स्वियन्
मूर्च्छन् शुष्कास्यः प्रायो जीवितं विजहाति ।

चिकित्सा ।

सद्यो वृश्चिकदंशं च चक्रतैलेन सेचयेत् ।

विदारिगन्धसिद्धेन कवौष्णेनेतरेण वा ॥ २४४ ॥

लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।

सिञ्चेत्कौष्णारनालेन सक्षीरलवणेन वा ॥ २४५ ॥

उपनाहो घृते भृष्टः कल्कोऽजाज्यास्ससैन्धवः ।

आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रच्छाय प्रतिसारयेत् ॥ २४६ ॥

रजनीसैन्धवव्योषशिरीषफलपृष्पजैः ।

मातुलुङ्गाम्लगोमूत्रापिष्टं च भृरसाग्रजम् ॥ २४७ ॥

लेपः सुखौष्णश्च हितः पिण्याको गोमयोऽथवा ।

पाने सर्पिर्भधुयुतं क्षीरं वा भृरिर्गर्करम् ॥ २४८ ॥

पारावतशकृत्पथ्या तगरं विश्वभेषजम् ।

बीजपूररसोन्मिश्रं परमो वृश्चिकागदः ॥ २४९ ॥

सशैवलोष्टदंष्ट्रा च हन्ति वृश्चिकजं विषम् ।

हिङ्गुना हरितालेन मातुलुङ्गरसेन वा ॥ २५० ॥

लेपाञ्जनाभ्यां गुलिका परमं वृश्चिकापहा ।

करञ्जाजुनशैलून्यं कटभ्याः कुटजस्य च ॥ २५१ ॥

शिरीषस्य च पृष्पाणि मस्तुना दंशल्लेपनम् ।

यो मुह्यति प्रयसति प्रलपत्युग्रवेदनः ॥ २५२ ॥

नभ्य पथ्या निशा कृष्णा मञ्जिष्ठातिविषोषणम् ।

मालाबुधुन्तं वार्ताकरसपिष्टं प्रलेपयेत् ॥ २५३ ॥

सर्वत्र चोग्राळिविषे पाययेद्दधिसर्पिषी ।

विध्येत्सिरां विदध्याच्च वमनञ्जननावनम् ॥ २५४ ॥

उष्णस्निग्धाम्लमधुरं भोजनं चानिलापहम् ।

नागरं गृहकपोतपुरीषं बीजपूस्करसो हरिताकम् ॥ २५५ ॥

सैन्धवं च विनिहन्त्यगदोऽयं लेपतोऽलिकुलजं विषमाशु ।
नागपुरीषच्छत्रं रोहितमूलं च शैलुतोयेन ॥ २५६ ॥

हूर्याद् गुलिकां लेपादियमलिविषनाशिनीं श्रेष्ठा ।
अर्कस्य दुग्धेन शिरीषर्वाजं त्रिर्भावितां पिप्पलितूर्णमिश्रम् ।
एषोऽगदो हन्ति विषाणि कीटभुजङ्गलूतोन्दुरवृश्चिकानाम् ॥
(शाहदे)

कालया सह संयुक्तं श्रवणान्तर्मलं बुधः ।
कंसे करेण संपृष्य लिम्पेद् वृश्चिकहानये ॥ २५८ ॥

कराभ्यां नक्तमालस्य दलं विष्ट्वा विचक्षणः ।
विद्रुपदेशे बर्ध्नीयान् सद्यो वृश्चिकनाशनम् ॥ २५९ ॥
(अमृतधा)

शिखिकुष्कुटपिच्छानि सैन्धवं तैलमेव च ।
बूपे मन्ति प्रयुक्तानि कीटवृश्चिकजं विषम् ॥ २६० ॥
वृश्चिकेषुचिटिक्त्रेषु तथा शतपदीषु च ।
उष्णो विधिर्हितः प्रोक्तः शीतस्त्वन्यत्र भूयसा ॥ २६१ ॥
पलाशबीजोर्कपथःप्रपिष्टः प्रलेपने कुण्डलिपत्रतीक्ष्णम् ।
तथैव जातीदलहिङ्गुगिन्धुशिलैषध गोमयवारिपिष्टम् ॥
(मिद्रयोगसमुच्चये)

नागवल्लीदलरसं गमठेन समन्वितम् ।
कंसे करेण संपिष्य लिम्पेद् वृश्चिकहानये ॥ २६३ ॥
स्तुक्क्षीरपिष्टसिकथेन स्पृष्ट्वा वृश्चिकजं जयेत् ।

(अमृतधा-)

कार्पासस्य दलैः सम्यग् लेपयेच्छूलक्षणेपितैः ।
दंशं वृश्चिकदष्टस्य शमार्थं घृतमिश्रितैः ॥ २६४ ॥

अर्कक्षीरेण संपिष्टा शिरीषदलामिश्रिता ।
उपकुल्या विषं हन्याद् वृश्चिकस्य प्रलेपनात् ॥ २६५ ॥
नागरं वारिणा घृष्टं नराणां नस्य कर्मणि ।
विषं वृश्चिकदष्टानां हरेदेषप्रभावतः ॥ २६६ ॥

(विन्दुसारे)

गजमलभूतच्छत्रं रविदुग्धश्लेष्मतरुपलोपेतम् ।

वृश्चिकविषसंक्रामं चदरीतरुदण्डसंयोगात् ॥ २६७ ॥

अपहरति वृश्चिकालीं गोधाजिह्वारजःसिक्थम् ।

रामठभुजगलताया वृश्चिकमिक्ष्वाकुपत्रं वा ॥ २६८ ॥

सक्षौद्रघृतो रजनीनिर्यासः कदरपत्ररसपिष्टः ।

द्विस्त्रिविलुठनमात्राटलिगरलं मङ्गु कवलयति ॥ २६९ ॥

तनुवामभागजातं वृश्चिकविषमक्ताक्षिण दक्षिणे हन्यात् ।

घृष्टा त्रितुषा शुष्ठी दक्षिणभागविषमपरेऽक्षिण ॥ २७० ॥

शतपदविष्टलक्षणम् ।

पीतः शतपदीदंशः स्वेदरुप्रागशोफवान् ।

अतसीपुष्पबर्णो वा पिठकूवान् भ्रमप्रदः ॥ २७१ ॥

चिकित्सा ।

स्वर्चिकाजशकृत्क्षारसुरसः साक्षपीठकः ।

मदिरामण्डसंबुक्तो हितः शतपद्रीविषे ॥ २७२ ॥

गृहगोधिकादष्टलक्षणम् ।

गृहगोधिकया स्वेदतोदश्वयथुदाहवान् ।

क्लेदी च दंशो दष्टस्य हृत्पीडा ग्रन्थिमम्भवः ॥ २७३ ॥

चिकित्सा ।

कपित्थमक्षिपीडाकवीजं त्रिकटुकान्वितम् ।

करञ्जौ द्वे हरिद्रे च गृहगौळी विषापहम् ॥ २७४ ॥

काकाण्डयुक्तः मर्देषां विषाणां तण्डुलीयकः ।

कण्डुभान्मशकैरीपञ्चवयधुर्मन्दवेदनः ॥ २७५ ॥

माक्षिकादेशनस्यासः शयः

प्रायेण मक्षिका नेत्रे दशन्ति श्वयथूलक्षणः ।

तदंशो दाहकण्डमान् तासां तु स्थालिकां त्यजेत् ॥ २७६ ॥

तदष्टे पिठकाश्यावा स्रावणी भूर्युपद्रवा ।

रुवान् पिपीलिकादंशो वह्निनेव च दहते ॥ २७७ ॥

मक्षिकादंशे तकरादिप्रयोगः

तगरं नागरं नागकेसरं मरिचानि च ।

प्रयुक्तं पानलेपाभ्यां मक्षिकाविषनाशनम् ॥ २७८ ॥

(संग्रहे)

शतपुष्पासमायुक्तं सैन्धवं परिपेषितम् ।

सघृतं लेपनं दद्यान्मक्षिकाविषनाशनम् ॥ २७९ ॥

स्वक्षीरपरिपिष्टेन बीजेन परिलेपितम् ।

शिरीषस्य प्रयान्यस्तं विषं दर्दुग्जं क्षणम् ॥ २८० ॥

(बिन्दुसारे)

सितासिते च लवणे मरिचं च मनागरम् ।

फणिर्जकरमोपेतं बराटीनां विषापहम् ॥ २८१ ॥

मात्स्यो दंशः सरुग्दाहः प्रागेवोक्तो जलूकसाम् ।

(संग्रहे)

सक्तुभिः कटुतैलाक्तैः मकेशैर्धूपनं हितम् ॥ २८२ ॥

अङ्गोलपत्रधूपो वा तस्य दंशोद्भवे विषे ।

(बिन्दुसारे)

जलबिन्दुनिर्भैः स्फोटैर्दाहकण्ठरुजान्वितैः ॥ २८३ ॥

यद् गात्रं दह्यतेऽत्यर्थं तं विद्यादवमृत्रितम् ।

(सङ्ग्रहे)

लूनात्पात्प्रकारः ।

विश्वामित्राय रुष्टस्य वसिष्ठस्य लज्जाटजाः ॥ २८४ ॥

स्वेदलेशाः स्मृता लूता लूने ये पतितास्तृणे ।

खाण्डये दह्यमानानामसुराणां शरीरतः ॥ ८५ ॥

ये स्फुलिङ्गा विनिश्चेरुस्ते लूता इति केचन ।

तीक्ष्णमध्यावरत्वेन घ्नन्ति ताश्चाचिकित्सिताः ॥ २८६ ॥

सप्ताहेन दश्राहेन पक्षेण च परं क्रमात् ।

तदंशसामान्यलक्षणम् ।

दंशः सामान्यतस्तासां दद्रुमण्डलसन्निभः ॥ २८७ ॥

सितोऽसितोऽरुणः पीतः श्यामो वा मृदुरुजितः ।
मध्ये कृष्णोऽथवा श्यावः पर्यन्ते जालकावृतः ॥ २८८

विसर्पवाञ्छोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ।

श्वराशुपाकविच्छेदकोथावदरणान्वितः ॥ २८९ ॥

ऋदेन यः स्पृशत्यङ्गं तत्रापि कुरुते व्रणम् ।

विषोद्धमनप्रकारः ।

आसदंष्ट्राशकुन्मूत्रशुकलाकानस्वार्तवैः ॥ २९० ॥

अष्टाभिरुद्धमन्त्येता विषं वक्त्राद्विशेषतः ।

लूता नाभेर्दशन्त्युर्ध्वमूर्ध्वं चाधश्च कीटकाः ॥ २९१ ॥

तद्वृषितं च वस्त्रादिदेहे पृक्तं विकारकृत् ।

दिनार्धं लक्ष्यते नैव दंशो लूताविषोद्भवः ॥ २९२ ॥

सूक्ष्मीन्पथवदाभानि ततोऽमौ प्रथमेऽहनि ।

दिने दिनेऽत्युग्रतरः सप्तमे हन्ति जीवितम् ॥ २९३ ॥

विषमित्यतितीक्ष्णानामितरे विभजेदतः ।

दंशः पित्तात्मको दाहत्तृट्फोटज्वरदाहवान् ॥ २९४ ॥

सञ्चोफः कठिनः पाण्डुः कण्डूमान श्लैष्मिकोऽद्भयरुक् ।

वातिकः परुषः श्यावः पर्वभेदातिरुक्करः ॥ २९५ ॥

त्रिदोषाः प्रायशस्मर्वा लूताः पित्तकफाधिकाः ।

प्राणान्तिकीषु हन्मोहश्वासहिंसाशिरोग्रहाः ॥ २९६ ॥

श्वेतासिताः पीतरक्ताः पिळकाः श्वयशुद्भवाः ।

वेपथुर्वमथुर्दाहस्तुडान्ध्यं वक्रनासता ॥ २९७ ॥

श्यावोष्ठवक्त्रदन्तन्वं पृष्ठग्रीवावभंजनम् ।

पक्कजम्बूसवर्णं च दंशान् स्रवति शोणितम् ॥ २९८ ॥

लूताविषार्चाकरसा ।

अथाशु लूतादष्टस्य श्लेष्मणादंशमुदरेत् ।

दरेष जाम्बवोष्ठाद्यैर्ननु पित्तोत्तरं दहेत् ॥ २९९ ॥

कर्कशं भिन्नरोमाणं भर्षसन्ध्यादिसंश्रितम् ।

प्रसृतं सर्वतो दंशं न छिन्दीत दहंश्च च ॥ ३०० ॥

लेपयेद् दग्धमगदैर्मधुसैन्धवसंयुतः ।

सुशीतैः सेचयेच्चानु कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ॥ ३०१ ॥

सर्वतोऽपहरेद्रक्तं मृक्काद्यैस्सिरयापि वा ।

स्युते रक्ते परीषेको घृतक्षीरादिभिर्हितः ॥ ३०२ ॥

स्नेहकार्यमशेषं च सर्पिषैश्च सप्ताचरेत् ॥

विषस्य बुद्धये तैलमग्नेरिव तृणोलपम् ॥ ३०३ ॥

(सङ्ग्रहे)

पद्मकशीतोशीरं नतपाटलमेलुशारिवातोयम् ।

निर्गुण्डीगदयुक्तं लूतविषं हन्ति पानाद्यैः ॥ ३०४ ॥

(सिद्धयोगे)

नागवल्लीदलरसो दूवारससमन्वितः ।

प्रलेपात् कीटलूतानां वृश्चिकानां विषापहः ॥ ३०५ ॥

(अमृतषा-

कपित्थं पाटलीभेलु शिरीषं द्वौ पुनर्नैवौ ।

द्वे श्वेते चागदः सर्वलूताविषहरो गणः ॥ ३०६ ॥

(विशुद्धसारे)

रामठं हरिगोपश्च मधुगोमूत्रयोजितम् ।

सर्पलूतादिगरळं हन्ति कीटेषु योजयेत् ॥ ३०७ ॥

अङ्गुशो वा समूलं वा सम्पिप्योत्तमकर्णिकाम् ।

काञ्चिकैर्नस्यपानाद्यैर्व्याळलूतादिकीटजित् ॥ ३०८ ॥

पुष्पं दलं फलं बल्कं मूलं चैव शिरीषजम् ।

योगोऽयं कीटलूतादिविषध्वान्तस्य भास्करः ॥ ३०९ ॥

(अमृत-)

लोध्रसैन्धवकुष्ठैस्तु जातीमुकुळयोजितैः ।

सक्षौद्रैर्मरिचश्शस्तो लेपो लूताविषापहः ॥ ३१० ॥

(विशुद्धसारे)

चन्दनं पत्रकं कुष्ठं नताम्बुशरिषाटकाः ।

निर्गुण्डीशारिवासेलु लूताविषहरोऽगदः ॥ ३११ ॥

(सिद्धसारे)

काकमाचीदलं मूलं सुरसस्य तथैव च ।

आतीपत्तरकं चैव नीलं ज्योतिस्त्रिलं तथा ॥ ३१२ ॥

ईश्वरी शारिवा चेति लूतानां विषनाशनम् ।

(हारिः)

कटभीमूलतगरसमङ्गादेवदारुभिः ॥ ३१३ ॥

वृहतीद्वयगाङ्गेयीरोचनाचन्दनैर्घृतम् ।

सिद्धं चतुर्गुणे क्षीरे पानाभ्यञ्जनयोर्हितम् ॥ ३१४ ॥

लूताकणभकीटानां विषे परमदारुणे ।

(मङ्गले)

पिटका विविधाकारा मण्डलानि भवन्ति च ॥ ३१५ ॥

शोफा भवन्ति मृद्वो रक्ता ज्याबाश्चलास्तथा ।

सामान्यं सर्वलूतानामेतदस्य लक्षणम् ॥ ३१६ ॥

मूषिकाविषलिप्तलक्षणम् ।

मृदादृशन्तिभ्यः मूषिकाः कालनाशपलः इत्यादयः ।

यस्मिन्नङ्गे पतन्येषां शुक्रमङ्गः स्पृशन्ति वा ।

यच्छुक्रदिग्धभ्रतत्रासं दृषिते पाण्डतां गते ॥ ३१७ ॥

ग्रन्थयः श्वयथुः काठो मण्डलानि भ्रमोऽरुचिः ॥

शीतज्वरोऽतिरक्त आदो वेपथुः पत्रभेदनम् ॥ ३१८ ॥

रोमहर्षः सुनिर्मूच्छा दीर्घकालानुबन्धनम् ।

श्लेष्मानुविद्धबद्धासुपोतकच्छर्दनं सर्वम् ॥ ३१९ ॥

व्यवाय्यासुविषं कृच्छ्रं भूयो भूयश्च कुप्यति ।

शूनवस्ति विवर्णोष्ठमास्वाभैर्ग्रन्थिभिश्चितम् ॥ ३२० ॥

चुच्छुन्दरीसगन्धं च वर्जयेदासुदूषितम् ।

मूर्च्छा सशोफवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः ॥ ३२१ ॥

'सङ्गा', २. 'चुच्छुन्दरु', ३. 'मूर्च्छात्रयो' मुद्रितसङ्ग्रहपाठः

शिरोगुरुत्वं लालासुकृच्छर्दिभासाध्यलक्षणम् ।

(संग्रहे)

मूषकविषचिकित्सा ।

कपित्थपत्रसंसिद्धः कपायस्तैलसंयुतः ॥ ३२२ ॥

निहन्त्याखुविषं तस्मात्कपित्थः सर्वदा हितः ।

भास्फोतमूलसिद्धं वा पञ्चकपित्थमेव वा ॥ ३२३ ॥

(घन्त्रान्तरे)

सिन्दुवारं नतं शिशु धिल्वमूलं पुनर्नैवम् ।

बचालशुनजीमूतमेषां कायं समाक्षिकम् ॥ ३२४ ॥

पिषेच्छालयोदनं दध्ना भुञ्जानो मूषिकादितः ।

आखुना दष्टमात्रस्य दंशं काण्डेन दाहयेत् ॥ ३२५ ॥

दर्पणेनाथवा तीव्ररुजा स्पान्कर्णिकान्यथा ।

दग्धं विस्रावयेदंशं प्रच्छिन्नञ्च प्रलेपयेत् ॥ ३२६ ॥

(संग्रहे)

शिरीषरजनीवक्रकुङ्कुमामृनवल्लिभिः ।

भगारधूममञ्जिष्ठा रजनीलवणोत्तमैः ॥ ३२७ ॥

लेपो जयत्याखुविषं कर्णिकायाश्च पातनः ।

छर्दयेन्नीलिकाकार्थैः शुक्लाख्याङ्गुलयोरपि ॥ ३२८ ॥

बचामदनजीमूतकुष्ठं मूत्रेण पापयेत् ।

बिरेचनं तृषुन्नीलीत्रिफलाकण्ठक इष्यते ॥ ३२९ ॥

अञ्जनं गोमयस्यो व्योषसूक्ष्मस्योऽन्वितः ।

तण्डुलीयकमूलेन सिद्धं तैले घृतं हितम् ॥ ३३० ॥

(वाहटे)

पाने साहचरं मूलं सतीः तण्डुलाभ्युना ।

पयसा वाखुदष्टस्य पिष्टा मिलकण्ठजरी ॥ ३३१ ॥

भक्षितं मूषिकविषजिन्मार्जारस्यःस्थि सत्कपित्थम् ।

सिद्धं तैलं दशगुणदुग्धे तद्वच्च नस्याद्यैः ॥ ३३२ ॥

(सिद्धान्तरे)

कपित्थोत्थितबन्दाकं सौवीरेणैव पाययेत् ।

अष्टादशविधान् घोरान् नाशयेन्मूषिकानिदम् ॥ ३३३ ॥

मूषिकाणां विषक्षेपे बहुभिः किं विकत्थनैः ।

शिरीषरससंयुक्तैर्भक्तुणैर्नस्यमुत्तमम् ॥ ३३४ ॥

फलानि कृष्णरम्भाया मत्कुणैः सह मक्षयेत् ।

(अमृतधा-)

कार्पासपत्रस्य रसस्तैलेन तु ममन्वितम् ॥ ३३५ ॥

एष मूषिकदृष्टानां पानेन विषनाशनः ।

तण्डुलीयकमूल तु लिङ्गात्तत्र समाक्षिकम् ॥ ३३६ ॥

शिरीषफलकवक वा लिङ्गादास्तुविषापहम् ।

(अमृतान्जली)

हन्मत्स्य फलं भृष्टं गोघृतंनैव मक्षयेत् ॥ ३३७ ॥

आस्तुदंशात्परवशो विषं मेनैव नश्यति ।

अमृतधा ।

मेघनादस्य मूलं च मूलं पौनर्नैव तथा ॥ ३३८ ॥

नीलीमूलं च गोक्षीरपीतमास्तुविषापहम् ।

पथ्याचूर्णं गुळयुतं धूपमास्तुविषे हितम् ॥ ३३९ ॥

मूषिकार्तं नरं नित्यं तर्कर्णैव तु भोजयेत् ।

करञ्जस्यैव च चूर्णं घृतेनास्तुविषापहम् ॥ ३४० ॥

मुखोदकेन वा पीतं पथ्यानागरमैन्धवम् ।

(तन्वात्परी)

सगरम्बरसनिघृष्टं केल्लाळं कीकमं नमा पीतम् ॥ ३४१ ॥

मूषिकविषं द्रवन्तीकन्दाविलेपीव नाशयति ।

प्रातः पीतः ककुभकाथा हन्त्याशु हृष्यगरळम् ॥ ३४२ ॥

नस्यं यथा सतैरप्रिकरसचिन्दुभिर्द्वित्रैः ।

सितगदमधूकबल्कलमागधिकाहरितमञ्जरीमूलैः ॥ ३४३ ॥

पथ्यमा पानाळपो धिपमिव विहगाभिहन्ति ह्वह्वहनः ।

एरण्डीजतिलगुळगुळिकागरळं वृषस्य नाशयति ॥ ३४४ ॥

शिङ्गीनागरखण्डस्वरसो वा प्रातरुपयुक्तः ।

कृष्णं तण्डुलमेकं सलिले निष्पीड्य नाळिकेरस्य ॥ ३४५ ॥

तन्नेण विवेज्जरसीमूलं वा मूषिकार्तिघ्नम् ।

काञ्चीपुराणां

धूनागचूर्णं पयसा पाययेन्मूषिकापट्टम् ॥ ३४६ ॥

मत्स्युणाश्वतुरो रम्भाफले निक्षिप्य भक्षयेत् ।

। ३४७

तन्नेण धुरधुङ्गाया बीजं मञ्जूष्यं वा विवेत् ॥ ३४७ ॥

भङ्गोलमूलकल्को वा बस्तमूत्रेण कल्कितः ।

पानाब्धेपनयोर्युक्तं मवास्तुविपनाशनम् ॥ ३४८ ॥

(चन्द्र)

वर्षा प्रातः प्रयत्नेन पथ्याशी तण्डुलाम्बुना ।

पिबेदास्तुविपार्तिघ्नं त्र्यहं समाहमेव वा ॥ ३४९ ॥

फपिन्धदलनिर्गसं पथ्याशी मधुभिश्चितम् ।

पिबेदास्तुविपार्तिघ्नं पुरुषः मुखवाञ्छया ॥ ३५० ॥

एवमेव हरेन्धिप्रं मूषिकस्य विषं क्षणान् ।

बिलाळमांमलेपेन भक्षणं च देहिनाम् ॥ ३५१ ॥

(विन्दुसारे)

तेलम्

विशालूतास्तुकीटाद्भवविषत्रिकृतीः माग्निनीलीद्विराश्रं

द्विकुव्योपाग्निगन्धालशूनपदुत्रचाटङ्कणक्षारकल्कैः ।

निर्गुण्डीकाकमाषीशुकतरुदिनकृन्नीलिनीवारि पञ्च-

प्रस्थे तैलस्य सिद्धं हरति समपयः प्रस्थमभ्यञ्जनेन ॥ ३५२ ॥

तन्त्रान्तरादाय ओकीकृतम् ।

सवि ।

पृष्टकालर्कगोजीनृपतरुकुटचव्योघ्निकानक्तमाल-

काथे नीलीकंपित्थत्रिकटुकरजनीरांशिणीकल्कमिद्धम् ।

सर्पिर्दुग्धेन दध्ना समपि च रसे काकमाव्यास्तु काका-

दन्या तन्मूळकल्कं श्रमयति सहसा मूषिकाणां विषं तत् ॥ ३५३ ॥

कपित्थपञ्चाङ्गम् ।

घात्रीबल्ककषायः कपित्थबल्कोत्थितस्त्वथवा । -

मूषिकविषजिन्सर्पिः कपित्थपञ्चाङ्गसंसिद्धम् ॥ ३५४ ॥

(सहस्रबोणे)

शिरीषपञ्चाङ्गम् ।

शिरीषपञ्चाङ्गद्रादशपलं द्वादशप्रस्थतोये पादावशेषमुत्काध्व
तत्काथे द्वादशप्रस्थदुग्धनीलीदलफलकमात्रफलप्रमाणं नागवल्लीरसो-
न्मर्दनमूर्च्छितपारदनिष्कपादं चालोच्य तैलप्रस्थं विपकं पाना-
भ्यङ्गादिभिरास्तुविषं हन्ति ॥

(पृथ-)

शुना द्रष्टव्य लक्षणम् ।

शुनः श्लेष्मोल्बणा दोषास्मर्ज्ञा संज्ञावहाभिताः ।

मुष्णन्तः कुर्वते क्षीयं घातूनाभनिवारणम् ॥ ३५५ ॥

लालादानन्धवधिरः सर्वतः सोऽभिधावति ।

स्रस्तपुच्छहनुस्कन्धशिरो दुःखी नताननः ॥ ३५६ ॥

दंशस्तेन विदष्टस्य सुप्तः कृष्ण क्षरत्यसृक् ।

हृच्छिरोरुज्वरस्तम्भतृष्णामूर्च्छोद्भवोऽनु च ॥ ३५७ ॥

व्यजादिदष्टस्य लक्षणम् ।

भनेनान्येऽपि बोद्धव्या व्याजदंष्ट्राप्रहारिणः ।

सृगालाश्वतराश्वर्षापीपिव्याघ्रवृकादयः ॥ ३५८ ॥

कण्डूनिस्तोदवैवर्ण्यसुप्तिक्लेदज्वरभ्रमाः ।

विदाहरागरुक्पाकशोफग्रन्थिविकुञ्चनम् ॥ ३५९ ॥

दंशावदरणं स्फोटाः कर्णिकामण्डलानि च ।

सर्वत्र सविषे लिङ्गं विपरीतं तु निर्विषे ॥ ३६० ॥

असाध्यलक्षणम् ।

दष्टो येन तु तरुचेष्टारुतं कुर्वन्निवदयति ।

पश्यंस्तमेव चाकस्मादादर्शसलिलादिषु ॥ ३६१ ॥

जलदर्शनसंस्पर्शशब्देभ्यो यश्च सन्त्रसेत् ।

अदष्टमपि तं जलजलसन्त्रासरोगिणम् ॥ ३६२ ॥

अलर्काविषचिकित्सा ।

दंशं त्वळकंददृष्टस्य दग्धमुष्णेन परिषा ।

प्रदिग्धादगदैस्तैः पुराणं च घृतं पिबेत् ॥ ३६३ ॥

व्रणसोपरि निष्पीड्यः प्रत्यक्पुष्पीरसोऽथवा ।

तिलगुल्गुलुर्वाणां डादिमस्य गुळस्य च ॥ ३६४ ॥

कल्को मुहुर्मुहुर्लेपः श्वदंशविषजित्परम् ।

मातुलुङ्गच्छदैर्दंशं बध्नीयादन्तचर्वितैः ॥ ३६५ ॥

अर्कधीरयुतं वास्य योज्यमाथु विरेचनम् ।

अलवेतसपत्रत्वङ्मूलं क्षुण्णं पचेज्जले ॥ ३६६ ॥

सक्काथः शीतळः पीतः परं श्वविषभेषजम् ।

तत्तिमदं च घृतं पाननस्याभ्यञ्जनलेपनम् ॥ ३६७ ॥

अलत्रासे समस्ते च विषे तद्रुडोपमम् ।

(सक्कथे)

अर्कधीरं तिलात्तैलं पललं च गुलं समम् ॥ ३६८ ॥

पानं जयति दुर्वारं तूर्णं कुक्कुरजं विषम् ।

(सिद्धकारे)

अङ्गोलोत्तरमूलाभ्यु त्रिपलं सहविष्पलम् ॥ ३६९ ॥

पिबेत्सधत्तूरफलां श्वेतां वापि पुनर्नवाम् ।

अङ्गोलोत्तरदिङ्मूलं धीरेण सह पाययेत् ॥ ३७० ॥

घोराणामप्यळर्काणां विषं सद्यो विनश्यति ।

(अधुतथा)

उन्मत्तमूलेन फलेन वापि पयः पिबेत्कुक्कुरजे विषे च ॥ ३७१ ॥

मार्जारविषस्य । चिकित्सा ।

निम्बं कुटजबीजानि चन्दनाञ्जनमम्बुजम् ।

क्षीरापिष्टं निहन्त्याशु श्वमार्जारविषं क्षणात् ॥ ३७२ ॥

पञ्च जीमूतकाङ्गानि तद्रसेनैव पेषयेत् ।

पुनर्गोमूत्रयुक्तोऽयमगदो बदरोपमः ॥ ३७३ ॥

अळकै च सुगालेऽपि भुजङ्गे मृषिकेषु च ।

पानाभ्यञ्जननस्येषु दातव्यो विषनाशनः ॥ ३७४ ॥

(प्रयोगविधी)

अश्वगन्धादि वृत्तम् ।

यवमाषकुलत्थानां पञ्चमूलस्य चाम्भमि ।

भीरद्विगुणिते सर्पिः साधयेच्छूलक्ष्णकरिकतैः ॥ ३७५ ॥

अश्वगन्धासहाकुष्ठवृद्धतीरजनीद्वयैः ।

विदारिनतकद्वक्त्रपयस्यासिन्दुवारकैः ॥ ३७६ ॥

सर्पगन्धानखाभीरुश्चर्करारक्तचन्दनैः ।

षट्पट्टोपद्रवान् सर्वान् पानाभ्यञ्जैर्निहन्ति तत् ॥ ३७७ ॥

नखदन्तावभापहो लेपः ।

चतुष्पात्रिद्विपात्रिवा नखदन्तपरिश्चतम् ।

शूयते पश्यते गगज्वसन्नावरुषान्वितम् ॥ ३७८ ॥

सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसभादिका ।

रजन्यां गैरिकं लेपो नखदन्तविपापहः ॥ ३७९ ॥

(संग्रहे)

मञ्जिष्ठापत्रकोशीगन्धान्यकैः परिपेषितैः ।

सघृतेर्लेपनं दद्यान्नखदन्तविपापहम् ॥ ३८० ॥

विष्णुसारे

निशादावीगैरिकाणां लेपः स्यान्नखदन्तजे ।

विषे गोजिह्वा वा स्यात् पिष्टा औद्रसपन्चिता ॥ ३८१ ॥

(चन्द्रदे)

नीलियादस्वरसनञ्चम् ।

नीलीधुर्धूरतुळसीनिर्गुण्ठी किंशुकं निशा ।

अश्वगन्धा कारवल्ली स्नुकद्वयं सर्पगन्धिका ॥ ३८२ ॥

अजनिग्रहलूतघ्नी स्वपुरः काकमाचिका ।

करञ्जलशुनागस्तिवरणं वनशिम्बिका ॥ ३८३ ॥

अपामार्गाश्वपृथुकचणकोत्तर्मकणिकाः ।

नागबल्ली तक्रूपी चाणारलुकतिरवकम् ॥ ३८४ ॥

देवदाळी विषघ्नी च पत्राण्येषां पृथक् पृथक् ।
 संक्षुष तेषां स्वरमे नमूत्रेण संयुते ॥ ३८५ ॥
 पिष्टैः त्रिगन्धत्रिफलालशुनव्योषडिकुभिः ।
 नीलीगुञ्जाफलवचावर्षाभृगिगिरिकर्णैभिः ॥ ३८६ ॥
 महान्नाश्वगन्धार्कमूलैस्तैलं विपाचयेत् ।
 तत्पक्वं नस्यपानार्घ्यैः सर्वसर्पविषापहम् ॥ ३८७ ॥
 अष्टादशविषं हन्ति मूषिकाणां विषं श्रृंणात् ।
 कीदृशताविषहरं भाधेयानुमनं शुभम् ॥ ३८८ ॥

संख्यात्

भमृततैलम् ।

नीलीमूलं मधुकस्य फलं चर्षे च पाचयेत् ।
 तत्काथे कल्कितं युक्त्यादन्नाधीरेण भेषजम् ॥ ३८९ ॥
 मधुकास्थि करञ्जस्य पङ्कजस्य तथास्थि च ।
 वराण्योषमपामार्गं श्वेता च गिरिकर्णिकाम् ॥ ३९० ॥
 वारुणीमिन्द्रसाह्यां च शारिबालोध्रसर्षपम् ।
 किशुकास्थि त्वष्टन्तीश्लसलीकुष्ठचन्दनम् ॥ ३९१ ॥
 कार्पासबीजलशुननिर्गुण्डीमूलधान्यकम् ।
 बहीमधुकनिम्बरवगञ्जनं यषसंयुतम् ॥ ३९२ ॥
 तैलप्रस्थं पचेत्तत्र शनैर्मृद्वग्निना भिषक् ।
 एतत्तैलं महावीर्यं तस्याभ्यङ्गादिभिर्हरत् ॥ ३९३ ॥
 दर्शिकृता मण्डलिनां राजितानां तथा विषम ।
 कीटलूतोन्दुरुविषं विशेषाद्दशिकोद्भवम् ॥ ३९४ ॥
 भमृतं नाम विख्यातं मृतसञ्जीवनं परम् ।

विशोदितममृतमृत्तम् ।

ईश्वरी कदली नाम्नी चन्द्री श्वेती वनस्तनी ॥ ३९५ ॥
 निर्गुण्डी नाकुली सर्पगिरिकर्णी च गारुडी ।
 शुण्ठीमारिचपाठाग्रा रामठं कडुरोहिणी ॥ ३९६ ॥

कुत्सितार्जुनकी चैव शिग्रोर्मूलं च वल्कलम् ।
एतानि समभागानि कल्कार्ये विनियोजयेत् ॥ ३९७ ॥

ईश्वरी कदली नागी चन्द्री श्वेती धनस्तनी ।
नीलीनिर्गुण्डिका बैषां बुधः शतपलं हरेत् ॥ ३९८ ॥

बलद्रोणे विपक्तव्यं चतुर्भागावशेषितम् ।
वत्कषायं परिस्राव्य कल्कमत्र प्रदापयेत् ॥ ३९९ ॥

तैलाढकं भिषग्धीमात्रातितीक्ष्णं विपाचयेत् ।
एतत्सैलं महावीर्यममृताख्यामिदं परम् ॥ ४०० ॥

बिन्दुत्रयेण देवेशि! नस्यं कुर्याद्विचक्षणः ।
निर्विषं कुरुते भद्रं! स्थावरं जङ्गमं च यत् ॥ ४०१ ॥

सर्वप्राणिहितार्थाय शिववक्त्राद्विनिस्सृतम् ।
तत्सैलं यत्र भवने नित्यमेव प्रतिष्ठितम् ॥ ४०२ ॥

तत्र नागा न हिंसन्ति विषं नाक्रमते शुभे! ।
तद्गृहाच्छरपातेन सर्पस्तत्र न विद्यते ॥ ४०३ ॥

तत्सैलं लेपयित्वा तु भेरीशंखादि ताडयेत् ।
तच्छब्दभवणान्मद्यो निर्विषाः स्युर्विषातुराः ॥ ४०४ ॥

(स्थावरस्तच्छूडामणौ)

अत्रेय सर्पि ।

मधुकं तगरं कुष्ठं भद्रदारुहरेणवः ।
मञ्जिष्ठा तालपत्राणि नागपृष्णोत्पलं स्थिरा ॥ ४०५ ॥

विठङ्गं चन्दनं पत्रं शिप्रं गुड्यामकं तथा ।
हरिद्रे द्वे घृह्ण्यौ च शारिरे सुरभी महा ॥ ४०६ ॥

कर्करेषां धृतं सिद्धमजेयमिति विश्रुतम् ।
विषाणि हन्ति सर्वाणि शीघ्रमेवाजितं क्वचित् ॥ ४०७ ॥

अमृतसर्पि ।

अपामार्गस्य बीजानि शिरीषस्य फलानि च ।
श्वेते द्वे काकमाषी च गवां मूत्रेण पेययेत् ॥ ४०८ ॥

सर्पिरेतेषु संसिद्धं विषसंशमचं परम् ।

अमृतं नामबिख्यातमपि संजीवयेन्मृतम् ॥ ४०९ ॥

(सौकुम्भे)

प्रशान्तदोषं प्रकृतिस्थधातु-

माहारकामं सममूत्रविदूकम् ।

प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं

वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥ ४१० ॥

इति योगरत्नसमुच्चये विषचिकित्साधिकार

एकोनत्रिंशः ॥

अथ रसायनवाजीकरणाधिकारः ।

दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।

प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलोदयम् ॥ १ ॥

वाक्प्रसिद्धिं वृषतां कान्तिमवाप्नोति रसायनात् ।

लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ २ ॥

पूर्वं वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जितात्मनः ।

स्निग्धस्य क्षुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥ ३ ॥

अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रासायनो विधिः ।

वाजीकरो वा मञ्जिने वस्त्रे राग इवाफलः ॥ ४ ॥

प्राम्यादीनि वज्यानि ।

सर्वे च दोषा भवन्ति प्राम्यादाहारादम्ललवणकटुकषायवि-

रुद्धासात्म्यरूक्षाभिष्यन्दिक्लिन्नगुरुपूतिपर्युषितनवधान्यशुष्कशाकाम-
मांसतिलकुलत्थदधिशुक्तकाञ्चिकपिष्टाभ्विरूढकीनेषीवणां दिवास्वप्न-
स्त्रीमद्यनित्यानां विषमातिमात्रसंशोभितवपुषां क्रोधलोभभयशोकायास-
बहुत्वानां पापकर्मणामसमञ्जसाहारविहारनिर्हारनिरतानाम् ॥

वातातपाग्ना योगाः ।

कुलन्थदधिषुक्तानि तैलाभ्यंगाग्निमेवनम् ।

वातातपविधानेऽपि विषेपेण विवर्जयेत् ॥ ५ ॥

व्यायामातपमारुतचेतः सन्तापगुरुविदाहादि ।

उपयोगादपि परतो द्विगुणं परिवर्जयेत् कालम् ॥ ६ ॥

कुलत्थान् काकमार्चीं च कपोतां च सदा त्यजेत् ।

पिबेन्माहेन्द्रमुदकं कौषं प्रस्रवणाम्बु वा ॥ ७ ॥

कुटीप्रवेशः क्षणिनां परिच्छदवतां हितः ।

अतोऽन्यथा तु ये तेषां सौर्यमारुतिको विधिः ॥ ८ ॥

वातातपसहा योगः ।

वातातपसहा योगा वक्ष्यन्तेऽतो विशेषतः ।

सुखोपचारा भ्रंशेऽपि ये न देहस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

खदिरादिरसायनम् ।

खदिरासनयूपभाविताया-

स्त्रिफलाया घृतमाक्षिकप्लुतायाः ।

नियमेन नरा निषेवितारो

यदि जीवन्त्यजराः किमत्र चित्रम् ॥ १० ॥

शीतोदकादिरसायनम् ।

शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः ।

त्रिशः समस्तमथवा प्राक्पीनं स्थापयेद्वयः ॥ ११ ॥

(वाहटे)

अम्भसः प्रसृतान्यष्टौ र्वावनुदिते पिबेत् ।

वातपित्तकफाञ्जिन्वा जीवेद्वर्षशतं नरः ॥ १२ ॥

(तन्त्रान्तरे)

त्रिफलारसायनम् ।

दूर्वाप्रलेपस्त्रिफलाकपाय-

स्सितोपलास्तैलमधुप्रगाढः ।

सपिप्पलीनागरलोहरेणु-

स्तनोः सपत्नीं जरसं निहन्ति ॥ १३ ॥

(संग्रहे)

अम्भसः प्रसृतान्यष्टौ र्वावनुदिते पिबेत् ।

मधुकेन तु काष्मर्या पिप्पल्या क्षौद्रसर्षपा ॥ १४ ॥

१. 'क्षणिनां', २. 'सूर्यमारुतिको', ३. 'सुखोपचारात्' ख. न. पाठः.
'सुखाक्षीयां' सुश्रुतचरकपाठः.

त्रिफला सितया चैव युक्ता सिद्धं रसायनम् ।
विलङ्गपिप्पलीभ्यां च त्रिफला लवणेन च ॥ १५ ॥

संवत्सरप्रयोगेण मेधास्मृतिवल्प्रदा ।
भवन्त्यायुः प्रदाः पुंसां जरारोगनिवर्हिणी ॥ १६ ॥

(चरके)

त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठविनाशिनी ।
चक्षुष्या दीपनी चैव विषमज्वरनाशिनी ॥ १७ ॥
नाशयेद्राजयक्ष्माणं अर्शोगुल्मेषु पूजिता ।
बमिकण्डूप्रशमनी नाळीत्रणविशोधिनी ॥ १८ ॥
दृष्टिप्रसादजननी मेधास्मृतिविवर्द्धनी ।

घृतान्विता वा मधुनान्विता वा
गुळान्विता तैलसमन्विता वा ।

एषा हि शश्वन्मनुजैः प्रयोज्या
सर्वामयान्नाशयति प्रकर्षात् ॥ १९ ॥

वातरोगेषु तैलेन पित्तरोगेषु सर्पिषा ।
मधुना कफरोगेषु प्रयोज्या त्रिफला नरैः ॥ २० ॥
निष्काथ्य त्रिफला पीता नाशयेत्तिमिरार्मणी ।
नेत्रश्वयथुदाहार्तिरागकण्डूपरस्त्रिवान् ॥ २१ ॥
त्रैफलस्य तु चूर्णस्य कृत्वा पलशतं समम् ।
भृङ्गराजरसेनैव कुर्यान्निः सप्तभावितम् ॥ २२ ॥
लिङ्गान्मधुघृताभ्यां तु पलार्धं प्रत्यहं पुमान् ।
जीर्णं दुग्धोदनाहारो गुणानेतानवाप्नुयात् ॥ २३ ॥
प्रसन्नदृष्टिरव्याधिर्जीवेद्वर्षशतानि षट् ।
नीलाळिकूलसङ्काशकेशराजिर्महाबलः ॥ २४ ॥
मेषावी स्मृतिमान्धीरः स्निग्धश्यामवपुर्द्युवा ।
सुभगश्च सुरूपश्च स्त्रीशतानन्दवर्धनः ॥ २५ ॥
प्रातर्हरीतकीं स्वादेन्मध्याह्ने द्वे विभीतके ।
रात्रौ स्वपंश्च पुरुषश्चत्वार्यामलकानि च ॥ २६ ॥

यथेष्टचेष्टः पुरुषः षण्मासान्यः प्रयोजयेत् ।
 व्याधयस्तस्य नश्यन्ति वलयः पलितानि च ॥ २७ ॥
 त्रिफलाकल्ककर्षेण लोहपात्रं प्रलेपयेत् ।
 तत्संस्थितमहोरात्रं तत उद्धृत्य पाययेत् ॥ २८ ॥
 लिङ्गाद्वा मधुसर्पिर्भ्यां मानवः प्रातरुत्थितः ।
 त्रिमासाद्विधिनानेन जीवेद्वर्षशतत्रयम् ॥ २९ ॥
 न चैव प्रभवेन्मृत्युर्नालक्ष्मीर्न विषं गरम् ।
 न चौपसर्गिकाः केऽपि रोगाश्शरीरमानसाः ॥ ३० ॥

त्रिफलां परिचूर्णयेत् समांशां
 सहयष्टीमधुकां पृथक् समांशाम् ।

मधुना सह सर्पिषा दिनान्ते
 पुरुषो निष्परिहारमाददीकं ॥ ३१ ॥

तिमिरक्षतरक्तराजिकण्डू-
 क्षणदान्धार्वुद्ददाहतोदरागाः ।

पटलं सहकाचमर्मबाधां
 श्मयत्येष निषेवितः प्रयोगः ॥ ३२ ॥

(तन्त्रान्तरादिति चन्द्रटे)

हरीतकीकल्पः ।

आज्येनायसपात्रस्थां सायश्चूर्णां हरीतकीम् ।
 खादितः प्रत्यहं जन्तोर्जरारोगो न जायते ॥ ३३ ॥

(विन्दुसारे)

गुलेन मधुना शुण्ठ्या कृष्ण्या लवणेन वा ।
 द्वे द्वे खादन् सदा पथ्ये जीवेद्वर्षशतं सुखी ॥ ३४ ॥

(सद्भरे)

हरीतकी मनुष्याणां मातेव हितकारिणी ।
 मातापि विक्रियां याति नोदरस्था हरीतकी ॥ ३५ ॥

हरीतकी दरिद्राणां सुखोपायं रसायनम् ।
 पथ्यत्वे प्रवरा चोक्ता सर्वामयविनाशिनी ॥ ३६ ॥

तृष्णायां कण्ठशोषे च हनुस्तम्भे गळग्रहे ।
 नबज्वरे तथा क्षीणे गर्भिण्यां तु न शस्यते ॥ ३७ ॥
 हरीतकी भक्ष्यमाणा नागरेण गुळेन वा ।
 सैन्धवोपहिता वापि सातत्येनाग्निदीपनी ॥ ३८ ॥
 हरीतकी तु सगुळा विश्वभेषजसंयुता ।
 निहन्त्यामाशये रोगान्वज्रेणेन्द्रो यथासुरान् ॥ ३९ ॥

(आश्विनसंहितायां हरीतकीकण्डे)

हरीतकीं सर्पिषि सम्प्रताप्य समश्नतस्तत् पिबतो घृतं च ।
 भवेच्चिरस्थायि बलं शरीरे सकृत्कृतं साधु यथा कृतज्ञे ॥ ४० ॥
 (बाहटे)

चित्रकरसायनम् ।

चित्रकः कटुकस्तिक्तः पाके चोष्णः प्रकीर्तितः ।
 कटुकत्वात् कफं हन्ति तिक्तत्वात् पित्तनाशनः ॥ ४१ ॥
 औष्ण्याद्दन्त्यनिलं चापि चित्रकः सर्वरोगहा ।
 तैलसर्पिः पयो यूषमस्तूदश्वित्समन्वितः ॥ ४२ ॥
 पेयया वापि पातव्यः कार्यो वा कुम्भचित्रकः ।
 पिबेत्पथ्याशनो मांसं विलाळपदकं ततः ॥ ४३ ॥
 तेन पीतेन कोष्ठस्था नश्यन्त्यर्शस्कृता गदाः ।
 मेधावर्णस्वरकरः सर्पिषा सह योजितः ॥ ४४ ॥
 रसायनविधनेन त्वजराश्च्यवनादयः ।
 मेधाकान्तिवपुष्मन्तो जातास्ते देवसन्निभाः ॥ ४५ ॥

(हारीताव)

विळङ्गादिरसायनम् ।

विळङ्गभल्लातकचित्रकाणां
 गुळोत्तराणामभयान्वितानाम् ।
 तैलेन चूर्णानि निषेवमाणं
 शरीरिणं नोपपतन्ति रोगाः ॥ ४६ ॥

विळङ्गभङ्गातकनागराणि
 येऽश्रन्ति सर्पिर्मधुसंयुतानि ।
 जरामदीं रोगतरङ्गिणीं ते
 लावण्ययुक्ताः पुरुषास्तरन्ति ॥ ४७ ॥

शतावरीघृतरसायनम् ।

शतावरीकल्ककषायसिद्धं
 ये सर्पिरश्रन्ति सिताद्वितीयम् ।
 तान् जीविताध्वानमभिप्रपन्ना-
 न् विप्रलुम्पन्ति विकारचोराः ॥ ४८ ॥

पुनर्नघरसायनम् ।

पुनर्नघस्यार्धपलं नवस्य
 पिष्टं पिबेद्यः पयसार्धमासम् ।
 मासद्वयं तन्निगुणं समां वा
 जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नघः स्यात् ॥ ४९ ॥

वचारसायनम् ।

मासं वचामप्युपसेवमानाः
 क्षीरेण तैलेन घृतेन वापि ।
 भवन्ति रक्षोभिरधृष्यरूपा
 मेधाविनो निर्मलमृष्टवाक्याः ॥ ५० ॥

अश्वगन्धारसायनम् ।

पतिश्वगन्धा पयसार्धमासं
 घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
 कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
 बालस्य सस्यस्य यथा सुवृष्टिः ॥ ५१ ॥

तिळकस्यः ।

दिने दिने कृष्णतिलप्रकुञ्चं
 समश्नुतः शीतजलानुपानम् ।

पोषः शरीरस्य भवत्यनल्पो

दृढीभवन्त्यामरणाच्च दन्ताः ॥ ५२ ॥

(वाइटे)

वाराहीरसायनम् ।

वाराहीमूलचूर्णस्य शतं मधुयुतं क्रमात् ।

युवा स्यात् पयसा पीत्वा माषाज्यभृगुथाहतः ॥ ५३ ॥

(सिद्धसारे)

वाराही रजसा पिबेत् सह पयः संवत्सरं तद्रजो

लेहं वा मधुसर्पिषा मधुयुतान्प्रातस्तिलान्वा भजेत् ।

श्रीण्येतानि रसायनं सितकणाविश्वायसां चूर्णवान्

सर्पिस्तैलयुतः फलत्रयरसो दर्वी प्रळेपी तथा ॥ ५४ ॥

(नारायणीयात् ?)

दुग्धे वा मधुनि घृते च शर्करायां

वाराही दहनपुनर्नवान् विचूर्ण्य ।

प्रक्षिप्तान् प्रतिदिनमादरेण सेवे-

त्तेजस्वी सकलगदापनोदलिप्सुः ॥ ५५ ॥

(तन्त्रान्तरे)

वाकुचीरसायनम् ।

वाकुची सतिला भुक्ता वत्सरात् कृष्टनाशिनी ।

पथ्यादिरसायनम् ।

पथ्या चित्रकशृङ्गिबेरमुसलीच्छिन्नोद्भवानां रजः

तुल्यांशं गुळपङ्कितं दिनमुखे लेहं जनैर्नित्यशः ।

वृष्यं पुष्टिकरञ्जरापलितहृत्तेजोबलावर्धनं

सर्वव्याधिहरं रसायनमिदं वर्षोपयोगाद्भवेत् ॥ ५७ ॥

अयोभयादिरसायनम् ।

अयोऽभया चित्रकमूलचूर्णान्यरुष्करस्नेहविमिश्रितानि ।

सितामधुभ्यां लिहतां नराणां न व्याधयो नैव जरा न मृत्युः ॥

:(तन्त्रान्तरे)

द्व्योषादिरसायनम् ।

व्योषं कृष्णातिलं च किङ्कमसनं लोहं च सैरीयकं
दोषायुग्मसिता त्रिवृत्किङ्किमिहरं भृङ्गाग्निभल्लातकम् ।
श्रेष्ठा वाकुचिका च कान्तमयसस्तत्पात्रके स्थापितं
खादेत्कुष्ठहरं रसायनवरं मध्वाज्यसंयोजितम् ॥ ५९ ॥

गुग्गुलुरसायनम् ।

त्रिदोषशामनो वृष्यः स्निग्धो बृंहणदीपनः ।
गुल्गुलुः कटुकः पाके बलवर्णविवर्धनः ॥ ६० ॥
आयुष्यः श्रीकरः पुण्य स्मृतिमेधाविवर्धनः ।
पापप्रशमनः श्रेष्ठः शुक्रार्त्तबगदप्रणुत ॥ ६१ ॥
वर्णगन्धरसोपेतो गुग्गुलुर्मात्रया हितः ।
भैषजैः सह निष्काथ्यो यथा व्याधिहरैः पृथक् ॥ ६२ ॥
मात्रावंशिष्टं तं ज्ञात्वा गाळयेच्छुद्धवाससा ।
मृष्मये हेमपात्रे वा राजते स्फाटिकेऽथवा ॥ ६३ ॥
दोषं देशं बलं कालं प्रसमीक्ष्य ततः पिवेत् ।
भवेन्मात्रा पलं यावत्कर्षादारभ्य मध्यमा ॥ ६४ ॥
जीर्णेऽश्रीयान्मुद्गयूषे रसैर्वा जाङ्गलैः कृतैः ।
बढीपलितनिर्मुक्तो वृद्धोऽपि तरुणो भवेत् ॥ ६५ ॥
मेधान्वितो गृध्रदृष्टिरास्येनाब्जसुगन्धिना ।
अक्षीणवीर्यो नारीषु भवेद्गच्छन् मुहुर्मुहुः ॥ ६६ ॥
न हीयते वार्धकेऽपि बलरूपवपुर्गुणैः ।
कर्षाभिवृद्ध्या तत्पेयं पलादूर्ध्वं न पययेत् ॥ ६७ ॥
बालवृद्धक्षतक्षीणगर्भिणीनां त्रिवर्जयेत् ।
शाकगोरसवर्जी स्यात् सपरीहारभोजनः ॥ ६८ ॥
पानमैथुनयानानि रोगार्त्तः परिवर्जयेत् ।
स्वस्थश्चाप्युपयुञ्जीत नास्ति तस्य निवारणम् ॥ ६९ ॥

(हारीशार)

मुण्डिनिकारमायनम् ।

चण्डमूलां सफलां गृहीत्वा
 केदारजां मुण्डिनिकां शुभेऽहि ।
 प्रक्षाल्य तोयेन सुशीतलेन
 छायाविशुष्कां क्रमशो विचूर्ण्य ॥ ७० ॥
 तुलाद्वयं तस्य तु बसूपतं
 शुष्कस्व चूर्णस्य नवे तु कुम्भे ।
 स्थितं विविक्ते सुविशुद्धकाष्ठः
 प्राक्षिप्य तस्माद्ददनावपूरम् ॥ ७१ ॥
 निर्गीर्य जीर्णे प्रथमं घृतस्य
 स्तोकं पिबेदाग्निबलानुरूपम् ।
 शाकाम्लबर्च्यं लवणेन हीनं
 भुञ्जीत पश्चान्मधुरोपपन्नम् ॥ ७२ ॥
 शतद्वयस्यास्य घृतोपयोगात्
 सुजीर्णदेहोऽपि युवा मनुष्यः ।
 बलेन नागेन्द्रसमोऽतिवीर्य-
 क्षीप्वधयः कुञ्चिननीलकेशः ॥ ७३ ॥
 सुगन्धिगन्धः स्रक्तुक्तवादी
 जीवेच्च पश्चान्दग्गतामि कान्तः ।

गोक्षुररसायनम् ।

अनिष्टपाषाणपथश्मशान-
 जीर्णालयग्रामसमीपजातम् ॥ ७४ ॥
 अपोच्च सुक्षेत्रनदीतटाक-
 गोष्ठेषु जातं समुपाददीतं ।
 शरद्वपेतानिलमेघपङ्क्तौ
 फलोन्मुखं गोक्षुरकं समूलम् ॥ ७५ ॥

‘विष्कत’, २. ‘मधुनोप’, ३. ‘विपुलो मनुष्यः’ स्व. पाठः.

चूर्णीकृतं सान्द्रपटान्तपूतं
 सुभावितं स्वैन रसेन शुद्धम् ।
 तिथौ प्रशस्ते पयसा लिहेत
 कर्षाभिष्टुद्धया द्विपलं तु यावत् ॥ ७६ ॥

दिने दिनेऽद्याद् द्विपलं तु नित्यं
 जीर्णे पयः षष्टिकभोजनं च ।
 ततोऽष्टगत्रात्परतस्तु कालं
 वृषः ककुषानिव गोष्ठकेषु ॥ ७७ ॥

प्रकामकामः प्रमदास्वजस्रं
 भवेदुदीर्णेन्द्रियसर्वचैष्टः ।
 एवं हि गच्छेत्प्रमदासु बुद्धा
 हिमेन्दुशङ्खामलकन्दकेशी ॥ ७८ ॥

सा चापि कौम्यशुभ्रपति भावं
 रूपान्निता चाप्सरमेव भाति ।
 स चापि वृद्धो जनपूजनीयो
 जीवेन्नरो वर्षशतं च साग्रम् ॥ ७९ ॥

अमृतचक्षुःश्रवः ।

अथ लङ्केश्वरो मानो राक्षसो राक्षसेश्वरः ।
 रामपत्नीं वरां सीतां जहार मद्भ्रातुरः ॥ ८० ॥
 ततस्तद्वलवान् रामो रिपुं नार्यपहारिणम् ।
 वृतो वानरसैन्येन जमान रणसूर्धनि ॥ ८१ ॥
 हतेऽस्मिन् देवशस्त्रेण सभृत्यबलवाहने ।
 देवराजः सहस्राक्षः परितुष्टोऽथ राघवे ॥ ८२ ॥
 तत्र ये वानराः केचिद्राक्षसैर्घातिता रणे ।
 ताभिन्द्रो जीवयामास रामप्रियचिकीर्षया ॥ ८३ ॥
 संसिञ्चामृतवर्षेण भगवान् पाकशासनः ।
 ततो येषु प्रदेशेषु कपिगात्रपस्थिताः ॥ ८४ ॥

हिताय जगतः केचिन् पेतुस्तेऽमृतविन्दकम् ।

अथ तेषु प्रदेशेषु तेभ्यो जाता वरौपधी ॥ ८५ ॥

गन्धची छिन्नरोहेति सैवोक्ता छिन्नरोहणात् ।

निर्दिष्टामृतवल्ली च यस्मादमृतसम्भवा ॥ ८६ ॥

कषायतिका मधुरा रोचनी दीपनी हिता ।

उष्णा हृद्या च कण्ठ्या च हन्ति उक्तकफानिष्ठान् ॥ ८७ ॥

उपयोगप्रकारः ।

अक्षुष्टपर्वमात्रांश्च गल्बुच्याः पुरिकल्पितान् ।

खण्डान्यः सर्पिषा भृष्टान् खादित्सप्त नवाधरा ॥ ८८ ॥

नरः प्रतिदिनं मासं यथेष्टाहारचेष्टितः ।

अयेत्पृष्णाभ्रमश्वासकासारशंशूलवेपथुन् ॥ ८९ ॥

पिबेन्नरोऽमृताकाथं एरण्डमहयोजितम् ।

अयेद् गृध्रस्युदावर्तान् वातरक्तभ्रशेषतः ॥ ९० ॥

कषायः छिन्नरोहाया निहन्याद्विषमज्वराद् ।

रात्रिज्वरज्वराजीर्णवृत्तीयकचतुर्थकान् ॥ ९१ ॥

निष्काथोऽमृतवल्यास्तु शुष्णीचूर्णसमन्वितः ।

पीतो हन्ति कट्टीपृष्ठपादजङ्घोर्ज्जां रुजम् ॥ ९२ ॥

अमृतायाः पलशतं चूर्णीकृत्य तुला घृतम् ।

घृतक्षौद्रगुळानां तु प्रस्थोऽथैकः क्षिपेत् ॥ ९३ ॥

तद्यथाग्निबलं खादित्सप्त विषमज्वरतः ।

नास्य कश्चिद् भवेद् व्यभिचारी न च प्रलिनं न च ॥ ९४ ॥

न गृध्रसी न वातास्रं न पित्तविषमज्वरः ।

न च नेत्रगतारोगा वरं चैत्रद्राताकम् ॥ ९५ ॥

मेघाकारं त्रिदोषघ्नं त्रयोमोऽयं विशेषतः ।

लशुनोत्पत्तिमाह ।

यतोऽमृतं वैनतेयो जहार सुरसत्तवः ॥ ९६ ॥

तस्माद् विन्दुः पपातोर्व्यां लशुनं तत्र चाभवत् ।

रसायनारुच्यं तेजस्वि बलपुष्टिविवर्धनम् ॥ ९७ ॥

सन्धानं दोषशून्यं बलीपकितनाशनम् ।

कल्कं ततो व्यञ्जनसंस्कृतं वा

सिद्धं तथाभं रसमिक्षुकाण्डे ।

रसोनकन्दं परिपीडितं वा

यथा तथा वाप्युपयुञ्ज्यमानम् ॥ ९९ ॥

रसायनं नैकरुजापहं स्यात्

क्षीर्णां प्रहर्षं प्रथमं करोति ।

प्रजासु वृद्धिं विरुजं च देहं

क्रमेण कुर्याद् बलवर्णयुक्तम् । १०० ॥

विशोध्य देहं प्रथमं प्रयोज्यं

देवद्विजस्वस्त्ययनादि कृत्वा ।

व्यायामवातातपमैथुनानि

क्रोधं क्षीर्णं परिवर्जयेच्च ॥ १०१ ॥

वर्जयेच्चाप्यतीसारी मेही पाण्डुगदार्शसः ।

अरोचकी गर्भिणी च मूर्च्छामदनपीडिता ।

रक्तपिच्छी च क्षोषी च यश्च च्छर्द्यदितो नरः ॥ १०२ ॥

(तन्प्राग्भरान्विति कल्पते)

अनुपकल्पः ।

राहोरमृतचौर्येण लूनाद्ये पतिता गळात् ।

अमृतस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥ १०३ ॥

द्विजा नाश्नन्ति तमतो दैत्यदेहसमुद्भवम् ।

साक्षादमृतसम्भूतेर्ग्रामिणीस्स रसायनम् ।

शीलयेल्लशुनं शीते वसन्तेऽपि कफोत्बणः ॥ १०४ ॥

घनोदयेऽपि वातार्त्तः सदा वा ग्रीष्मलीलया ।

कुडुबोऽस्य परा मात्रा तदर्द्धं केवलस्य तु ॥ १०५ ॥

फलं पिष्टस्य तन्मज्जः स भक्तं प्राक् च शीलयेत् ।

प्रततं स्वेदनं चानु वेदनायां प्रशस्यते ॥ १०६ ॥

शीताम्बुसेकः सहसा वमिमूर्च्छाययोर्मुखे ।

विदाहपरिहाराय परं शीतानुलेपनम् ॥ १०७ ॥

प्रियाम्बुगुळदुग्धस्य मांसमघाम्लविद्रिषः ।

अतितीक्ष्णैरजीर्णैश्च रसोनो व्यापदेद् ध्रुवम् ॥ १०८ ॥

विचक्रोपभयादन्ते युञ्ज्यान्मृदुविरेचनम् ।

(बाहटे)

पिप्पलीबर्धनम् ।

पञ्चाष्टौ सप्त दश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ॥ १०९ ॥

रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ।

दशपैप्पलिकः श्रेष्ठो मध्यमः पद् प्रकीर्तितः ॥ ११० ॥

प्रयोगोऽयं त्रिपर्यन्तः स कनीयान्स चावलैः ।

(चरके)

विद्यस्तिस्त्रस्तु पूर्वाह्ने धृक्त्वाग्रे भोजनस्य च ॥ १११ ॥

क्रमदृष्ट्या दशाहानि दशपैप्पलिकं दिनम् ।

(संमहे)

वर्षयेत्पयसा सार्धं तथैवापनयेत्पुनः ॥ ११२ ॥

जीर्णौषधश्च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।

पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ॥ ११३ ॥

विहास्ता बिलिभिः पेयाः शृता मध्यबर्लेनैः ।

तद्वच्च छागदुग्धेन द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ॥ ११४ ॥

एभिः प्रयोगैः पिप्पलयः कामश्वासगलब्रहान् ।

यक्ष्माभेहप्रदण्यशःपाण्डुत्वविषमज्वरान् ॥

मन्ति शोफं वमिं हिक्कां प्लीहानं वातशोणितम् ॥ ११५ ॥

(बाहटे)

शतावरीरसायनम् ।

शतावरी रजःप्रस्थं प्रस्थं गोक्षुरकस्य च ।

बाराणा विंशति पलं गलूच्याः पलविंशतिः ॥ ११६ ॥

भङ्गातकस्य द्वात्रिंशच्चित्रकस्य दशैव तु ।

त्रिफलानां तु शुद्धानां प्रस्थं दद्यात्सुचूर्णितम् ॥ ११७ ॥

शूपवस्त्र पलान्यष्टौ शर्करायाश्च सप्ततिः ।
 इदं माषिकं प्रोक्तं माषिकार्थं भवेत् घृतम् ॥ ११८ ॥
 षटावरीसंभं दद्याद्विदारीकन्दचूर्णितम् ।
 एतत्सर्वं समालोक्य घृतभाण्डे विनिक्षिपेत् ॥ ११९ ॥
 पञ्चार्धहृत्पयुञ्जीत यथेष्टं स्याच्च भोजनम् ।
 प्रमेहान्विश्रुतिं चैव तथाष्टाबुदराणि च ॥ १२० ॥
 पञ्च गुल्माश्च शूलाश्च पाण्डुवास्त्यं प्रदं गरम् ।
 अष्टादशापि कुष्ठानि शूर्तिं सप्तविधां च तत् ॥ १२१ ॥
 अर्घ्वासि ग्रहणीदोषमृदावर्त्तं विश्लेषतः ।
 अर्घ्वातिं वातजान् रोगान् नाशयेन्नात्र संशयः ॥ १२२ ॥
 इतद्भसायनं भेष्टं विदेहाधिपनिर्मितम् ।

(तन्त्रान्तरे)

निम्बस्य तैलं प्रकृतिस्थ एवं नस्ये निषिक्तं विधिना यथावत् ।
 मासेन तत्क्षीरधुजो नरस्य जराप्रदूतं पलितं निहन्ति ॥ १२३ ॥

(भमितप्र)

निम्बपञ्चाङ्गरसायनम् ।

कुष्पनिम्बस्य पञ्चाङ्गं त्रिफला कटुकत्रयम् ।
 कालं तिलं तथा कान्तं वाकुची कुष्पजीरकम् ॥ १२४ ॥
 निम्बस्य समभागस्तु श्लोषर्षादिशकं तथा ।
 विडालपदमात्रं तद्भक्षयेन्प्रातरुत्थितः ॥ १२५ ॥
 रसायनार्थं भेष्टं मेढविंशतिनाशनम् ।
 अष्टादशापि कुष्ठानि कासं श्वासं क्षयं तथा ॥ १२६ ॥
 कायाश्रिवर्द्धनं चैव वलीपलितनाशनम् ।
 पद्मप्रसन्नचारिणे प्रोक्तं अश्विभुग्यामेतदुत्तमम् ॥ १२७ ॥

(तन्त्रान्तरे)

रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणामिततेजसा ।
 मार्कण्डेयप्रभृतिभिरुपयुक्तं महर्षिभिः ॥ १२८ ॥
 पुष्पकाले तु निम्बस्य कुसुमानि समाहरेत् ।
 फलकाले फलं चैव मूलं पत्रं त्वचं तथा ॥ १२९ ॥

चित्रकोऽथ विलङ्गानि वत्सकोरुकरं तथा ।
 म्याधिघातहरीतक्यः शृण्ठी चामलकैः सह ॥ १३० ॥
 शदंष्ट्रा लोहचूर्णं च भृङ्गस्वरमभावितम् ।
 भरिष्टखदिराभ्यां च भावयेन्निम्बपञ्चकम् ॥ १३१ ॥
 भावयित्वा पुनः पिष्टमेकस्थानं च कारयेत् ।
 ततो विलाळपदकं सर्पिषा माक्षिकेन वा ॥ १३२ ॥
 सुखाम्बुना वा तत्पीतं तत्क्षणादेव जीर्यति ।
 हन्यात्सर्वाणि कुष्ठानि मूत्रं चैव महाक्षयान् ॥ १३३ ॥
 अर्शासि वातगुल्मांश्च खालित्यं पलितानि च ।
 वातातपसहो श्लेष्म न चात्र नियमः क्वचित् ॥ १३४ ॥
 ग्रामधर्मं च कुर्वाणो भोजनं सार्वकामिकम् ।
 मासत्रयोपयोगेन सर्वरोगैर्विमुच्यते ॥ १३५ ॥
 षण्मासस्योपयोगेन सर्वदोषैः प्रमुच्यते ।
 वर्षमात्रोपयोगेन जीवेद्वर्षशतश्रयम् ॥ १३६ ॥

(भद्रकानकात्)

पञ्चारिष्टम् ।

काले त्वक्दलमारबीजकुसुमैर्निम्बस्य तुल्यांशकैः
 कृत्वा चूर्णमिदं कटुत्रयनिशाधान्यक्षपध्यायुतम् ।
 पञ्चारिष्टमिदं पयो मधुघृतैरुष्णाम्बुना वा पिबेत्
 हिकाकासहरं प्रमेहरपिळकाकुष्ठैर्दिभिर्मुच्यते ॥ १३७ ॥

(तन्त्रान्तरात्)

शुण्ठ्यारिमेदश्रोपण-

कान्तांकोलैः समं लिहाश्चिञ्चाम्लम् ।

वर्षैश्चतुर्भिरामय-

माखिलं जिम्बाजरां अरां जयति ॥ १३८ ॥

(काशीपुराणी)

भङ्गातकस्वरसः ।

पिष्टस्वेदनमरुजैः

पूर्णं भङ्गातकैर्विजर्जरितैः ।

भूमिनिखाते कुम्भे

इत्वं, कृष्णमृक्षितम् ॥ १३९ ॥

परिवारितं समन्तात् पचेत् तद्गोमयाग्निना शुद्धना ।
 तत्स्वरसो यश्च्यवते गृह्णीयात् दिनेऽन्यस्मिन् ॥ १४० ॥
 अमुमुपयुज्य स्वरसं मध्वष्टमभागिकं द्विगुणसर्पिः ।
 पूर्वविधियन्त्रितात्मा प्राप्नोति गुणान् स तानेव ॥ १४१ ॥

आमलकभङ्गातकरसायनम् ।

सहामलकशुक्तिभिर्दधिसरेण तैलेन वा
 गुलेन पयसा घृतेन यवसक्तुभिर्वा सह ।
 तिलेन सह माक्षिकेण पल्लेन सूपेन वा
 वपुष्करमरुष्करं परममेध्यमायुष्करम् ॥ १४२ ॥
 कफजो न स रोगोऽस्ति न विबन्धोऽस्ति कश्चन ।
 यन्न भङ्गातकं हन्याच्छीघ्रमग्निबलप्रदम् ॥ १४३ ॥

(पादरे)

वेङ्गादिरसायनम् ।

वेङ्गकण्टकनीमूलविदारीत्रिफलाः समाः ।
 अरुष्करं च मरिचं मुसलीरक्ताचित्रकम् ॥ १४४ ॥
 अमृतैकादशैतानि चूर्णीकृत्य ततः पुनः ।
 पुराणगुळमध्वाज्यैरेकीकृत्य यथासहम् ॥ १४५ ॥
 योऽश्रीयात् सिद्धदेहः सन्न जानातीं जरामृती ।

अपरं वेङ्गादिरसायनम् ।

वेङ्गादीनां पलं षण्णां सममेकैकमिष्यते ॥ १४६ ॥
 मरिचं वसुभिः कार्यमादित्यैः स्यादरुष्करम् ।
 सङ्घयया ग्रहरुद्राणां मुसली चूर्णमिष्यते ॥ १४७ ॥
 चूर्णं तुल्यगुळोन्मिश्रं तदर्धं मधुसंयुतम् ।
 तदर्धघृतसंयुक्तं घृतभाण्डे स्थितं पुनः ॥ १४८ ॥
 पञ्चत्रयं धान्यराशौ निधायोद्घृत्य तत्पुनः ।
 उपयुञ्जीत सप्ताहात् सर्वव्याधिविनाशनम् ॥ १४९ ॥
 धलीपलितहानिश्च षण्मासात्तस्य जायते ।
 संवत्सरोपयोगेन शतमायुः प्रजायते ॥ १५० ॥
 सङ्घं वत्सरान् जीवेद्ब्रह्मादशाब्दप्रयोजितम् ।

विजङ्गादिरसायनम् ।

विजङ्गगोक्षुरविदारिकन्दत्रिफलाः पृथक् पालिकाः । मरिच-
मष्टपलं, रक्तचित्रकं दशपलं, अरुकरं द्वादशपलं, मुसली विंशति-
पला अमृता पञ्चविंशतिपला । तदेतच्चूर्णं पटपूतम् एकाशीतिपलम् ।
पुराणगुलमेकाशीतिपलं, मधु चत्वारिंशत्पलम् । अर्धपलाधिकं घृतं
विंशतिपलं निष्कद्वयाधिकं निष्कमारभ्य यावत्पञ्चनिष्कं यथासह
सेवेत ।

शतावरीसर्पः ।

शतावर्यास्तु मूलानां खरसाढकतः पचेत् ।

विदारिगन्धांशुमतीदर्भकाण्डेक्षुगोक्षुरैः ॥ १५१ ॥

पृथगेषां दशपलान् समांशान् सकशेरुकान् ।

वर्षाभूर्ध्वीरिवृक्षत्वक् पयस्या सविदारिका ॥ १५२ ॥

पलशः पञ्च गृह्णीयात्सुधौतात् परिशोषितात् ।

द्रोणद्वये जले पक्त्वा चतुर्भागावशेषिते ॥ १५३ ॥

त्रिमानं सर्पिरेतच्च त्रिमानैश्चेक्षुवारिभिः ।

अजापयश्चतुर्मानैः पचेत्कल्कं च कर्पशः ॥ १५४ ॥

दीर्घापुर्गोपतीहिङ्गुतुकाक्षीरीं मधूलिकाम् ।

मधुकपुष्पं मधुकमृद्वीकीं सपरूपकाम् ॥ १५५ ॥

विदारीं कट्फलं मांसीं ग्रन्थि मरिचप्राग्धीम् ।

उशीरं चन्दनं गुण्ठीं धातकीं सैन्धवं तिलाञ्च ॥ १५६ ॥

वाशानिदिग्धिकापुष्पं पिष्ट्वा तत्रैव दापयेत् ।

मन्दाग्निनैव विपचेद्यावच्चिकणतां व्रजेत् ॥ १५७ ॥

परिस्रुते दशपलां सितां दत्त्वाल्पशः पचेत् ।

शीतीकृत्य द्विकुटुबं मधु पात्रं प्रदापयेत् ॥ १५८ ॥

इदं शतावरीसर्पिः पक्षं धान्ये निधापयेत् ।

महाकृशाङ्गके दद्याद्वातपित्तनिवर्हणम् ॥ १५९ ॥

हस्तपदशिरोदाहे तृष्णाकासप्लिहोदरे ।

दकोदरे योनिदाहे क्षते क्षयविसर्पिके ॥ १६० ॥

१. 'महाकृशावरीभूत'मिति च नामान्तरं दृश्यते ।

कुरुस्तम्भे चिरगते सुप्तवातेऽवबाहुके ।
 वातशोणितके रक्ते गुल्मे स्त्रीणां महासृजि ॥ १६१ ॥
 रक्तार्शःस्वतिसारासृक् पित्ते पित्तकृते ज्वरे ।
 सूर्यावर्ते च तिमिरे मुखपाके हलीमके ॥ १६२ ॥
 कामिला पाण्डुरोगे च योनिव्यापदि भूयासि ।
 शुक्रदोषेऽप्युदावर्ते सोष्मवातेऽरुचौ हितम् ॥ १६३ ॥
 एतद्रसायनं श्रेष्ठमेतन्मेधाविवर्द्धनम् ।
 बलक्ष्मीहरणं चैतदेतच्चक्षुष्यमुत्तमम् ॥ १६४ ॥
 उन्मादं नाशयेदेतत्सापस्मारं स्वरक्षयम् ।
 बलं विवर्धयेदेतत्कान्तिं शोभामनुत्तमाम् ॥ १६५ ॥
 सभृङ्गस्वरसं पीत्वा चोराद् भीतो न घृष्यते ।
 जातरूपेण तत् पीत्वा राजानं वशमानयेत् ॥ १६६ ॥
 नाग्निना दह्यते पीत्वा न विषेण च हन्यते ।
 यस्योदरे घृतं तिष्ठेत् प्रतिवादी न तं जयेत् ॥ १६७ ॥
 न तं पिशाचाः पश्यन्ति बालं मुञ्चन्ति तद्ग्रहाः ।
 रक्षांसि च पलायन्ते यत्र तिष्ठति तद् घृतम् ॥ १६८ ॥
 अश्विनौ प्रार्थयामासुर्नरा रोगशतातुराः ।
 ददौ शतावरीं तेभ्यः प्रतिश्रुत्य शतं वरान् ॥ १६९ ॥

(महायाने)

असिततिलविमिश्रं पल्लवं भक्षयित्वा

सघृतमधुरभोजी भृङ्गराजस्य जीर्णे ।

स भवति चिरजीवी व्याधिनिर्मुक्तदेहो

भ्रमरसदृशकेशः कान्तियुक्तो मनुष्यः ॥ १७० ॥

भृङ्गं समूलं परिशोष्य भृष्टं तिलार्धकं चामलकार्धकं च ।

घृतप्लुतं भक्षयतां नराणां न व्याधयो नैव जरा न मृत्युः ॥

वज्रवल्यास्समूलायास्सूक्ष्मचूर्णं विचक्षणः ।

मधुसर्पिःसमायुक्तमक्षमात्रं तु भक्षयेत् ॥ १७२ ॥

इष्टाहारविहारोऽपि षण्मासेन फलं शृणु ।

बलीपालितनिर्मुक्तो दृढदन्तश्च जायते ॥ १७३ ॥

कान्तिमान् बल्लभः स्त्रीणां वृद्धोऽपि च युवा भवेत् ।

टङ्गुणं मरिचं तुत्थं पृथक् कर्षद्वयं तथा ॥ १७४ ॥

सिन्दूरं द्वादश तथा दश निष्कमयोमलम् ।

कान्तं भस्म रसे भृष्टं पुटपकं वरारसे ॥ १७५ ॥

चूर्णान्येतानि संयोज्य स्थापयेत् शुद्धभाजने ।

शुद्धदेहो नरस्तस्य पादं यद् भोजनोत्तरम् ॥ १७६ ॥

अद्यात्पथ्यां ततः स्वल्पं ततस्ताम्बूलभाग् भवेत् ।

बहुनात्र किमुक्तेन रसायनमयन्त्रणम् ॥ १७७ ॥

अर्थः शोथग्रहण्योर्ज्वरजठरजराकोष्ठमेदो विकाराः

मूत्राघातास्रपित्तश्रवणगलाशिरःश्रोणिमूलाक्षिरोगाः ।

ये चान्ये वातपित्तक्षतजकफकृता व्याधयः सन्ति जन्तो-

स्तांस्तान्व्याधीनशेषानपहरति जलं पीतमन्ते निशायाः

यत्रर्क्षे व्याधिरुत्पन्ना तस्य दैवं तरुं खगान् ।

प्रीणयेद्बलिदानाद्यैः रोगशान्त्यै स ... द्विजः ॥ १७९ ॥

मूलं तस्य पुनर्नवस्य पयसा पकं च तच्चूर्णितं

प्रातर्भक्षितवान् गुलाज्यसहितं हुत्वा यथेष्टाशनः ।

दुर्नामोदरपाण्डुगुल्मरुधिरप्लीहाद्विंशोफामया-

न्मासेनैव निहन्ति कृष्णाशिरसा जीवेच्छतायुर्नरः ॥ १८० ॥

किमत्र चित्रं यदि वज्रवल्ली संसेविता शर्करया घृतेन ।

मासेन रोगान्विनिहन्ति सर्वान् मासत्रये यौवनमातनोति ॥

युगस्वभावाद्यादिं चौषधीनां

क्रियासु शक्तिः परिकल्प्यतेऽरूपा ।

आयुर्बलादिष्वपि सा तथेति

यत्नान्निषेव्यानि रसायनानि ॥ १८२ ॥

न चौषधीनामपि सर्वथैव

प्रभावहानिः परिशङ्कनीया ।

फलं प्रयात्यूर्ध्वमधस्त्रिवृत्तु

प्रत्यक्षतः कस्य न सिद्धमेतत् ॥ १८३ ॥

आदेशकालोपहितान्यसात्म्या-

न्यत्युष्णतीक्ष्णानि यथौषधानि ।

नाशं नयन्ते सहसैव देहं

सम्यक् प्रयुक्तानि तथैव वृद्धिम् ॥ १८४ ॥

रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि ।

यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनम् ॥ १८५ ॥

आयुर्योगास्साध्वपि युक्ता मृदुवह्नौ

सानर्थक्यं यान्ति कृतघ्नेषुपकाराः ।

दीप्ते वह्नौ ते तु गुणौघैरपि तुच्छा

विस्तार्यन्ते पात्रनिमृष्टा इव भोगाः ॥ १८६ ॥

वाजीकरणविधिः ।

वाजीकरणमन्विच्छेत्सततं विषयी पुमान् ।

तुष्टिः पुष्टिरपत्यञ्च गुणवत्तत्र संश्रितम् ॥ १८७ ॥

वाजीवातिबद्धो येन यात्यप्रतिहतोऽङ्गनाः ।

तद्वाजीकरणं तद्धि देहस्योर्जस्करं परम् ॥ १८८ ॥

चिन्ताजराभ्यां शुक्रं तु व्याधिभिः कर्मकर्शनात् ।

क्षयं गच्छत्यनशनात् स्त्रीणां चाति निषेवणात् ॥ १८९ ॥

शुक्रक्षयाद्भयाच्छोकादविस्रम्भादसेवनात् ।

अतिदर्पादितिस्यौल्यान्मलोपचयतः श्रमात् ॥ १९० ॥

स्त्रीणामकौशलादौषदर्शनादभिचारतः ।

मेदामयात् सुमहतः क्रोधतोऽधर्मकीर्तनात् ॥ १९१ ॥

वृषस्यापि स्त्रियो गन्तुं न शक्तिरूपजायते ।

बृहच्छरीरावलिनः केचिन्नारीषु दुर्बलाः ॥ १९२ ॥

सन्ति चाल्पाभयाःस्त्रीषु बलवन्तो बहुप्रजाः ।
 नराश्चटकवत्केचिद् व्रजन्ति बहुशः स्त्रियः ॥ १९३ ॥
 तस्मात्प्रयोगान्वक्ष्यामि दुर्बलानां बलप्रदान् ।
 सुखोपभोगान् बलिनां भूयश्च बलवर्द्धनान् ॥ १९४ ॥

वाजीकरणयोगाः ।

कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितम् ।
 पयोऽनुपानं यो लिह्वान्नित्यवेगः स ना भवेत् ॥ १९५ ॥
 कुळीरशृङ्ग्या यः कल्कमालोड्य पयसा पिवेत् ।
 सिताघृतपयोन्नाशी स नारीषु वृषायते ॥ १९६ ॥
 स्वयंगुप्तेश्वरकयोर्बीजचूर्णं सशर्करम् ।
 बारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रासभायते ॥ १९७ ॥
 पयः पयस्यया सिद्धं शुक्लकृत्साज्यमाक्षिकम् ।
 शतावरीकल्करसे पयो दशगुणं घृतम् ॥ १९८ ॥
 शृत्तं सपिप्पलीक्षौद्रशर्करं वृष्यमुत्तमम् ।
 शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थचतुष्टयम् ॥ १९९ ॥
 प्रस्थं घृतस्य शुक्त्यंशं द्राक्षामांसी परूषकम् ।
 जीवकर्षभ्रयष्ट्याह्वबलामेदाकशेरुकम् ॥ २०० ॥
 प्रियालबीजकाकोलीयुग्मं चैकत्र पाचयेत् ।
 पक्वपूते क्षिपेच्चास्मिन् कुडुबांशां सितोपलाम् ॥ २०१ ॥
 गृष्टिक्षीरानुपः प्राश्य तन्नारीषु वृषायते ।
 विजयेत च वातास्रपित्तास्रोरःक्षतःक्षयान् ॥ २०२ ॥
 बस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसकृत्तिलान् ।
 पः खादेत्ससितान्गच्छेत् स स्त्रीशतमपूर्ववत् ॥ २०३ ॥
 वर्षाभूमूलमृद्रीका स्वयंगुप्ताफलानि च ।
 सिद्धश्वरणलेपोऽयं भुवं पद्भ्यां तु न स्पृशेत् ॥ २०४ ॥
 यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं बृंहणं बलवर्धनम् ।
 मनसोऽर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ॥ २०५ ॥

(सङ्ग्रहे)

तिलात्मगुप्तामाषाणां चूर्णं शालिरज्जापयः ।

शङ्कुल्यस्तैर्वृते पक्वा भक्ष्या वृष्यतमा मताः ॥ २०६ ॥

(सिद्धसारे)

वृष्ययोगाः ।

विदारिकागोक्षुरमाषचूर्णं

पीत्वा सिताढ्यं पयसा तथैव ।

वृषायते चेक्षुरकात्मगुप्ता-

बीजं तथा दुग्धविपक्वमाषम् ॥ २०७ ॥

क्षीरेण पिष्ट्वा तु घृतेन पक्वं

माषं सुशीतं मधुना लिहन्वा ।

क्षीरानुपानं तु घृतेन यष्टी

शतं वधूनां व्रजति प्रहृष्टः ॥ २०८ ॥

(सिद्धयोगे)

घृतं शतावरीगर्भक्षीरे दशगुणे पचेत् ।

शर्करापिप्पलीशौद्रयुक्तं तद्वृष्यमुत्तमम् ॥ २०९ ॥

(चरके)

पुनर्नवां शिफायुक्तां कपिकच्छूफळान्विताम् ।

श्वदंष्ट्रेक्षुरकोपेतां चूर्णयित्वा शतावरीम् ॥ २१० ॥

दिनान्ते मधुनोपेतां प्रलिह्यान्मतिमान्तरः ।

कामयेत शतं स्त्रीणां वृद्धोऽप्यक्षयमैधुनः ॥ २११ ॥

कामवर्धनी शङ्कुलिकाप्रयोगः ।

तण्डुलैः कोकिलाक्षस्य सतिलैः शौद्रसंगुतैः ।

घृते शङ्कुलिकां पक्त्वा भक्षयेत्कामवर्धनीम् ॥ २१२ ॥

(विन्दुसारे)

शृङ्गणीगुडिका ।

शरमूलक्षुमूलानि काण्डेक्षुस्सेक्षुवारिका ।

जीवन्ती जीवकोमेदा वीरः ऋषभकौ बला ॥ २१३ ॥

शतावरी पयस्या च विदारी कण्टकारिका ।
 ऋद्धि शोक्षुरकं रास्ना सात्मगुप्ता पुनर्नवा ॥ २१४ ॥
 एषां त्रिपलिकान्भागान्मापाणामाढकं नवम् ।
 विपाचयेज्जलद्रोणे चतुर्भागं तु शोपयेत् ॥ २१५ ॥
 तत्र पेप्याणि मधुकं द्राक्षा फल्गूनि पिप्पली ।
 आत्मगुप्तामधूकानि खर्जूराणि शतावरी ॥ २१६ ॥
 विदार्यामलकेक्षूणां रसस्य च पृथक् पृथक् ।
 सर्पिषश्चाढकं दद्यात् क्षीरद्रोणं च तद्भिषक् ॥ २१७ ॥
 साधयेद् घृतशेषं च सुपूतं योजयेत्पुनः ।
 शर्करायास्तुगाक्षार्याश्चूर्णेः प्रस्थोन्मितैः पृथक् ॥ २१८ ॥
 पलैश्चतुर्भिर्मागध्याः पलेन मरिचस्य च ।
 त्वगेलाकेसराणां च चूर्णैरर्घपलोन्मितैः ॥ २१९ ॥
 मधुनः कुटुवाभ्यां च द्वाभ्यां तत्कारयेद्भिषक् ।
 पालिका गुळिकाः स्त्यानाः ता यथाग्निं प्रयोजयेत् ॥ २२० ॥
 एष बृष्यः परो योगो बृंहणो बलवर्धनः ।
 अनेनाश्च इवोदीर्णो लिङ्गमर्पयते क्षियाम् ॥ २२१ ॥

(चरके)

लिङ्गवर्धनयोगाः ।

भूमिकदम्बस्वरसं शशपित्तं माहिषं च नवनीतम् ।
 दिवसदिवाकरतप्तं करोति मुसलोपमं मेढू ॥ २२२ ॥
 गोसर्पिर्जलशूकं घृतं माहिषमेव च ।
 एतेनोद्धतितं लिङ्गं मुसलीभवति क्षणात् ॥ २२३ ॥

(तन्त्रान्तरादेति चन्द्रटे)

घृतमधुयुक्तं तैलं बृहतीजलशूकमात्मगुप्ता च ।
 एभिर्वराङ्गवृद्धिः सप्तदिनं ताम्रभाण्डपर्युषितैः ॥ २२४ ॥
 (ईशानयोगे इति चन्द्रटे)

मेदसा क्षौद्रमिश्रेण वराहस्य प्रलेपितम् ।
 सम्यग्लिङ्गं रतान्तेऽपि स्तब्धतां न विमुञ्चति ॥ २२५ ॥

क्षौद्रेण सह संपिष्टं पुण्डरीकरय केसरम् ।
यस्येच्छा यावती मेढं तस्य तावद्विबर्धयेत् ॥ २२६ ॥

(निन्दुसारे)

श्वेतार्कमूलवर्त्या वराहमेदःप्रदिग्धायाः ।
दीपस्तत्त्वं पुरुषवराङ्गं धारयति सशर्बरीकोऽलम् ॥ २२७ ॥
एतदागमसिद्धत्वात्प्रत्यक्षफलदर्शनात् ।
मन्त्रवत् सम्प्रयोक्तव्यं न भीमास्यं कथञ्चन ॥ २२८ ॥

(वाहटे)

वैद्यप्रशंसा ।

पितामहेन लोकस्य स्मृत्वा तदिदमव्ययम् ।
अकालमृत्युरक्षार्थमलौहं धर्मं निर्मितम् ॥ २२९ ॥
दृष्ट्वा विपेप्यमृततां घृतादौ मारणात्मताम् ।
शास्त्रतत्त्वमविज्ञाय स दुरात्मा चिकित्सति ॥ २३० ॥
वैद्याश्चाश्रुतशास्त्रार्थाः मूर्खाश्चाप्रभविष्णवः ।
अकालमृत्यवो ह्येते विचरन्ति महीतले ॥ २३१ ॥
लोभयन्त्यातुरं मूढा ये चित्रैः कर्मकौशलैः ।
तेभ्यो रक्षेत्सदात्मानमात्मा यस्मात्सुदुर्लभः ॥ २३२ ॥
ते घुणाक्षरवत्किञ्चिदुत्थाप्य नियतायुषम् ।
घ्नन्ति वैद्याभिमानेन शतान्यनियतायुषाम् ॥ २३३ ॥
रोगार्तस्य विषण्णस्य यत्नलभ्यस्सुस्वायुषः ।
अवैद्यो निर्घृणः क्रूरो यः करोति भिषग्जितम् ॥ २३४ ॥
पापस्य मृत्युदूतस्य दुर्मतेस्त्यक्तधर्मणः ।
नरो नरकपाती स्यात्तस्य सम्भाषणादपि ॥ २३५ ॥
अतन्त्रीकृतशास्त्रार्थाश्शब्दमात्रोपजीविनः ।
राज्ञां प्रमादाद्राष्ट्राणि चरन्ति व्याधवृत्तयः ॥ २३६ ॥
विद्यासमाप्तौ भिषजां द्वितीया जातिरुच्यते ।
न वैद्यो वैद्यशब्दं हि लभते पूर्वजन्मना ॥ २३७ ॥

(संभवे)

प्रधानः शल्यशास्त्रेऽहं तथा कायचिकित्सिते ।

मन्त्रान् बहून् विजानामि देवैर्दत्तश्च मे वरः ॥ २३८ ॥

एवं प्रकारवचनाः स्कन्धारोपितभेषजाः ।

पीडयन्त्यातुरान्वैद्या विचित्रैः कर्मकौशलैः ॥ २३९ ॥

तेभ्यो रक्षेत्सदात्मानमात्मा यस्मात् सुदुर्लभः ।

वैद्योऽपि व्याधितं सर्वं स्वपुत्रमिव पालयेत् ॥ २४० ॥

भातुरोऽपि समुत्तीर्य घोरं व्याधिमहार्णवम् ।

यो न पूजयते वैद्यं तत्तुल्यो नास्ति किल्बिषी ॥ २४१ ॥

(तन्त्रान्तरे)

अज्ञातशास्त्रसद्भावान् शास्त्रमात्रपरायणान् ।

तान् वर्जयेत् भिषक्पापान् पाशान्वैवस्वतानिव ॥ २४२ ॥

(वाहटे)

तान् कालपाशसदृशान् वर्जयेच्छास्त्रदूषकान् ।

सेवेत शमविज्ञानज्ञानपूर्णान् भिषक्तमान् ॥ २४३ ॥

अन्नपानानि पथ्यानि व्याधिनिर्घातमौषधम् ।

रसायनानि वृष्याणि प्राप्यन्ते वैद्यसंश्रयात् ॥ २४४ ॥

अराजका यथा देशा भर्तृहीना यथा गृहाः ।

आतुराद्यास्तथा पादाः शोच्या वैद्यानधिष्ठिताः ॥ २४५ ॥

दाहः शूलं वृडाघ्नानं क्षुत्क्षामत्वमरोचकम्

कः प्राकृतो जयेद्रोगान्नित्यमन्योन्यरोश्चिनः ॥ २४६ ॥

मारुतामग्रहोन्मादमदान्सुसदृशाकृतीन् ।

को जानीयाच्चिकित्सेद्वा दूरभिन्नाक्रियाक्रमान् ॥ २४७ ॥

प्राणाचार्यं बुधस्तस्माद्दयालुं विजितेन्द्रियम् ।

अश्विनाविव देवेन्द्रः पूजयेदादृतस्सदा ॥ २४८ ॥

यज्ञस्य च शिरश्छिन्नमश्विभ्यां सन्धितं पुनः ।

पातिता दशनाः पूष्णो भगस्य च विलोचने ॥ २४९ ॥

राजयक्षमार्दितश्चन्द्रस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ।
 मार्गवश्च्यवनः कामी वृद्धः सन् विकृतिं गतः ॥ २५० ॥
 वीर्यवर्णबलोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्युवा ।
 ताभ्यां वज्रभृतः कष्टो बाहुस्तम्भाश्चिकित्सितः ॥ २५१ ॥
 अश्विभ्यां सहितस्सोमं प्रातः पिबति वासवः ।
 सौत्रामण्यां च भगवानाश्विभ्यां सह भोदते ॥ २५२ ॥
 अश्विनोः कल्प्यते भागो यज्ञेषु ब्राह्मणैरपि ।
 अश्विनौ वह्निरिन्द्रश्च वेदेषु सुतरां स्तुताः ॥ २५३ ॥
 वैद्यावित्यश्विनौ तस्मात् पूज्येते विबुधैरपि ।
 अजरैरमरैर्नित्यं सुखितैरेवपादृतैः ॥ २५४ ॥
 व्याधिमृत्युजराग्रस्तैर्दुःखप्रायैस्सुखार्थिभिः ।
 किं पुनर्भिषजो मर्त्यैः पूज्याः स्युर्नाति शक्तितः ॥ २५५ ॥
 (सङ्ग्रहं)

इति योगरत्नसमुच्चये रसायनवाजीकरणाधिकारः त्रिंशत्तितमः ।

मन्त्रः सोऽयं योगरत्नसमुच्चये ।

एतद्यशस्यमलं(धितमान ? धिततान)योग-
 रत्नोच्चयं भिषगनन्तकुमारनामा ।
 बालोऽपि यस्य धरणान्निघृतं भवे(न ? न)
 शास्त्रे क्रियासु च (निर ? निराश) इति प्रविद्धम् ॥
 वैद्यशास्त्रकमनल्पसद्फलं
 येन वै सुभिषजो भिषग्जितम् ।
 सर्वरोगगणनाशनं ...
 .... ॥

APPENDIX.

Alphabetical Index of Authorities Quoted in Yogaratnasamuccaya.

[*Note* :— I, II and III denote the three volumes in which Yogaratnasamuccaya has been published, *viz.* Sri Chithra Ayurveda Series, Nos. 5 and 6, and the present one, and the numbers following to the pages in the respective volumes. An authority occurring more than once in the same page is not indexed separately for each occurrence.]

अग्निवे०	I 107;
	II 195, 196, 284, 399, 401, 433, 452.
अग्निवेश	I 88. See also under अग्निवे०; and अग्निवेद्य.
अच्युत	II 372.
अमरकोश	I 104.
अमि०	II 174, 358.
अमित०	II 79, 98, 167, 351, 352.
अमितप्र०	II 56, 64, 95, 108, 111, 167, 187, 191, 192, 211, 330, 333, 370, 381, 431;
	III 334.
अमितप्रमीय	III 135, 136, 198. See also under अमि०, अमित० and अमितप्र०.
अमृत०	II 128, 136, 382, 449;
	III 311.
अमृतधा०	III 305, 307, 311, 314, 317. See also under अमृत०.
अमृतप्र०	II 232;
	III 81.
अमृतप्रभीष०	II 24. See also under अमृत० and अमृतप्र०.
अमृतमाळा	II 98, 129, 187, 450. See also under अमृत०.

अमृता०	II 79, 150.
अमृताम्बाकि	II 64, 74, 263, 304, 341, 345, 368, 374, 381, 389, 390, 392, 397, 400, 421, 426, 451;
	III 41, 139, 144, 314. See also under अमृता०.
अमृताम्बा	II 421. See also under अमृता०.
अश्विन्यां विहित	II 58. See also under अश्विन० etc.
आगम	II 53, 280, 385, 386, 390, 402, 441, 446;
	III 29.
आगस्त्य	III 2.
आग्निवेद्य	I 126. See also under अग्निवेश.
आदर्शान्तर	II 430.
✓ आरोग्य०	I 151, 158, 160.
✓ आरोग्यशास्त्र	I 173. See also under आरोग्य०
✓ आर्यासमुच्चय	II 128, 136, 185, 199, 264, 278, 379, 390, 450.
आकम्पायन	II 220.
आश्विन०	I 106, 154.
आश्विनसंहिता	II 37, 103, 167, 267, 373; III 325. See also under आश्विन०;
आश्वनीय	III 156.
आश्विनेय	I 157; II 72.
इन्दु	I 65, 85, 125, 189.
ईशानयोग	III 343.
उत्तरगार्ग्य	I 148, 149, 150, 151, 198, 199; II 245, 277, 302, 330, 355.
एकद्रव्य	I 125, 158, 165.
एरण्डकव्य	II 441.
औरु	II 90, 96, 243, 250, 253, 264, 300, 368, 430;
	III 32.
कल्याण०	II 44.
कल्याणक	I 197. See also under कल्याण०
कल्पविद्	II 32, 69.
काङ्गाय०	II 148.

- काञ्चि० II 299, 304, 347, 461.
 काञ्ची० I 86, 87;
 II 69, 78, 99, 161, 188, 197, 199,
 211, 247, 250, 341, 380, 382,
 391, 462;
 III 3, 10, 20, 50, 51, 90, 116, 124,
 138, 139.
 काञ्चीपुरवासिन् II 50, 52, 184, 195, 334, 367,
 388, 389, 391, 462;
 III 144, 155, 160, 167, 169, 190,
 198, 202, 207, 216, 228, 229,
 232, 245, 246, 251, 256, 259,
 267, 271, 276, 293, 315, 335.
 See also under काञ्चि० and
 काञ्ची०.
 कात्यायनीय II 136, 341;
 III 4, 27, 38.
 कारिका II 370.
 काश्य० II 68, 172, 200, 327, 346.
 काश्यपीय I 64, 65, 96, 97, 112, 142, 144,
 147;
 II 18, 62, 130, 204, 270;
 III 6, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18,
 24, 28, 36, 37, 41, 48. See
 also under काश्य०, and वृद्धकाश्यप.
 कुम्भचित् I 124;
 II 36, 52, 135, 176, 186, 189, 233,
 280, 355, 371;
 III 123, 248, 251, 252.
 कुमारसंहिता II 122, 125, 303, 334, 423, 430;
 III 4.
 कृष्णा० I 127, 153, 173.
 कृष्णात्रेय I 51, 83, 106, 108, 111, 163,
 169;
 II 266, 273, 452;
 III 6, 115, 160, 161. See also
 under कृष्णा०.
 क्षा० II 27.
 क्षार० II 17.
 I 88;
 II 35, 114, 118, 196, 213, 222;

- क्षारपाणि III 290. See also under क्षा०, क्षार० and क्षारपा०.
- क्षारपाणीज I 87, 111, 126;
- III 83, 105, 226, 229. See also under क्षा०, क्षार० and क्षारपा०.
- क्षारा० II 59.
- क्षुद्रभोज II 209. See also बृहद्भोज, भोज, भोज-राज, and भोजोत्तर.
- खर० I 98, 100, 104, 110, 142;
- II 18, 105, 107, 109, 117, 122, 124, 125, 126, 127, 129, 147, 160, 161, 163, 175, 180, 219, 221, 222, 273, 277, 278, 282, 283, 292, 307, 320, 324, 325, 328, 332, 333, 344, 352, 355, 356, 360, 378, 380, 399, 400, 432, 451, 453.
- खरना० I 106, 127, 143, 145, 155, 156;
- II 123, 133, 139, 225, 290, 351, 353.
- खरनाद I 94, 96, 107, 109, 111, 130, 131, 148, 162, 163, 164, 168, 169, 172, 173, 181, 185, 187, 189;
- II 132, 134, 145. See also under खर० and खरना०; and बृद्धखर०.
- खरनादीय I 112, 123. See under खर० and खरना०; and खरनाद ।
- गण्डीरारिष्टहारीतकी-
व्याख्यान I 80.
- गन्धयुक्ति I 195, 199, 200.
See उत्तरगागर्थ
- गागर्थ II 99, 366.
- गौरी० II 114, 228, 230, 242, 368, 442.
See also under गौरी०.
- गौरीतन्त्र III 147.
- चतुषष्टि I 14, 24, 53, 54, 79, 81, 95, 101, 184, 199;

चन्द्रट (contd.)

- II 42, 47, 64, 74, 77, 79, 91, 92,
93, 113, 114, 119, 121, 130,
133, 135, 140, 141, 145, 146,
149, 167, 193, 197, 198, 201,
206, 213, 216, 217, 232, 243,
266, 279, 292, 313, 321, 347,
368, 371, 373, 420, 440, 452;
- III 2, 20, 24, 40, 41, 42, 44, 49,
50, 87, 124, 136, 147, 157,
195, 211, 227, 243, 260, 267,
269, 271, 272, 277, 315, 318,
343.
- चन्द्रा० II 427.
- चर० II 240, 242.
- चरक I 19, 23, 64, 76, 77, 79, 88, 91,
97, 98, 99, 100, 101, 102, 103,
105, 106, 107, 108, 109, 110,
112, 113, 114, 116, 117, 118,
119, 120, 121, 122, 123, 124,
125, 126, 129, 130, 132, 134,
135, 136, 137, 138, 139, 141,
142, 143, 149, 151, 153, 154,
155, 158, 159, 160, 162, 163,
165, 167, 168, 170, 171, 174,
181, 182, 187, 188, 195, 196,
197, 198, 199;
- ii 20, 24, 26, 32, 33, 53, 54, 56,
58, 59, 60, 63, 68, 80, 94,
125, 136, 144, 145, 160, 161,
162, 164, 178, 180, 182, 183,
186, 187, 189, 239, 241, 282,
283, 287, 288, 291, 298, 300,
312, 319, 321, 323, 324, 332,
348, 412;
- III 33, 69, 90, 206, 218, 228, 323,
333, 342, 343. See also under
चर०
- चरकन्यास I 163.
- बाधुष I 12;
- II 22, 67, 78, 94, 96, 140, 358
386, 424, 430;
- III 20, 46, 175, 190, 195, 197
259, 269.

चिकित्साकालिका	II 36, 37, 80, 133, 258, 355, 40, 452;
	III 259.
चिकित्सार्णव	I 30, 454.
जर्जट	192.
जातुक०	I 184;
	II 82;
	III 18.
जातुकर्ण	i 191;
	I 36, 41, 135, 138. See also under जातुक०, जातुकर्ण० and जातुक.
जातुकर्ण०	II 321, 372. See also जातुकर्ण, and under जातुक०, जातुक and जातुक०.
जातू०	I 232
जातूक	II 182 See also under जातू०.
जम्बूक०	II 173. Do.
जातुक०	I 212
जितसेन	II 139, 160
जम्बूसेनः	II 299.
जीवक०	I II.
जीवकी०	II 13 17.
सप्तशतस्य	I 20, 43, 46, 60, 75, 79, 80, 81, 86, 87, 88, 89, 97, 98, 99, 101, 103, 125, 147, 148, 150, 151, 162, 165, 167, 180, 184, 185, 192, 196,
	II 19, 20, 23, 24, 25, 26, 29, 30, 31, 35, 36*37, 40, 42, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 75, 77, 78, 80, 81, 82, 85, 90, 91, 92, 93, 95, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 126, 128, 129, 134, 135, 136, 139, 140, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 160, 161, 163, 167, 169, 172, 173, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 184, 185, 187, 188, 189.

सन्धानम् (contd.) II
(contd.)

190, 195, 198, 199, 202, 204,
206, 207, 208, 211, 212, 213,
214, 217, 220, 222, 223, 224,
226, 227, 229, 230, 231, 232,
234, 235, 236, 242, 243, 244,
245, 246, 247, 248, 250, 251,
253, 258, 260, 261, 262, 264,
266, 268, 272, 273, 274, 275,
276, 277, 280, 284, 286, 290,
291, 292, 297, 300, 301, 302,
304, 305, 306, 308, 312, 313,
314, 315, 318, 319, 321, 322,
323, 326, 331, 333, 334, 335,
337, 338, 339, 340, 346, 349,
350, 353, 355, 356, 360, 362,
364, 367, 368, 369, 370, 372,
373, 374, 380, 381, 384, 386,
389, 391, 393, 394, 396, 400,
404, 405, 406, 407, 408, 411,
415, 418, 421, 427, 428, 431,
432, 435, 436, 438, 439, 440,
444, 443, 441, 449, 450, 451,
452, 454, 455, 462, 463, 464;

III 1, 2, 4, 11, 16, 17, 18, 20, 21,
22, 23, 26, 27, 30, 31, 32,
38, 39, 40, 41, 42, 43, 44,
45, 46, 48, 49, 50, 77, 84,
86, 101, 105, 106, 108, 110,
111, 115, 116, 117, 123, 125,
127, 131, 133, 144, 145, 146,
147, 149, 155, 157, 160, 164,
166, 167, 169, 175, 177, 178,
179, 180, 181, 182, 188, 189,
201, 203, 204, 205, 207, 210,
213, 224, 232, 238, 243, 254,
260, 267, 269, 271, 272, 273,
276, 281, 282, 288, 290, 292,
297, 313, 314, 315, 319, 322,
324, 327, 332, 334, 335, 343,
345.

दशोमासी

I 187, 188, 189, 190, 191, 192,
193, 195, 198.

- हीपनीय II 147, 195, 211;
 III 160.
- देवलीय II 114.
- द्रव्यकल्प II 431, 435.
- द्रव्यावली II 30, 94, 111, 119, 196, 246, 257,
 423.
- नागा० II 280, 429.
- नागार्जु० II 77, 119, 337, 340.
- नागार्जुन II 243, 322. See also under नागा०
 and नागार्जु० and नागार्जुनीय ।
- नागार्जुन० II 50.
- नागार्जुनीय II 35, 275. See also under नागा-
 र्जुन; and नागार्जुन०
- नामनीत II 42, 90, 157, 225, 230, 357.
- नारदीय III 297.
- नारायणीय II 1, 85, 172, 174, 304, 337,
 368;
 III 40, 44, 76, 78, 80, 81, 82,
 83, 84, 88, 91, 130, 177,
 198, 327-(?)
- पाठ० I 27, 28, 99, 106, 109, 140,
 153, 154, 155, 156, 171,
 172, 186, 188, 203;
 II 81, 91, 93, 94, 95, 97,
 98, 100, 105, 107, 108,
 110, 116, 118, 120, 121,
 124, 125, 127, 140, 141,
 170, 171, 203, 256, 281,
 283, 380, 397;
 III 25, 96, 97, 101, 102, 107,
 108, 141.
- पाठशुद्धि I 9, 11, 12, 15, 16, 18, 22,
 25, 26, 27, 28, 30, 31,
 33, 34, 35, 36, 38, 43,
 45, 48, 50, 52, 53, 55,
 56, 59, 62, 63, 81, 82,
 83, 92, 93, 94, 95, 96,
 100, 102, 103, 104, 105, 107,
 108, 110, 111, 112, 113, 114,
 116, 117, 118, 119, 120, 121,

पाठशुद्धि (contd.) I (contd.)	122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 125, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 152, 156, 158, 159, 160, 161, 163, 166, 167, 169, 171, 173, 174, 182, 185, 187, 188, 190, 192, 193, 196, 197, 197, 198, 201;
	II 101, 130, 138, 234, 256, 260, 419, 424, 434;
	III 24, 120, 153, 170, 171, 172, 173, 178, 180, 183, 184, 185, 210, 233, 253, 261, 265, 266, 267, 270. See also under पाठ० and महापाठशुद्धि ।
पाठा०	II 126, 166.
पाराशर्य	I 80, 99, 152, 164;• II 173, 229, 337, 405, 436.
पालकाप्य	I 78, 186.
पुराण	I 91.
पुष्कलावत	I 80; II 275, 320.
प्रयो०	II 367.
प्रयोग०	II 275, 276, 352.
प्रयोगकोश	III 41, 289, 305. II 257, 260, 261, 352, 368, 401; III 23. See also under प्रयो० and प्रयोग०
प्रयोगरत्नाकर	II 264. Do
प्रयोगसङ्ग्रह	II 404. See also under प्रयो० and प्रयोग०
प्रयोगसार	II 184, 231, 430. See also under प्रयो० and प्रयोग०
प्रयोगसिद्धि	II 463; III 30, 33, 37, 39, 44, 49, 318. See also under प्रयो० and प्रयोग०

प्रयोगहृदय
प्रयोगार्णव

I 226. See also under प्रयो० and प्रयोग०
II 189, 262, 275, 300, 330,
338, 362, 451. See also
under प्रयो० and प्रयोग०.

बार्हस्पत्य
वाक्य

I 78, 89.
I 2, 3, 6, 10, 12,
13, 14, 15, 16, 17,
18, 20, 21, 22, 23,
25, 26, 27, 28, 29,
31, 32, 33, 35, 36,
37, 38, 39, 40, 43,
45, 46, 47, 48, 49,
50, 51, 52, 53, 54,
56, 57, 59, 61, 62,
63, 64, 65, 66, 74,
75, 76, 77, 78, 83,
90, 93, 94, 96, 97,
99, 100, 102, 103, 104,
105, 106, 107, 108, 109,
111, 113, 114, 117, 118,
119, 120, 121, 122, 123,
124, 125, 126, 127, 128,
129, 131, 136, 137, 138,
141, 142, 143, 144, 146,
148, 153, 154, 156, 158,
159, 160, 163, 164, 168,
169, 170, 172, 173, 181,
182, 185, 186, 187, 188,
189, 190, 191, 193, 196,
201, 202, 204, 205, 219,
i 16, 17, 19, 20, 21, 22,
23, 24, 25, 26, 29,
31, 32, 37, 38, 40,
41, 43, 45, 58, 59,
69, 71, 72, 73, 74,
75, 79, 86, 88, 97,
98, 102, 108, 110, 112.

बाह्य (contd.) II (contd.)

115,	116,	117,	118,	119,
123,	124,	126,	130,	133,
135,	137,	138,	139,	141,
143,	144,	145,	146,	147,
148,	149,	150,	151,	156,
157,	159,	161,	162,	163,
164,	165,	166,	168,	169,
170,	171,	175,	178,	180,
181,	182,	183,	186,	187,
189,	190,	193,	194,	199,
202,	209,	210,	213,	215,
216,	218,	219,	220,	221,
230,	231,	233,	234,	235,
236,	238,	239,	240,	
241,	242,	248,	249,	251,
254,	256,	257,	258,	259,
260;	261,	263,	269,	170,
271,	272,	273,	274,	276,
277,	278,	280,	281,	282,
283,	285,	286,	287,	288,
289,	290,	291,	292,	298,
303,	306,	307,	312,	314,
317,	319,	320,	323,	324,
326,	327,	330,	331,	332,
335,	337,	341,	342,	343,
344,	345,	348,	349,	351,
352,	353,	354,	356,	357,
358,	360,	366,	375,	376,
377,	378,	384,	386,	387,
388,	389,	395,	397,	399,
400,	402,	403,	411,	412,
416,	417,	418,	419,	420,
421,	424,	428,	429,	434,
435,	437,	439,	447,	448,
449,	450,	455,	460,	462;

वाहट (contd.)

III 1, 3, 6, 8, 10, 11, 13,
 15, 16, 19, 21, 22, 23,
 24, 25, 30, 31, 32, 33,
 34, 36, 40, 41, 42, 43,
 46, 49, 50, 79, 80, 81,
 82, 83, 85, 86, 87, 88,
 91, 92, 94, 96, 97, 98,
 99, 100, 101, 102, 103, 104,
 105, 106, 107, 108, 109, 113,
 114, 115, 118, 119, 120, 121,
 128, 129, 130, 131, 132, 133,
 140, 141, 142, 143, 144, 146,
 150, 151, 152, 154, 156, 159,
 160, 161, 162, 163, 165, 166,
 167, 168, 172, 173, 180, 181,
 183, 188, 192, 204, 220, 221,
 222, 223, 225, 230, 239, 240,
 241, 244, 245, 246, 248, 249,
 261, 265, 269, 270, 277, 280,
 282, 285, 288, 291, 292, 297,
 307, 313, 333, 336, 344. See
 also under वाहट.

बाहुशा०

II 30, 111, 167, 169, 177,
 301, 348, 361.

बाहुसङ्घ०

II 371, 374.

बिन्दु

II 68, 145, 173, 355, 357.

बिन्दुसार

II 56, 67, 135, 149, 184,
 233, 241, 301, 321, 345,
 420, 450;

III 163, 232, 248, 281, 302,
 307, 309, 311, 315, 318,
 324, 342, 344. See also
 under बिन्दु०; and बिन्दुसार

बिम्बसार

II 223.

बृह०

II 30.

बृहज्जोत्र

I 194;

बृहन्नोज (contd)	II	33, 43, 413, 414, 418;
	III	22, See also बुद्धभोज, भोज, भोजराज, and भोजोत्तर.
ब्रह्म०	II	127.
ब्रह्मचारिन्	II	135, 246, 302, 320. See also under ब्रह्म०
ब्रह्माण्डपुराण	II	6, 127, 166, 214.
ब्रा०	I	166.
ब्राह्मी०	I	93, 101, 103.
ब्राह्मिय	I	144, 146, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 183. See also under ब्रा० and ब्राह्मी०
ब्राह्मीयसूत्र	I	59, 60, 61, 66, 140, 151, 156, 158, 159, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 170. See also under ब्रा० and ब्राह्मी०
भद्र०	II	98, 161, 451.
भद्रवर्मन्	II	32, 49, 56, 77, 109, 128, 148, 212, 213, 234, 243, 257, 275;
	III	14, 46, 77, 276, 281, 302. See also under भद्र०.
भद्रशौनक	II	62, 346;
	III	335. See also under भद्र०
भरत	II	108.
भवक	III	230.
भविष्यपुराण	III	38.
भविष्योत्तरपुराण	II	9, 10.
भारद्वाजीय	I	183;
	II	35, 348, 350, 351, 365, 404;
	III	23.
भागव	II	77, 90;
	III	38.
भाङ्ग०	II	49, 127.
भाङ्गक	II	58. See also under भाङ्ग०
भाङ्गीय	I	64;
	II	128, 218. See also under भाङ्ग०

भिवसुष्टि	II	27, 28, 69, 91, 95, 147, 174, 184, 190, 338, 366, 371, 397;
	III	119.
भेळ	I	8, 11, 16, 37, 38, 48 60, 138, 139, 143, 149, 150, 152, 153, 191;
	II	24, 25, 32, 36, 42, 47, 97, 105, 190, 196, 211, 213, 214, 224, 299, 312, 313, 318, 422, 437;
	III	82, 85, 90, 195, 228, 260.
भोज	I	85, 86, 121, 122, 135, 137, 141, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 157, 161, 163, 164, 165, 166, 169, 170, 171, 172, 173;
	II	19, 27, 31, 45, 46, 50, 56, 79, 113, 115, 129, 131, 137, 167, 172, 173, 174, 220, 222, 223, 264, 265, 274, 299, 303, 311, 335, 361, 380, 402, 413, 415, 416, 417, 418, 428, 431, 432, 433. See also धुद्रभोज, वृहन्नोज, भोज राज and भोजोत्तर ।
भोजराज	II	195, 207. See also धुद्रभोज, वृहन्नोज, भोज, भोज and भोजोत्तर ।
भोजोत्तर	II	220, 231, 258, 293, 431. See also धुद्रभोज, वृहन्नोज, भोज, and भोजराज ।
मनुस्मृति.	II	5.
मनोरमा	I	100, 104.
मयमत	II	12.
महा	I	42, 157;
	II	44, 49, 51, 57, 77, 79, 94, 95, 96, 107, 132.

महा (contd.) II (contd.)	134, 137, 146, 147, 154, 180, 214, 277, 299, 313, 329, 330, 438.
महा०	I 77 ; II 119, 276, 299, 300, 331, 338, 344, 352, 357, 360, 379, 387 ; III 112.
महापा०	I 185 ; II 35, 300 ; III 94.
महापाठ	I 23 ; II 167, 193, 300, 334, 441.
महापाठशुद्धि	I 40, 41, 46, 47, 58, 59, 62, 87, 96, 138, 155, 173, 182, 185, 186, 197, 202 ; II 302. See also under महा० and महापा०.
महाभारत	II 6, 53. See also under महा०.
महाया०	II 65, 100, 111, 112, 117, 118, 120, 122, 131, 197, 226, 271, 306, 339, 346, 390, 422, 433.
महायान	III 162, 169, 259, 297, 338. See also under महा० and महाया०.
महेन्द्रक	II 406.
महेन्द्रकल्प	II 194, 197.
महोदधि	III 24.
योग	II 164, 261, 265, 344, 357, 403, 404, 407, 424, 425, 426, 427, 432, 433, 438.
योग०	II 105, 129, 276, 323, 352 ; III 110, 111, 169, 177, 178, 197, 277.
योगकरण	II 111. See also under योग०.
योगमाहा	II 240, 357, 424, 438, 455, 456 ; III 10, 39, 40, 45, 211, 247, 248. See also under योग०.

योगयुक्ति	II 32, 44, 62, 64, 141, 148, 337;
	III 164. See also under योग०
योगरत्ना०	II 224. See also under योग०
योगराशि	II 147. See also under योग०
योगशतक	II 405;
	III 120. See also under योग०
योगसार	III 189, 251. See also under योग०
योगसारप्रमुचय	III 87, 138. See also under योग०
योगसिद्धि	II 213. See also under योग०
योगसुधाकर	II 187, 196, 243, 244;
	III 257. See also under योग०
योग०	II 33, 45, 50, 175, 176, 188, 343;
	III 11.
योगामृत	II 28, 29, 30, 33, 34, 36, 45, 64, 90, 100, 113, 120, 172, 185, 191, 200, 211, 212, 225, 226, 231, 245, 265, 293, 304, 338, 348, 366, 388, 390, 392, 420, 422, 423, 427; 40, 99, 129, 139, 155, 168, 179, 189, 194, 196, 224, 255, 259, 280. See also under योगा०
योगाभिति	I 81;
	II 36, 185, 191, 236, 257, 264, 356, 403, 408. See also under योगा०
रत्नजितसेन	II 27.
रत्नावलि	II 52.
रात्रमाताण्डीय	II 245.
राजवैदेहीय	I 99;
	III 94, 106. See also वृद्धविदेह and वैदेहीय ।

जीवार्थचोतंगी
वररुचि

- I 82.
II 128, 184, 292, 362, 451;
III 39, 135, 139, 155.

वार्तिक
बाहट

- I 58.
I See under बाहट ;
II 34, 35, 39, 45, 48, 58;
89, 101, 110, 143, 146,
151, 176, 179, 180, 202,
203, 252, 254, 255, 262,
263, 289, 312, 325, 328,
329, 336, 347, 351, 378,
379, 383, 408, 434, 439,
449;
III 48, 49, 101, 111, 112,
116, 120, 133, 135, 136,
137, 150, 153, 154, 161,
164, 170, 171, 172, 173,
174, 177, 178, 183, 184,
185, 186, 187, 190, 191,
194, 195, 196, 197, 201,
202, 203, 206, 213, 214,
215, 216, 218, 219, 226,
228, 229, 231, 233, 237,
238, 245, 247, 250, 252,
255, 257, 258, 265, 266,
268, 273, 276, 279, 280,
288, 305, 322, 325, 327,
345. See also बाहट.

विन्दुसार
वृद्ध.

- II 31. See also विन्दुसार.
ii 25, 33, 34, 36, 42, 49,
52, 62, 63, 67, 76, 77,
80, 81, 90, 91, 98,
99, 108, 111, 119, 120,
148, 184, 191, 195, 201,
212, 223, 232, 243, 250,
271, 321, 323, 313, 333,
339, 345, 353, 358, 362.

वृद्ध० (contd.) II (contd.)	363, 373, 374, 387, 392, 400, 404, 405, 431, 433;
	III 9, 91, 110, 125, 130, 136, 139, 140, 160, 218, 224, 227, 265, 276, 315, 316.
वृद्धकाश्यप	II 366, 369, 374, 375, 400, 404, 430. See also under वृद्ध० ; and काश्यपीय०
वृद्धसर०	II 314. See also under वृद्ध०; and also सरनाद and सरनादीय ।
वृद्धवा०	II 49, 50, 128.
वृद्धविदेह	II 99, 198, 212, 213, 353, 372; III 19. See also under वृद्ध०; and also राजवैदेहीय and वैदेहीय.
वृद्धभवा	III 198, 202, 204. See also under वृद्ध०
वृद्धहारिश्चन्द्र	II 245. See also under वृद्ध०; and also हारिश्चन्द्र ।
वृद्धहारीत	III 117, 183. See also under वृद्ध०; and also हारीत and हारीतीय ।
वृद्धा०	II 23, 408.
वृष ?	III 252.
वृषार०	II 98.
वैदेहीय	I 198, 199; II 93, 94, 278, 345, 433; III 48. See also राजवैदेहीय and वृद्ध- वैदेहीय ।
व्यसनगुप्त	II 246.
शचीमत	III 20.
सर्वत्रात	II 136, 197, 304, 345, 348; III 123. See also सर्वत्रात.
शाक्यमिश्र	II 167, 196, 244, 405.
शाकिह्रीद	I 78.
शास्त्रार्णव	II 278, 293, 319, 349.
शिश्यायोग	I 139.
शिवरत्नपूर्वामणि	III 320.

श्रीमद्भुक्ति

II 157;
 III 82, 232.

श्रीमद्भुक्ति

I 181;
 II 392;
 III 2, 17.

सङ्ग्रह

I 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14,
 15, 16, 17, 18, 21, 23,
 24, 25, 26, 27, 28, 29,
 30, 31, 32, 37, 38, 40,
 41, 47, 48, 49, 50, 51,
 52, 53, 54, 56, 57, 58,
 59, 60, 61, 62, 63, 65,
 66, 75, 79, 82, 87, 89,
 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97,
 101, 105, 107, 108, 109,
 111, 113, 114, 115, 116,
 117, 118, 119, 120, 121,
 122, 123, 126, 128, 129,
 134, 136, 137, 138, 139,
 140, 141, 144, 149, 153,
 154, 160, 163, 167, 169,
 170, 171, 172, 179, 180,
 188, 190, 191, 192, 193,
 194, 195, 197, 198, 199,
 200, 202, 205, 215;
 II 2, 19, 22, 25, 28, 29,
 30, 32, 34, 44, 47, 51,
 53, 54, 55, 58, 60, 61,
 64, 72, 73, 75, 76, 79,
 80, 81, 83, 88, 89, 98,
 106, 107, 110, 112, 113,
 114, 117, 122, 123, 124,
 125, 126, 130, 131, 133,
 134, 135, 143, 144, 145,
 146, 147, 148, 149, 151,

अक्षर (contd) II (contd.)

156, 158, 164, 165, 168,
 170, 171, 174, 175, 176,
 177, 178, 179, 180, 181,
 182, 185, 186, 189, 192,
 193, 194, 197, 202, 209,
 210, 213, 215, 218, 220,
 221, 222, 225, 226, 230,
 233, 236, 238, 239, 241,
 242, 248, 250, 252, 254,
 261, 262, 270, 271, 274,
 279, 281, 284, 285, 287,
 289, 291, 292, 299, 301,
 307, 312, 317, 320, 323,
 324, 325, 327, 330, 335,
 337, 340, 342, 343, 344,
 348, 349, 352, 358, 366,
 373, 376, 377, 378, 379,
 380, 387, 388, 391, 400,
 404, 410, 412, 414, 418,
 419, 420, 422, 424, 426,
 428, 429, 435, 437, 447,
 448, 449, 450, 452, 453,
 456, 464;

III 6, 33, 79, 85, 90, 92,
 99, 100, 103, 104, 108,
 109, 111, 112, 113, 115,
 120, 123, 128, 129, 131,
 132, 133, 137, 139, 140,
 141, 142, 143, 144, 150,
 151, 152, 153, 154, 156,
 157, 159, 161, 162, 163,
 164, 165, 166, 167, 168,
 171, 172, 173, 178, 180,
 181, 182, 183, 184, 185,
 186, 187, 188, 194, 195,
 196, 202, 204, 206, 208,

सङ्ग्रह (contd.) III (contd.)		210, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 229, 230, 231, 234, 237, 239, 240, 241, 245, 246, 248, 249, 250, 253, 255, 259, 262, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 276, 280, 281, 283, 291, 302, 303, 309, 311, 312, 313, 317, 318, 322, 324, 333, 341, 344, 346, See also बाह्य and बाह्य ।
सर्वत्रात	II	195, 198, 225. See also शर्वत्रात
सहस्र०	I	81;
	II	335.
सहस्रयो०	I	79;
	II	34, 136, 286.
सहस्रयोग	III	23. See also under सहस्र० and सहस्रयो०
सहस्रयोगी	I	31;
	II	156;
	III	316. See also under सहस्र० and सहस्रयो०
सारस०	II	282.
सारसंक्षेप	II	186, 233, 421, 427, 438;
	III	11, 14, 37, 40, 197, 247, 274. See also under सारस०
सारार्णव	II	451;
	III	26.
सारारण्य	III	1, 4.

- सिद्ध
सिद्ध०
- II 231.
I 104 ;
II 34, 56, 80, 85, 86
100, 122, 129, 141, 144
157, 166, 168, 169, 175,
183, 184, 197, 199, 228,
274, 288, 314, 329, 338,
342, 348, 355, 386, 388,
389, 391, 438;
- सिद्धयोग
- III 14, 21, 90, 113, 150.
II 109, 113, 171, 173, 185,
191, 229, 245, 256, 267,
276, 283, 293, 298, 371,
393, 404, 426, 460;
III 39, 77, 83, 114, 123,
130, 145, 160, 169, 191,
198, 226, 232, 240, 242,
247, 250, 256, 259, 267,
270, 272, 311, 342. See
also under सिद्ध०
- सिद्धयोगसमुच्चय
- II 248, 393;
III 307. See also under सिद्ध०
- सिद्धयोगसार
- II 442. Do.
- सिद्धसार
- I 36, 50, 81, 129, 135,
136, 137, 144, 169, 186,
220;
III 1, 39, 46, 78, 81,
84, 87, 88, 100, 121,
130, 135, 136, 150, 153,
155, 167, 169, 178, 186,
192, 196, 198, 205, 208,
222, 230, 232, 245, 246,
254, 256, 259, 279, 280,
285, 311, 312, 313, 317,
327, 342. See also under
सिद्ध०

सुन्दरी

I 95, 125, 184, 189.

सुश्रुत

I 93, 100, 111, 117, 127,
135, 155;II 34, 51, 77, 129, 140,
234, 257, 338, 341, 357;III 44, 119, 153, 206, 245,
252. See also सौभुत.

सूद०

I 97, 155, 159, 167;

II 51, 190, 201, 202, 348,
353.

सूदशास्त्र

I 122, 124, 125, 138, 139,
140, 141, 143, 145, 149,
150, 151, 152, 153, 155,
159, 164, 168. See also
under सूद०

सौभुत

I 43, 46, 48, 49, 51, 54,
55, 64, 74, 75, 82, 91,
94, 99, 102, 104, 106,
111, 113, 116, 118, 119,
121, 122, 126, 174, 185,
219, 220;II 17, 20, 25, 31, 38, 117,
123, 125, 131, 174, 176,
225, 254, 255, 256, 307,
315, 357, 359, 410, 411,
418, 421, 424, 434;III 24, 27, 107, 162, 214,
215, 216, 217, 218, 225,
230, 231, 234, 237, 240,
242, 305, 321. See also

सुश्रुत.

हारि०

II 34, 39, 44, 65, 147,
148, 175, 300, 341, 342.

हारिकण्ड

II 28, 33, 34, 49, 50, 57,
65, 85, 99, 119, 147,
177, 187, 190, 191, 194,
211, 225, 231, 244, 254,
300, 308, 320, 338, 344,
346, 352, 379, 387, 390;

III 109, 163, 168, 183, 185,
187, 189, 195, 196, 218,
222, 224, 227, 247, 251,
255, 257, 260, 281, 312.

See also under हारी०, and also
वृद्धहारिकण्ड.

हारी०

II 38, 40, 41, 43, 77, 111,
149, 150, 172, 174, 194,
214, 252, 404;

III 137.

हारीत

I 139, 190;

II 5, 63, 68, 81, 111, 168,
347, 362, 395, 437, 453;

III 160, 281, 325, 328. See
also under हारी०; and also
वृद्धहारीत and हारीतीय ।

हारीतकीभ्यास्त्वान

I 80.

हारीतीय

I 119, 135, 145, 149, 150,
160, 161, 166, 194;

II 21, 28, 29. See also under
हारी०, and also वृद्धहारीत and हारीत.

हिरण्यवाहीय

II 203, 256, 261, 282, 289,
290, 330 408;

III 17, 25, 29, 36,

